

ОШ
МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ

Көрүнүктүү мамлекеттик жана саясий ишмер
НАСИРДИН ИСАНОВДУН

80 жылдыгына арналган

**«Кыргызстандын эгемен жолундагы
Насирдин Исановдун ролу:
тажрыйбалар жана чакырыктар»**

аттуу илимий-практикалык

КОНФЕРЕНЦИЯСЫ

31-АВГУСТ -
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
ЭГЕМЕНДҮҮЛҮГҮНӨ 32 ЖЫЛ!

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗСТАНДЫН КӨРҮНҮКТҮҮ МАМЛЕКЕТТИК ЖАНА САЯСИЙ
ИШМЕРИ НАСИРДИН ИСАНОВДУН 80 ЖЫЛДЫК МААРАКЕСИНЕ
АРНАЛГАН “КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭГЕМЕН ЖОЛУНДАГЫ НАСИРДИН
ИСАНОВДУН РОЛУ: ТАЖРЫЙБАЛАР ЖАНА ЧАКЫРЫКТАР”
АТТУУ ИЛИМИЙ-ПРАКТИКАЛЫК КОНФЕРЕНЦИЯНЫН
МАТЕРИАЛДАРЫНЫН**

ЖЫЙНАГЫ

СБОРНИК

**МАТЕРИАЛОВ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ,
ПОСВЯЩЕННОЙ 80-ЛЕТИЮ НАСИРДИНА ИСАНОВА, ВИДНОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО И ПОЛИТИЧЕСКОГО ДЕЯТЕЛЯ КЫРГЫЗСТАНА,
НА ТЕМУ «РОЛЬ НАСИРДИНА ИСАНОВА НА ПУТИ НЕЗАВИСИМОСТИ
КЫРГЫЗСТАНА: ОПЫТ И ВЫЗОВЫ»**

Ош шаары, 31.08.2023

УДК 323/324
ББК 66.3 (5 кир)
К 97

Редакциялык коллегия

Кожобеков К. Г. (башкы редактор)

Арапбаев Р. Н., Арстанов С.А., Исраилов Т.М., Кулдышова Г.К., Исаков К.А., Низамиев А.Г., Муратбаев Б.Б., Айдарбеков З.Ш., Турганбаев Н.О., Сагындыкова Р.Ж., Оморкулов Б.К., Акматова А. Т., Кадыров М.А., Убайдилаева Ж.А.

Кыргызстандын көрүнүктүү мамлекеттик жана саясий ишмери Насирдин Исановдун 80 жылдык мааракесине арналган “Кыргызстандын эгемен жолундагы Насирдин Исановдун ролу: тажрыйбалар жана чакырыктар” аттуу илимий-практикалык конференциянын материалдарынын жыйнагы (Ош мамлекеттик университети, 31-август, 2023-ж.). – Ош, 2023. – 387 бет.

Сборник материалов научно-практической конференции, посвященной 80-летию Насирдина Исанова, видного государственного и политического деятеля Кыргызстана, на тему «Роль Насирдина Исанова на пути независимости Кыргызстана: опыт и вызовы» (Ошский государственный университет, 31 августа 2023 г.). – Ош, 2023. – 387 стр.

Collection of proceedings of the scientific and practical conference dedicated to the 80th anniversary of Nasirdin Isanov (1943–1991), the prominent state and political figure of Kyrgyzstan, entitled «Nasirdin Isanov's role on the path of Kyrgyzstan's independence: experiences and challenges» (The Osh State University, 31 August 2023). – Osh, 2023. – 387 pages.

Жыйнактын электрондук версиясын <https://isanov-80.oshsu.kg/>
сайт аркылуу эркин кирип көрүүгө болот.

МАЗМУНУ

РАСМІЙ КУТТУКТООЛОР ЖАНА ЭСКЕРҮҮЛӨР

1. *Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Нургожоевич Жапаровдун куттуктоосу*
2. *Евразия экономикалык комиссиясынын Интеграция жана макроэкономика боюнча Коллегиясынын мүчөсү (Министр), Орусия ИАсынын академиги (член Коллегии (Министр) по интеграции и макроэкономике Евразийской экономической комиссии, академик РАН), профессор Сергей Юрьевич Глазьевдин куттуктоосу*

I БӨЛҮМ

Насирдин Исановдун өлкөнүн саясий турмушундагы ролуна жана жаңы саясий системанын калыптанышына кошкон салымы

1	<i>Абдыкалыков А. Роль и вклад Насирдина Исанова, первого премьер-министра Кыргызской Республики, в становлении суверенного, независимого государства</i>	13
2	<i>Абытов Б. К. Насирдин Исанов – креативная и неординарная личность советского и суверенного Кыргызстана</i>	18
3	<i>Асанканов А. Насирдин Исанов – эгемен Кыргыз Республикасынын алгачкы өкмөт башчысы</i>	27
4	<i>Батыралиев А. Насирдин Исановдун Кыргызстандын илимий-педагогикалык кадрларынын өнүгүшүнө кошкон салымы</i>	31
5	<i>Дуванаева К.Т. Насирдин Исанов – эгемен өлкөнүн Биринчи премьер-министри</i>	36
6	<i>Маманов М.А. Насирдин Исанов – Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигинин тунгуч төрагасы</i>	41
7	<i>Молдокасымов К.С. Насирдин Исанов – эгемендүү өлкөнүн алгачкы курмандыгы</i>	46
8	<i>Сооронов Т.Т., Бабаева К. Роль Насирдина Исанова в становление Кыргызской государственности</i>	50
9	<i>Токтакун кызы Г. Насирдин Исановдун тарыхый портрети</i>	54

II БӨЛҮМ

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануу жана өнүгүү тарыхы, улуттук тарыхтагы көрүнүктүү инсандар

1	<i>Авазов Э. А. Фергана өрөөнү: кыргыз–өзбек чек ара кызматташуусуна тарыхый сереп</i>	58
2	<i>Авазов Э. А. Кыргызстандын түштүк аймактарындагы ыйык жайлардын изилденүү тарыхынан</i>	66
3	<i>Асилбек уулу Б. Кыргыз элинин этностук тарыхы: ичкилик урууларынын эң чоң урууларынын бири – тейиттер</i>	73
4	<i>Бекмурзаева Г.К. Кыргыз мамлекетинин түзүлүшүндөгү урунттуу учурлар</i>	78
5	<i>Кадыров Т.Д. СССРдин кулашы: Кыргызстандын эгемендүүлүккө жетүүсүндөгү өбөлгөлөр</i>	84
6	<i>Осмонов С.М. Межгосударственные отношения Кыргызстан и России в 2002 г.</i>	89
7	<i>Пилипчук Я.В. Енисейские кыргызы их соседи в XVII-XVIII вв.</i>	94
8	<i>Токтогулова Г.Т. Кыргыз коомундагы тилдик кырдаал</i>	115
9	<i>Чыныкеева Г.Э. Южные области Кыргызстана: особенности этнодемографических процессов в эпоху глобализации</i>	125
10	<i>Чоротегин Т., Жунусова М. Кыргыз мамлекеттүүлүгү, КДКнын калыптанышы жана саясий элита (1990-жылдын ноябры – 1991-жылдын ноябры)</i>	132
11	<i>Тайирова Н.М., Зулүев Б.Б., Тайиров М.М. Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастанындагы салттуу тарбиянын берилиши</i>	142

III БӨЛҮМ

Туруктуу экономикалык өнүгүү: экономикалык өсүшкө дем берүү, жумуш орундарын түзүү, инвестицияларды тартуу жана экономикалык негизги тармактарын өнүктүрүү үчүн кабыл алган стратегиялар жана аларды ишке ашыруу жолдору

1	<i>Ажекбаров К.А., Аманкулов М.А., Маратов А.М. Возможности для производителей Кыргызской Республики по сбыту своей продукции в условиях интеграции рынков ЕАЭС</i>	148

2	Баймуратов А.А., Зикираев М.Т. Проблемы и возможности организации логистики и переработки сельскохозяйственной продукции Кыргызской Республики	153
3	Исмаилова К.Д. Цифровизация системы высшего образования Кыргызской Республики – основа для успеха на современном высоко-конкурентном рынке труда	159
4	Кожошев А.О. Об обеспечении энергетической безопасности в Евразийском экономическом союзе	167
5	Макыев С.Т., Макыев А.Т. Кыргызстандын жарандарынын жашоо деңгээлинин айрым көйгөйлөрү	172
6	Макыев С.Т., Абдулложонова А.Н. Основные факторы, воздействующие на организацию и расширение товарооборота продовольственных товаров в Кыргызской Республике	176
7	Орозбекова Ж.М. Факторы и направления развития регионов Кыргызской Республики	183
8	Таибаев А.М., Раимбердиев Б.С., Осмоналиева Д.А. Сүт азыктары жана аларды кайра иштетүүн сапатын жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу факторлору	191
9	Zhumatay S., Tashagul A. Representation of the Population of the Steppe Region in the State Duma of Russia at the Beginning of the Twentieth Century	199

IV БӨЛҮМ

Глобалдык чакырыктар жана кызматташтык: эл аралык кызматташтыкты, регионалдык интеграциялык процесстерди жана эл аралык коопсуздук, айлана-чөйрөнү коргоо, жаратылыш ресурстарын эффективдүү пайдалануу, миграция жана глобалдык соода маселелеринде Кыргызстандын ролу

1	Абдувапова З.Ү. Кыргызстандын айыл жеринде айлана-чөйрөнү коргоо боюнча эл аралык уюмдар менен кызматташтыкты өнүктүрүү	206
2	Акматов Ө.С., Жутанова Г.А. Адам жашоо ишмердүүлүгүнүн социожаратылыштык жана социомаданий шайкештиги	218
3	Аккулов А.У. Деграцияланган жерлерди биорекультивациялоодо агро-токой мелиорация иш-аракеттеринин натыйжалуулугу жөнүндө (Өзгөн районунун Жалпак-Таш айыл өкмөтүндөгү “Курбу-Таш токой” долбоорун аткаруунун мисалында)	228

4	<i>Алтымышбаева Л. К. Государственная политика Кыргызской Республики в золотодобывающей отрасли: проблемы и перспективы развития</i>	233
5	<i>Жумабаева Т.Т. Внедрение трансдисциплинарных подходов и формирование партнерских отношений для устойчивого развития (создания модели на примере г. Ош и Ошской области)</i>	245
6	<i>Кошуева К.Б., Жумабаева Т.Т. Некоторые вопросы восстановления городской среды (на примере городской службы комбината по благоустройству и зеленому хозяйству города Ош)</i>	257
7	<i>Курбанбаев К.А. Ааламдашуу шартындагы көркөм өнөрдүн (искусствонун) ролу</i>	264
8	<i>Мадиярова Ч.А., Тайиров М.М. «Кожожаш» кенже эпосундагы сур эчкинин монологу аркылуу жаштарга экологиялык тарбия берүү</i>	271
9	<i>Тагаева Д.А., Калдыбаев С.К., Талипов А.Т. Геометрияны окутууда жаратылыш ресурстарын эффективдүү пайдаланууга карата турмуштук маселелер аркылуу түйүндүү компетенттүүлүктөрдү калыптандыруу</i>	277
10	<i>Ташполотов Ы. Создание технологий переработки природных ресурсов Кыргызской Республики</i>	286
11	<i>Осекова Г.А., Ташполотов Ы. Түштүк көмүр шахталарынын көмүрлөрүн изилдөөдө термикалык пиролиз ыкмасын колдонуу</i>	297
12	<i>Осконбаев М. Ч., Абдимиталип к. Р. 2024- жылы кармалуучу орозо айынын календарын астрогомиянын STAR WALK 2 программасынын жардамында аныктоо</i>	302
13	<i>Шайимкулова М.А., Эркебаев Т.А., Капарова Н.А. Мекен таануу курсунда кенже мектеп окуучуларынын изилдөө ишмердүүлүктөрүн калыптандыруу</i>	307
14	<i>Шарипова Э.К., Акматалиев А.Т., Султанова К.Дж. Природа как объект нравственной философии</i>	315

V БӨЛҮМ

Учурдагы мамлекеттик башкаруу системаларындагы инновациялык жүрүмдөр, тарыхый тажрыйбалар жана мамлекеттик саясатты калыптандырууда башкаруу органдарынын, мамлекеттик кызматкерлердин ролу

1	<i>Абдурахмонов Х.А. Культурное и научный связи Узбекистан и Киргизстана в тюркской цивилизации</i>	326

2	Айтбаева Ж.С. Проблемы гендерного равенства в цифровой трансформации	326
3	Акматова А. Т. Вопросы построения государственной системы: опыт и перспективы	330
4	Джуманалиев Т.Д. Профессионализм и компетентность чиновников как гарант эффективности управления и укрепления государственности	339
5	Жусупбаев К.К. Конституционно-правовые основы внешнеторговой деятельности в Кыргызской Республике	352
6	Жусупов Б.А., Акматова А.Т. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануусунун укуктук негиздери	358
7	Калиев А. “Кыргыз жараны” жарандык иденттүүлүгүн калыптандыруудагы салттуу билимдер	366
8	Токтакун кызы Г. Кыргыз Республикасында нотариат институтунун түшүнүгү жана укуктук табияты	372
9	Төлөгөн уулу Т., Амантаев А.Т. Айрым КМШ жана ЕБ өлкөлөрүндө эл аралык соода арбитражынын маанилүү көйгөйлөрү	378
10	Хайдаралиев Ш. А. Сравнительный анализ внешней политики Республики Узбекистан и Кыргызстана	384

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИ
САДЫР НУРГОЖОЕВИЧ ЖАПАРОВДУН
КУТТУКТООСУ**

Кутман күнүңүздөр менен кымбаттуу кыргызстандыктар, урматтуу мекендештер! Ош мамлекеттик университетинин ардактуу жамааты!

Быйыл 3000 жылдык карт тарыхы бар ордолуу Ош шаарында белгиленип жаткан Эгемендүүлүк майрамы менен баарыңыздарды дагы бир жолу куттуктап кетүүгө уруксат бериңиздер.

Кыргыз элинин тарыхында тагдыр чечүүчү саясий мезгилдерде өлбөс-өчпөс из калтырган инсандардын бүтүндөй ааламы бар. Алар тарых жараткан, өз коомун, замандаштарын жаңы доорго жетелеген улуу инсандар болушкан. Алардын кыргыз мамлекеттүүлүгүн өнүктүрүүгө кошкон салымына таазим кылуу менен өлкө тарыхындагы орошон эмгектерин кийинки муундарга жеткирүүбүз зарыл. Мына ошондой мамлекеттүүлүгүбүздү бекемдөөгө салым кошуп, аркасында жаркын из калтырып, аты эл ичине кеңири тарап, урмат-сыйга ээ болгон көрүнүктүү мамлекеттик жана саясий ишмерлер Насирдин Исанов менен Абды Сүйөркуловго Кыргыз Республикасынын Баатыры наамын ыйгаруу жөнүндө Жарлыкка кол койгонумду дагы бир жолу шардана кыла кетейин. Өсөр эл өзүн сыйлайт дейт. Албетте кыргыз элинин кыйырына аты белгилүү бул улуу инсандардын ар бири тууралуу өз-өзүнчө сөз кылууга арзыйт. Ошентсе да быйыл Насирдин Исановдун 80 жылдыгы мамлекеттик деңгээлде белигиленип жаткандыгына байланыштуу бүгүнкү Эгемендүүлүк күнү менен катар анын жаркын элесин түбөлүк калтыруу максатында Ош мамлекеттик университетинин астына айкелин дагы ачып жатабыз. Анда бүгүнкү сөз Насирдин Исанов агабызга арналсын.

Кыргыз элинин таалайына жаралган Насирдин Исанов таланттуу жетекчи жана эрки бекем инсан катары өлкөбүздүн ар кандай тармактарында мамлекеттик саясатта, курулушта, илимде, экономикада из калтырды. Насирдин Исановдун катардагы жумушчулардан башталган эмгек жолу бүтүндөй республиканын жогорку кызматтык тепкичине чейин жете алган. 1966-жылы институтту аяктап, инженер-куруучу адистигине ээ болгон Насирдин Исанов атайын жолдомо боюнча “Ош курулуш” трестинде эмгектене баштаган. Дал ошол мезгилдерде Ош шаарындагы текстиль фабрикасы (ХБК), жаңы турак-жай комплекстери, социалдык курулган. Жаш адис Н.Исанов баш-оту менен жумушуна киришип, Ош шаарындагы салынып жаткан макалаларды да жазып турган. Ош облусунун ошол кездеги жетекчиси Султан Ибраимов квалификациялуу жаш адистин жазгандарына маани берип, таанышып келечекте көптү үмүттөндүргөн жаштардан экенин байкап, партиялык жетекчилик кызматтарга чакырган. Кыргыз элинин бул эки уулу кийинки муунга устат-шакирт принцибинин мыкты үлгүсүн көрсөтүп кеткен экен.

1970-жылдардан тарта Н.Исанов партиялык жана комсомолдук кызматтарга тартылып, Токтогул ГЭСинин курулушун уюштурууга активдүү катышкан жетекчилердин катарын толуктайт. Талбаган ак эмгектин үзүрү менен жаш жетекчи Баткен шайлоо округунан Кыргыз ССР Жогорку Советинин депутаттыгына шайланган. Андан ары дагы

иши жүрүп, республиканын курулуш тармактарында жетекчилик кызматтарын аркалаган Насирдин ага өзүн принципалдуу, көрөгөч кылдат жетекчи катары көрсөтө алган. Ошол кезде республикабызды жетектеп турган Турдакун Усубалиев да өз эскерүүлөрүндө Насирдин Исановдун мыкты жетекчи катары калыптанганын баса белгилегени дагы жөн жерден болбосо керек.

Кыргыз ССРинин курулуш министри катары республиканын курулуш тармагын жөнгө салып турган мезгилде, республикабызда бир катар орчундуу объектилер: “Макмал” алтын комбинаты, “Манас” аэропорту, Кара-Балта килем фабрикасы, Таш-Көмүр жарым өткөргүчтөр заводу, борбор калаадагы Ак үй, Ала-Тоо аянты, Улуттук китепкана, Улуттук филармония ж.б. маанилүү имараттардын курулуштары жүргөн.

1991-жылы Эгемендүү Республикабыздын тарыхындагы алгачкы өкмөттү жетектөө милдети Насирдин Исановго жүктөлгөн. Аны Өкмөт башчылык кызматка сунуштоодо президент А.Акаевдин: “Билими, тажрыйбасы, адамдык сапаты боюнча Н.Исановго альтернатива азырынча жок” деп айтканын адилеттүүлүк үчүн белгилей кетпесем болбойт.

Өзүңүздөргө белгилүү болгондой ошол кездерде өндүрүш төмөндөп, жумушсуздук күчөп, бюджеттик кызматкерлерге эмгек акы боюнча карыздар топтолуп, экономика өзү репрессияга кабылган.

Кыргыз ССРинин Жогорку Советинде Насирдин Исанов Өкмөт башчылыкка шайланып жатып, сунушталган кызмат аны такыр кубандырбастыгын, тескерисинче тынчсыздандырып жаткандыгын белгилеген.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүн жетектөөдө пландуу экономикадан базар экономикасына өтүү маселеси боюнча Н.Исанов өзүнүн конкреттүү сунуштарын алып чыккан. Анын сунуштары эң туура болгондугун кийинки окуялар далилдеди.

Насирдин Исанович өзүнүн бай тажрыйбасын, терең билимин, интуициясын, башкаруучулук талантын Ата Мекендин кызыкчылыгына жумшаган. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын тарыхында чиеленген маселеге айланган “Кум-Төр” алтын кени маселесинде Насирдин Исанов өз позициясында катуу туруп, кыргыз алтынын өзүбүз гана иштетебиз деген көз караштан тайган эмес. Тилеке каршы, тагдыр экен анын аягы Исановдун кейиштүү тагдыры менен жыйынтыкталганы өтө өкүнүчтүү болду. “Кум-Төр” алтын кени 2021-жылы толугу менен Кыргыз Республикасынын менчигине өткөрүлдү, ийгиликтин эрте-кечи жок дегендей кеч болсо да элибиздин ырыскысы, элибиздин, мамлекетибиздин өнүгүсү үчүн ийгиликтүү иштеп жатат.

Жакшынын көзү өтсө да жасаган иши түбөлүк дегендей учурда Насирдин агабыз экинчи түбөлүк өмүрүн жашоодо. Эл сыймыгына айланган бул инсан жаш муундарды тарбиялоодо сөзсүз үлгү болот деп эсептейм. Кандай болгон күндө да Исановдун ак кызматын элибиз билет, элибиз өзү баалап алат. Насип ушундай экен анын Ата Мекенине жасаган ак эмгеги көзү өткөндөн кийин бааланып, өлкөнүн эң жогорку сыйлыгы ыйгарылып олтурат.

Урматтуу мекендештер!

Н. Исановдун айкелин тургузууну демилгелеп, колго алган окуу жайдын жамаатынын аракети алкоого татыйт. Мында билим алган студенттер улуу инсандын тарыхый баскан жолунан өрнөк кылып, мекенчил дух менен алдыга умтулат деген чоң үмүтүм бар.

Учурда мамлекет тарабынан билим берүүгө олуттуу көнүл бурулууда. Өткөн жылы атайын Жарлык менен өлкөбүздөгү 5 жогорку окуу жайга “Өзгөчө макам” берүү чечимин кабыл алдык. Алардын катарында Ош мамлекеттик университети да бар. Бул окуу жайларга

уюштуруучулук, финансылык жана академиялык автономияны кеңири берүү менен эл аралык стандарттарга ылайык реформа жасоо милдети жүктөлдү.

Ош мамлекеттик университетин жаңыланууга умтулган окуу жай катары билем. Учурда университет тарабынан демилгеленип, 7 кабаттуу медициналык клиникасынын курулушу башталганын баса белгилеп кетмекчимин. Бул клиника кыргыз медицина тарыхында окуу жай өзү курган эң чоң масштабдагы тарыхый курулуш болот деп күтөмүн.

Мындан ары Ош мамлекеттик университети билим берүүдө, илимий изилдөөдө, эл аралык кызматташтыкта арыштуу кадам таштап, дүйнөлүк эң мыкты университеттердин катарына кирип, ынтымактуу жамаат менен зор бийиктиктерди багындырышыңыздарды каалаймын.

Көрүнүктүү мамлекеттик ишмер, Кыргыз Эл Баатыры Насирдин Исановдун айкелинин ачылышы менен баарыңыздарды куттуктаймын! Бар болуңузда!

**ЕВРАЗИЯ ЭКОНОМИКАЛЫК КОМИССИЯСЫНЫН ИНТЕГРАЦИЯ ЖАНА
МАКРОЭКОНОМИКА БОЮНЧА КОЛЛЕГИЯСЫНЫН МҮЧӨСҮ (МИНИСТР),
ОРУСИЯ ИАСЫНЫН АКАДЕМИГИ (ЧЛЕН КОЛЛЕГИИ (МИНИСТР) ПО
ИНТЕГРАЦИИ И МАКРОЭКОНОМИКЕ ЕВРАЗИЙСКОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ
КОМИССИИ, АКАДЕМИК РАН), ПРОФЕССОР
СЕРГЕЙ ЮРЬЕВИЧ ГЛАЗЬЕВДИН КУТТУКТООСУ**

ЕВРАЗИЙСКАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ КОМИССИЯ

Смоленский б-р, д. 3/5, стр. 1, Москва, 119121, тел. 8 (495) 669-24-00, доб. 4133

« 5 » июля 2023 г.

№

8/4

Ректору
Ошского государственного университета
К.Г. Кожобекову

ул. Ленина, 331, г. Ош, Кыргызская
Республика, 723500

Уважаемый Кудайберди Гапаралиевич!

Сердечно приветствую участников и организаторов Научно-практической конференции «Роль Насирдина Исанова на пути независимости Кыргызстана: опыт и вызовы», посвященной 80-летию со дня рождения государственного и политического деятеля Кыргызской Республики Насирдина Исанова.

Пользуясь случаем, от имени Евразийской экономической комиссии выражаю глубокое уважение Вам и коллективу Ошского государственного университета (ОшГУ), который выступает в качестве организатора конференции.

Мне посчастливилось не только быть лично знакомым с Насирдином Исановым, но и работать с ним! Его вклад как выдающегося государственного деятеля в экономическое развитие Кыргызской Республики трудно переоценить. В 1988-1990 годы по заявке Государственного комитета Совета Министров СССР по науке и технике мною было принято участие в разработке программы социально-экономического развития Иссык-Кульской области Киргизской ССР, когда он работал председателем Иссык-Кульского облисполкома. Он навсегда остался в моей памяти не только талантливым инженером-строителем, но и как состоявшийся ученый, который в своих научных трудах предвидел глобальные перемены в системе государственного управления, экономике и обществе.

Сегодня мы также переживаем одновременно смену технологического и мирохозяйственного укладов. Меняется технологический базис экономики. Происходит переход к принципиально новым технологиям, ядро которого составляет комплекс нанобиоинженерных и информационно-коммуникационных технологий.

Преображается и система управления – появляются гибкие модели управления, сетевая организация производства, где государство работает как интегратор.

Программа конференции представляет участникам и гостям прекрасную возможность определить целевые ориентиры и формы взаимодействия в эпоху глобальных преобразований.

Убежден, что уникальный формат открытого экспертного диалога позволит создать условия для творческой результативной дискуссии и обмена опытом и мнениями между молодыми учеными.

Уважаемый Кудайберди Гапаралиевич! Мне также приятно отметить, что ОшГУ стоял у истоков создания Евразийского сетевого университета и является одним из его основателей, а также наиболее активным вузом, продвигающим проекты ЕСУ в рамках Евразийского экономического союза. Полагаю, что ОшГУ продолжит активную деятельность в получении молодёжью Кыргызстана средне-профессионального образования.

Надеюсь, что результаты конференции будут полезны всем участникам, а предложенные рекомендации найдут своё применение в практической деятельности.

Желаю участникам и организаторам конференции плодотворной работы, конструктивного диалога и эффективного взаимодействия!

Член Коллегии (Министр) по
интеграции и макроэкономике

Уважаемые Вач,

С.Ю. Глазьев

I БӨЛҮМ

НАСИРДИН ИСАНОВДУН ӨЛКӨНҮН САЯСИЙ ТУРМУШУНДАГЫ РОЛУНА ЖАНА ЖАҢЫ САЯСИЙ СИСТЕМАНЫН КАЛЫПТАНЫШЫНА КОШКОН САЛЫМЫ

РОЛЬ И ВКЛАД НАСИРДИНА ИСАНОВА - ПЕРВОГО ПРЕМЬЕР- МИНИСТРА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В СТАНОВЛЕНИИ СУВЕРЕННОГО, НЕЗАВИСИМОГО ГОСУДАРСТВА

*А.Абдыкалыков, доктор технических наук,
профессор, заслуженный работник образования КР,
лауреат гос.премии КР в области науки и техники,
советник ректора КГТУ имени И. Раззакова*

Исанов Насирдин - государственный, общественный и политический деятель, строитель-созидатель нового Кыргызстана является примером самоотверженного служения своему призванию, государству и народу.

Образование. Насирдин Исанович в 1961 году поступил в Московский инженерно-строительный институт им. В.Куйбышева по специальности «Промышленно-гражданское строительство», в Москве проработал рабочим в трестах «Мосжилстрой» и «Мосстрой». Получив диплом инженера-строителя, вернулся в Кыргызстан и начал работать в тресте «Ошстрой» (1966-1970 гг.).

Начало трудовой деятельности. Уже в начале своей трудовой карьеры он ярко проявил свои способности как высококвалифицированного специалиста и организатора строительного производства. Начав работать мастером при строительстве средней школы, завершил ввод в эксплуатацию уже в качестве старшего прораба. Далее прошел последовательно все ступени: начальник участка, главный технолог треста, главный инженер СМУ №5 треста «Ошстрой». Примечательно, что в то время он начал свою преподавательскую карьеру – читал лекции по начертательной геометрии и сопромату в Ошском филиале Фрунзенского политехнического института.

Партийная и комсомольская работа. Перспективный и молодой специалист был замечен и оценен партийным руководством. В 1969 г. вступил в ряды членов КПСС, в 1970 г. стал инструктором отдела строительства Ошского обкома партии (его наставником стал Султан Ибраимов). В 1971 г. был утвержден секретарем парткома Управления строительством «Нарынгидроэнергостроя». Работа на строительстве Токтогульской ГЭС (1971-1974 гг.) оказала большое влияние на становление Н.Исанова как профессионального руководителя.

В последующем Н.Исанов был направлен на комсомольскую работу- первым секретарем Ошского областного комитета ЛКСМ Киргизии (1974-1976 гг.), где воспитывал молодежь и продолжал помогать ударной стройке Токтогульской ГЭС.

После завершения обучения в Высшей партийной школе при ЦК КПСС в г. Алма-Аты, в 1976 г. был переведен во Фрунзе заместителем, а в 1979 г. стал заведующим отделом

строительства и городского хозяйства ЦК КП Киргизии. В 1980 г. был избран депутатом Верховного Совета Киргизской ССР, а в 1981 г. стал кандидатом в члены ЦК КП Киргизии.

Как писал Т.Усубалиев, «...он прошел большую школу жизни в партийном аппарате – был инструктором, зав.отделом, затем ЦК его выдвинул министром строительства – эти ступени жизни обогатили его опытом работы и жизненной мудростью, явились основой выдвижения его на высокий пост председателя Совета министров Республики...».

Руководство строительной отраслью республики. В сентябре 1983 г. Исанов Н. был назначен министром строительства Киргизской ССР. В дальнейшем, Минстрой республики был преобразован в Госкомитет Киргизской ССР по строительству, где Исанов Н. был назначен первым заместителем -министром Киргизской ССР.

На тот момент строительная отрасль республики, подчиненная союзным министерствам и ведомствам, находилась в предкризисном состоянии, имелись упущения в использовании сырья и топливно-энергетических ресурсов, были факты приписок и очковтирательства. В числе слабых сторон работы Минстроя республики можно было отметить, что мало внимания уделялось развитию собственной производственной базы (был сорван ввод в эксплуатацию базы УПТК в г.Фрунзе, базы ПМК г.Нарын, цеха по производству стеновых панелей и товарного бетона ЖБИ №1, медленно шло расширение мощностей Фрунзенского ДСК, не начато строительство базы УПТК треста «Ошстрой» и др.), ощущалась нехватка строительных кадров. Эти проблемы, в первую очередь, отражали общую картину наступающего кризиса советской экономики. Но, как отмечали люди, знавшие Исанова Н., он всегда оставался чутким и взвешенным руководителем, способным воспринимать новое и перестраивать свою работу.

При Исанове Н. были построены золоторудный комбинат «Макмал», аэропорт «Манас», Кара-Балтинский ковровый комбинат, Таш-Кумырский завод по производству полупроводников. Город Фрунзе преображался, появилась площадь «Ала-Тоо», построены Дом правительства (Белый дом), Филармония им. Т.Сатылганова, Музей и Библиотека им. В.Ленина и мн.др.

Н.Исанов как руководитель строительной отрасли всегда поддерживал новые научно-технические разработки, участвовал в организации ярмарок научно-технических идей, был председателем правления научно-технического общества «Стройиндустрия», поддерживал разработки ученых ФПИ в области строительства и архитектуры. Он сам являлся автором научных статей и монографии по совершенствованию строительного комплекса республики, защитил кандидатскую диссертацию по экономике и управлению строительством.

Административно-хозяйственная работа. В 1988 году Н.Исанов был назначен председателем Исполкома Иссык-Кульского областного Совета народных депутатов (при объединении Иссык-Кульской и Нарынской областей), где он ратовал за переход на экономические методы управления, опережающее развитие в регионе промышленного производства, в частности, предприятий по переработке сельскохозяйственного сырья, развитию социальной сферы, производственной базы строительной индустрии, строительства жилья и обеспечения населенных пунктов инженерной инфраструктурой.

Н.Исанов предложил Правительству республики разработать долгосрочную программу развития отраслей агропромышленного комплекса Иссык-Кульской области до 2005 года и включить в План 13-й пятилетки. Совместными усилиями всех министерств и

ведомств Программа была разработана в 1990 г., но ввиду объективных причин не была реализована.

Будучи руководителем большого региона, Н.Исанов много сделал для социальной и коммунальной сферы: в Балыкчи было построено 34 тыс.кв.м. жилья, школы, баня, хлебопекарня, введен водопровод мощностью 32 тыс.куб.м, 18 км. водопроводных сетей, начала строиться гостиница на 500 мест.

Начало распада СССР и переход на рыночные отношения потребовали новых подходов к управлению, где Н.Исанов ярко проявил необходимые качества руководителя с государственным подходом к решению острых социальных проблем. Впервые в Кыргызстане в данном регионе домохозяйства получили по 30-50 соток земли, был распределен колхозный скот, люди начали активно строить частные дома.

По республике в начале 90-х молодежь начала захватывать земли для строительства жилья, но в г.Балыкчи 5 тыс. молодых семей и в г.Чолпон-Ата около 1 тыс. семей получили земли без митингов, без захватов. Он также озаботился строительством экологически чистых учреждений и предприятий, к примеру, открытие производственных цехов горнорудного комбината в Барсконе вместо пустующих зданий геологической экспедиции.

Государственная деятельность. Начавшиеся демократические процессы, связанные с распадом СССР, обострение социально-экономических проблем – привели к усилению роли интеллигенции и парламента республики. Н.Исанов в апреле 1990 года был избран народным депутатом, в апреле того же года стал членом ЦК КП Киргизии.

25 октября 1990 г. на сессии Верховного Совета республики никто из 3 претендентов на пост президента (А.Масалиев, Дж.Аманбаев, А.Джумагулов) не был выбран. Во втором туре 27 октября наибольшее число голосов (из 12 кандидатур) набрали А.Акаев (179 голосов) и Н.Исанов (62 голоса).

Так, А.Акаев был избран первым Президентом республики, в декабре 1990 года Н.Исанов стал вице-президентом, а 15 декабря 1990 года Кыргызстан принял Декларацию о государственном суверенитете.

В течение 1990-1991 гг. прошли крупные изменения в системе государственного устройства, Совет министров был преобразован в Кабинет министров, на пост Премьер-министра была предложена кандидатура Н.Исанова, которого большинство считало именно хозяйственником, а не просто партократом. Причем он никогда не боролся за власть, не расталкивал других локтями. Как отмечал, сам Н.Исанов: «...предложенная должность не столько радует, сколько заботит. Большой груз ответственности ложится на плечи...». Республика находилась в состоянии экономического кризиса, нарушены привычные связи, нужны были энергичные меры, чтобы выйти из тяжелого положения.

Н.Исанов считал, что Кабинет министров не должен заниматься только распределением ресурсов, а необходимо иметь самостоятельность, работать на перспективу, отчетливо видеть завтрашний день. В этом заключался один важнейших качеств Н.Исанова – стратегическое видение и мышление государственного руководителя.

В качестве премьер-министра Кыргызстана Н.Исанова занимался:

- вопросами разработки и реализации стратегии социально-экономического развития республики, финансирования, перехода к рынку, осуществления региональной экономической политики;

- вопросами участия республики в разработке и реализации общесоюзных экономических программ, контроля взятых республикой обязательств;

- курированием работы Госкомитета по экономике, министерств (финансов, внутренних дел, юстиции, иностранных дел), КГБ и др. основных ведомств.

Вклад Н.Исанова в становление Кыргызстана как суверенного и независимого государства. Работа Кабинета министров во главе с Н.Исановым была начата в непростой обстановке - с проведением денежной реформы, т.н. «павловской реформы» (в январе-апреле 1991 г. прошел обмен крупных денежных купюр, ограничили выдачу наличных денег с вкладов граждан).

В мае 1991 года союзное правительство представило программу выхода СССР из кризиса, которую разрабатывало около двух месяцев. Н.Исанов со своим Кабинетом министров в процессе консультационных встреч с руководителями различных отраслей экономики, государственных концернов, предприятий и организаций, подготовил решения от Кыргызстана. Была разработана программа действий по стабилизации и улучшению состояния экономики, определены конкретные меры, установлены сроки и исполнители.

Одной из сильных сторон Н.Исанова как премьер-министра было применение принципа решения важнейших экономических вопросов: совместный анализ условий – поиск управляющих решений – их быстрое претворение на местах. Также преимуществом Н.Исанова было нетерпение концептуальности, расплывчатости, рекомендательности принимаемых решений.

Будучи избранным народным депутатом СССР, Н.Исанов на заседании Верховного совета СССР категорично поставил вопрос о выравнивании стартовых условий республик, о предоставляемых субвенциях отдельным отраслям и местным органам власти. Также он критиковал затянувшиеся сроки разработки программы, постоянные поправки, приводившие к буксованию реформ. Он считал важным иметь механизм реализации, стройную систему мер, рычаги регулирования, а также оптимальное сочетание самостоятельности республики и координирующей роли центра. Он призывал разделять политический и экономический суверенитеты, что «... невозможен в чистом виде экономический суверенитет..., который означает замкнутость, что несовместимо с интеграцией, обрывать все существующие связи немислимо...».

Понимая, что союзные руководители уже не в состоянии централизованно координировать проведение реформ, Н.Исанов приходит к выводу, что нужны собственные меры для реформирования практики хозяйственной деятельности в республике.

Во-первых, решить продовольственный вопрос, сделать эквивалентным обмен продукции агропромышленного комплекса и остальных отраслей экономики. К примеру, стоимость комбикормов была очень высокой, что делало невыгодным держать и выращивать скотину, Н.Исанов был сторонником временного замораживания цен на комбикорма и другие товары первейшего спроса.

Во-вторых, правильное распределение иностранных кредитов для союзных республик могло бы способствовать преодолению кризиса. Он требовал от Центра создания специального Союзного целевого фонда для выравнивания стартовых условий отстающих республик.

Следует отметить, что Центром не были выполнены условия экономических соглашений – в 1991 году Кыргызстану были выделены только 748 млн.руб. из согласованных 1,8 млрд.руб., и то 138 млн.руб. были удержаны по взаиморасчетам.

В-третьих, он считал, что переход к рынку требует восстановления всех хозяйственных связей, предоставления предприятиям самостоятельности во внешних экономических связях и реализации своей продукции сверх госзаказа.

В-четвертых, нужно устранять перекосы в структуре народного хозяйства республики, сложившееся в СССР разделение труда ориентировало предприятия республики на производство сырья и полуфабрикатов, конечная продукция производилась в других республиках. Тем более с развалом Союза, многие кыргызстанские предприятия остались без сырья и возможностей реализации в других республиках.

В-пятых, нужно внедрять новые технологии, создавая совместные предприятия с иностранным капиталом и оборудованием, производить продукцию только мирового класса, которым можно рассчитывать по кредитам. В частности, Н.Исанов приложил большие усилия по налаживанию сотрудничества с Турцией, Южной Кореей и др. странами, при нем уже заработало несколько совместных предприятий (производство телевизоров GoldStar в Токмаке, микроволновых печей Sony в Кара-Балте и др.).

Но самое главное, Н.Исанов ратовал за соблюдение национальных интересов Кыргызстана, он погиб именно в тот период, когда шли переговоры о том, кому доверить разработку Кумторского золотого месторождения, где он проявлял твердую и принципиальную позицию.

Память о Н.Исанове увековечена в названиях родного села и школы в Ноокате, улицы в г.Бишкек, поселка и школы в Узбекистане. Учитывая его выдающиеся заслуги и огромный вклад в становление государственности Кыргызской Республики, развитие строительной отрасли, Указом Президента КР в 2008 году его имя было присвоено КГУСТА, который с гордостью носил имя Н.Исанова, имел высокие достижения и стремился достойно войти в число передовых университетов республики и мира.

Для стимулирования молодых и талантливых кадров, семьей Исановых, был учрежден Общественный фонд имени Насирдина Исанова, возглавляемый его дочерью Марией Исановой, который ежегодно учреждал 12 стипендий для лучших студентов и магистрантов КГУСТА.

Несомненно, Н.Исанову пришлось возглавить правительство в самые трудные времена, когда шли эпохальные перемены. Его знания, трудовой опыт, человеческие и деловые качества, мышление и видение государственного деятеля, помогали ему честно работать и внести неоценимый вклад в становление реального государственного суверенитета Кыргызской Республики.

Имя Насирдина Исанова никогда не погаснет в сердцах кыргызстанцев, его жизнь и деятельность будет служить примером для всех следующих поколений.

Благодарю за внимание!

НАСИРДИН ИСАНОВ - КРЕАТИВНАЯ И НЕОРДИНАРНАЯ ЛИЧНОСТЬ СОВЕТСКОГО И СУВЕРЕННОГО КЫРГЫЗСТАНА

*Абытов Байболот Капарович д.и.н., профессор
член-корреспондент РАЕН,
Ошский государственный университет,
Ош, Кыргызстан
<https://orcid.org/0000-0003-0267-5127>
baybolot-1962@rambler.ru*

Аннотация: В статье речь идет о неординарной личности видного государственного и политического деятеля советского и независимого Кыргызстана Насирдина Исанова. Выделяются его политическая воля, прозорливость и креативность в решении насущных задач страны, посильный вклад в экономическое, социальное и культурное развитие, особенно в период перехода к рыночным отношениям. Отмечается роль Исанова в построении архитектуры Кыргызстана. Созданию новой инфраструктуры столицы и других городов посредством реализации крупных строительных проектов как центральная площадь Ала-Тоо, здания Агропрома, исторического музея, Кыргызтелекома с курантами на башне, Ошский рынок, здание ЗАГСа, построенного в стиле модерн, Белый дом, микрорайон «Восток-5» и ряд других архитектурных сооружений. Автор раскрывает значимость Н. Исанова как первого вице-президента, первого премьер-министра, стоявшего у истоков независимого Кыргызстана и своим достойным трудом, вписавшим себя золотыми буквами в историю кыргызской государственности.

Ключевые слова: лидер молодёжи, политическая воля, партийный, государственный деятель, главный строитель, архитектор, креативный, неординарная личность, вице-президент, премьер-министр.

НАСИРДИН ИСАНОВ - КЫРГЫЗСТАНДЫН КЕҢЕШ ДООРУНДАГЫ, ЭГЕМЕНДҮҮЛҮГҮНҮН БАШАТЫНДАГЫ ӨЗГӨЧӨ, КӨРҮНҮКТҮҮ ЖАНА ЧЫГААН ИНСАНЫ

*Абытов Байболот Капарович т.и.д., профессор
РТИАнын мүчө-кабарчысы,
Ош мамлекеттик университети,
Ош, Кыргызстан
<https://orcid.org/0000-0003-0267-5127>
baybolot-1962@rambler.ru*

Аннотация. Макалада советтик жана көз карандысыз Кыргызстандын көрүнүктүү мамлекеттик жана саясий ишмери Насирдин Исановдун өзгөчө инсандыгы жөнүндө сөз болот. Анын саясий эрки, өлкөнүн актуалдуу маселелерин чечүүдөгү көрөгөчтүгү жана чыгармачылыгы, өзгөчө рынок мамилелерине өтүү мезгилиндеги экономикалык, социалдык жана маданий өнүгүүгө кошкон салымы баса белгиленет. Кыргызстандын архитектурасын курууда Исановдун ролу белгиленет. Борбордук Ала-Тоо аянты, Агропромдун имараты, тарых музейи, мунарада куранттары бар Кыргызтелеком, Ош базары, модерн стилинде курулган ЗАГС имараты, Ак үй, «Восток-5» кичи району жана башка бир катар архитектуралык курулуштар сыяктуу ири курулуш долбоорлорун

ишке ашыруу аркылуу борбордун жана башка шаарлардын жаңы инфраструктурасын түзүү. Автор Н.Исановдун эгемендүү Кыргызстандын башатында турган жана өзүнүн татыктуу эмгеги менен Кыргыз мамлекетинин тарыхында алтын тамгалар менен жазылган биринчи вице-президент, биринчи премьер-министр катары маанисин ачып берет.

Ачкыч сөздөр: жаштар лидери, саясий эрк, партиялык, мамлекеттик ишмер, башкы куруучу, архитектор, чыгармачыл, өзгөчө инсан, вице-президент, премьер-министр.

NASIRDIN ISANOV IS A CREATIVE AND EXTRAORDINARY PERSONALITY OF SOVIET AND SOVEREIGN KYRGYZSTAN

Abytov Baibolot Kaparovich Doctor of Historical Sciences, Professor
Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences,
Osh State University,
Osh, Kyrgyzstan

<https://orcid.org/0000-0003-0267-5127>

baybolot-1962@rambler.ru

Abstract: The article deals with the extraordinary personality of the prominent political leader and politician of Soviet and independent Kyrgyzstan Nasirdin Isanov. His political will, foresight and creativity in solving the urgent tasks of the country, his feasible contribution to economic, social and cultural development, especially during the transition to market relations, are highlighted. Isanov's role in building the architecture of Kyrgyzstan is highlighted. Creating a new infrastructure of the capital and other cities through the implementation of major construction projects such as the central square of Ala-Too, the buildings of the Agro-industry, the historical museum, Kyrgyztelecom with chimes on the tower, Osh market, the registry office building built in the Art Nouveau style, the White House, the residential district «Vostok-5» and a number of other architectural structures. The author reveals the significance of N. Isanov as the first vice-president, the first prime minister, who stood at the origins of independent Kyrgyzstan and with his worthy work inscribed himself in golden letters in the history of the Kyrgyz state.

Keywords: youth leader, political will, party leader, political leader, chief builder, architect, creative, extraordinary personality, vice president, prime minister.

Введение. Кыргызы и Кыргызстан - это уникальный народ и страна, истории которых насчитывают более двух тысячелетий. В летописи многовековой истории запечатлён целый ряд выдающихся личностей, оставивших свой неизгладимый след в становлении и развитии кыргызской государственности в разные периоды времени. Многие из них сыграли решающую роль в поворотные моменты кыргызской истории, внося посильный вклад в общественно-политическое, социально-экономическое и культурно-развитие государства.

Кыргызы издревле имели своих выдающихся государственных и политических деятелей как в древности, так и в новейшей истории. Среди них Барс-бег, Мухаммед Кыргыз, Кубат бий, Атакебий, Ормон хан, Алымбек датка, Курманджан датка, Полот хан, А.Сыдыков, И.Арабаев, А.Орозбеков, Ж.Абдрахманов, И.Раззаков, Т.Усубалиев, А.Масалиев и другие.

В эту легендарную плеяду входит и видный государственный и политический деятель конца советской эпохи и начало периода независимости Насирдин Исанов, большой патриот, первый вице-президент и премьер-министр суверенного Кыргызстана.

Объект исследования. Объектом нашего исследования является жизнедеятельность Насирдина Исанова, одного из креативных и неординарных личностей, известного государственного деятеля советского и суверенного Кыргызстана.

Мы предприняли попытку создать нестандартный портрет, исторической личности и гордости кыргызского народа двух эпох - советского и суверенного, независимого Кыргызстана.

Материалы и методы исследования. Основным материалом для исследования стали официальные биографические данные, нормативно-правовые, архивные и исторические материалы. Методологической основой данного исследования явились такие научные методы, как принцип историзма и объективизма, метод анализа и синтеза, нарративный метод, историко-сравнительный метод, дихронный исторический метод, метод историческое сравнение, ретроспективный метод систематизации фактических материалов и метод обобщения и ввод в научный оборот полученных данных.

Степень изученности темы. Изучая историографию данного вопроса мы пришли к выводу, что в историко-политической литературе нашей страны до сих пор нет единого фундаментального труда, посвящённого жизни и деятельности Насирдина Исанова. Существующие статьи и публицистические материалы освещают лишь некоторые стороны биографии и многогранной личности. Остаются также неизученными или малоизученными многие официальные архивные документы партийных, государственных органов власти времен деятельности Насирдина Исанова.

Настоящим исследованием мы стараемся внести свой весомый вклад в создание единого, цельного портрета славного сына нашего народа - Насирдина Исанова, раскрывая его как креативную и неординарную личность.

Анализ материалов. Великие дела во благо своего народа совершались благодаря личным качествам и способностям выдающихся личностей. Кыргызы во все времена имели свои исторические личности, достойные уважения и почитания потомками. В своё время Нельсона Манделла говорил о том, что «человек, делающий то, что могут делать другие - обыкновенный человек. Человек, делающий то, чего не могут делать другие - выдающаяся личность. А человек, делающий то, что другим не удавалось сделать - национальное достояние, гений, божий дар».

В истории кыргызского народа много таких личностей. Это славный наш предок Барс-бег, Мухаммед Кыргыз, Кубат бий, Атаке бий, Ормон хан, Алымбек датка, Курманжан датка, А.Сыдыков, А.Орозбеков, Ж.Абдрахманов, И.Раззаков, Т.Усубалиев, А.Масалиев, Н.Исанов и многие другие.

Историческая и политическая наука свидетельствует, что существуют следующие типы исторических личностей:

Традиционные исторические личности – вожди племён, родов, цари, короли, императоры, положение которых традиционно передаются от отца к сыну. Их авторитет основан на устоявшихся традициях и обычаях отдельных, конкретных народов. К ним относятся Барс-бег, Мухаммед Кыргыз, Кубат бий, Атаке бий, Алымбек датка, Ормон хан, Боромбай и др.

Рационально-легальные исторические личности - в своём большинстве те исторические личности, которые избраны на общественно-политическое положение демократическим путем, т.е. волею народа. Например: Курманжан-датка, Полот хан, А.Орозбеков, А.Сыдыков, И.Арабаев, Ж.Абдрахманов, И.Раззаков, Т.Усубалиев, С.Ибраимов, А.Масалиев, Н.Исанов и др.

Харизматические личности - это личности, наделенные особыми, выдающимися качествами и организаторскими способностями. Из числа исторических личностей кыргызов, таковым является Исхак Раззаков.

В конце советской эпохи и начале периода суверенитета и независимости в партийной и политической арене выделяется ряд весьма заметных фигур -А.Дуйшеев, С.Ибраимов, А.Масалиев, Т.Чынгышев, А.Жумагулов, М.Шеримкулов. И среди них своей креативностью и неординарностью отличался именно Насирдин Исанов.

В чем заключается креативность Исанова Н.? Его креативность заключена в его умении свободно мыслить в условиях партийного, идеологического диктата, способности идти против состоявшийся систем, догм, порядков бюрократии, чтобы претворять в жизнь задуманное, по своему усмотрению. Его твёрдая воля, крепкий дух, целеустремлённость и умение убеждать и вести за собой других, обусловили принятие нестандартных решений, определивших правильные направления дальнейшего развития страны в период смены двух разных эпох.

Креативность личности Насирдина Исанова подтверждается и такими его качествами как несогласие с устоявшимися, рутинными идеями, спускаемыми сверху, несогласие и пренебрежение стереотипами, стандартными правилами. Его отличало умение видеть корень проблемы и способность применять неожиданные подходы в решении многих политических, социально-экономических проблем.

Насирдин Исанов был человеком неординарным. Неординарность - это способность быть «не таким, как все», взаимодействие интуиции и разума, природной одарённости и приобретённых навыков в процессе становления и формирования личности. Находясь в одном обществе, системе, он осмеливался жить по собственным правилам, имея свои принципы и собственное видение всего того, что предстояло воплотить в жизнь. Неординарность личности Насирдина Исанова проявилась и в качестве его характера, обладании незаурядными данными, поведении, неформальном мышлении, поведении, поступках.

В большой политике, неординарные и незаурядные личности, творят историю и навсегда остаются в истории своего народа и государства каким был Насирдин Исанов.

Именно креативность и неординарность сформировались и в полной мере проявились у Н. Исанова в бытность его руководителем партийной организации «Нарынгидроэнерго-строй», первым секретарем Ошского обкома комсомола, министром строительства Кыргызской ССР, первым заместителем председателя Государственного комитета по строительству Кыргызской ССР, председателем Иссык-Кульского областного исполнительного комитета и первого вице-президента, а затем и первого Премьер-министра суверенного и независимого Кыргызстана.

Мне бы хотелось выделить, основные жизненные факторы, отражающие креативную и неординарную личность Насирдина Исанова. Как воспитанник советской партийно-кадровой школы прошёл все ступени служебного карьеры от мастера, прораба СМУ до первого Премьер-министра. Трудовую деятельность после окончания Инженерно-

строительного института им. Куйбышева города Москвы начал мастером, прорабом, затем стал главным технологом и главным инженером СМУ «Ошгорстрой».

Одарённого, смышлёного, имеющего организаторские способности молодого специалиста, вскоре приняли в ряды КПСС, затем назначили инструктором отдела строительства Ошского обкома КП Кыргызстана и доверили должность секретаря парткома управления строительства «Нарынгидроэнергострой». С 1974 года по 1976 годы возглавлял Ошского обкома комсомола, вплоть до учёбы в высшей партийной школе. По окончании Алматинской высшей партийной школы в 1976 году в 34 года Насирдин Исанов работает в аппарате ЦК партии Кыргызстана заместителем заведующего, заведующим отделом строительства и городского хозяйства.

В октябре 1988 года, в разгаре перестройки, гласности и в годы пробуждения национального самосознания был направлен председателем Иссык-Кульского областного исполнительного комитета. Отметим, что 5 октября 1988 года в целях укрупнения территориального деления Кыргызской ССР Нарынская область была объединена с Иссык-Кульской областью, под названием последней. Н.Исанову в качестве нового должностного лица предстояло осуществить и претворить в жизнь такую административную реформу, объяснить местному населению цели и задачи административно-территориального объединения Иссык-Кульской и Нарынской областей. Центр этого нового образования был переведён в город Рыбачье (Балыкчи), где и работал не покладая рук. Первым делом, впервые установил экологический пост перед городом, расчистил пляжи, строил дома и запускал ряд предприятий. Для этих целей из Москвы добился выделения финансовых средств. За плодотворную работу он завоевал уважение и любовь местного населения.

Назначение исанова в периферию нельзя считать некой политической ссылкой. Напротив, я считаю, что эта была определенная школа, практика руководства областными и местными партийными и хозяйственными организациями, что благотворно сказалось на последующей деятельности Исанова. Именно такие школы в областях в своё время прошли известные деятели: А.Дуйшеев [1], С.Ибраимов [2], А.Масалиев [3], Насирдин Исанов [4] и др.

В некоторых СМИ пишется, без уточнения, что он был депутатом Жогорку Кенеша или Жогорку Кенеша Кыргызской Республики, что в корне не соответствует истине [5]. Отмечу, что он не был депутатом Верховного Совета – Жогорку Кенеша Кыргызской ССР XII созыва, который был избран 4 марта 1990 года и заседал с 10 апреля 1990 по сентябрь 1994 годы (с 31 августа 1991 года Жогорку Кенеш Кыргызской Республики) [6] и оставшийся в народной памяти как «легендарный парламент [7]. На сей раз были избраны в по одному депутату от 350 округа в Жогорку Кенеша республики [8]. Он не числится и в кандидатах в депутаты Жогорку Кенеша страны.

В том же 1990 году, происходить весьма важное событие как в СССР, так и в Кыргызской ССР, в процессе которого, активно принял участие Насирдин Исанов. Известно, что на третий Съезд народных депутатов СССР 14 марта 1990 года, принял Закон СССР о внесении изменений и дополнений в действующую Конституцию СССР, в котором и был учреждён пост Президента СССР [9]. После учреждения должности Президента СССР в союзных республиках практически повсеместно стали учреждаться должности президента.

22 октября 1990 года на повестку дня внеочередной 2-й сессии Верховного Совета Кыргызской ССР 12-го созыва включили пункт: «О вопросах Президентства». На

очередном заседании 24 октября 1990 года Верховным Советом Кыргызской ССР был принят Закон Кыргызской ССР «Об учреждении поста Президента Кыргызской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Кыргызской ССР» [10]. Пост Президента Кыргызской ССР - главы государства был учреждён в целях развития политических и социально-экономических преобразований в республике, обеспечения гарантий деятельности и необходимого взаимодействия законодательной, исполнительной и судебной власти, повышения ответственности и эффективности работы государственных органов и, исходя из общественной потребности укрепления конституционного строя, прав, свобод и безопасности граждан. В Конституцию Кыргызской ССР 1978 года была включена дополнительно глава, закрепившая правовой статус Президента Кыргызской ССР. 25 октября 1990 года заседание Верховного Совета, обсуждал вопросы проведения выбора Президента Кыргызской ССР.

В первом туре голосования кандидатами в Президенты Республики были выдвинуты: Масалиев А., Джумагулов А., Аманбаев Дж. Результаты тайного голосования принесли следующие результаты: Масалиев А. – «за» 154 голоса, Джумагулов А. - «за» 96 голосов; Аманбаев Дж. - «за» 83 голоса [11]. В следующий тур вышли Масалиев А. и Джумагулов А. Во втором туре Масалиев А. получил 171 голоса, Джумагулов А. - 169 голосов [12].

Согласно Закону об учреждении поста Президента Кыргызской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Кыргызской ССР, избранным считался кандидат, получивший больше половины голосов от общего числа народных депутатов Кыргызской ССР. Если при голосовании никто из кандидатов не набирал больше половины голосов, проводилось повторное голосование по двум кандидатурам, набравшим наибольшее число голосов. Если и в этом случае ни один из двух кандидатов не набирал больше половины голосов от общего числа народных депутатов Кыргызской ССР, то проводилось выдвижение новых кандидатов [13].

Новое выдвижение кандидатов на пост Президента республики и голосование состоялись 27 октября 1990 года. На этот раз список претендентов был еще шире. Среди кандидатов числились: Исанов Н., Дуйшеев Э., Аблесов С., Муралиев А., Осмонов Б., Акаев А [14]. В первом туре тайное голосование показало следующие результаты: Аблесов С. - «за» 17 голосов; Дуйшеев Э. - «за» 19 голосов; Муралиев А. - «за» 31 голос; Осмонов Б. - «за» 16 голосов; Исанов Н. - «за» 74 голоса; Акаев А. - «за» 137 голосов. По большинству голосов во второй тур вышли Акаев А. и Исанов Н. При голосовании во втором туре депутаты Верховного Совета отдали предпочтение А.Акаеву - 179 депутатов проголосовали «за». Исанов Н. – получил 62 голоса депутатов. Таким образом, Аскар Акаев стал первым Президентом Республики Кыргызстана [15].

Учитывая многолетний опыт политического и государственного управления, вскоре, в декабре 1990 года по январь 1991 года, он был назначен, согласно закону и Указу Президента, первым в истории нашей страны, Вице-президентом Республики Кыргызстан. Отметим, что 14 декабря 1990 года под №260-ХІІ Президентом Республики Кыргызстан был утвержден Закон Кыргызской ССР “О реорганизации системы органов государственной власти и управления в Кыргызской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Кыргызской ССР”, где впервые в истории Кыргызстана в статье 2 указано, “Учредить пост Вице-президента Кыргызской ССР”. А в статье 5 записано, “Учредить посты Премьер-министра Кабинета Министров Кыргызской ССР и Государственных секретарей

Киргизской ССР” [16]. В том же законе, в статье 14 было указано, что Президент “представляет Верховному Совету Киргизской ССР кандидатуру на должность Вице-президента Киргизской ССР”. А в статье 17 говорилось, что “Если Президент Киргизской ССР по тем или иным причинам не может далее исполнять свои обязанности, впредь до избрания нового Президента Киргизской ССР, его полномочия переходят к Вице-президенту Киргизской ССР”. Далее в статье 18, подчеркнута «Вице-президент Киргизской ССР выполняет по уполномочию Президента Киргизской ССР отдельные его функции и замещает Президента Киргизской ССР, в случае его отсутствия или невозможности осуществления им своих обязанностей» (цитаты даны согласно оригиналу закона, без изменений документа – авт.) [17]. Вот такими огромными полномочиями обладал, первый вице-президент Республики Кыргызстан. Фактически он стал вторым человеком в стране. Таким образом, он стал дважды героем одного закона и двух Указов первого Президента Республики Кыргызстан – первым Вице-президентом и первым Премьер-министром.

Отметим, что Вице-президент был политической должностью в Республике Кыргызстан, в первые годы суверенитета и независимости (в последующем вице-президентами стали Герман Кузнецов - январь 1991 по февраль 1992 года, Феликс Кулов - февраль 1992 по декабрь 1993 года, вскоре эта должность была ликвидирована) [18]. К сожалению, в историографии Кыргызстана, а также юристами и политологами нашей страны, институт вице-президента фактически не изучены.

В том же 1990 году он защитил кандидатскую диссертацию по экономике и в 1991 году был избран академиком Инженерной академии СССР [19].

21 января 1991 года Насирдин Исанов был назначен Премьер-министром Республики Кыргызстан и прослужил в этой должности до 29 ноября 1991 года [20], вплоть до трагической гибели в автокатастрофе. На должности Премьер-министра Н.Исанов пробыл 311 дней. Он внёс огромный вклад в обретение суверенитета и независимости Кыргызстана в переходный период.

Видный государственный деятель советской эпохи и современности М.Шеримкулов, деятельность Н.Исанова оценивал так: “Когда Насирдин Исанов возглавил правительство, он смог проявить себя как государственный и политический деятель, хорошо разбирающийся в экономике. Он был очень близок к народу, понимал нужды народа и проблемы государства, умел вовремя их решать. Хотя этот человек проработал недолго, он был хорошо принят народом и признан сильным лидером. Он посвятил себя подъему экономики нашего вновь созданного независимого государства и решению социальных нужд. Его работа по предупреждению национализма имела большое значение в народе. Именно поэтому Насирдина Исанова любили в народе. Его очень уважали, где бы он ни был, пользовался огромным, непрерываемым авторитетом» (свободный перевод автора) [21].

В год независимости Республики Кыргызстан – 29 сентября 1991 года Премьер министр Насирдин Исанов был избран депутатом Верховного Совета СССР от Республики Кыргызстан по Алайскому НТО №325 (98,5% голосов). Однако, 29 ноября 1991 года он погиб в автокатастрофе до признания полномочий ЦИК СССР [22]. Ему было всего 48 лет. Он прожил короткую, яркую, полную светлыми событиями жизнь.

Заключение. Насирдин Исанов видный государственный и политический деятель, неординарная и креативная личность советского и постсоветского Кыргызстана, оставивший неизгладимый след в истории кыргызской государственности.

Н.Исанов из тех историко-политических деятелей, кто в независимости от политической системы во всех социально-политических, экономических и геополитических, геоэкономических условиях сумел реализовать свой личностный и профессиональный потенциал, продемонстрировать качества прирождённого лидера своего народа и страны. Он был воспитанником, выходцем советской партийно-государственной школы, что определяло высокие требования к дисциплине, к себе, окружающим людям. Железная воля, непостижимая энергичность, природное самообладание, феноменальная память и огромная склонность к круглосуточной, постоянной работоспособности сделали его уникальным лидером, выдающимся государственным деятелем. Он один из тех редких политических деятелей нашей страны, который прожил жизнь, полную историческими событиями, политическими, социально-экономическими потрясениями, тяжёлыми испытаниями, нескончаемой борьбой за светлое будущее своего народа и государства.

С годами все больше и больше осознаётся величие личности Насирдина Исанова, из года в год растёт любовь и уважение кыргызского народа к креативной и неординарной личности Насирдина Исанова, кто обусловил основу успешного перехода страны на рельсы рыночной экономики и дальнейшего развития суверенного Кыргызстана.

Жизнедеятельность Насирдина Исанова, представляет собой яркий образец несокрушимости человеческой воли, стремление и достижение цели, служения своему народу, стране. Кыргызский народ вправе гордиться своим великим сыном - Насирдином Исановым.

Литературы

1. 7-ноябрь 1943-жыл – мамлекеттик ишмер Насирдин Исанов туулган күнү//<https://www.super.kg/jylnaama/event/4031>
2. История кыргызского парламента//<http://kenesh.kg/ru/article/show/38/kirgiz-parlamentinin-tarzhimali>
3. Народные депутаты Республики Кыргызстан двенадцатого созыва. - Бишкек, 1993. – 4-5-б-р. Закон о введении института Президентства в СССР и о внесении изменений и дополнений в Конституцию СССР. –М., 1990; Абытов Б.К. Кыргызстанда Президенттик институту киргизүү тарыхынан // Известия вузов Кыргызстана. №12, 2017.
4. Закон Киргизской ССР “Об учреждении поста Президента Киргизской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Киргизской ССР. г.Фрунзе от 24 октября 1990 года №222-ХІІ//Ведомости Верховного Совета КССР №18 1990 год; <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/909>
5. 7-ноябрь 1943-жыл - мамлекеттик ишмер Насирдин Исанов туулган күнү//<https://www.super.kg/jylnaama/event/4031>
6. История кыргызского парламента//<http://kenesh.kg/ru/article/show/38/kirgiz-parlamentinin-tarzhimali>
7. Народные депутаты Республики Кыргызстан двенадцатого созыва. - Бишкек, 1993. – 4-5-б-р.
8. ЦГА КР. -Ф.56. -Оп.257. -Д.2.1 -4-б; ЦГА ПД КР.-Ф.56 -Оп.257. -Д.23 - 4-б.; Эркебаев А. 1990 год: Приход к власти А.Акаева. -Бишкек, 1997. -С. 40-47; Акматов К. Окуялар, адамдар (Мин бир күн). - Бишкек, 1998. 40-42-бб.
9. Закон о введении института Президентства в СССР и о внесении изменений и дополнений в Конституцию СССР. –М., 1990; Абытов Б.К. Кыргызстанда Президенттик институту киргизүү тарыхынан // Известия вузов Кыргызстана. №12, 2017.

«Кыргыз ССРинде Президенттик кызматты негиздөө жана Конституцияга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү тууралуу мыйзам». -Фрунзе, 24 октябрь 1990-ж.; Закон Киргизской ССР “Об учреждении поста Президента Киргизской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Киргизской ССР. г. Фрунзе от 24 октября 1990 года №222-ХІІ//Ведомости Верховного Совета КССР №18 1990 год; <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/909>

10. ЦГА ПД КР.-Ф.56 -Оп.257 -Д.27 -4-б; Эркебаев А. 1990 год1990 год: Приход к власти А.Акаева. -Бишкек, 1997. -С.40-47.

11. ЦГА КР. -Ф.56. -Оп.257. -Д.2.1 -4-б; ЦГА ПД КР. -Ф.56 -Оп.257. -Д.23 - 4-б.; Эркебаев А. 1990 год: Приход к власти А. Акаева. -Бишкек, 1997. -С. 40-47; Акматов К. Окуялар, адамдар (Мин бир күн). - Бишкек, 1998. 40-42-бб.

12. ЦГА КР. -Ф.56. -Оп.257. -Д.2.1 -4-б; ЦГА ПД КР. -Ф.56 -Оп.257. -Д.23 - 4-б.; Эркебаев А. 1990 год: Приход к власти А. Акаева. -Бишкек, 1997. -С. 40-47; Акматов К. Окуялар, адамдар (Мин бир күн). - Бишкек, 1998. 40-42-бб.

13. ЦГА ПД КР. -Ф.56 -Оп.257 -Д.27 -4-б; Эркебаев А. 1990 год1990 год: Приход к власти А.Акаева. -Бишкек, 1997. -С.40-47.

14. Закон Киргизской ССР “О реорганизации системы органов государственной власти и управления в Киргизской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Киргизской ССР. г. Фрунзе 14 декабря 1990 года №260-ХІІ// Ведомости Верховного Совета КССР № 21 за 1991 год, статья 305; <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/910>

15. ЦГА ПД КР. -Ф.56 -Оп.257. -Д.27 -4-б; Эркебаев А. 1990 год... -С. 40-47; Ош шамы. 2013-ж. 12-апрель. -5-б.

16. Закон Киргизской ССР “О реорганизации системы органов государственной власти...//<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/910/10?cl=ru-ru>

17. Руководители Киргизии (1922-наст. вр.) //https://centrasia.org/cnt2.php?st=1046799728

18. Насирдин Исанов// <https://tyup.net/page/nasirdin-isanov>

19. Список Премьер-министров// <https://ru.unionpedia.org/>; Закон Киргизской ССР “О реорганизации системы органов государственной власти и управления в Киргизской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Киргизской ССР. г.Фрунзе 14 декабря 1990 года №260-ХІІ// Ведомости Верховного Совета КССР № 21 за 1991 год, статья 305;<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/910>.

20. Премьер-министр Кыргызстана. Википедия //https://wiki5.ru/wiki/Prime_Minister_of_Kyrgyzstan

21. Исановдун табышмактуу өлүмү - тарыхтагы кара так//<https://www.azattyk.org/a/isanovdun-tabyshmaktuu-olumu---tarykhtagy-kara-tak/32156752.html>

22. Народные депутаты СССР//https://panorama.wiki/wiki#.

НАСИРДИН ИСАНОВ – ЭГЕМЕН КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АЛГАЧКЫ ӨКМӨТ БАШЧЫСЫ

*Асанканов Абылабек т.и.д., профессор,
КР УИАнын академиги,
КР УИАнын Б. Джамгерчинов атындагы Тарых, археология жана
этнология институтунун директору,
Бишкек, Кыргызстан*

Кеменгер кыргыз элинде “өлгөндөр даңкталмайын, тирүүлөр баркталбайт” деген сөз бар эмеспи. Ошондуктан бүгүнкү күнү сөз кыла турган дагы бир белгилүү тарыхый инсаныбыз Насирдин Исановду жамы журтубуз бир жагынан, бул дүйнөдөн эрте кеткенине өтө өкүнүү менен, экинчи жагынан, анын баркталып, даңкталып өлкөбүздө белгиленип жатканындыгынан сыймыктануу сезими менен эскерүүдөбүз. Чындыгында, мамлекеттик жогорку деңгээлдеги кызматты көп эле адамдар аркалайт, бирок алардын ичинен саналуу гана адамдар элдин жүрөгүнөн түнөк табат. Ошолордун бири – Насирдин Исанов (1943–1992) 50гө да чыкпай, болгону 49 жашында көз жумганы менен анын элеси элдин эсинде түбөлүккө сакталып калды.

Насирдин Исановдун бала чагы өтө катаал Ата Мекендик согуш жана согуштан кийинки жылдарга туш келип, 1943-жылы 7-ноябрда Ош облусунун Ноокат районунун Көк-Бел айылында жарык дүйнөгө келген. Атасы Исан Матмусаев да согуштан кайтып келген соң, райондук асыл тукум жылкы заводунун бригадири болуп иштеп, эл арасында кадыр-баркы жогору болгон жана Насирдин Исановдун инсан катары калыптануусуна ата катары үлгү болуп, чоң таасирин тийгизген. Билимди адеп Көк-Бел айылындагы сегиз жылдык мектепте, андан кийин коңшу Папан айылындагы мектептен алган.

Окууну ийгиликтүү аяктаган Насирдин Исанов 1960-жылы Москвадагы Куйбышев атындагы инженердик курулуш институтуна тапшырып, окуп жүргөн жылдардан эле окуу менен практиканы айкалыштырып, Москва турак жай курулуш курулуш трестинде жумушчу болуп иштеп, бир кыйла тажрыйба топтогон. Ал өз учурундагы фундаменталдуу билимге ээ болгон инсандарынын катарына кирет. Жогорку билимге ээ болгон Насирдин Исанов 1966-жылдан Кыргызстанда эмгектене баштаган. Ошол жылдан 1970-жылга чейин Ош шаардык курулуш трестинин 3-курулуш монтаж башкармалыгынын прорабы, участоктун начальниги, башкы инженери болуп иштеген.

Бул учур Кыргызстандын өнөр жайы өлкөнүн бирдиктүү эл чарба түзүмүнүн ажырагыс бөлүгү катары өнүккөн. 1965–1985-ж. республиканын улуттук кирешеси 2,7 эсеге, өнөр жай продукциясы – 4,4 эсеге, алардын ичинен, машина куруу жана металл иштетүү тармагы – 8 эсе, электр энергиясын өндүрүү – 5 эсе өстү. Бул жылдардагы республиканын дүң продукциясынын 60%ы, улуттук кирешенин теңинен көбүрөөгү өнөр жай өндүрүшүнө туура келген. 70-жылдарда экономикалык жана социалдык өнүгүү темпинин басаңдай баштаганына карабастан, республиканын эл чарба комплекси алга карай бир кыйла кадам жасады.

1966–1985-ж. Кыргызстанда 150дөн ашык ири өнөр жай ишканалары ишке киргизилген. Машина куруу, түстүү металлургия, электроника, электротехника, прибор куруу, курулуш индустриясы жана гидроэнергетика сыяктуу өнөр жайдын маанилүү тармактары түзүлдү. Жеңил өнөр жайынын, азык-түлүк, эт-сүт өндүрүү ишканаларынын

көбү реконструкцияланган жана жаңылары курулган. 1985-ж. республиканын өнөр жайы 130дан ашык тармактан туруп, 4 миңден ашык наамдагы буюмдарды чыгарган, 405 ири ишкана болгон. Дүң продукциянын 60 пайызын, улуттук кирешенин жарымына жакынын өнөр жайынын үлүшү түзгөн.

Ал жылдары Кыргызстан үчүн маанилүү роль ойногон ири өнөр жай ишканалары курулган. Алардын ичинде электрондук-эсептөөчү машина, бургу, Токмоктогу айнек заводу, продукциясы дүйнөнүн 35 өлкөсүнө экспорттолгон «Кыргызавтомаш» заводу жана башкалар бар эле. Орто Азиядагы эң ири ишканалардын бири – кубаттуулугу жылына 82, 9 млн. метр кездеме токуп чыгаруучу кыргыз текстиль комбинаты, Ош текстиль комбинатынын экинчи кезеги ишке киргизилген. 80-жылдардын башында Орто Азияда казылып алынган таш көмүрдүн 40%ы Кыргызстандын үлүшүнө туура келген. Кубаттуулугу 1 млн. 200 миң кВт болгон Токтогул ГЭСи, 800 миң кВт болгон Күрпсай ГЭСи бүткөрүлдү. 80-жылдардын орто ченинде республиканын гидроэлектростанцияларында 11 млрд. киловатт-саат электр энергиясы өндүрүлгөн. Кыргызстандын индустриясынын келечектүү тармактарынын бири болгон – гидроэнергетика дал ушул жылдарда калыптанды.

Кыргызстандын сурмасы, сымабы, сейрек металлдарды өндүрүү жалпы союзда да алдыңкы орунга чыккан. Кадамжай комбинатында өндүрүлгөн сурьма эл аралык рынокто сапаттын үлгүсү катары таанылган. Хайдаркен сымап комбинатынын продукциясы да дүйнөлүк рынокто жогору бааланган. 1970-80-жылдары түстүү металлургия республиканын өнөр жайында биринчи орунга чыккан жана түстүү металлдарды өндүрүү эки эседен ашык өсүп, дүйнөнүн 40тан ашуун өлкөлөрүнө экспорттолгон. 1985-ж. эле Фрунзе атындагы айыл чарба машиналарын куруу заводу 32 миң чөп чаап топтоочу агрегат пресс-подборщик чыгарып, 50дөн ашык өлкөгө жөнөткөн. Кыргызстан машина куруу өнөр жайы тармагында Орто Азия республикаларынын ичинен биринчи орунга чыккан.

Ушундай шартта Кыргызстан үчүн жогорку техникалык билимдүү Насирдин Исановдой жаштар өтө керек болгон. Анын уюштургуч жөндөмдүүлүгү, билиминин тереңдиги, адамгерчилик жогорку сапаттары, өтө аракетчилдиги бат эле көзгө урунуп, 1970–1974-жылдары партиянын Ош обкомунда курулуш бөлүмүнүн инструктору, Нарын суу энергия курулуш башкармалыгынын партиялык комитетинин катчысы болуп эмгектенген.

Ушул мезгилден тартып Насирдин Исанов саясий иштерге активдүү аралаша баштаган. 1974-жылдан тартып же болбосо, 31 жашынан 1983-жылга чейин 10 жылга жакын убакыт комсомолдун Ош облустук комитетинин 1-катчысы, кийин облустук курулуш жана шаардык чарба бөлүмүн жетектеп калган.

Кыркка чыгып, баралына келип, тажрыйба топтоп калган Насирдин Исановду 1983–1988-жылдары Кыргыз ССР мамлекеттик курулуш комитетинин төрагасынын орун басары, Кыргыз ССРинин Курулуш министри болуп дайындалат. Ушул жылдардан баштап саясий жетекчилик кызматтарда иш билгилиги даана көрүнөт. Бир-эки жыл аралыгында Нарын облусун бириктирип түзүлгөн ири Ысык-Көл облусунун Эл депутаттар кеңешинин Аткаруу комитетинин төрагасы, 1990-жылы декабрь айынан Кыргыз Республикасынын вице-Президенти жогорку кызматын аткарат.

1990-жылдары республикада саясий кырдаал бир топ татаал болгон. Республикада саясий кризистин жаңы толкундары башталып, анын негизги себеби катары экономикалык

кризистен чыгуу үчүн ийгиликсиз жүргүзүлүп жаткан реформалар, Оштогу, Өзгөндөгү кайгылуу окуяларга карата бийликтин жоопкерчиликти мамилесин атаса болот.

Коомчулуктун активдүүлүгү жогорулап, ошол эле жылдын октябрь айында КДКнын демилгечилери Өкмөт үйүнүн алдында саясий ачарчылык жарыялашкан. Алар Кыргызстан КП БКнын биринчи катчысы А. Масалиев менен Ош облусунун мурунку биринчи катчысы Р. Кулматовдун кызматтарынан кетишин; коомдук уюмдарды каттоого уруксат берүүнү; республиканын мамлекеттик суверенитети жана толук көз карандысыздыгы жөнүндөгү декларацияны кабыл алууну; басма сөз жана массалык маалымат каражаттарынын эркиндигин камсыз кылууну; партиялык жана мамлекеттик бийликтин бөлүнүшүн; атаандаштык негизде республиканын Президенттигине шайлоо өткөрүү жөнүндөгү талаптары менен чыгышкан.

1990-ж. 24-октябрда Жогорку Советтин он экинчи чакырылышынын кезексиз сессиясында “Кыргыз ССРинин Президенттик кызматын белгилөө жана республиканын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө” Мыйзам кабыл алынган. Ага ылайык, Кыргыз ССРинин өлкө башчысы катары Президент эсептелет; жашы 30дан 65ке чейин болгон, мамлекеттик тилди билген республиканын жараны Кыргызстандын Президенти болуп шайланышы мүмкүн; бир эле адам эки мөөнөттөн ашык мамлекет Президенти боло албашы көрсөтүлгөн.

Ошол учурдагы жалпы союздук бийликтин начарлашынын шартында өлкөдө башкаруунун Президенттик түрүнүн киргизилиши мамлекеттин көз карандысыздыкка умтулуусундагы маанилүү кадам болуп эсептелген. Бул көрүнүш бийликтин аткаруу, соттук жана мыйзам чыгаруу бутагын көзөмөлдөөчү бир партиялуу кеңештик саясий системанын аяктоо мезгилин, мамлекеттик бийликтин партиялык түзүмдөн ажырашын, республиканын көз карандысыздыкка ээ боло баштагандыгын туюндуруп калган.

Жаңы мыйзамга ылайык, алгач Президенттикке депутаттар төрт талапкерди: А. Масалиевди (республиканын Компартиясынын БК биринчи катчысы), А. Жумагуловду (Министрлер Советинин төрагасы), Ж. Аманбаевди (партиянын Ысык-Көл обкомунун биринчи катчысы) жана Ж. Сааданбековду (Жогорку Советтин туруктуу комиссиясынын төрагасы) сунушташкан. Добуш берүү учурунда алардын бири да зарыл болгон 176 добушка ээ боло алган эмес.

Депутаттар кайрадан 12 жаңы талапкерди сунуш кылышкан, добуш берүүнүн биринчи айлампасында алардын эч кимиси жеңишке жеткен эмес, экинчи айлампада көбүрөөк добуш топтогон эки талапкер катышкан. Алардын ичинен – А. Акаевге 179 депутат ишеним көрсөтүшүп, 147 каршы, Н. Исановго 62 депутат колдоо көргөзүп, натыйжада А.Акаев жеңишке жетишкен. Насирдин Исанов вице-президент болуп калган.

Ошол мезгилдеги республиканын саясий бийлик элитасынын жана жетекчилеринин алмашуусу советтик саясий турмуштагы кайталангыс көрүнүш болгон. Абдан чоң өзгөрүүлөр болуп баштаган: 1991-ж. мамлекеттин коопсуздугун коргоо максатында Улуттук Гвардия уюштурулуп, бул аскердик күчкө атайын тандоо жолу менен жаш жигиттер алына баштаган. Кыргызстан көз карандысыз мамлекет катары жарыялангандан кийин, Жогорку Кеңеште республиканын мамлекеттик желеги (1992-ж. 3-мартында), гимни (1992-ж. 18-декабрында) жана герби (1994-ж., 14-январында) кабыл алынган.

Насирдин Исанов эгемен Кыргызстандын биринчи өкмөт башчысы – Премьер-министри болуп 1991-жылы январь айында шайланган. Ал чындыгында көп жетекчилерден айырмаланып, өтө тажрыйбалуу, экономикалык, социалдык маселелерди абдан мыкты

түшүнгөн, бийликтин эң жогорку тепкичине келгенге чейин анын эң төмөнкү тепкичинен баштап басып өткөн кыраакы саясатчы катары келгендигин жакшы билебиз. Кыйын кезеңде ал өлкөнүн рынок экономикасы боюнча концепциясын иштеп чыгып, мамлекеттин демократиялык жол менен кетүүсүнө ал өз салымын кошкон.

Тилекке каршы, ошол эле жылы 29-ноябрда автокырсыктан күтүүсүздөн каза болду. Бүгүнкү күндө ХХ кылымдагы Эгемен Кыргыз мамлекетинин түзүлүшүнө салым кошкон элибиздин мекенчил, чынчыл, ак ниет уулу Насирдин Исановдой болгон азаматтарынын өмүр жолун, ишмердүүлүгүн коомчулукка жеткирүү коомдук алдыңкы өкүлдөрүнүн олуттуу милдеттеринин бири.

НАСИРДИН ИСАНОВДУН КЫРГЫЗСТАНДЫН ИЛИМИЙ-ПЕДАГОГИКАЛЫК КАДРЛАРЫНЫН ӨНУГҮШҮНӨ КОШКОН САЛЫМЫ

Батыралиев Адылбек, п.и.к., доцент,
kafedra15@mail.ru
Ош мамлекеттик университети,
Ош, Кыргызстан

Аннотация. Макалада 80-жылдары Москвадагы мамлекеттик педагогикалык институтунда проф. В.А. Сластениндин жетекчилиги менен Кыргызстандын ондон ашуун окутуучулары педагогикадан илимий диссертацияларын ийгиликтүү коргоп келишкендиги жөнүндө айтылат. В.А. Сластенин педагогика илими боюнча белгилүү окумуштуу, РФ нын билим берүү академиясынын анык мүчөсү, академик, жогорку мектептин педагогикасы жана психологиясы кафедрасынын башчысы, педагогика боюнча кандидаттык жана доктордук илимий даражаны коргоо боюнча адистештирилген кеңештин төрагасы болгон. Мындай белгилүү окумуштуунун кафедрасында окуп калууга жана илимий диссертациялардын корголушуна Н.Исанов менен В.А.Сластениндин достук мамиледе болгондугу да чоң таасир берген деп белгиленет. Автордун айтуусунда Н. Исановдун кыргыздын илимий-педагогикалык кадрларын даярдап чыгууга кайсыл бир деңгээлде салым кошкондугу айтылат. Ошол мезгилде илимий диссертацияларын коргоп келген адистер бүгүнкү күнү республиканын түрдүү окуу жайларында үзүрлүү эмгектенип келе жатышат.

Ачкыч сөздөр: педагогика, илим, диссертация, аспирантура, кафедра, илимий даража, жетекчи.

ВКЛАД НАСИРДИНА ИСАНОВА В РАЗВИТИЕ НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ КЫРГЫЗСТАНА

Батыралиев Адылбек, к.п.н., доцент,
kafedra15@mail.ru
Ошский государственный университет,
Ош, Кыргызстан

Аннотация: В статье рассказывается о том, что в 80-е годы в Московском государственном педагогическом институте под руководством профессора В.А.Сластенина более десятка преподавателей Кыргызстана успешно защитили научные диссертации по педагогике. В.А. Сластенин был известным ученым в области педагогики, действительным членом академии образования РФ, академиком, заведующим кафедрой педагогики и психологии Высшей школы, председателем специализированного совета по защите кандидатских и докторских научных степеней по педагогике. Отмечается, что на обучение на кафедре и защиту научных диссертаций такого известного ученого большое влияние оказали также дружеские отношения Исанова и Сластенина. По словам автора Н. Исанов внес значительный вклад в подготовку кыргызских научно - педагогических кадров. Специалисты, защитившие в то время научные диссертации, сегодня плодотворно трудятся в различных учебных заведениях республики.

Ключевые слова: педагогика, наука, диссертация, аспирантура, кафедра, научная степень, руководитель.

THE CONTRIBUTION OF NASIRDIN ISANOV TO THE DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL PERSONNEL IN KYRGYZSTAN

Batyrallyev Adylbek, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
kafedra15@mail.ru
Osh State University,
Osh, Kyrgyzstan

Abstract. The article tells that in the 80s at the Moscow State Pedagogical Institute under the leadership of Professor V.A.Slastenin, more than a dozen teachers of Kyrgyzstan successfully defended their scientific dissertations on pedagogy. V.A. Slasteni was a well-known scientist in the field of pedagogy, a full member of the Academy of Education of the Russian Federation, academician, head of the Department of Pedagogy and Psychology of Higher School, chairperson of the specialized council for the defense of candidate and doctoral degrees in pedagogy. It is noted that the friendly relations of N. Isanov and V.A. Slastenin also had a great influence on the training at the department and the defense of scientific dissertations of such a famous scientist. According to the author, N. Isanov made a significant contribution to the training of Kyrgyz scientific and pedagogical personnel. Specialists who defended their scientific dissertations at that time are now working fruitfully in various educational institutions of the republic.

Key words: pedagogy, science, dissertation, postgraduate study, department, academic degree, supervisor.

Кыргыздын белгилүү инсандарынын бири, мамлекеттик ишмер Насирдин Исановдун 80 жылдык мааракесин белгилөөнүн алдында турабыз. Анын эмгек жолу жана саясий ишмердүүлүгү боюнча буга чейин көп эле жазылып келген. Бул макалада биз Н. Исановдун педагогика тармагында илимий кадрларды даярдоодогу салымына токтолсок.

Мен 1985-1987-жылдары Москвадагы В.И.Ленин атындагы мамлекеттик педагогикалык институтунун “жогорку мектептин педагогикасы жана психологиясы” кафедрасында стажер-изилдөөчү, 1987-1990 ж.ж. аспирант болуп окуп калдым. Кафедра башчысы педагогика тармагындагы белгилүү окумуштуу проф. В. А. Сластенин болчу. Ал педагогика илимдеринин доктору, профессор, РФнын Билим берүү академиясынын анык мүчөсү, академик, РФнын Өкмөтүнүн сыйлыгынын лауреаты, РФнын илимине эмгек сиңирген ишмер, Эл аралык педагогикалык билим берүү академиясынын Президенти, РФнын журналистер союзунун мүчөсү, “Россиянын билим берүү академиясынын

жарчысы” жана “Педагогикалык билим берүү жана илим” журналдарынын башкы редактору, РФнын билим берүү министрлигинин “Педагогиканын проблемалары” кеңешинин төрагасы, ЖАКтын педагогика, психология боюнча эксперттик комиссиясынын төрагасынын орун басары, педагогика жана психология факультетинин деканы, ЖОЖдордун педагогикасы жана психологиясы кафедрасынын

башчысы, педагогика боюнча доктордук илимий даражаны коргоо боюнча адистештирилген кеңештин төрагасы болгон. СССРде жогорку мектептин педагогикасы багытындагы эң белгилүү окумуштуулардын бири деп эсептелинген. Анын кафедрасында билим алуу жана жетекчилигинде илимий изилдөө жүргүзүү өтө сыймыктуу жана жооптуу болчу.

“В.А. Сластениндин билим берүү жана тарбия проблемарына байланыштуу 300дөн ашуун монографиялары жана илимий- теориялык макалалары жарыкка чыккан. Ондон ашуун педагогика боюнча окуу китептери азыркы мезгилде педагогикалык окуу жайларында ийгиликтүү окулуп келе жатат. 1997-жылы жарыкка чыккан “Педагогика” окуу китеби РФ нын Өкүмөтүнүн сыйлыгына татыктуу болду. 200дөн ашуун илимдин докторлору жана кандидаттары анын жетекчилиги астында диссертацияларын ийгиликтүү коргошту. Бүгүнкү күндө КМШнын педагогикалык окуу жайларынан В.А. Сластениндин окуучулары иштебеген жерди кездештире албасак керек” [1, 94].

1980 - жылдардын башында профессор В.А. Сластенин менен ОшПИнин педагогика кафедрасынын окутуучусу Кенжемат Абдулакимов алгачкылардан болуп таанышып келген жана анын илимий жетекчиси болууга макулдугун алган. 1983-жылы К. Абдулакимовдордун чакыруусу менен В.А. Сластенин ОшПИге конок лекция окуп берүү үчүн келип кеткен.

1980-89-жылдары В.А. Сластенин СССРдин Агартуу министрлигинин жана ПИАнын президиумунун чечими менен союздук масштабда “Мугалим” деген ат менен максаттуу программаны ишке ашырып, ал план-заказга ылайык өлкөнүн 50дөн ашуун педагогикалык окуу жайлары илимий кызматташууга тартылган болчу. Ош ПИнин илимий потенциалы, региондогу орду, материалдык-техникалык базасы менен таанышып чыгып институттун жетекчилигине В.А. Сластенин “Мугалим” программасына катышууну жана ал багытта илимий иштерди жүргүзүүнү сунуштаган. Мына ушул программанын негизинде ректор С.Жумагулов жана педагогика кафедрасынын башчысы Б.Апышевдин демилгеси менен ОшПИнин көптөгөн окутуучулары Москвага педагогикалык институтка окууга жөнөтүлгөн.

Ушул беш жылдык окуу мезгилинде В.А.Сластениндин кыргызстандыктарга болгон жылуу мамилесине күбө болдум жана андай көрүнүш көп адамдарды таңдандырат эле. Кыргызстандыктардан ким кайрылса да, ал эч качан илимий-методикалык, инсандык жардамын аячу эмес. Башка республикалардан окуп жатышкан аспиранттар жана стажер-изилдөөчүлөр анын кыргыздарга болгон жылуу мамилесине суктанышчу. Ал тургай институттун илимий проректорунун жана аспирантура бөлүмүнүн башчысынын “кыргызстандыктар, көбөйүп кеттиңер” - деп айтып калганына көп эле күбө болдук.

В.А. Сластенин эмне үчүн кыргызстандыктарга жакшы мамиле кылат? Эмне үчүн жардам берет? деген суроолор дайыма мени таңдандырчу. Көрсө, анын өзүнчө бир себеби бар экен. Күндөрдүн биринде анын дачасында сүйлөшүп олтурганыбызда «Мен Алтай крайынын Тоолуу-Алтай деген жеринде туулуп өскөмүн. Силер байыркы убакта Алтайда жашап кеткенсинер. Кыргыздар менен алтайлыктардын көптөгөн сөздөрү окшош. Биз силер менен түбү бир жерденбиз. Мен Кыргызстанды кыдырып чыгып, жериңердин сулуулугуна, элиңердин меймандостугуна күбө болдум. Тоолук-Алтайлыктар менен кыргыздардын мүнөзү көп жагынан окшош экен. Оюңарды бетке түз айткан эл экенсиңер. Аялым да Фрунзеде чоңоюп өскөн. Жакында эле силердин курулуш министриңер Н. Исанов менен тааныштым. Аябай интеллигенттүү, билимдүү, адамгерчиликтүү, музыка жандуу, поэзияга жакын инсан экен. Чет элдик жана орус искусствосун жакшы түшүнөт экен. Гитарада орус романстарын ырдап берди. Ысык-Көлдө

Оңдон солго: Н.Исанов жолдошу
Таштемир Жороев, жээни
Кенжамат, кайниси Мамат,
жубайы Бүзинат эже менен

ал киши менен бир нече күн бирге болдук. Эң эсте калаарлык күндөрдөн болду. Көлдүн эң кооз жерлерин көрсөттү. Кыргыздардын илимий потенциалын өнүктүрүүгө көмөк көрсөтүүнү суранды. Келечеги кең инсан экен. Илимий кадрларды көбүрөөк даярдап берүүгө сөз бердим. Өзү да Москвадан белгилүү окуу жайдан билим алган экен, илимий изилдөөгө да кызыгат турбайбы» - деп айтканы анын бизге болгон жылуу мамилесинин төркүнү кайда экендигин көрсөттү.

Чындыгында эле Н. Исанов көп кырдуу талант болгон экен. Ал жөнүндө жакын жолдошторунун бири мындайча жазат: “ Мына ушул жерден маркумдун анча мынча гана жакындары билген дагы бир сейрек сапаты жөнүндө айтып берүүнү парз көрүп турам. Кеп анын адабиятты, көркөм өнөрдү, чыгармачылыкты табигый табити менен

терең түшүнө билип, өзү да ага ынтызар-ышкыбоз экендигинде турат. Муну анын ар кандай музыкалык аспаптарда чебер ойноп, бирин-экин обон чыгара коюуга дилгир экендигинен, ар кандай адабий чыгармаларды бош убактысына жараша үзбөй окугандыгынан эле көрүүгө болот” [2,114]. Н.Исанов менен Москвада бирге окуган досу Мейраждин Зулпуев ”

Н.Исанов комузда, мандолинада, гитарада жакшы ойноор эле”- деп белгилеп кеткен [2, 144]. Бул айтылган сөздөр В.А. Слостениндин айткандарын тастыктап турат.

В.А. Слостениндин “ илимий изилдөөгө кызыгат турбайбы” дегени да чындыкка дал келип турат. Н.Исанов ошол мезгилдерде илимий диссертациясынын үстүнөн иштеп жүргөн экен. 1990- жылы Москвада “ Республиканын курулуш комплексин башкарууну өркүндөтүү” деген темада экономика боюнча кандидаттык диссертациясын коргогон. Илимий жетекчиси, э.и.д., профессор Д.Н. Бобрышев Н.Исановдун диссертациясы жөнүндө кеңештин мүчөлөрүнүн алдында мындай сөздөрдү айткан: “ Бул жигит, менин оюмча, билими, алысты прогноздой билүүсү жагынан СССР Министрлер Советинин төрагасы Н.И.Рыжковго караганда, жыйырма жыл алдыда бара жаткандыгын көрсөттү” [2,157]. Мына ушундай интеллектуалдык, эстетикалык, илимий бийик деңгээлин көрүп В.А. Слостенин Насирдин Исановго бийик баа берген окшойт.

Кийин билсек В.А.Слостенин Н.Исановдун чакыруусу менен 1986-жылы Ысык-Көлгө дем алууга келген экен. Аны Кенжемат агай уюштуруштур. Кенжемат агай институттун комсомол уюмунун катчысы, андан кийин филология факультетинин деканынын орун басары болуп иштеп институтта аброй тапкан, тажырыйбалуу адам эле. Ал Москва мамлекеттик педагогикалык институтунун “жогорку мектептин педагогикасы жана психологиясы” кафедрасынын изилдөөчүсү болуп окуган. Насирдин Исановдун бир тууган жээни болчу. “Ысык-Көлдө Н. Исанов менен В.А. Слостенин бир нече күн бирге дем алышып, аябай сырдашып, бирин бири сыйлаган инсандардан болуп калышкандыгына күбө болгонмун”, - деп К.Абдулакимов айткан болчу. Н.Исанов Москвага мамлекеттик иштер менен келип калганда сөзсүз жолугушуп турарын билээр элек. Демек, ал В.А.Слостенинге кыргыздар жөнүндө жакшы пикир калтырып кеткен экен. Кенжемат агайдын айтуусунда Н. Исанов Кыргызстандан келип окуп жаткан студенттерге жана аспиранттарга көңүл бурууну жана жардам берип турууну көп эле сураныптыр. Көрсө, Насирдин Исановго окшогон белгилүү инсандар бизге жакшы мамилелердин, шарттардын түзүлүшүнө жана илимий иштерди убагында жактап келүүдө чоң салым кошуп кетишкен турбайбы!

Жыйынтыгында, К. Мурзаев, К. Абдулакимов, Ж. Орозбаев, Б. Тажикова, Т. Качикеев, Т. Акматова, А. Батыралиев, Т. Жоробеков, Б. Иметов, М. Ташбалтаев, Э. Иманкулова, А. Бердиев, А. Алимбеков ж.б. Москва пединститунда диссертацияларын жакташып чет өлкөлөрдүн жана республиканын түрдүү окуу жайларында ийгиликтүү эмгектенип келе жатышат. Ошондуктан кыргыз педагогикасынын илимий потенциалынын өнүгүшүнө Насирдин Исанов кандайдыр бир деңгээлде салым кошкон деп ишенимдүү айта алабыз.

Адабияттар

1. В.А.Слостенин жана кыргыз педагогикасы // Вестник ОшГУ. 2012. №4, II чыгарылыш. 92-95-бб.
2. Тентимишев М. Насирдин Исанов эгемендүү Кыргызстандын биринчи Премьер. - Б.: Салам, 2013. - 256 б.
3. Ташиев А. Кыргыздын уулу Насирдин өлүмгө неге шашылдың?.. // Эркин –Тоо. 7 ноября 2003 г. №84 (1290). - С.6.
4. Девятков Г. Премьер с душой поэта. Этюды о политиках // Вечерний Бишкек. 25 августа 1998. -С.4.
5. Усубалиев Т.У. Эпоха. Созидание. Судьбы. Книга первая. Бишкек. 1995. -С. 577.

Дуванаева Карачач Токтомаматовна
kduvanaeva@oshsu.kg
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргызстан

Аннотация: Бул макалада Эгемендүү Кыргыз мамлекетинин биринчи Премьер-Министри Насирдин Исановдун өмүр таржымалы, өлкөнүн саясий турмушундагы ролу жана жаңы саясий системанын калыптанышына кошкон салымы баяндалат.

1980-жылдардын соңунда КПССтин баш катчысы Михаил Горбачёв жарыялаган “Кайра куруу” реформалар программасынын жыйынтыгы СССРди экономикалык кризиске алып келди. Мындай жагдай калк арасында нааразылык туудуруп, түрдүү каршылыктарды жаратат. Ал ортодо Эстон (1988), Литва (1989) жана Латвия (1989) ССРлери суверенитет жарыялап, 1990-жылы СССРдин курамынан чыгышкан. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан 1990-жылдын 15-декабрында “Көз карандысыздык” тууралуу декларация кабыл алынат.

Ачкыч сөздөр: эгемен, эркин, көз каранды эмес, саясат, башкаруу, коом, инсан, жетекчи, чыгармачылык, автономия, мамлекет, академия, экономика.

НАСИРДИН ИСАНОВ – ПЕРВЫЙ ПРЕМЬЕР-МИНИСТР НЕЗАВИСИМОЙ СТРАНЫ

Дуванаева Карачач Токтомаматовна
kduvanaeva@oshsu.kg
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызстан

Аннотация: В данной статье описывается жизненный путь первого премьер-министра суверенного Кыргызской Республики Насирдина Насирдинова, его роль в политической жизни страны и вклад в формирование новой политической системы.

В конце 1980-х годов, в результате реформационной программы «Перестройке», объявленной генеральным секретарем ЦК КПСС Михаилом Горбачёвым, СССР столкнулся с экономическим кризисом. Такая ситуация вызывает протесты среди населения и вызывает различные протесты. Тем временем Эстонская (1988), Литовская (1989) и Латвийская (1989) ССР провозгласили суверенитет и вышли из состава СССР в 1990 году. Декларация о независимости Кыргызской Республики принимается Жогорку Кенешем Кыргызской Республики 15 декабря 1990 года.

Ключевые слова: суверенный, свободный, независимый, политика, управление, общество, личность, лидер, творчество, автономия, государство, академия, экономика.

NASIRDIN ISANOV – FIRST PRIME MINISTER OF THE INDEPENDENT COUNTRY

Duvanaeva Karachach Toktomamatovna
kduvanaeva@oshsu.kg
Osh State University
Osh, Kyrgyzstan

Abstract: *This article describes the life path of the first Prime Minister of the sovereign Kyrgyz Republic Nasirdin Nasirdinov, his role in the political life of the country and contribution to the formation of a new political system.*

In the late 1980s, because of the reformation program «Perestroika» announced by the General Secretary of the CPSU Central Committee Mikhail Gorbachev, the USSR faced an economic crisis. This situation causes protests among the population and causes various protests. Meanwhile, the Estonian (1988), Lithuanian (1989) and Latvian (1989) SSR proclaimed sovereignty and seceded from the USSR in 1990. The Jogorku Kenesh of the Kyrgyz Republic adopted the Declaration of Independence of the Kyrgyz Republic on December 15, 1990.

Key words: *sovereign, free, independent, politics, management, society, personality, leader, creativity, autonomy, state, academia, economy.*

Киришүү. 1991-жылдын 31-августунда Жогорку Кеңеш “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик көз карандысыздыгы жөнүндөгү” декларацияны кабыл алат жана дүйнөнүн саясий картасында көз карандысыз мамлекет – Кыргыз Республикасы пайда болот. 1991-жылы 25-декабрда Кыргызстанды АКШ биринчилерден болуп эгемен өлкө катары тааныйт. 1992-жылдын 2-мартында Кыргызстан Бириккен Улуттар Уюмуна мүчө болот, ал эми 3-мартта Кыргыз Республикасынын желеги кабыл алынат. 1992-жылдын 18-декабрында мамлекеттик гимн жактырылат.

Кыргыз элинин көрүнүктүү мамлекеттик, саясий ишмерлеринин бири Насирдин Исанович 1943-жылы 7-ноябрда Ноокат районунун Көк-Бел айылында малчы - дыйкандан үй-бүлөсүндө төрөлгөн. 1960-жылы орто мектепти бүтүргөндөн кийин Москвадагы В.В.Куйбышев атындагы инженердик–курулуш институтунун курулуш факультетине кабыл алынат жана аны 1965-жылы ийгиликтүү аяктаган. Ал өзүнүн эмгек жолун 1966-1967-жылдары курулуш тирестинин башкармалыгында мастер, прораб, участканын начальниги кызматтарында иштөө менен баштаган. Андан соң трестте башкы технолог, башкы инженер, Ош обкомунун курулуш бөлүмүнүн инструктору, “Нарынгидроэнергокурулуш” башкармасынын райком укугундагы парткомунун секретары, Кыргызстан комсомолунун Ош обкомунун биринчи секретары, Кыргызстан КП БКнын курулуш жана шаардык чарба бөлүмүнүн башчысынын орун басары, Кыргызстан КП БКнын курулуш жана шаардык чарба бөлүмүнүн башчысы, Кыргыз ССРинин курулуш министри, Кыргыз ССРинин Мамлекеттик курулуш комитетинин төрагасынын орун басары - республиканын министри, Эл депутаттарынын Ысык-Көл областык Советинин аткаруу комитетинин төрагасы кызматтарын аркалаган.

Насирдин Исанович 1990-жылдын 14-декабрында Кыргыз Республикасынын Вице-Президенти, ал эми 1991-жылдын 22-январында Эгемен Кыргыз Республикасынын тунгуч Премьер-министри болуп дайындалат.

Насирдин Исанов Алматыдагы Жогорку партиялык мектепти бүтүргөн. СССР Министрлер Советинин алдындагы Эл чарба академиясында экономика илимдеринин кандидаты илимий даражасын жактаган.

Ал өз кезегинде Кыргызстан КП БКнын мүчөсү, СССРдин жана Кыргызстандын эл депутаты, СССР Жогорку Советинин Республикалар советинин жана республиканын Мамлекеттик советинин мүчөсү, Экономикалык шериктештикке кирген мамлекеттердин Өкмөт башчыларынын Советинин мүчөсү болгон. 1991-жылдын июнь айында СССР Инженердик академиясынын академиги болуп шайланган.

Изилдөөнүн материалдары. Насирдин Исанович кайсыл кызматта иштебесин өз ишине жоопкерчиликти мамиле менен гана чектелип калбастан, ошол иштин оюшкыйыштарына, жалпы эле проблемаларына терең ой жүгүртүп, алар жөнүндө массалык маалымат каражаттарына илимий макалаларды, китептерди жазып чыгарып турган. Алардын айрымдарын атай кетсек:

1. Эпкиндүү курулушта... «Коммунист» журналы (кыргыз тилинде) 1972-ж. №7,4-бет;
2. Капиталдык курулушта партиялык камкордук. «Коммунист» журналы (кыргыз тилинде) 1979-ж. №11, 7-бет;
3. XXVI съезд жана республиканын куруучуларынын жаңы чектери. Кыргызстан КП БКнын «Коммунист» журналы (кыргыз тилинде) 1982-жыл №1, 7-бет;
4. Республиканын курулуш комплексинин жаңы чарбалык механизмдин шарттарындагы иштеринин алгачкы жыйынтыктары жана коллективдүү подрядды мындан ары өркүндөтүү, толук чарбалык эсепке, өзүн өзү актоого жана өзүн өзү финансылуу өтүү боюнча милдеттер. Кол жазма түрүндө республикалык семинардагы доклад. Фрунзе шаары 26.03.83ж. 30-бет;
5. Башкаруунун структурасын өркүндөтүү-курулуштагы жаңы чарбалык механизмдин ажырагыс бөлүгү. «Курулуш экономикасы» журналы 1988-ж.;
6. Ведомстволук туюктар Кыргызстандагы курулушту мындан ары өнүктүрүүдө тоскоол болууда. «Советская Киргизия» газетасы. 25.06.1988-ж.;
7. Республиканын капиталдык курулушун башкаруусун өркүндөтүүнүн маселелери. Кол жазма түрүндө республикалык илимий-практикалык конференциядагы доклад. Фрунзе шаары 1989-ж. 10-бет;
8. Кыргыз ССРинин курулуш комплексин башкарууну өркүндөтүү. «Кыргызстан» басмасы. 1991-ж.

1989-жылдын октябрында Кытай Эл Республикасынын Шинжаң-Уйгур автономиялуу районуна Кыргызстандан биринчи жолу өкмөттүк делегация сапар алат. Делегациянын курамында ошол кезде Ысык-Көл облусунун аткаруу комитетинин төрагасы болуп иштеп жаткан Насирдин Исанович да болгон. Ал Кытайдан келгенден кийин “Шинжаң кыргыздарында” деген көлөмдүү очеркин “Советтик Кыргызстан” газетасына (№ 294, 295, 299, декабрь 1989-ж.) жарыялаган. Ошол очерктин “Тарыхыбызды тактап алсак” аттуу бөлүмүндө Кызыл-Суу автономиялуу облусундагы кыргыз боордошторубуздун жашоо турмушу менен терең таанышканын жазып келип, анан: “ ... Алиге чейин кыргыздардын тарыхы бир иретке келтирилип тактала элек. Мурдагы эмгектерде тактык жок, өткөн жылдарда алар бурмаланып, кээ бир тарыхый фактылар жашырылып, тарых “көргөзмөгө” ылайык жазылып келген. Беш томдук “Кыргыз ССРинин тарыхында” чоң үмүт бар эле, бирок аныбыз акталбай калды окшойт. Биринчиден анын “Кыргыз ССРинин тарыхы” деп аталышынын өзү туура эмес. Себеби Кыргызстандын республика болгонунун өзүнө 65 гана жыл болду. Ошондуктан “Кыргыздардын тарыхы” десек туура болот... Мына ошол тарыхты тактоо үчүн Кытайда көп маалыматтар бар экендиги шексиз. Андыктан Кытай архивдеринен кыргыздар жөнүндө маалыматтарды тактап, тарыхчыларыбыз тарыхыбызды так жазышса болот эле деген ой кетет ... ”.

Кыргызстан КП БКда курулуш тармагын башкарган учурунда, курулуш министри болуп иштеп турганда биринчи кезекте элге билим берүү тармагындагы курулуштарга өзгөчө көңүл бурган. Ошол эле учурда Т.Сатылганов атындагы Улуттук филармония, цирктин имараты, Улуттук китепкана, “Ош”, “Орто -Сай” базарлары, Кара-Балтадагы

килем комбинаты, “Макмал” алтын кен комбинаты сыяктуу ири курулуштар анын жеке көзөмөлүнүн алдында бүткөрүлгөн. Курулушчу адис катары Ош шаарындагы азыркы И.Раззаков атындагы орто мектептин имаратын, Оштогу пахтадан кездеме токуучу комбинаттын курулушун бүткөрүүдө, Союздук маанидеги “Нарынгидроэнергокурулуш” башкармалыгында райком укугундагы парткомдун секретарлык ишин уюштурууда өзгөчөлөнгөн жетекчилик методдору ошондогу республикалык, облустук партиялык жетекчилердин оң баа берүүсүнө арзып, дагы бир келечектүү кадрдын өсүп келе жатканына ынануу менен мезгил менен жарышып жаңы кызматтык бийиктерге сунуш кылынып келген.

Насирдин Исанович Эгемен Кыргыз Өлкөсүнүн тунгуч Премьер-министри кызматына өтө татаал, бурулуш жылдарда келди. Жаңы Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүшүнүн кечиктирилгис милдеттерин чечүүгө өзүнүн билимин, тажрыйбасын жумшап, бардык тармакта кайра түзүүлөрдү ишке ашырууга олуттуу салымын кошо алды.

Кыргыз Өкмөтүнүн экономикалык саясаты Кыргызстан саясий көз карандысыздыкка жеткени менен экономикалык жактан башка мамлекеттерге көз каранды бойдон калган. Анткени республиканын өнөр жайы Союздун эл чарбасынын бирдиктүү комплексинде негизинен чийки заттарды жана жарым фабрикаттарды өндүрүүгө адистештирилип келген. Даяр продукциялар болсо өлкөнүн башка региондорунда чыгарылып, андан түшкөн кирешелер ошол жакта калып калуучу. Союздун бузулушу менен экономикалык байланыштар үзүлүп, республикалык финансы жана материалдык жактан өтө кыйын абалда калган. Ушундай шартта чечкиндүү экономикалык реформалар зарыл эле, маселен. менчиктештируу, жер реформасы, калкты социалдык жактан коргоо, мамлекеттик инвестициялар жана Кыргызстанда рынок мамилелери: менчиктештируу, бааларды либералдаштыруу, жеке менчик киргизуу, соода эркиндиги, экспорт жана импорт боюнча чектоолорду жоюу, бирдиктуу кредит, финансы, акча жана салык саясаттарын жүргүзүү. Мына ушул реформалардын башатын баштоо Насирдин Исановичтин тагдырына туура келди.

Алардын бири, Кыргыз сомунун киргизилиши, бул революциячыл идея эгемен өлкөнүн тагдырында ийгиликке карай чыныгы бурулуш эле. 1991-жылдын 7-октябрында Насирдин Исанович Швейцариянын Цюрих шаарындагы иш спарында Шотландиянын тажрыйбасын пайдалануу менен улуттук валютабызды кабыл алуунун мүмкүнчүлүктөрүн жумушчу блокнотуна жазып алган жайы бар. Анын мындай эмгегин академик Турар Койчуев өзүнүн эскерүүлөрүнүн биринде ошол кездеги айрым жетекчилердин, саясатчылардын күмөн санаган ойлоруна Насирдин Исанович чечкиндүү карышы туруп, күндөн күнгө алсырап бараткан кыргыз экономикасын тункуюктан жалгыз гана улуттук валютабыз сактап каларын келтире айтканы бар. Кийин 1993-жылдын 10-майында сом жүгүртүүгө кабыл алынып, андагы Насирдин Исанов негиздеген оптимистик топтун эмгеги өзгөчө белгиленген.

Насирдин Исанович курулушчу болгону менен макроэкономиканы мыкты өздөштүргөн. Экономика жаатында “Республиканын курулуш комплексин башкарууну өркүндөтүү (Кыргыз ССРинин мисалында)” деген аталыштагы кандидаттык диссертациясын СССР Эл чарба академиясында, экономика илимдеринин доктору, профессор Д.Н.Борбышевдин жетекчилигинин алдында 1990-жылы коргогон. Ошондогу илимий кеңештин төрагасы: “Исановдун бул диссертациясы СССРдин курулуш

министрлиги кийинки он жылдыкта аткара турган ишти алдын ала уникалдуу ыкмада түшүндүрүп бере алгандыгы, жалпы эле экономисттик көрөгөчтүгү менен өзгөчө” деп баа берген.

Насирдин Исанов Премьер-министир кызматында иштеп турганда, 1991-жылдын 29-ноябрында жол кырсыгына кабылып дүйнө салган. Аны кыргыз эли тазалыкты туу туткан чыгаан мамлекеттик жана коомдук ишмер экендигин эскерип, ар дайым татыктуу уулу катары арбагына таазим этип келет.

Насирдин Исановичтин өз элинин урмат-сыйына арзыган жаратман жетекчи гана эмес чыгармачыл инсан экенин (ыр, аңгеме жазган, комузда кол ойноткон) изилдей алдык. Анын жаш муунга үлгү болчуу кыска өмүрүндөгү улуу касиеттерин белгилегибиз келет.

Корутунду. Өлкөбүз өз эркиндигине жаңыдан жетишип, пайдубалын түптөп, түндүгүн көтөрүп дүйнөгө Эгемендүүлүгүн жар салып, алдыга койгон максаттарын турмушка ашырууда кыргыз элинин ишенимине татыктуу ишмер лидерлер чыга келди. Алардын бири Насирдин Исанов болду. Ал жаңы гана пайда болуп, биринчи кадамдарын жасай баштаган жаш мамлекеттин туусун көтөрүп, оор жүгүн аркалап, эл үчүн ак эмгегин аябастан, өз өмүрүн арнады. Өзгөчө экономикалык, саясий жана социалдык маселелерди чечүүдө анын ролу өтө жогору.

Эгемендүү Кыргыз Республикасынын негиз салуучуларынын катарында, деги эле элдин жана мамлекеттин тагдырын, анын келечегин көздүн карегиндей сактап, тарыхый жоопкерчиликти мойнуна алып, аны аткарууга бүт өмүрүн арнагандардын катарында өз оорду бар Насирдин Исановдун ысмы да кыргыз тарыхында түбөлүк сакталып калат. Ар дайым жаш муундарга Насирдин Исановдун чынчылдыктын символу болгонун, деги эле ошол ыйык адамдын өмүр таржымалы, ишмердүүлүгү үлгү экендигин терең түшүндүрүү менен анын атын жогору көтөрүп жүрүүгө татыктуулугун баалай билели.

Адабияттар

1. Ибраимов О. История кыргызского государства (*Исторические очерки*). –Б.: Улуу тоолор. 2015.
2. Тентимишов М. Насирдин Исанов эгемендүү Кыргызстандын биринчи Премьери. –Б.: Салам. 2013.
3. Калашников Л. Жизнь – это долг, хотя б она была мгновеньем // Слово Кыргызстана. 13 ноября, 1993 г.
4. Матисаков А. Элди билген эки өсөт... // Кыргыз Туусу. 26-сентябрь, 1991-жыл.
5. Исанов Н. Шинжаң (Кытай) кыргыздарында (*Жол очерки*) // Советтик Кыргызстан. Декабрь, 1989-ж.
6. Исанов Н. Кыргыз ССРинин курулуш комплексин башкарууну өркүндөтүү. Б.: Кыргызстан. 1991.
7. Карабаев Р. Руху бийик инсан. Өмүр жолу. Ош: Ошбасмакана АК. 2014.
8. Дүйшеев О. Акыйкаттын алгачкы курмандыгы // Кыргыз Туусу. 16-сентябрь, 2008-ж.

НАСИРДИН ИСАНОВ – КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АТКАРУУ БИЙЛИГИНИН ТУНГУЧ ТӨРАГАСЫ

Маманов Муратали, окутуучу
mumamanov@oshsu.kg
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргызстан

Аннотация: Макалада демократиялык Кыргызстандын аткаруу бийлигинин калыптанышы, өнүгүшү жана анын биринчи төрагасы Н. Исановдун ишмердиги баяндалат. Кыргызстан Жогорку Советинин 1991-жылдын 22-январында өткөн III сессиясында Президент Аскар Акаев парламентке Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетин куруу сунушун киргизген. Парламенттик талкуу натыйжасында, «Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети туурасында» Мыйзам кабыл алынып, мамлекеттик башкаруу структурасы жана алардын кызмат милдеттери аныкталган. Мыйзамда каралгандай мамлекеттик бийликке вице-президент кызматы киргизилип, жергиликтүү бийлик органдарынын ыйгарым укуктары белгиленген. Мыйзамдык өзгөрүү натыйжасында, жергиликтүү депутаттардын ыйгарым укуктары жана алардын милдеттери түп тамырынан өзгөртүлдү. Ушул мыйзамга ылайык Кыргыз Республикасынын биринчи өкмөтү Министрлер кабинети түзүлгөн. Бул өзгөрүүлөр кийинчерээк эгемендүү Кыргыз Республикасында аткаруу бийлигинин бекемделиши жана ролунун жогорулоосуна шарт түзгөн.

Ачкыч сөздөр: Президент, министрлер кабинети, премьер-министр, аткаруу бийлиги.

НАСИРДИН ИСАНОВ - ПЕРВЫЙ ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ ВЛАСТИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Маманов Муратали, преподаватель
mumamanov@oshsu.kg
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызстан

Аннотация: В статье рассматривается о становлении и развитии исполнительной власти демократического Кыргызстана и деятельности ее первого председателя Н. Исанова. На III сессии Верховного Совета Кыргызстана, состоявшейся 22 января 1991 года, президент Аскар Акаев внес в парламент предложение о создании кабинета министров Кыргызской Республики. В результате парламентского обсуждения был принят закон «О Кабинете министров Кыргызской Республики», определены структура государственного управления и должностные обязанности. В соответствии с законом в государственную власть введена должность вице-президента, установлены полномочия местных органов власти. В результате законодательных изменений полномочия местных депутатов и их обязанности были радикально изменены. В соответствии с настоящим Законом было сформировано первое правительство Кыргызской Республики-Кабинет министров. Эти изменения впоследствии способствовали укреплению и повышению роли исполнительной власти в суверенной Кыргызской Республике.

Ключевые слова: Президент, кабинет министров, премьер-министр, исполнительная власть.

NASIRDIN ISANOV - THE FIRST CHAIRMAN OF THE EXECUTIVE POWER OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Mamanov Muratali, teacher
mumamanov@oshsu.kg
Osh State University
Osh, Kyrgyzstan

Abstract: The article discusses the formation and development of the executive power of democratic Kyrgyzstan and the activities of its first chairperson N. Isanov. At the III session of the Supreme Council of Kyrgyzstan, held on January 22, 1991, President Askar Akayev submitted a proposal to the Parliament on the creation of the Cabinet of Ministers of the Kyrgyz Republic. Because of the parliamentary discussion, the law «On the Cabinet of Ministers of the Kyrgyz Republic» was adopted, the structure of public administration and job responsibilities were defined. In accordance with the law, the position of vice-President has been introduced into state power, and the powers of local authorities have been established. Because of legislative changes, the powers of local deputies and their duties have been radically changed. In accordance with this Law, the first Government of the Kyrgyz Republic, the Cabinet of Ministers, was formed. These changes subsequently contributed to strengthening and enhancing the role of the executive branch in the sovereign Kyrgyz Republic.

Keywords: President, Cabinet of Ministers, Prime Minister, executive branch.

1990-жылы мартта СССР Эл депутаттарынын III съезди өлкөдө президенттик бийликти белгилеген. Мамлекетти башкаруунун бул формасынын киргизилиши улут аралык мамилелердин өзгөрүшү, плюрализмдин өнүгүшү, көп партиялуулуктун киргизилиши менен шартталган. 1990-жылы 27-октябрда Кыргыз ССР Жогорку Советинин сессиясында альтернативалдуу негизде Аскар Акаев Кыргызстандын туңгуч Президенти болуп шайланган [1]. Президенттик башкарууну киргизүү, бийликти үч бутакка (мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийликтери) бөлүштүрүү саясий системанын негизин демократиялаштыруу катары каралган. Кыргызстанда Президенттик башкаруу 1990-жылы 22-30-октябрда өткөн республиканын Жогорку Советинин кезексиз чакырылган экинчи сессиясында каралып, киргизилген жана 27-октябрда альтернативалык негизде А. Акаев өлкөнүн биринчи Президенти болуп шайланган [2]. Президенттик башкаруу киргизилгенден кийин, өзгөчө Кыргызстандын эгемендүүлүгү жөнүндөгү талкуунун жүрүшүндө мамлекеттик бийликтин системасын кайра түзүүдө мамлекеттик бийликти мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлиги деген үч бутакка бөлгөн [2].

1991-жылы 22-январда Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинин III сессиясында “Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндөгү” мыйзамдын негизинде Жогорку Совет Насирдин Исановду жашыруун добуш берүү менен республиканын биринчи премьер-министри кылып шайлаган. Ошол мезгилдеги Президент А. Акаевдин сөзү боюнча: “Ал учурда билими, тажрыйбасы, адамдык сапаты боюнча премьер-министрлик кызматка Н. Исановго альтернатива болгон эмес”[3]. Мыйзамга ылайык Министрлер Кабинети (өкмөт) Президентке баш ийип, өзүнүн ишмердигин Президенттин жетекчилиги алдында алып барган. Президент өкмөттүн башчысы (төрагасы), премьер-министр анын орун басары болгон[4]. Өкмөттүн түзүмү, ыйгарым укуктары, функциялары аныкталган.

Жаңыдан эгемендүүлүккө кадам шилтеген Кыргызстандын өкмөтүн жетектеген Н.Исанов аткаруу бийлигинин жаңы структураларынын калыптанышына, эл чарбасын

турукташтырууга, аны рынок мамилелерине ырааттуулук менен өткөрүүгө, социалдык-экономикалык багыттагы кечиктирилгис милдеттерди чечүүгө өзүнүн бңткңл күчүн, кубатын, билимин жана тажрыйбасын толук жумшаган. Ал экономикадагы чечкиндүү кайра түзүүлөрдү ишке ашырууга жана рынок механизмдерин калыптандырууга, жер реформасын турмушка ашырууга, ээлик кылууну жана чакан бизнести өнүктүрүүгө, республикалар аралык, тышкы мамлекеттик жана экономикалык байланыштарды түзүүгө жана чыңдоого олуттуу салым кошкон. Премьер-министрдин Канаданын жана Америка Кошмо Штаттарынын ишкер чөйрөлөрүнүн өкүлдөрү менен республиканы акыркы кыдыруусу жана анын өмүрүн трагедиялуу кыйып кеткен соңку сапары да мына ушул максаттарга арналган эле [1].

Н. Исанов республиканын өкмөтүнүн башчысынын кызматындагы жооптуу ишти жогорку закон чыгаруучу органдардагы чоң иш менен айкалыштырган. Ал СССРдин жана Кыргызстандын эл депутаты, СССР Жогорку Советинин, Республикалар Советинин жана республиканын Мамлекеттик Советинин мүчөсү, мамлекеттердин өкмөт башчыларынын Советинин мүчөсү болгон.

Кыргызстандын, башка республикалардын тургундары Н.Исановду өтө ыймандуу жана жогорку даражадагы интеллигент адам катары таанып билишкен. Ага адамгерчиликтүүлүк, демократиялуулук, ачыктык, кең пейилдүүлүк, боорукердик, адамга кысталыш учурда көмөк көрсөтүп, түшүнө билүү мүнөздүү болгон. Ушундай асыл сапаттар аны мекендештеринин, суверендүү мамлекеттердин жана өлкөнүн саясий жетекчилеринин чын ыкластуу жогорку даражадагы баалоосуна жана урматтоосуна ээ кылган.

Совхоздун катардагы жумушчусунун үй-бүлөсүндө туулган Н. Исанов Москва шаарындагы Инженердик-курулуш институтун аяктап (1960-1965жж.), инженер – курулушчу кесибине ээ болгон. Эмгек жолун катардагы жумушчы кызматынан баштап, премьер-министр кызматына чейин көтөрүлгөн.

Анын басып өткөн өмүр жолуна саресеп салсак. Ал 1960-1961-жж. «Мосжилстрой» трестинин №102 курулуш башкармасынын, «Мосстрой-5» трестинин №27 курулуш башкармасынын жумушчусу болгон. 1960-1965-жж. Москвадагы Куйбышев атындагы инженердик-курулуш институтунда окуган. 1965-1967-жж. «Ошгорстрой» трестинин №3 курулуш-монтаж башкармасынын мастери, пробабы, участоктун начальниги кызматтарын аркалаган. 1967-1969-жж. «Ошстрой» трестинин башкы технологу болуп иштеген. 1969-1970-жж. «Ошгорстрой» трестинин №5 курулуш-монтаж башкармасынын башкы инженери кызматында эмгектенген. 1970-ж. Кыргызстан Компартиясынын Ош областык комитетинин Курулуш бөлүмүнүн инструктору кызматына дайындалган.

1970-1974-жж. Н.Исанов «кылым курулушу» болгон Токтогул ГЭСине «Нарынгидроэнергострой» курулуш башкармалыгынын парткомунун катчылыгында эмгектенет. Бул курулуш Кыргызстандын тарыхындагы эң бир маанилүү объектилердин бири болгон. Андан соң Н. Исанов эки жыл комсомолдун Ош областтык комитетинин биринчи катчысы кызматында иштеп, 1976-ж. Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин Курулуш жана шаардык чарба бөлүмүнүн башчысынын орун басарлыгына дайындалып, борбор калаага которулган, үч жылдан соң ошол эле бөлүмдүн башчылыгына дайындалган. 1983-1986-жж. Кыргыз ССРинин курулуш министри болгон. 1986-1988-жж. республиканын курулуш тармагынын башкаруу түзүмүнүн өзгөргөнүнө байланыштуу Мамлекеттик курулуш комитетинин төрагасынын орун басары болуп иштеген. Бул аралыкта Н. Исанов борбор каалаабыздагы Ак үйдү, мамлекеттик тарых музейинин

имаратын жана башка стратегиялык маанидеги объектилердин курулушуна зор салымын кошкон.

1988-1990-жж. Н.Исанов Ысык-Көл облусунун аткаруу комитетинин төрагасы болуп иштеген, 1990-жылы декабрь айында вице-Президент болуп дайындалган. Ал эми, 1991-жылы 22-январда премьер-министир кызматына шайланган [5]. Н.Исанов республиканын өкмөтүнүн башчысынын кызматындагы жооптуу ишти жогорку закон чыгаруучу органдардагы чоң иш менен айкалыштырган. Ал СССРдин жана Кыргызстандын эл депутаты, СССР Жогорку Советинин, Республикалар Советинин жана республиканын Мамлекеттик Советинин мүчөсү, экономикалык шериктештикке мүчө болгон мамлекеттердин өкмөт башчыларынын Советинин мүчөсү болгон.

Кыргызстандын өкмөтүн жетектеп, Н.Исанов аткаруу бийлигинин жаңы структураларынын калыптанышына, эл чарбасын туташтырууга, аны рынок мамилелерине ырааттуулук менен көтөрүүгө, социалдык-экономикалык өнүгүшүнө, кечиктирилгис милдеттерди чечүүгө өзүнүн күчүн, кубатын, билимин жана тажрыйбасын толук жумшаган. Ал экономикадагы чечкиндүү кайра түзүүлөрдү ишке ашырууга жана рынок механизмдерин калыптандырууга, жер реформасын турмушка ашырууга, ээлик кылууну жана чакан бизнести өнүктүрүүгө, республикалар аралык, тышкы мамлекеттик жана экономикалык байланыштарды түзүүгө жана чындоого олуттуу салым кошкон.

Ал Премьер-министр болуп иштеген мезгилде Кыргызстандын экономикасы эң эле оор абалда болгон. Ошол учурда эл аралык деңгээлдеги мошеник Б.Бирштейн Кыргызстанга келип, Президент А.Акаевдин жардамы элибиздин башкы байлыгы болгон Кумтөр алтын кени боюнча канадалык “Камеко” фирмасы менен биз үчүн өтө пайдасыз келишим түзүүгө жетишкен. Мына ушул келишимдин көп шарттарына Н.Исанов каршы турган. Анын мезгилсиз өлүмүнө да ушул адам Кумтөр келишими себепкер болушу мүмкүн деген пикирлер бар.

Н. Исановдун өлүмүнө алып келген автокырсык, 1991-жылдын 29-ноябрында эртең мененки саат 10-11лер аралыгында Жалал-Абаддан Бишкекке бараткан автотрассанын Ноокен районуна караштуу Момбеков айылындагы участкада болгон. Мамлекеттик автомашинада (ак волга) айдоочудан башка Н. Исанов, Б. Бирштейн жана анын жан сакчысы болгон. Премьер-министр бараткан волганы кокустан жолго чыга калган Зил -130 машинасы келип сүзгөн. Натыйжада Н. Исанов каза болуп, башкалары эч кандай залал тартышкан эмес. Ошентип, Кыргызстандын тунгуч премьер-министринин өмүрү кайгылуу аяктаган.

Н. Исановдун өлүмүнүн айланасында азыркы күнгө чейин ар түрдүү бүдөмүк ойлор айтылып келүүдө. Аны эч ким атайын изилдөөгө алып чекит кое элек. 1991-жылдын 4-декабрында Ички иштер министирлигинин пресс-конференциясындагы расмий билдирүүдө эки версия айтылган: Биринчиси демейдеги жол - транспорт кырсыгы. Экинчиси, атайылап жасалган кырсык. Автокырсыкка себепчи болгон ЗИЛ-130 автоунаасынын айдоочусу У. Отонбаевге «жол жүрүү эрежелерин адамды өлүмгө дуушарланып бузган» деген айып коюлуп, кылмыш иши козголгон [6].

Кыргызстандын, башка республикалардын тургундары Н.Исановду өтө ыймандуу жана жогорку даражадагы интеллигент адам катары таанып билишкен. Ага адамгерчиликтүүлүк, демократиялуулук, ачыктык, кең пейилдүүлүк, боорукердик, адамга кысталыш учурда көмөк көрсөтүп, түшүнө билүү мүнөздүү болгон. Бул ага жогорку

даражадагы мекендештеринин, суверендүү мамлекеттердин жана өлкөнүн саясий жетекчилеринин чын ыкластуу баалоосуна жана урматтоосуна алып келген.

Насирдин Исановдун өмүрү, анын жасаган иштери Кыргыз мамлекетине жана элине арналган. Ал жаңыны изденип таба билген тунук акылы, зээндүүлүгү, асыл сапаттары аны билген бардык адамдардын арасында чыныгы урмат-сыйга бөлөнүп турат десек жаңылышпайбыз.

Адабияттар

1. Маманов М. Н. Исанов – Суверендүү Кыргызстандын биринчи премьер-министри // Вестник ОшГУ. 2017 г., выпуск 4. стр. 181.
2. Галиева З. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана: Динамика и особенности. – Б., 2007. – 11-б.
3. Слово Кыргызстана. 27 февраля, 1992 года.
4. История Кыргызстана: XX век. – Б., 1998. Стр. 233.
5. Кыргыз өкмөт башчылары. – Б., 2005. 240-242-бб.
6. Ош жаңырыгы. 1991-жыл, 3-декабрь (бештин айы), №222 (19314)

НАСИРДИН ИСАНОВ - ЭГЕМЕНДҮҮ ӨЛКӨНҮН АЛГАЧКЫ КУРМАНДЫГЫ

*Кыяс Молдокасымов т.и.к., профессор,
КРдин Маданиятына эмгек сиңирген ишмер
Мурас Фондунун төрагасы,
Бишкек, Кыргызстан*

Кыргызстан өз эгемендүүлүгүнө ээ болгонуна быйыл 32 жыл болду. 3000 жылдык тарыхыбыздын алкагында караганда бул кыска эле убакыт. Узак тарыхыбызда кыргыздын жылдызы жанып, улуу каганат түптөп көккө сермелдик, кээде тарыхтын кыйчалыш учурунда мамлекеттүүлүгүн жоготуп күнкор абалга кептелдик, эчендеген оор сыноолорго кабылдык. 3000 жылдык тарыхта кыргыз эли менен канатташ жашаган эчен элдер аталышы гана тарыхта калып, мамлекеттүүлүгүн гана эмес, жер жүзүнөн өздөрү жок болушту. Кыргыз эли тарыхтын татаал сыноолорунда, баскынчылардын жапырыгында жерин таштап жапырт качкан учурлар болду, бирок жок болбоду. Мекенинен ажырап азапка батып түтөдү, бирок мүңкүрөбөдү, тескерисинче күчөдү. Кайрадан өз мекенин душмандардан бошотуп, түндүк көтөрүп, Улуу Көчүн улады. Эл болуп сакталып келди. Мамлекеттүүлүгүн жоготподо. Мындай бактыга ар убак эркиндикти туу тутуп, тынымсыз күрөшүп келген эл гана татыктуу боло алат!

Эгемендүү мамлекеттин 32 жылдык баскан жолу соңку жылдары өзүнчө изилдөөгө, ар тараптуу талдоого алынып келет. Өлкөнүн өнүгүү жолундагы өрнөктүү учурлар, ортодогу оош-кыйыштар менен тоскоолдуктар, мамлекет башында турган Президенттердин, өкмөт башчылардын жана жалпы эле эгемендүү мамлекеттин түптөлүшүнө, калыптанышына, өнүгүшүнө жана ошол эле учурда таланып-тонолушуна жооптуу жетекчилердин ишмердиктери да изилдөөгө алына баштады. Алардын арасында быйыл 80 жылдык мааракеси белгиленип жаткан эгемендүү өлкөнүн алгачкы өкмөт башчысы Насирдин Исанов да бар. Биз бул баяндамабызда анын өмүр жолундагы айрым учурларына гана токтолмокчубуз.

Насирдин Исанов совет доорунда билим алган, эмгек жолун баштаган, жетекчилик тепкичтерди басып өтүп, эгемендүү өлкөнүн алгачкы өкмөт башчылыгына чейин көтөрүлгөн кыргыздын сыймыктуу уулу. Анын жетекчилик кызматка келишине элибиздин дагы бир даңазалуу инсаны, адамдык жана жетекчилик улуу сапаты менен эл арасында зор кадыр-баркка ээ, улуттук лидерге айланып бара жаткан Султан Ибраимов себепкер болгон. Насирдин Исановдун мыкты кесипкөйлүгү, терең билими, аналитикалык жетик ой жүгүртүүсү, жупуну таза жашоосу, инсандык бийик сапаты Ош обкомунун 1-катчысы Султан Ибраимовго жаккан. Келечектүү жаш адисти “Ошшааркурулуш” трестинен (1966-1974) Ош облустук партиялык кызматка, инструкторлукка алып келген. Ал жерден жетекчилик мыкты сапаты менен бат эле айырмаланып, “Нарынсууэнергиякурулуш” башкармасынын парткомунун башчысы кызматына көтөрүлгөн. 30 жаштын тегерегиндеги жаш жетекчи барган жумушунан өзүн жакшы жагынан көргөзүп, 1974-жылы Кыргызстандын жарымын түзгөн Кыргызстан ЛКЖСМ Ош облусунун 1-катчысы кызматына келген. Мына ушул кызматта Султан Ибраимовдун кол алдында 4 жыл чогуу эмгектенген. Анын көп насааттарын уккан. Адамгерчилик жана жетекчилик бийик сапаттарын жакындан көрүп тарбияланган. Тазалыгын, принциптүүлүгүн туу тутуп өрнөк алган. Бул учур Насирдин Исановдун жетекчилик кызматка калыптанган мезгили болгон.

Кээде биз тарыхчылар тарыхта болгон окуяларды, ошондой эле тарых кыйгап өткөн учурларды талдоого алабыз. Өзгөчө кыргыздын чыгаан инсаны, Насирдин Исановдун жакын устаты Султан Ибраимов 1980-жылы 4-декабрда каргашалуу жана табышмактуу каза болбогондо, ал Кыргызстан Компартиясынын БКсынын 1-катчысы кызматына келип, 1990-жылдын октябрь айындагы Президенттик шайлоодо жеңип чыгып, бери дегенде эки мөөнөт мамлекетти башкарып калмак. Анда эгемендүү өлкөбүз таптакыр башка нукта өнүгүп, Кыргызстан бүгүн өнүккөн мамлекетке айланмак. Андан соң Президенттик кызматты 60 жашка чыга элек Насирдин Исановго өткөрүп бермек. Ошондой болгондо өлкө мынчалык таланып-тонолууга кабылмек эмес... Тилекке каршы бардыгы андай болбой, тарых башкача нукта өнүктү.

Насирдин Исанов Ош облус жаштарынын лидери кызматынан кийин Кыргыз ССРинин Мамлекеттик курулуш комитетинин төрагасынын орун басары (1983-1986), Кыргыз ССРинин Курулуш министри (1986-1988) кызматын аркалаган мезгилде Бишкек шаарындагы жаңы курулуш иштерине (Ак үй, Ала-Тоо аянты, Тарых музейи сыяктуу) түздөн-түз жетекчилик кылып, анын жеке демилгеси менен Макмал алтын комбинаты курулуп ишке берилген. Ошол кезде эле Кумтөрдөгү алтын кенин иштетүү анын башкы максаттарынын бири болуп, курулуш иштерине даярдыктар көрүлө баштаган. 1988-1990-жылдары Ысык-Көл облустук Советинин аткаруу комитетинин төрагасы кызматында турганда да бир нече жолу Кум-Төргө барышы аны далилдеп турат. Бирок ал кезде дал ушул Кумтөр алтын кени анын ажалына себепчи болуп калаарын кайран киши кайдан билсин!

Кумтөрдөгү алтын кенин геологдор 1978-жылы эле толук чалгындап, анда 700 тоннадан ашуун алтын запасы бар экени аныкталган. Ал алтын кошулмасынын байлыгы жана корунун көптүгү боюнча ошол кездеги СССРдин аймагында эле эмес дүйнөдөгү алдыңкы орундарды ээлеген. Советтик державанын ыдырашы, Кыргызстандын эгемен өлкөгө ээ болушу менен Кумтөр алтын кени талаштын чордонуна айланган.

1980-жылдын соңку жылдарында Кыргызстанда эгемендүү мамлекет болобуз деген күрөшчүл жаңы күчтөрдүн аракети басымдуулук кыла баштады. Өз жерине ээлик кыла албаган жаштар үй курганга жер талап кылып чыгышты. “Ашар” козголоңу башталды. Демократияга багыт алган күчтөр биригип КДК уюму түзүлдү. Бийликтин алсыздыгынан Түштүктө улут аралык жаңжал чыкты. Бийлик кризиси күчөдү. Натыйжада бийлик үчүн күрөш күчөдү. 1990-жылы октябрда Компартиянын жетекчилери ич ара жаатташып, Жогорку Кеңеште өткөн Президенттик шайлоодо ит жыгылыш болуп тынышты. Соңку таймашта Москвадан шашылыш чакыртылган Аскар Акаев атаандашы Насирдин Исановду аз гана добуш менен утуп чыгып мамлекет башына келди. Жогорку Кеңештин депутаттарынын, коомчулуктун талабы менен жаңы шайланган Президент Насирдин Исановду алгач вице-Президент, көп өтпөй Премьер министр кызматына дайындоого аргасыз болду. Тажырыйбасыз, өндүрүштөн алыс, жетекчи болуп толук калыптана элек Аскар Акаевге караганда бүт баскычтарды басып, өндүрүштү мыкты билген, жетекчи болуп толук калыптанган Насирдин Исановдун эл арасында кадыр-баркы бийик эле. Өлкө келечегине карата экөөнүн аракети, максаттары да эки башка экени дароо билине баштады. Өзгөчө “Кумтөр алтын кенин келечекте ким иштетет, кимдин кызыкчылыгына иштейт?” – деген маселе аны ачык далилдеп койду.

Ошол кезде Кумтөр алтын кенине көз арткан державалар, арканды алыс ыргыткан андагы алчы-таасын жеген “инвестор” атыккандардын алды Айтматовду пайдаланып, ал аркылуу алгачкы Президент Аскар Акаевге жакындашып, резиденциядан орун алып, Ак

үйдүн жетинчи кабатында сайран кура баштады. Эгемен өлкөдө ошентип түбү литвалык, өзү Канаданын жараны Борис Бирштейн деген табышмактуу фигура пайда болду. Ал 1991-жылы Аскар Акаевдин инвестиция тартуу боюнча кеңешчиси болуп дайындалды. Анын Швецарияда катталган “Сиабеко” деген компаниясы Кумтөрдөгү алтын кенин иштетүү үчүн алтын иштетүү жаатында эч кандай тажрыйбасы да, ага эч тийешеси да жок канадалык “Камеко” корпорациясын ээрчитип келди. Президент кеңешчиси Бирштейндин азгырыгына ишенип, дароо “Камекону” колдоп чыкты. Ал эми мамлекет башчысына караганда алда канча тажырыйбалуу, алтын кенин иштетүү жаатын мыкты билген өкмөт башчы Исанов башынан эле Бирштейндин азгырыгына азгырылбады. Тескерисинче Кумтөр алтын кенин чет өлкөлүк шектүү компанияларга бербей, Макмалдагыдай эле өз күчүбүз менен иштететибиз деген пикирди карманды.

Аны Насирдин Исановду жакшы билген жакын санаалаштары өз интервьюларында, эскерүүлөрүндө айтып келишет. Ал гана эмес каза болоорунан бир ай мурда Аскар Акаев, Майрам Акаева болуп чогуу Канадага барып келгенден кийин өмүрлүк жолдошунун маанайы пас болуп жүргөнүн, кайдагы бир аты-жыты белгисиз, шектүү компанияга Кумтөр алтынын бергени жатканына нааразы болгонун маркумдун жубайы Бузинат Исанова өз маектеринде эскергени бар. Ал дагы бир интервьюсунда Аскар Акаев жубайын эрчитип үйүнө келгенин, кайсыл бир талаш маселени талкуулап жатканда Насирдин Исанов Майрам Акаеваны мамлекеттик ишке кийлигишпешин эскерткенде, биринчи айым бышып жаткан тамакты таштап, Акаевди кеттик деп ээрчитип чыгып кеткенин эскерет. Демек бул маалыматтардын бардыгы Кумтөр кени боюнча Акаев менен Исановдун пикири дал келбей, ортодо катуу күрөш жүргөнүн ырастайт. Ар дайым тазалыкты туу туткан, туура принципти тутунган, мекендин, мамлекеттин кызыкчылыгын дайыма биринчи орунга койгон Насирдин Исанов Кумтөр боюнча келишимге кол коюудан баш тартып келген. Ал келишимге Насирдин Исанов каза болгондон кийин, өкмөт башына келгендер кол коюшканы тарыхта белгилүү.

1991-жылдын 29-ноябрындагы шектүү жол кырсык да бүгүнкү күнгө чейин укуктук жактан толук иликтенбей, чындык элге жетпей келет. Эгемен өлкөнүн тунгуч өкмөт башчысы Насирдин Исанов менен анын устаты, 1980 жылдын декабрь айында киши колдуу болуп каза болгон өкмөт башчы Султан Ибраимовдун соңку тагдыры үндөшүп кетет. Султан Ибраимовду да Чолпон-Ата шаарындагы резиденцияга эс алууга ошол күнү сөссүз баруусун ошол кездеги республиканын партия жетекчиси Турдакун Усубалиев улам-улам айтып, акыры анын айтканына макул болуп барган жеринен кырсыкка кабылып жатат. Насирдин Исановду да өзүнүн кеңешчиси Борис Бирштейн менен Таш-Көмүрдөгү Кристалл заводуна бирге баруусун Аскар Акаев улам-улам талап кылгандыктан, ооруп жатканына карабай жолго чыгып, жолдон кырсыкка кабылып, машинадагы төрт адамдын арасынан жалгыз өкмөт башчы гана каза болуп, Султан Ибраимовдун каргашалуу каза болушу кайталангандай пикир жаратат.

Ошентип Кумтөр алтын кенинин алгачкы курмандыгы эгемен Кыргызстандын тунгуч премьер-министри Насирдин Исанов болгону тарыхта таасын жазылуусу керек. Эгерде Кумтөр алтын кенин иштетүү боюнча анын сунушу, тилеги ишке ашканда алтын башынан эле Кыргызстандын кызыкчылыгына иштеп, эгемен өлкөнүн өнүгүшүнө өзгөчө салым кошмок. Кумтөр алтын кени эгемен өлкөнүн 30 жылдан ашуун тарыхында көптөгөн күрөштүн чордонуна айланды. Өлкөдө эки жолу эл көтөрүлүп коррупцияга белчесинен баткан Президенттерди кууду. Акаевден кийин бийликтин бийик сересин ээлеген 4

Президент тең Кумтөр алтын кенин мамлекетке кайтарып бере алган жок. Алар өздөрү Кумтөрдө казылган коррупция оруна түшүп андан чыга алышпады.

Кыргызстандын тунгуч өкмөт башчысы Насирдин Исановдун тилеги көп жыл бою аткарылбай, 400 тоннага жакын өндүрүлгөн алтын өлкө кызыкчылыгына жумшалбай, сыртка ташылып кетти. Алгачкы өкмөт башчынын артынан Кумтөрдү элге кайтарам дегендер куугунтукка алынып, алды түрмөгө камалып, өмүрүнө зор коркунучтар жаралды. Акырында зор күрөштүн арты менен Кумтөр алтын кени элге кайтарылды. Кумтөр алтын кени өлүмүнө себепчи, эгемен өлкөнүн алгачкы курмандыгы болгон тунгуч премьер-министр Насирдин Исановдун тилеги аткарылды.

РОЛЬ НАСИРДИНА ИСАНОВА В СТАНОВЛЕНИЕ КЫРГЫЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

*Сооронов Темирлан Талайбекович,
Бабаева Камила, магистрант
Ошский государственный университет
Quelle-osh@mail.ru
Ош, Кыргызстан*

Аннотация. *Личность играет значительную роль в становлении государственности, хотя она всего лишь одним из многих факторов, влияющих на этот процесс. Государственность обычно связана с формированием и развитием политической организации, имеющей территорию, население и суверенитет. Насирдин Исанович государственный деятель, который возглавлял Кабинет Министров.*

Ключевые слова: *государственность, Конституция, изменения, перемены, становление, трудности, решения, независимость, государство.*

THE ROLE OF NASIRDIN ISANOV IN THE FORMATION OF KYRGYZ STATEHOOD

*Sooronov Temirlan Taalaibekovich
Babaeva Kamila, undergraduate
Osh State University
Quelle-osh@mail.ru
Osh, Kyrgyzstan*

Abstract. *Personality plays a significant role in the formation of statehood, although it is only one of many factors influencing this process. Statehood is usually associated with the formation and development of a political organization that has territory, population and sovereignty. Nasirdin Isanovich is a political leader who headed the Cabinet of Ministers.*

Key words: *statehood, Constitution, changes, changes, formation, difficulties, decisions, independence, state.*

В августе 1991 года Кыргызская Республика объявила о своей независимости после распада Советского Союза. Это стало началом новой главы в истории страны, ознаменованной усилиями по строительству государственных институтов и формированию национальной идентичности. Независимость для государства – это политическое и юридическое состояние, при котором государство обладает полной автономией и суверенным контролем в своих внутренних и внешних делах, без внешних вмешательств или контроля. Это означает, что независимое государство принимает решения относительно своей внутренней политики, экономики, законодательства, защиты, внешних отношений и других сфер без согласования или одобрения со стороны государств.

Основные характеристики независимости включают: суверенитет, территория, право на международное сотрудничество, собственная валюта и экономика, суверенное законодательство, самостоятельность в обороне.

Суверенитет - государство имеет право управлять внутренними и внешними делами, формировать законы и следовать в соответствии с интересами своего народа.

Территория - независимое государство имеет право на неприкосновенность своей территории и границ.

Право на международное сотрудничество – признание мировым сообществом.

Собственная валюта и экономика – независимое государство имеет право на установление собственной валюты, введение экономической политики и принятие решений, принимаемых с торговлей и инвестициями.

Суверенное законодательство – государство имеет право на принятие нормативных актов, регулирующих жизнь и деятельность его граждан.

Самостоятельность в обороне – государство имеет право на формирование своих сил безопасности и обороны, следовательно, на защиту своей территории и интересов.

В целом, эпоха 1990-х годов в Кыргызской Республике характеризовалась поиском новой идентичности, установлением независимости, проведением политических и экономических реформ, а также столкновением с различными вызовами, свойственными периодам перемен. После распада СССР Киргизия (сейчас официально называется Кыргызская Республика) столкнулась с рядом сложных вызовов и изменений, которые сказались на развитии страны. Насирдин Исанович занимаясь наукой опубликовал несколько научных статей [1] по экономике и системе управления. В 1990 году в Москве защитил кандидатскую диссертацию по теме “Совершенствование управления строительным комплексом республики (на примере Киргизской ССР)” под руководством доктора экономических наук, профессора Д.И. Бобрышева.

Это прежде всего переход к независимости. В 1991 году Кыргызская Республика объявила о своей независимости. Это привело к необходимости создания собственных государственных институтов, законов и организации управления. В нашей стране был введен институт президентства.

Президент стал главой высшей исполнительной и распорядительной власти. Насирдин Исанович Исанов был избран на должность вице-президента [1], также он был членом президентского Совета Кыргызской Республики. Впервые был введен Закон “О Кабинете Министров”. В законе были введены новые посты такие как Президент, вице-президент, заложены правовые основы местного самоуправления полностью изменившие деятельность местных Советов народных депутатов. На основе закона «О Кабинете Министров Республики Кыргызстан» первый президент А.Акаев набрал свою первую команду. На пост первого Премьер-министра Кыргызстана был утвержден Насирдин Исанов [2]. Основным фактором утверждения Насирдин Исанова была ответственность, имел большой опыт хозяйственной работы. Н.Исанов писал: «... мы должны работать на перспективу, отчетливо видеть завтрашний день» [2].

Как и многие другие бывшие советские республики, наша страна столкнулась с вызовами перехода от плановой экономики к рыночной. Экономические реформы включали приватизацию, либерализацию рынка и стремление к привлечению иностранных инвестиций. В декабре 1990 – феврале 1991 гг. были приняты законы: о бюджете страны на 1991 г., о создании внебюджетного фонда стабилизации экономики республики, о крестьянском хозяйстве, о налогах. Была проведена денежная реформа: был осуществлен обмен крупных денежных купюр [2].

Кыргызская Республика начала акцентировать важность своей национальной культуры и языка, при этом сталкиваясь с вызовами межэтнического согласия.

Кыргызская Республика стремилась укрепить свои внешние связи после распада СССР. Страна вступила в Содружество Независимых Стран (СНГ) и другие международные организации. По предложению Н.Исанова большое внимание было приковано к созданию и подписанию торговых отношений с Турцией. Самой главной причиной создания партнерских отношений с Турцией, по его мнению, было то, что Кыргызстан и Турция обладают большим потенциалом, имеют схожесть в экономике, обрабатывают кожу, в этих странах на особом месте находится сельское хозяйство. В перспективе в нашей стране необходимо развивать туризм в Кыргызской Республике, что послужит возможностью основой для благополучного развития сотрудничества [3]. В те годы под руководством Н.Исанова были заключены договора с Южной Кореей по производству телевизоров «GoldStar» в городе Токмок [3].

Процесс экономической реформы был затруднен экономическими трудностями, включая высокую инфляцию, безработицу и снижение жизненного уровня для многих граждан. В мае 1991 года Н.И.Исанов проводил консультативные встречи, работал с рабочими группами по разработке программы действий по улучшению состояния экономики. Годы становления государственности были сложными и многгранными, с характерными вызовами и успехами в различных сферах.

Незасимость является важным принципом в системе международных отношений, и она признается сообществом. Независимость государства охватывает его право действовать в согласии со своими интересами за соблюдение международных норм и обязательств. Одновременно с осуществлением законодательной деятельности, направленной на урегулирование правоотношений внутри страны, парламентом проводилась работа над проектом Союзного договора. Верховным Советом республики 20 апреля 1991 года было принято постановление «О проекте Договора о Союзе суверенных государств», согласно которому Кыргызстан был готов подписать Союзный договор и сохранить Союзное государство на конфедеративной основе. Однако его подписание, намеченное на 18 августа 1991 года, было сорвано известным всем московским путчем. В связи с этим в Кыргызстане 31 августа 1991 года была созвана внеочередная шестая сессия Верховного Совета республики двенадцатого созыва, на которой были приняты:

- Декларация о государственной независимости Республики Кыргызстан;
- Постановление «О деятельности Компартии Кыргызстана и ее имуществе»;
- Закон о выборах Президента Республики Кыргызстан.

С этого дня Кыргызстан обрел независимость, провозгласив себя суверенным, демократическим государством, приверженным принципам международного права.

Таким образом, личность играет значительную роль в становлении государственности, хотя она всего лишь одним из многих факторов, влияющих на этот процесс. Государственность обычно связана с формированием и развитием политической организации, имеющей территорию, население и суверенитет. Вот как личность может влиять на этот процесс.

Литература

1. Комплексная программа научно-технического прогресса Киргизской ССР на 1991 - 2010 годы. Проблемный раздел. Строительный комплекс. Фрунзе. 1988.

2. Абдыкалыков А.А., Джумабаева А.М. Насирдин Исанов. Жизнь и деятельность на переходном этапе страны (Историко- биографический очерк). Бишкек, 2013. Стр. 29-45
3. Никсдорф В. Третья сессия Верховного Совета республики: день первый // Советская Киргизия. 23 января 1991 г. С. 2 № 18-19 (18693-94).
4. Кондрашевский Л. Насирдин Исанов: Не хочу быть премьером, который только распределяет // Слово Кыргызстана. 1 июня 1991 г. - С.7.

НАСИРДИН ИСАНОВДУН ТАРЫХЫЙ ПОРТРЕТИ

Токтакун кызы Гулнура т.и.к., улук окутуучу

gulnura-29@mail.ru

Кармышаков Мирбек Абдикаримович ю.и.к., доцент

mirbeksubaru@mail.ru

Ош мамлекеттик университети

Ош, Кыргызстан

Аннотация. Макалада Кыргыз Республикасынын туңгуч премьер-министри, коомдук жана мамлекеттик ишмер Насирдин Исановдун өмүрү, эмгек жолу, Кыргыз мамлекетинин түптөлүшүндөгү ээлеген орду, ишмердүүлүктөрү, эл үчүн кылган иштери баяндалат. Ал эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында, кыйын кезеңде өлкөнүн базар экономикасы боюнча концепциясын иштеп чыгып, мамлекеттин демократиялык жол менен кетүүсүнө өз салымын кошкон. Эл-жерин үчүн зор, баа жеткис эмгек өтөгөнүнө, ага тапшырылган тоодой милдеттерди абийирдүүлүк менен аткаргандыгына дегеле, анын кыска өмүрүндө жасап кеткен алп иштерине сарасеп салынат.

Ачкыч сөздөр: ишмердүүлүк, эгемендүүлүк, мамлекет, өмүр, өкмөт, Жогорку Кеңеш, Кыргыз Республикасы.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ НАСИРДИНА ИСАНОВА

Токтакун кызы Гулнура к.и.н., ст.преподаватель

gulnura-29@mail.ru

Кармышаков Мирбек Абдикаримович к.ю.н., доцент

mirbeksubaru@mail.ru

Ошский государственный университет,

Ош, Кыргызстан

Аннотация. В статье описывается жизненный, творческий путь, должность первого премьер-министра Кыргызской Республики, общественного и государственного деятеля Насирдина Исанова, его деятельность и подвиги для кыргызского народа. В первые годы независимости, в трудный период, он разработал концепцию рыночной экономики страны и способствовал демократическому процессу государства. Кроме всего он выполнил великий и бесценный труд для своей страны, добросовестно выполнил судьбоносные задачи государства, но и великие дела, которые он совершил за свою короткую жизнь.

Ключевые слова: деятельность, суверенитет, государство, жизнь, правительство, Жогорку Кенеш, Кыргызская Республика.

HISTORICAL PORTRAIT OF NASYRDIN ISANOV

Toktakun kyzy Gulnura Candidate of History, Senior lecturer

gulnura-29@mail.ru

Karmyshakov Mirbek Candidate of law, docent

mirbeksubaru@mail.ru

Osh state university,

Osh, Kyrgyzstan

Abstract. *The article describes the life, creative path, and position of the first Prime Minister of the Kyrgyz Republic, public and political leader Nasiridin Isanov, his activities and exploits for the Kyrgyz people. In the first years of independence, during a difficult period, he developed the concept of the country's market economy and contributed to the democratic process of the state. In addition to everything, he performed a great and invaluable work for his country, conscientiously fulfilled the fateful tasks of the state, but also the great deeds that he accomplished in his short life.*

Key words: *activity, sovereignty, state, life, government, Supreme Council, Kyrgyz Republic.*

Көрүнүктүү мамлекеттик жана коомдук ишмер, Кыргыз Республикасынын биринчи премьер-министри, экономика илимдеринин доктору, СССРдин инженерлер академиясынын мүчөсү Насирдин Исанов 1943-жылдын 7-ноябрында Ош облусунун Ноокат районундагы Көк-Бел айылында туулган. Айылындагы мектепти аяктагандан кийин Москвадагы инженер-курулуш институтуна окууга тапшырып аны 1965-жылы аяктаган. Жогорку билимге ээ болгондон кийин өзү окуган институтка иштөөнү сунуш кылышканда ага макул болбой Кыргызстанга келип иштөөнү максат кылат. Элиме кетем, жергеме кооз имараттарды курам, элиме өнүккөн өлкөлөрдөгүдөй курулуштарды тартуулайм деген аруу тилеги, журтуна кызмат кылууга дилгирлиги кийинки аркалаган иш орундарында даана эле байкалган.

Исановдун эмгек жолу Москвадан “Мосжилстрой” трестиндеги катардагы жумушчулуктан башталган. Андан ары “Ош шааркурулуш” башкармалыгында мастер, прораб, башкы технолог, партиянын Ош обкомунун курулуш бөлүмүндө инструктор, “Нарынгидроэнергокурулуш” башкармалыгынын партиялык комитетинин катчысы, комсомолдун Ош облустук комитетинин биринчи катчысы болуп иштеп жүрүп, 1983-жылы Кыргыз ССРинин Курулуш министри кызматына дайындалган. 1988-жылы Ысык-Көл облаткаруу комитетинин төрагасы, 1990-жылы Кыргыз Республикасынын вице-президенти кызматтарын аркалаган. 1990-жылдагы Президенттик шайлоодо Аскар Акаев менен Насирдин Исанов экинчи турда күч сынашкан. Анда Аскар Акаев жеңүүчү болуп табылып, кийин эки талапкер мамлекеттик иште ийиндеше иштешкени айтылат [1].

Саясатчы комуз, мандолина аспаптарында ойноп, обон созуп, ыр жазганы белгилүү. Кесиби куруучу болгондуктан, үйдөгү курулуш иштерин башкага карматчу эмес экен. Мындан сырткары, ал лыжаны да мыкты тепкен. Кыйын кезеңде ал өлкөнүн базар экономикасы боюнча концепциясын иштеп чыгып, мамлекеттин демократиялык жол менен кетүүсүнө өз салымын кошкон [2].

Замандаштары Исановдун калыс, кесипкөй жана принципалдуу жетекчи болгонун эскерип келишет. Насирдин Исановдун чыныгы ишмердүүлүгүн, уюштуруучулук жөндөмүн, билиминин жогорку деңгээлин байкаган Кыргызстан Компартиясынын Ош областтык комитетинин ошол кездеги биринчи катчысы Султан Ибраимов Кыргызстан Компартиясынын инструктору кызматына чакырат. Ал ишинде акылдуулугу, кичи пейилдиги, тазалыгы, жөнөкөйлүгү, уюштуруучулук жөндөмдүүлүгү көрүнүп, жогорку жетекчилердин жана элдин ишенимине ээ болот. Мындай эмгегинин натыйжасында 1970-74-жылдарда «Нарынгидроэнергострой» курулуш башкармасынын парткомунун катчысы болуп эмгектенген. Кара-Көл поселогундагы көп улуттуу эл менен иштөөдө эл достугун, анын биримдигин көтөрүүдө эң бир натыйжалуу иштерди жүргүзгөн. Кыргыз жериндеги

эң орчундуу болуп эсептелген энергетика тармагын көтөрүүдөгү эмгек жана эстен чыккыс ийгиликтерди жараткандыгы менен чоң кадыр-баркка ээ болгон

1974-76-жылдары Н.Исанов Кыргызстан ЛКЖСтин Ош областтык комитетинин биринчи катчысы болуп иштеген. Ал бул кызматында жаштарды туура турмуш жолуна түшүрүү үчүн аларды окууга, эмгекке болгон кызыгууларын арттырууга, өз кесиптеринин сырларын өздөштүрүүдө, комсомол жаштардын конкреттүү иш чараларынын негизинде бир топ натыйжалуу ийгиликтерге жетишкен [3]. Ушул эле мезгилде Н.Исанов Алматыдагы жогорку партиялык мектепте билим алып 1976-жылы ийгиликтүү бүтүргөн.

Жаш мезгилинен эле Насирдин Исанов өз калыбынан жазбай, бирге иштешкен адамдардын көңүлүн калтырбай, кээ бир жетекчилердей кагып-силкпеген, башка кызматкерлердин ой-пикирин угуп, аны талдап иш жүргүзө турганын бирге иштешкенин замандаштары эскеришет. Ал жумшак, ак көңүл инсан болгон, ал эми ар бир кызматчынын ишинин шартына жараша талапты коё билген. Берилген милдеттердин аткарылышына такай контролдук кылып, тапшырылган иштин жогорку деңгээлде аткарылышына жетишкен.

Ал эми Кыргызстан Борбордук Комитетинде иштеген жылдарда күнү-түнү тынбай эмгектенүүгө туура келди, анткени нечендеген жооптуу тапшырмаларды аткаруу жан ар түрдүү документтерди толтуруу, аны аткаруу үчүн темирдей эрк, жогорку билим, чыныгы талант жана жөндөм керек эле. Албетте, Насирдин агага мындай татаал жолду басып өтүү, улуу мектептен жуурулуп, такшалып чыкканга өбөлгө болду жана коомдук саясий турмушунда анын унутулгус изи калды. Акыл-эси толук жетишип, башкаруунун баскычтарын басып өтүп, эл-жерди башкаруунун не бир татаал сырларын өздөштүрүп, кырк жашында Кыргыз ССРинин курулуш министри болуп дайындалды. Бул жылдарда көзгө жугумдуу көп ийгиликтерге, жетишкендиктерге үлгүрдү. Айрыкча, Бишкек шаарындагы көз жоосун алган көрктүү, кооз имараттар, көк тиреген турак-жай үйлөр Насирдин Исановдун эл үчүн кылган эмгегин эстетип турганын танууга болбойт.

Ал 1988-жылы Ысык-Көл областтык Кеңешинин аткаруу комитетинин төрагалыгына шайланган. Ысык-Көл областынын экономикасын жана социалдык маданий деңгээлин көтөрүүдө бир топ ийгиликтүү жетишкендиктерге жетишти. Ошол мезгилде ал Ысык-Көл областынын бардык жеринде болуп, элдин сезиминин түпкүрүнөн орун алган эле. Муну көлдүк туугандар ооздон түшүрбөй айтып жүрүшөт. Ошондой эле эл депутаты катары Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин иштерине салмактуу салымдарын кошуп келген. Өтө татаал маселелерди чечүүдө, оор жагдайларда орундуу сүйлөп, омоктуу далилдерди келтирип, ооп бараткан ишти оңдоп, туура, калыс сүйлөп, иш билгилигин, көрөгөчтүгүн көрсөтө алган.

1991-жылы 22-январда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин III сессиясында «Кыргыз Республикасынын министрлер комитети жөнүндө» мыйзам кабыл алынган. Бул мыйзамга ылайык, Жогорку Кеңеш Насирдин Исановду Кыргыз Республикасынын премьер-министри кызматына бекитти. Кыргыз өкмөтүнө башчылык кылып турган учурунда анын жүзү, жөндөмү, билими, жетекчилиги даана көрүндү. Анын жүргүзгөн иштери азыркы муундарга чарбалык жаңы мамилелерди нугуна салган, арыгын казган катары эсте калат. Акылман көрөгөч, жөндөмдүү, ийгиликтүү эмгектери тарыхта каларына эч шек жок. Жаңыны издеп, аны таба билген асыл сапаттары, табигый зээндүүлүгү, акылынын тунуктугу, мүнөзүнүн тазалыгы эл арасында урмат-сыйга бөлөнгөндүгү ар бир адамдын сезиминде калды. «Кыргызстанды өнүккөн өлкөлөрдүн

катарына теңелишине атуулдук салымды кошсом» деген тилеги кыска өмүрүндө аткарган ийгиликтери менен эл арасында түбөлүк сакталат [4].

Расмий маалыматтарга таянсак, Насирдин Исанов 1991-жылдын 29-ноябрында түштүк тарапка чет элдик фирма башчылары менен жол тартып баратып, карама-каршы тилкеден чыга калган “ЗИЛ-130” машинасы менен кагылышуунун натыйжасында каза болгон. Өкмөттүк “Волга” машинасындагы бир нече кишинин арасынан жалгыз гана Исановдун мерт болгону, калгандары жеңил гана жараат алганы ушул күнгө чейин табышмактуу, шектүү болуп келет. Бирок бул жол кырсыгынын чыныгы себептери ушул учурга чейин толук жана бейтарап иликтенип, укуктук баасын ала элек.

Жыйынтыктап айтканда, Насирдин Исанов мамлекеттик ишмер гана болбостон, экономиканын чоо-жайын мыкты билген илимпоздук таланты да өтө жогору болгон. Ал экономика илимдердин кандидаты окумуштуулук даражасына ээ болуп, СССР Министрлер Советинин алдындагы Инженердик академиясына мүчө болгону, анын илимпоздук талантын, жөндөмүн көрсөткөндүгү болуп эсептелет. Анын «Кыргызстандагы капиталдык курулуш» жана «Кыргыз ССРинин курулуш комплексин башкарууну өркүндөтүү» деген китептери орус тилинде жарык көргөн. Мындан тышкары Насирдин Исанов өлкөдөгү өз мезгилинде жүрүп жаткан радикалдуу саясий жана экономикалык реформалардын шарттарына ылайык бир нече илимий макалалары басма сөз беттеринде жарыяланган. Ошондой эле «Кытай кыргыздарында» деген темада жол очеркин жазган. «Ноокатым», «Чырак», «Жаратылыш», «Ак кайың», «Ат-Башым» жана башка ырлары газеталарга чыккан [6].

Насирдин Исановдун өмүр жолундагы биз жогоруда санап өткөн орчундуу жылыштар менен ийгиликтер анын өзгөчө жөндөмүн жана ишмердүүлүгүн таасын тастыктап турат. Насирдин Исанов элдин эсинде эң оболу адал, жупуну жашаган жөнөкөй инсан катары сакталып калды. Ал өзүнө тапшырган ишке жан-дили менен берилип, иштегендигинин натыйжасында ал жасаган иштер ар дайым ийгилик алып келип турганы, ак ниет эмгеги үчүн «Ардак белгиси», Эмгек Кызыл Туу ордендери жана медалдар менен сыйланган. Эл-жери үчүн зор, баа жеткис эмгек өтөгөнүнө, ага тапшырылган тоодой милдеттерди абийирдүүлүк менен аткаргандыгына дегеле, анын кыска өмүрүндө жасап кеткен иштерине саясий жана илимий чөйрөнүн өкүлдөрү, кыргыз эли чоң баа берип келишет.

Адабияттар

1. Чотонов У. Кыргызстан по пути суверенитета. Бишкек, 2007.
2. Интернет ресурс: <https://oshshamy.kg/>
3. Интернет ресурс: <https://aimak.kg/>
4. Кыргыз тарыхы боюнча кыскача энциклопедия. Бишкек, 2003.
5. Мырзабаева Н. Эл залкарын унутпайт. Ош, 2013. 17-бет
6. Абдикеримов А.Ш. Кыргызстандын тунгуч премьер-министри Насирдин Исанов жөнүндө эскерүү // Известия Вузов Кыргызстана, 2015. №5, 56-бет

II БӨЛҮМ

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮНҮН КАЛЫПТАНУУ ЖАНА ӨНҮГҮҮ ТАРЫХЫ, УЛУТТУК ТАРЫХТАГЫ КӨРҮНҮКТҮҮ ИНСАНДАР

УДК: 94(575.1) (575.2)

ФЕРГАНА ӨРӨӨНҮ: КЫРГЫЗ- ӨЗБЕК ЧЕК АРА КЫЗМАТТАШУУСУНА ТАРЫХЫЙ СЕРЕП

*Авазов Эрнис Абдыманапович, т.и.к., доцент
Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети,
Жалал-Абад, Кыргызстан
ernis-ist@mail.ru*

Аннотация. Макалада Фергана өрөөнүндө совети бийлигинин алгачкы жылдарында жүргүзүлгөн улуттук территориялык жиктешүү саясатынан баштап бүгүнкү күнгө чейинки кыргыз-өзбек чек ара кызматташуусуна тарыхый сереп салынды. Ата Мекендик жана айрым чет өлкөлүк изилдөөчүлөрдүн эмгектерин талдоонунун негизинде аталган саясаттын жыйынтыгы Фергана өрөөнүндө улуттук мамлекеттердин калыптанышына алып келгендиги жана мындан улам чек ара маселелери келип чыккандыгы көрсөтүлдү. Автор тарабынан соңку мезгилде кыргыз-өзбек чек ара кызматташуусундагы мамилелердин жандана башташынын себептерин жана чегара көйгөлөрүн чечүү аракеттерин ачып көрсөтүүгө аракет жасалды. Фергана өрөөнүндө жашаган элдердин арасында калыптанган жана кылымдардан сакталып келе жаткан “жанаша жашоонун ферганалык вариантынын” уникалдуулугу чагылдырылды.

Ачкыч сөздөр: Фергана өрөөнү, кыргыз, өзбек, мамиле, чек ара, кызматташтык, тарых

ФЕРГАНСКАЯ ДОЛИНА: ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР КЫРГЫЗСКО- УЗБЕКСКОГО ПРИГРАНИЧНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

*Авазов Эрнис Абдыманапович, к.и.н., доцент
Джалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова
Жалал-Абад, Кыргызстан
ernis-ist@mail.ru*

Аннотация. В статье сделан исторический обзор Ферганской долине, начиная с политики национально-территориального размеживания в первые годы советской власти и до кыргызско-узбекского приграничного сотрудничества наших дней. На основе анализа работ отечественных и некоторых зарубежных исследователей показано, что результаты этой политики привели к образованию национальных государств в Ферганской долине, что послужило к возникновению пограничных вопросов. Автором были предприняты попытки раскрыть причины возрождения кыргызско-узбекского приграничного сотрудничества и усилий по решению приграничных проблем. Показаны уникальности «ферганского варианта сосуществования», сложившегося и веками сохранявшегося у народов Ферганской долины.

Ключевые слова: Ферганская долина, кыргызы, узбеки, отношение, граница, сотрудничество, история.

FERGANA VALLEY: HISTORICAL REVIEW OF KYRGYZ-UZBEK BORDER COOPERATION

Avazov Ernis Abdymanapovich
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Jalal-Abad State University named after B. Osmonova
Jalal-Abad, Kyrgyzstan
ernis-ist@mail.ru

Abstract. The article provides a historical overview of the Fergana Valley, from the policy of national-territorial demarcation in the early years of Soviet power to the Kyrgyz-Uzbek border cooperation today. Based on the analysis of the works of domestic and some foreign researchers, it is shown that the results of this policy led to the formation of nation-states in the Ferghana Valley, which led to border issues. The author made attempts to reveal the reasons for the revival of the Kyrgyz-Uzbek cross-border cooperation and efforts to solve border problems. The uniqueness of the «Fergana variant of coexistence», which has developed and been preserved for centuries among the peoples of the Fergana Valley, is shown.

Keywords: Ferghana valley, Kyrgyz, Uzbeks, attitude, border, cooperation, history.

Киришүү. Фергана өрөөнү - Борбордук Азиядагы калк эң жыш жайгашкан аймактардын бири. Анда Өзбекстандын, Тажикстандын жана Кыргызстандын 15 миллиондой жараны же үч өлкөнүн калкынын дээрлик 30 пайызы жашайт. Соңку мезгилдерде коңшу мамлекеттер чек ара тилекелери боюнча талаштардан жана аймактык дооматтарды артууларга байланыштуу бир нече пикир келишпестиктер орун алып анын жыйынтыктары кагылышууларга чейин алып келгендиги белгилүү. Аталган окуялардын башкы себеби болгон чек ара көйгөйлөрүнүн башаты падышачылык доордон башталып, советтик мезгилде калыптанган. Кыргыз-өзбек чек ара мамилелерине жана кызматташтыгына тарыхый сереп салуу менен Фергана өрөөнүндөгү чек ара көйгөйлөрү мындан бир кылымдай мурда советтик бийлик өкүлдөрүнүн кабыл алган чечимдеринен келип чыгып жаткандыгы тарыхый факт экендигине ынанууга болот. СССРдин тарашы менен союздук республикалардын эгемендүүлүк алышы аталган маселелерди чечүүнүн зарылдыгын күн тартибине койду. Маселенин чечилиши нукура эгемендүүлүктү сыпаттоочу анын толук кандуулугун камсыздоочу жагдай экендиги талашсыз. Андыктан изилдөө учурдагы актуалдуу маселелердин бири болуп саналат. Аталган маселе советтик мезгилде атайын изилдөөгө алынбаган жана улуттук мамлекеттик аймактык жиктештирүү саясатынын алкагында каралган. Эгемендүүлүк жылдарында чек ара көйгөйлөрү жана кызматташтыгы мамлекеттер аралык мамилелердин алкагында каралып келүүдө.

Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары. Байыртадан Фергана өрөөнүндө жашап келген кыргыз, өзбек, тажик ж.б. калктары жашоонун ферганалык вариантын калыптыргандыгы маалым. Өрөөндүн географиялык абалы бул аймакта көчмөн жана отурукташкан жамааттардын биргеликте ыстыкоомат этүүсүн шарттагандыгы белгилүү. Оторчулук доорунда Фергана өрөөнүндө административдик башкаруу системасынын киргизилиши менен кайсы бир этникалык топ көпчүлүктү түзгөн же басымдуулук кылган, ошондой эле бир нече аймактарга кирип бири биринен обочолонуп калган аймактык бирдиктер калыптанган. Дал ушул жагдай кийинки мезгилдерде жүргүзүлгөн улуттук

мамлекеттик аймактык жиктештирүүдө өзүнүн терс таасирин тийгизген жана аны ишке ашыруудагы кемчиликтер бүгүнкү чек ара көйгөйлөрүнүн негизин түзөөрү бышык. Изилдөөдө Кыргызстан менен Өзбекстандын ортосундагы чек ара мамилеринин жана кызматташуусунун тарыхына сереп салуу максаты койулду. Фергана өрөөнүндөгү улуттук мамлекеттик аймактык жиктештирүүнүн натыйжасы катары чек аралардын калыптанышына сереп салуу, эгемендүүлүк доорундагы кыргыз-өзбек чек ара кызматташуусунун калыптанышынын башатына, жүрүшүнө жана жыйынтыктарына талдоо жүргүзүү изилдөөчүлүк милдеттер катары белгиленди/

Жыйынтыктар жана талкуулар. Падыша өкмөтү Ферганада бийлигин орноткондон кийин бир топ жагдайлар менен айырмалангандыгын байкашкан. Бул жерде кандай болгон учурда да эбегейсиз чоң аймакты камтыган, моноулуттук эмес фергана тургундарынын орток хандыгы болгон Кокон хандыгынын ушул өрөөндө болгондугу кийинки тарыхый өнүгүүгө өзүнүн таасирин тийгизбей койгон эмес. Бул биринчи кезекте Фергана өрөөнүндө нукура улуттук таза мамлекеттер болбогондугунан кабар берет. Оторчулук системасы этносаясий тең салмактуулукка акырындык менен таасир эте берген. Андыктан совет бийлигинин алгачкы учурларында Кокон автономиясын түзүү аракеттери болгондугу тегин жерден эмес. Эске салсак, мындай аракетте Кокон хандыгынын үлгүсү назарга алынган. Мындан улам Фергана өрөөнү жалпысынан улуттук чек араларды белгилөө үчүн жараксыз болгон. 1923-жылдын аягында Ферганадагы коммунисттер Түркстан автономиясынын курамында Фергана автономиялуу областын түзүү өтүнүчү менен түркстан бийлигине кайрылышкан. Колумбия университетинин профессору, тарыхчы Эдвард Олворттун айтымында, бул демилге “Балким, Борбор Азиядагы түркстандыктардын аты аталбаган мамлекеттик түзүлүштү сактап калууга болгон акыркы аракети болгон”[1, 185-б.]. Мындай пикирин ал өзүнүн 1987-жылы чыккан «Заманбап өзбектер: он төртүнчү кылымдан азыркыга чейин: маданияттын тарыхы» (Улуттар боюнча изилдөөлөр) аттуу китебинде жазган. Советтик Орто Азияда улуттук республикалардын түзүлүшүнө арналган изилдөөсүндө А.Науген Фергана автономиясын түзүүгө карата: “Саясий жаңылыштык” деп аталып, четке кагылган бул долбоордо жергиликтүү бийлик ошол учурда аймактык башкаруу маселесин улуттук бөлүнүү өңүтүнөн карабаганын көрсөтөт,”[2, 192-б.] - деп баа берген. Ал эми улуттук принципте бөлүштүрүү мурда эле мерчемделгенин Олворт: «Азыр эле 1920-жылы, ал тургай 1918-жылы орус идеологдору Борбордук Азиянын түштүгүндө өткөн кылымдардагы жана азыркы ТАССРдин көп улуттуулугун алмаштыруу үчүн моноэтникалык административдик бирдиктерди түзүү жөнүндө сөз кыла башташты» [1, 185-б.], - деп жазган.

Ташкенттик тарыхчы, азыр Сорбоннада иштеп жаткан Светлана Горшенина да жиктештирүү учурунда түрдүү сунуштар жаралгандыгын “Фергана эли борбору Кокон болгон автономиялуу Фергана областын түзүүнү каалашса, кыпчактар казактар же кыргыздар менен автономия болууну каалашкан. Акмал Икрамов, Файзулла Ходжаев Туран Республикасы боюнча маселени көтөрүштү. Казактар алардын уруулаштары шаарда жана анын айланасында кылымдар бою жашап келген деген жүйө менен Ташкентти аларга берүүнү талап кылышкан” [3], - деп белгилеген.

Ферганада башка аймактардан айырмаланып совет бийлигинин орнотулушуна каршы турган күчтөр да көп болгон. Андыктан бул жерде улуттук мамлекеттерди түзүү демилгеси орунсуз болчу. Октябрь революциясы сыяктуу эле улуттук жиктештирүү идеясы Орто Азиянын өзүндө жаралбаган ал Москвадан аймактарга келген жана күн тартибине

1923-жылы коюлган. 1924-жылдын 23-июнунунда (кээ бир маалыматтарда 12-июньда) РКП БКнын Саясий бюросу «О национальном размежевании республик Средней Азии» деген токтом кабыл алган. Жаңы республикалардын чек араларын аныктоо үчүн РКП(б) Борбордук Комитетинин Орто Азия бюросунун курамында Исаак Зеленский төрагалык кылган Аймактык комитет түзүлгөн. Москвада бул ишке Сталин жетекчилик кылган. Комитеттин курамында өзбек, түркмөн, кыргыз, кара кыргыз Убактылуу улуттук бюросу (улуттук комиссиясы) ошондой эле тажик жана каракалпак подкомиссиясы уюштурулган. Өзбек тарап улуттук жиктештирүү боюнча өзүнүн жеке сунуштарын берүү менен жалпы планда Кара Кыргыз автономиялуу областынын түзүүгө каршы болбогон жана Фергананын жерлеринин бөлүгүн РСФСРдын курамына берилишине оңой эле макул болгон. Ошол кездеги чыгаан чыгыш таануучулар – В.Бартольд, Е.Поливанов жана башка окумуштуулар Борбордук Азиянын жаңы чек араларын жиктештирүүгө тарыхый маселерди тактоо иштерине тартылышкан. Алардын арасында Борбордук Азия элдеринин тарыхын жана маданиятын мыкты билген В.Бартольдун Борбордук Азиянын саясий жана административдик планда улуттук принциптин негизинде жиктешүүсүнө караманча каршы чыккандыгын белгилөөгө болот. Өз «Запискасында» ал: “Улуттук принцип 1924-жылы Борбордук Азияны улуттук-мамлекеттик демаркациялоо учурунда ишке ашырылган формада XIX кылымда Батыш Европа тарыхында иштелип чыккан жана жергиликтүү тарыхый салттарга таптакыр жат. Бул салттарга толугу менен карама-каршы келет, мисалы, Хорезмдин саясий бирдик катары жок кылынышы[4],”- деп кайчы пикирин билдирген.

Бул жаатта учурдагы белгилүү адистердин бири С. Абашиндин пикиринде аймакты модернизациялоо жана ага көзөмөлдү рационализациялоо долбоорлордун бири катарында административдик жана улуттук чек араны аныктоо каралып, ал мурдагы Россия империясынын орус эмес аймактарында большевиктердин позицияларын бекемдөө саясатынын маанилүү элементи болгон. Ошол убактагы тарыхый документтерде 1924-жылдын 14-октябрында СССР БКнын II сессиясы улуттук жиктештирүү боюнча Жобо кабыл алынышын, Орто Азиядагы жиктештирүүнү башталышын улуу акт катары баалашкан[5].

1925-жылдын 17-мартындагы Ортоазиялык жоюу комитетинин Пленуму Орто Азия аймагындагы улуттук-аймактык чектөө иштеринде өзгөчө орунга ээ. Анда чегараны тактоо комиссиясынын жыйынтыктоо баяндамасы угулуп, Орто Азия элдеринин тарыхында биринчи жолу алардын улуттук аймактарынын чегаралары жөнүндө жазуу жүзүндө бекитилген, укуктук чечим кабыл алынган. Чегаранын долбоору бир дагы союздук республиканы, автономиялык республиканы жана автономиялуу облусту канааттандырган эмес. Талаш тартыштардын чордонун шаарларды тигил же бул тарапка ыйгаруу маселеси түзгөн. Анткени шаарлар экономикалык потенциалдын булагы катары каралган. Айрыкча, Ошко караганда Анжиян шаары кыргыздардын көңүлүн бурган. Бирок чек ара такталгандан кийин Фергана өрөөнүндөгү башка шаарлар сыяктуу Анжиян да Өзбекстан Республикасынын курамына кирип, Ош шаары кыргыз аймагында калган. Албетте бул жерде тараптар өз аргументтерин келитиришкен. Кыргыз тарап көбүрөөк этнографиялык аргументтерди активдүү колдонушкан. Тактап айтканда, алар Фергананын чыгышындагы, мурдагы Анжиян, Маргелан жана Ош уездинин волостторундагы көптөгөн айылдардын калкы «өзбек эмес» тектен экенин, атап айтканда, «түрктөр» «кыпчактар», «кашкарлар» жана «тажиктер» жашашкандыгын жүйөө кылышкан. Бирок, булардын баары шоона эшпей калгандыгы маалым. Бул тууралуу А.Койчиев: «1926-жылы Кыргызстан РСФСРдын

курамында автономиялык республика статусун алганы менен анын лоббистик мүмкүнчүлүктөрү Өзбекстанга тең болгон эмес, аларда союздук статус менен катар статисттердин, экономистердин мыкты базалары, элдердин маанайын таасир этүү мүмкүнчүлүктөрү жана Борбор менен жакшы өң тааныштыктары болгон»[6, 32-б.], - деп жазган.

Аймактарда жашаган элдердин атынан тигил же бул мамлекетке кошулуу же калтыруу боюнча кайрылуулардын болушу ошол учурга мүнөздү көрүнүштөрдүн бири болгон. Албетте мындай кайрылуулардын айрымдары атайын буюртма менен жазылгандыгы талашсыз. Түркстан өкмөтү да Маргиландын башка (Найман) округунан Орто Азия бюросуна комментарийлер менен ушундай эле өтүнүч жиберет. Мындай демилгелер Ош, Анжиян жана Жалал-Абадда да байкалган. Анжиян, Маргилан жана Ош уезддеринин калкынан келген ушул сыяктуу каттар жергиликтүү кыргыздар өзбектер менен ынтымакта жашап, эзелтеден көчмөн чарба эмес, дыйканчылык менен алектенип, Өзбекстандын курамында калууну каалашарын көрсөткөн [2, 192-б].

Чек ара талаштары массалык репрессиянын шарттарында басаңдап, Улуу Ата мекендик согуш учурунда каралган эмес. Эске салсак, жогоруда белгиленген улуттук аймактагы жиктештирүү саясатынын башында тургандардын дээрлик көпчүлүгү репрессияга тартылышкан. Түркстандагы жиктештирүү жараянын башкарган теги латыш Ян Рудзутак, еврей Исаак Зеленский “дубалга коюлган”.

Согуштан кийинки жылдарда кайра жандана баштаган. Түгөнбөгөн жер талашууларды чечүүү максатында 1955-жылы Кыргыз ССРи менен Өзбек ССРинин Өкмөттөрү республикалар аралык Паритеттүү комиссия түзүшкөн. Ал комиссия Ош жана Жалалабат облустары менен Анжиян, Фергана, Наманган облустарынын ортосундагы бардык талаш маселелерди карап чыккан жана республикалардын ортосундагы чегаранын ордун тактап чыгып, анын укуктук негизде бекитүүү боюнча макулдашылган чечимге келген. Республикалар аралык комиссиянын протоколу Өзбек ССРинин Өкмөтү тарабынан 1955-жылдын 3-августунда №534 токтому менен бекитилген. Кыргыз ССРинин Өкмөтү тарабынан 1955-жылдын 22-октябрындагы №497 токтому менен бекитилген [7, 80-б]. Бирок, ошого карабастан өзгөрүүлөр болгондугун С.К. Аламанов: «1927-жылдан 1955-жылга чейин, андан кийин дагы, Кыргызстан менен Өзбекстандын чектеринде, чегара сызыгынын жүрүшүнө дагы, аймактын курамына дагы тиешеси бар орчундуу өзгөрүүлөр болуп өткөн. Айрым учурларда мындай өзгөрүүлөр эки республиканын өкмөттөрү тарабынан бекитилсе, көпчүлүк учурда эч кандай документ менен бекитилген эмес»[7, 80-б], - деп белгилеп, ага мисал катары Шахмардан менен Кемпир-Абад суу сактагычын мисалга алган. Мындан сырткары эки өлкөнүн ортосунда калып калган, эки тарапка тең бирдей караган аймактардын да жаралып калышына алып келген. Бул багытта Ньюкасл университетинин профессору Ник Мегоран азыркы Өзбекстан менен Кыргызстандын чек арасында жайгашкан Чек айылында көп жылдык эмгеги тууралуу бир катар макалаларды жазып келет. Чек айылынын тургундары 2000-жылдардын аягына чейин тынч турмушта жашап келишкендигин белгилөө менен автор: “Айылдын бир бөлүгү Кыргызстан менен Өзбекстандын ортосундагы “нейтралдуу аймак” деп аталган талаштуу аймак болуп саналат. Тургундар өздөрүнүн белгисиз абалына бейкапар болушуп «Бизге көзөмөлдүн кереги жок, чек аранын кереги жок, бул жерде Кыргызстан да, Өзбекстан да жок, биз башкабыз». Ошол эле учурда бул жагынан совет дооруна болгон кусалык жок, тескерисинче, тургундар өздөрүн бир «урук», «уруу» деп эсептешет»[8], - деп жазган. Мындан улам автордун

изилдөөлөрү тынчтыкта жанаша жашоонун жана өз ара байланыштын тарыхына арналгандыгын белгилөөгө болот. Ошондой эле чек ара режими жана улуттук бийликтердин көзөмөлгө алуу каалоосу тургундардын тынчтыкта жанаша жашоо каалоосу менен кантип карама-каршы келгени баяндалат.

СССРден мураска калган чек аралардын айланасында Фергана өрөөнүндө бул жаатта бир катар көйгөйлөр бар. Мындай талаштуу мурасты С.К. Аламанов: «Комиссия Орто Азия аймагына чегара талаштарынын түгөнбөс үрөнүн сээп коюптур. Бирдиктүү Совет элин жаратуу идеясын карманган идеологдор бул талаш тартыштарды «жер маселелери» жер-суу маселелери» деп, чарбалык маанидеги маселелерге айландырууга канчалык аракет кылбасын, алардын маңызында «чегара талашы» жаткандыгы, жана ал маселе барган сайын курчуп бараткандыгы шексиз эле,»[7, 76-б] - деп таасын баа берген.

1991-жылы СССРдин ыдырашы Борбор Азиянын беш өлкөсүндө чек арасыз жана эркин жүрүүгө чекит койду. Жаңы пайда болгон көз каранды эмес мамлекеттер өз чек араларды белгилеп, товарлардын жана адамдардын кыймылына көзөмөл жүргүзүп келишүүдө. Чегара көйгөйлөрүнүн түпкү себеби баарына маалым. Алар мамлекеттик чек араларды делимитациялоо жана демаркациялоо, аймактагы суу ресурстарын бөлүштүрүүнүн эффективдүү механизмдеринин жоктугу, трансчекаралык дарыялардагы гидротехникалык курулуштарды эки тарапка тең пайдалуу шарттарда иштетпөө ж.б маселелер. 1999-жылы Өзбекстандын баш калаасы Ташкентте болгон жардыруулардан улам исламчыл террористтердин өлкөгө кирип кетишинен коркуп, өзбек өкмөтү Кыргызстан менен Фергана өрөөнүндөгү чек аранын көп жерлеринде дубалдарды тургузуп, траншеяларды казууга мажбурлаган. 2000-жылы жазында чек аранын бир нече жерине миналар көмүлгөн. Бул адамдардын жана жаныбарлардын өлүмүнө жана жаракат алышына алып келгендиги белгилүү. Кийинчерээк 2005-жылы да Өзбекстан тарабынан бир тараптуу жабылган. Албетте буга Кыргызстанда 2005-жылдагы март окуясы, 2010-жылдагы апрель окуялары таасирин тийгизгендиги маалым. Фергана өрөөнүндө чек ара постторунун көпчүлүгү жабылуусунан улам эки өлкөнүн жарандарынын катнаштары солгундап, бара турган жерлерине бир нече эселеген узак жолдорду басып каттоого аргасыз болгон. Ушул көйгөлөр менен катар эки өлкөнүн ортосунда чек ара мамилелеринде негизги көйгөй анклавдар менен эксклавдарда турат. Союздан мурасталып калган Кыргызстандын аймагындагы Сох, Шохимардон, Жаңы-Айыл (Халмиен) жана Чоң Кара (Калача) Өзбекстандын жарандары анклавдан чыгуу үчүн Кыргызстандын чек арасынан өтүшү керек болсо, Өзбекстандын аймагында Кыргызстандын 70 гектар жерди ээлеген Барак анклавындагы тургундары Кыргызстанга өтүү үчүн олуттуу көйгөйлөр болуп келген. Сохто чек арачылар менен жергиликтүү тургундардын ортосунда бир нече ирет кагылышуулар болгон. 350 км кв чарчы аянтты ээлеген эксклавда 50 000ден ашуун өзбекстандыктар жашайт[9]. Кагылышуудан кийин кыргыз бийликтери чек араларды жана жолдорду жаап, тамак-аш тартыштыгына жана баш аламандыкка алып келген.

Талдоочулардын пикиринде эксклав маселесин чечүү үчүн расмий Ташкент менен Бишкектин ортосундагы негизги жолдордун бири аймактарды алмашуу жана өткөрүп берүү саналат. Бирок, бул өтө татаал жол экендиги талашсыз. Мындай көрүнүш 1991-жылы СССР тарагандан кийин мурдагы советтик жумурияттардын ортосунда болгон. Кыргыз-өзбек чек ара кызматташуусунда Ташкент менен Бишкектин мамилеси 2016-жылы Президент Ислам Каримов каза болгондон кийин жылый баштагандыгын белгилөөгө болот. 2016-жылдын августунан 2018-жылдын август айына чейин Өзбекстандын өкмөттүк

делегациясы коңшу мамлекеттердин өкмөттүк делегациялары менен жалпысынан 65 жолугушуу өткөрсө, анын ичинен Казакстан менен 18, Кыргызстан менен 28, Тажикстан менен 9, Түркмөнстан менен 9 жана Ооганстан менен 1 жолугушуу өткөргөн. Президент Шавкат Мирзиёевдин 2017-жылдын 5-сентябрында Кыргыз Республикасына жана 2018-жылдын 9-мартында Тажикстан Республикасына болгон мамлекеттик сапарларынын алкагында өзбек-кыргыз мамлекеттик чек арасы жөнүндө келишимге кол коюлган. Бул багытта бир аз кызматташуулар жанданганы менен 2016-2020-жылдары чек араларды толук тактоого мүмкүн болбогон. Кыргызстандагы 2020-жылдын октябрь окуяларынан кийин келген бийлик бир аз убакыт аралыгында бул багытта иштиктүү кадамдарды баштоого бел байлашкандыгы жалпыга маалым. Алсак Кыргызстандын Президенти Садыр Жапаровдун 2021-жылдын 11-12-мартында Өзбекстанга болгон мамлекеттик сапарынын алкагында чек ара маселелери каралган. Кызматташуунун андан ары илгерилөөсү менен эки мамлекеттин ортосундагы аталган маселе чечилүүгө жетишилген. Албетте чек ара маселеси көйгөйлүү маселе экендиги талашсыз. Ал ар кандай саясатчылардын жана кээ бир күчтөрдүн жеке мүдөөлөрү үчүн талкуулардын чордонуна айланып жаткандыгы да айдан ачык. Бул жерде социалдык желелер аябагандай олуттуу роль ойногондугун белгилөөгө болот.

Корутунду. Бүгүнкү күндө бул багытта пайдалуу же пайдасыз кадамдар жасалбасын ал орундуу, кээде ашкере сындарга кабылууда. Анткени буга чейинки тажрыйбадан улам кээ бир саясатчыларга Үзөнгү-Кууш, Каркыра маселелери боюнча жарлыктар тагылып келет. Мындан улам бул чечилүүсү зарыл болгон мындай жагдайларды чечүү кечендеп жаткандыгы айкын. Бирок, канчалык кыйын болсо да диалогго барууга, ар кандай провокацияларга алдырбоого, бардык күч-аракеттерди чыр-чатакты тынчтык жолу менен чечүүгө багыттоого мезгил жетти. Андыктан өзбек-кыргыз мамилеси тереңдеп, чек ара маселелери чечилип жатканы колдоого татырлык. Ньюкасл университетинин окумуштуусу Ник Мегоран белгилегендей «жакшы же жаман чек ара болбойт, мамлекеттердин ортосунда жакшы жана жаман мамилелер гана болот». Албетте чек ара маселеринин чечилиши жаңжалдардын булагы болуп келген аймактык дооматтарды жоюуга алып келээри бышык.

Адабияттар

1. Эдвард Олпорт The Modern Uzbeks: From the fourteenth Century to the Present: A Cultural History (Studies of Nationalities)» (1987) с. 185
2. Haugen A. The Establishment of National Republics in Soviet Central Asia. N. Y.: Palgrave Macmillan, 2003.с 192.
3. Сергей Горшков. В чем не ошибся расстрелянный Файзулла Ходжаев. Кирүү режими: <https://vesti.uz/uzssr-95-v-chem-ne-oshibsya-rasstrelyannyj-hodzhaev/> 05:00 15.05.2020.
4. Музаффар Олимов В. В. Бартольд “О национальном размеживании в Средней Азии.” Кирүү режими: <http://www.ctaj.elcat.kg/tolsty/a/a090.shtml>
5. Абашин С. Национальное размежевание в Ферганской долине: как все начиналось //Ислам в Содружестве Независимых Государств № 2 (7)' 2012
6. Койчиев А. Национально-территориальное размежевание в Ферганской долине (1924–1927 гг.). Бишкек, 2001. С. 32–34.
7. Аламанов С.К. Кыргызстандын мамлекеттик чегарасынын калыптанышы. – Бишкек, 2005.76- 80- б.

8. Ник Мегоран – Что происходит, когда появляются новые международные границы? Пример Ферганской долины Центральной Азии. Кирүү режими: https://www.caa-network.org/archives/7123_17. 52016
9. Узбекистон билан Киргизистон чегара муаммосини узил-кесил хал этмокчи Кирүү режими: <https://ok.ru/ozodlikradiosi/topic/67456388396389>

КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК АЙМАКТАРЫНДАГЫ ЫЙЫК ЖАЙЛАРДЫН ИЗИЛДЕНҮҮ ТАРЫХЫНАН

*Авазов Эрнис Абдыманапович, т.и.к., доцент,
Б. Осмонов атындагы
Жалал-Абад мамлекеттик университети,
Жалал-Абад, Кыргызстан
ernis-ist@mail.ru*

Аннотация. Изилдөөнүн практикалык мааниси учурдагы кыргыз коомунун тарыхый-маданий мурастарга жана инсандарды зыяраттык жайлардын тарыхына болгон кызыгуусунун байкалаарлык жогорулашы менен аныкталат. Мындан улам макалада Кыргызстандын түштүк аймактарынын мисалында айрым тарыхый жана зыяраттык жайлардын изилденүү тарыхына сереп салынды. Падышачылык доордо ыйык жайлар боюнча алгачкы учурларда маалыматтар Фергана өрөөнүн өздөштүрүү жараянында белгилүү боло баштагандыгы жана бул максатта атайын илимий экспедициялардын уюштурулгандыгы белгиленди. 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнөн кийин мусулманчылык маселесинин кайрадан көтөрүлүшүнүн алкагында падыша өкмөтүнүн ыйык жайларга карата мамилеси чагылдырылды. Жыйынтыгында падышачылык бийлик тарабынан ыйык жайлар маселесине карата бирдиктүү саясат иштеп чыгылбагандыгы көрсөтүлдү. Соңунда жыйынтыктар чыгарылды жана сунуштар берилди.

Ачкыч сөздөр: Тарых, изилдөө, ыйык жерлер, зыяратчылык, түштүк аймактар, Кыргызстан

ИЗ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ СВЯТЫХ МЕСТ ЮЖНЫХ ОБЛАСТЕЙ КЫРГЫЗСТАНА

*Авазов Эрнис Абдыманапович, к.и.н., доцент
Джалал-Абадский государственный
университет имени Б.Осмонова,
Жалал-Абад, Кыргызская Республика,
ernis-ist@mail.ru*

Аннотация. Практическая значимость исследования определяется заметным повышением интереса современного кыргызского общества к историко-культурному наследию и к истории мест паломничества. В связи с этим в статье рассмотрена история изучения некоторых историко-паломнических мест на примере южных регионов Кыргызстана. Отмечено, что первые сведения о святых местах в царский период стали известны в процессе освоения Ферганской долины, и с этой целью были организованы специальные научные экспедиции. Отношение царского правительства к святым местам отражено в рамках возрождения мусульманского вопроса после Андижанского восстания 1898 г. В результате было показано, что единой политики в вопросе о святых местах не было выработано со стороны царскими властями. В заключении были сделаны выводы и даны рекомендации.

Ключевые слова: История, исследование, святые места, паломническое южные регионы, Кыргызстан

THE HISTORY OF RESEARCH OF THE HOLY PLACES IN THE SOUTHERN REGIONS OF KYRGYZSTAN

Avazov Ernis Abdymanapovich,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Jalal-Abad State University named after B. Osmonova,
Jalal-Abad, Kyrgyz Republic,
ernis-ist@mail.ru

Abstract. *The practical significance of the study is determined by a noticeable increase in the interest of modern Kyrgyz society in the historical and cultural heritage and in the history of places of pilgrimage. In this regard, the article considers the history of the study of some historical and pilgrimage sites on the example of the southern regions of Kyrgyzstan. It is noted that the first information about the holy places in the tsarist period became known in the process of developing the Ferghana Valley, and for this purpose special scientific expeditions were organized. The attitude of the tsarist government to the holy places is reflected in the framework of the revival of the Muslim question after the Andijan uprising of 1898. As a result, it was shown that a unified policy on the issue of holy places was not developed by the tsarist authorities. At the end, conclusions were drawn and recommendations were made.*

Key words: History, research, holy places, pilgrimage southern regions, Kyrgyzstan

Киришүү. Фергана өрөөнү ислам дини алгачкы жайылтылган аймактардын бири катары жана кооз ландшафтына ыйлайык бир катар маданий мурастык объектилерге бай. Алардын катарында азыркы постсоветтик республикаларга жана алыскы чет өлкөлөрдөгү мусулман коомчулугуна белгилүү уникалдуу эстеликтер, сыйынуучу жана зыяраттык, “касиеттүү жайлар” орун алган. Алардын бир тобу Кыргызстандын түштүк аймактарында жайгашкан. Сокку кездерде коңшу мамлекеттерден келип жатышкан зыяратчылардын агымынын көбөйгөндүгү анын айкын далили болуп саналат. Сыйынуу жайы деген түшүнүк динге ишенгендер табияттан тышкаркы күчкө урмат (сыйынуу) көрсөткөн, көйгөйлөрүн чечүү үчүн анын колдоосун алууга аракет кылган массалык же бир жолу зыярат кылуучу жайды билдирет. Мындай жайлардын “табигый” жана “адам жасаган” делген эки түрүн түрүн белгилөөгө болот. Сыйынуучу жай деген сөздөрдүн айкалышы бир нече түшүнүктөрдү камтыйт: 1) зыярат кылуучу жай, ыйык жай, культтук объект (жалпысынан); 2) адам өзүнүн көйгөйлөрүн чечүү үчүн анын колдоосун алууга аракет кылган белгилүү бир табияттан тышкаркы күч жашаган жер; 3) табияттан тышкаркы күчкө ар кандай жолдор менен урмат (сыйынуу) билдирген жер [1, 63-б.]. Демек, «Сыйынуу жайы» деген терминди “күмбөз”, “мазар” жана “ыйык жай”, ошондой эле “азиз жер”, “ыйык жер”, “сыйынуучу жай” (объект), “зыярат кылуучу жай”, “түлөө жайы” ж.б. түшүнүктөрү менен алмаштырууга болот. Мусулман олуяларынын культу менен байланышкан адам жасаган сыйынуу жайлары мазарлар деп аталып келүүдө. Аны «зыярат кылган жер», «олуянын мүрзөсү», «зыярат кылуучу жай» деген мааниде да кабылдоого болот.

Изилдөөдө падышачылык доордогу Кыргызстандын түштүк жергесиндиги зыяратчылыктын объекти саналган ыйык жайлардын изилденишине сереп салуу максаты коюлду. Бул максатта төмөнкү изилдөөчүлүк милдеттер белгиленди: 1. Зыяратчылыктын объекти саналган ыйык жайларга түшүнүрмө берүү менен изилдөөчүлөрдүн эмгектеринен

чагылдырылышына сереп салуу. 2. Падышчылыктын 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнөн кийинки ыйык жайларга жана зыяратчылыкка карата мамилесин чагылдыруу.

Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары. Изилдөөнүн жылнаамалык алкагы XIX кылымдын экинчи жарымынан XX кылымдын баш чендерине чейинки мезилдерди камтыйт. Изилдөөнүн булактык негизин ошол доордо Фергана өөрөнүндөгү анын ичинде Кыргызстандын түштүк аймактарындагы ыйык жана зыяраттык жайларды изилдөөгө алышкан авторлор тарабынан тизилген илимий тарыхый адабияттар түздү. Изилдөөчүлөр сыйынуу жайлары жөнүндө маалыматтарды бир нече тарыхый доорлорго бөлүп карашып келүүдө. Булактарда сыйынуучу жайлар тууралуу маалыматтар эскерүүлөр, кыскача билдирүүлөр, тематикалык аңгемелер жана аналитикалык сереп салуулар түрүндө берилген. Аларга сереп салууда тарыхый объективдүүлүк, историзм принциптери жетекчиликке алынды.

Жыйынтыктар жана талкуулар. 1876-жылы Кокон хандыгы кыйрап Фергана өрөөнү Орусия империясына кошулгандан кийинки кийинки алгачкы он жылдыкта Түркстан бийлиги жергиликтүү калк арасында ыйык саналган же болбосо элдер зыяраттоочу жана сыйынуучу жайларды атайын изилдөөгө алып анын эсебин алышкан эмес. Анткени каратылып алынган аймактарды башкарууда жергиликтүү элдин рухий турмушуна кийлигишпөө саясаты жетекчиликке алынгандыгы маалым. Мындан улам бийлик өкүлдөрү бир жагынан мусулмандардын жалпы нааразычылыгын жаратып алуудан жана жергиликтүү дин кызматкерлери тараптан провокациялык аракеттердин болуп кетишинен кооптонуп аталган жагдайга олуттуу маани беришкен эмес. Аны менен катар жергиликтүү бийликтердин ортоазиялык ислам боюнча так түшүнүктөрү болгон эмес. Ушундай таризде Түркстан карайындагы анын ичинде Фергана өрөөнүндөгү ыйык жайлар башында атайын изилдөөгө алынган эмес. Албетте убакыттын өтүшү менен бийликтер бул жагдайларга көңүл бура башташкан. Зыярат жайлары аймактарды «экономикалык өздөштүрүү»,- деп аталган саясаттын жүрүшүндө көптөгөн изилдөөчүлөрдүн жана саякатчылардын кызыгууларын жараткан.

XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башында Фергана өрөөнүндөгү элдердин турмуш-тиричилигин жана салт-санаасын изилдөө боюнча алгачкы этнографиялык изилдөөлөр жүргүзүлө баштаган. Анын алкагында диний ишенимдик мурастардын эстеликтерин да илимий изилдөөгө оңтойлуу өбөлгөлөр түзүлгөн. Мусулман калктарынын көп топтолгон жана диний жөрөлгөлөрдү ишке ашырышкан ыйык же касиеттүү деп саналган жайлар изилдөөчүлөрдүн, саякатчылардын жана ага кайдыгер карабаган кай бир бийлик жана аскер адамдарынын да назарына илинген. Фергана өрөөнүндө биринчилерден болуп А.П.Федченко 1871-жылы Кокон хандыгын кыдырып жүрүп күндөлүгүнө бир нече ыйык жерлерди атап өткөн. Ушундай таризде диний зыяраттык жай катары таанылган Азирет Аюб боюнча тарыхый маалыматтар да учурайт. Биринчилерден болуп ошол кездеги санитардык врачтардын бири В.И.Кушелевский (1891) [2, 113-114-б.]. Эске салсак аталган мазар тууралуу маалымат алгачкы жолу Макдиси (X к) аттуу араб географыны эмгегинде учурагандыгы белгилүү. Фергана облусунун медициналык географиясы боюнча материалдарында Аюб-Пайгамбар, Тахт-Сулайман, Абы-Шыпаа (Абшыр-Ата) мазарлары жөнүндө кыскача маалымат берген. Жалал-Абад гигиеналык станциясынын ишмердүүлүгү боюнча сүрөттөөлөрүндө М.Рождественский (1902) Азирет Аюб мазарынын жылуу сууларынын келип чыгышы жөнүндө уламыштарды баяндаган [3, 66-69-б.]. Ушундай эле

маалымат В.П. Вошининдин [4] эскерүүлөрүндө да учурайт. Автор белгилегендей падыша өкмөтү бул жайга маани берип, аскерлердин саламаттыгын чыңдоого пайдалана баштаган.

Мөк суусунун (Каратегин) жогорку агымын карап чыгууда В.Ф. Ошанин (1891) ошол жерден Алтын-мазарды - Ыйык Кожо Фазилмандын Халиф Омардын урпактарынын күмбөзүн тапкан[5, 21-23-б.]. Самарканд, Ташкент, Касан, Анжиян, Ош, Кокон, Ура-Төбө шаарларынын архитектуралык эстеликтерин (мазар, мечит, медресе) изилдеген сүрөтчү Н.Щербина-Кромаренко [6, 45-61-б.] (1896) мындай жайлардын Ферганада сейрек учурагандыгын белгилеген. Ал өзүнүн саякат жазууларында Азрет-Аюб мазары жөнүндөгү уламыштарды келтирип, А.Симоновдун Тахти-Сулайман тоосу жөнүндөгү маалыматын көп жагынан кайталаган. 1896-жылы март айында Түркстан археология сүйүүчүлөр ийрими тарабынан мугалимдер Н.Г.Маллицкий [7, 1-18-б.] менен М.С.Андреев Кокон уездине (Баткен бластынын батышы-А.Э.)атактуу Кан и-Гут үңкүрүнө (өлүм үңкүрү) жөнөтүлгөн. 1897-жылы Н.Г.Маллицкий экспедициялык табылга материалдарынын негизинде макала жарыялап, анын тиркемесинде үңкүр жөнүндөгү Ибн Синанын өзүнө таандык болгон орто кылымдагы аңгеме коюлган. Анын текстинде Кан и -Гуттун кире беришинен баштап, андан алыстаган сайын эзотерикалык үңкүрдөгү ар кандай тоскоолдуктарды басып өткөн мусулмандар бейишке баруучу жолдун сүрөттөлүшү камтылган. 1902-жылы аскер топографы Н.Г. Хлудов Көгарт ашуусунун түштүк-чыгыш тарабындагы Саймалы-Таш тилкесинде аскага тартылган сүрөттөрдү тапкан. Мындан улам аталган ачык асман алдындагы уникалдуу сүрөт галереясы илимге белгилүү боло баштаган. Ташкендик географ Н.Л.Корженевский [8, 102-б.] (1905) Кичик-Алай (Түштүк-Чыгыш Фергана) өрөөндөрүн изилдеп жатып, үчтөн эки бөлүгүн муздак суусу тунук суу сактагыч ээлеген ыйык Кожо Калян үңкүрүн (Кара-Суу району,Кожо-Келен- А.Э.) изилдеген. Сыйынуу жайларынын толук тизмеси П.Е.Кузнецовдун (1915) [9] Наманган уездиндеги тажиктер жөнүндөгү тарыхый-этнографиялык эмгегинде берилген. Ал Түндүк Ферганадагы конуштардын жана шаарлардын негиздөөчүсү деп эсептелген олуя мазардын атын жана айрым уламыштарын баяндаган. Алардын арасында 2700 мусулман шейиттердин кесилген баштарын өз колу менен жууган Сафид-Булан аялдын мазары да эскерилген. Эске салсак мындай маалымат Жамал Карши (XIII кылым) аттуу автор тарабынан алгач ирет эскерилген.

Ушундай жолдор менен мусулман калктары зыярат кылуучу жайлар ар кандай кесип ээлери тарабынан түрдүү шарттарда коомчулукка белгилүү баштаган. Бул планда Белгилүү орус этнографы жана мамлекеттик ишмери В.П.Наливкин (1852-1918) менен жубайы М.Наливкиндин изилдөөлөрү орчундуу мүнөзгө ээ. Ал бир катар окуу куралдарын, сөздүктөрдү жана илимий изилдөөлөрдү жазган. Көпчүлүккө анын “Краткая история Кокандского ханства” (1886 “Туземцы раньше и теперь. Этнографические очерки о тюрко-монгольском населении Туркестанского края”,- деген эмгектери белгилүү. Анын негизги максаты Түркстан чөлкөмүнүн орустар басып алгандан бери түпкүлүктүү калкы канчалык жана кандай жагынан өзгөргөнүн аныктоо болгон. Эмгекте аймактын этнографиялык курамы, саясий системасы, Орто Азия элдеринин социалдык жана руханий-адептик турмушу каралган. Орусиянын Түркстанды басып алуу тарыхын жана бул аймакка отурукташып калган орус бийлигинин алып келген өзгөрүүлөрүн баяндалган. Жубайлардын биргелешкен эмгектеринин бири 1888-жылы Казаньда жарык көргөн «Очерк жизни женщины оседлого туземного населения Ферганы» [10] аттуу китеби болгон. Эмгекте жубайлардын Нанай кыштагында өткөрүшкөн алты жылдык жашоосунда

таанышууга мүмкүн болгон калктын жашоо-турмушу, үй-бүлөлүк жана коомдук мамилелери жөнүндө баяндалган. Анын арасында Наманган уездиндеги, азыркы Аксы чөлкөмүндөгү эки атактуу мазар: Падыша-Ата жана Бабаш-Ата жөнүндө баяндама берилген жана биринчисине байлык тилеп, экинчисине бала төрөлүшү үчүн зыярат кылуулары эскерилген.

Мусулман калктарынын азиз жайларда, мазарларда аткарышкан зыярат иштерин көзөмөлгө алуу 1898-жылдагы сопулардын пири Мадали эшен жетекчилик кылган Анжиян көтөрүлүшүнөн кийин күч алган. Дегеле бул окуя падышачылыктын “мусулманчылык маселесине” карата саясатын кайра карап чыгууга олуттуу түрткү берген окуя болгондугу маалым. Ал мындан ары диний жагдайга көңүл бурбай коюуга болбостугун көрсөткөн. Бир топ жылдардан бери тынчып калган мусулманчылык маселеси боюнча талаш тартыштар кайрадан жанданган. Көтөрүлүш боюнча соттук териштирүү ишинин жыйынтыгында көтөрүлүшкө мазарларда түнөп жүрүшкөн ар кандай дервиштердин катыштыгынын аныкталышы аталган жайларды дыкат көзөмөлгө алуу чечимин кабыл алууга түрткөн. Жалпы эле “кауфмандык исламга этибар бербөө принциби” сынга алынып мусулманчылыкка карата катаал чараларды кабыл алуу сунушталган. Мындай жагдайды учурда бул агыттагы изилдөөсүндө В.П. Литвинов мындайча баалаган: “Ал эми 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнөн кийин гана алар бул маселеге кайрылышкан. Албетте, бийлик мазарларды эсепке албагандай эле ал жерлердеги шейхтердин - «сактоочулардын» эсебин алышкан эмес. Ошентип, Анжиян козголоңунан кийин бийлик мазарларды эсепке ала баштаган жана ошол эле учурда шейхтердин (шайыктардын- А.Э.) ажылыктан, «ыйык жерлер» жана вакф мүлктүрүнөн түшкөн кирешелерин текшерип «бухгалтерия» жүргүзүшкөн» [11, 786-б.].

Аталган көтөрүлүштүн кайра кайталануусунан чочулаган бийлик төбөлдөрү мусулманчылык мекемелеринин эсеп-кысабын алууга катуу киришкен. Биринчи кезекте мусулмандык билим берүү мекемелеринин, мектеп-медреселердеги окуучулардын, мазарлардын, ыйык жайлардын так эсебин алуу милдеттендирилген. Диний зыярат кылуу практикасы сөзсүз түрдө «ыйык жерлерде» камкорчулук институтунун калыптанышына алып келген. Ислам укугунда (шариятта) мыйзамдуу түрдө жол-жоболоштурулбаганына карабастан мындай жайларды байырлап жашоо кекири таралган. Ошого жараша мындай жайларды турак кылышкан “коргоочу” адамдар же шайыктар болушкан. Бийликтер үчүн алардын санын билүү да маанилүү болгон. Анткени алар дал ушул жерлерде антиорусиялык үгүт иштери жүргүзүлөт деп ойлошкон. Россия Орто Азияга келгенден кийин бул маселе Түркстан аймагынын администрациясынын негизги «баш ооруларынын» бирине айланган. Падыша өкмөтү «ыйык жерлердин» мүлк маселесин чечиши керек болчу. Бул багытта көтөрүлүштүн арапасында кызматка келген генерал-губернатор С.М. Духовский бир топ аракеттерди көргөн. 1898-жылдын 6-сентябрында Согуш министрине берген атайын докладында элдин рухий жана адеп-ахлактык турмушун чөйрөсүнө эң күчтүү таасир этүүчү бардык мусулман мекемелеринин, айрыкча медреселердин жашоосуна активдүү кийлигишүүнү, чөлкөмдө падышалык бийликти чындоо сунушун берген. Генерал-губернатор С.М. Духовский «Түркстандагы ислам» деген докладды даярдоо менен тапшырманы аяктаган жана аймактагы «түпкүлүктүү» деп аталган үч облус Сыр-Дарыя, Фергана жана Самарканд боюнча маалымат берген. Анын маалыматына ылайык “ыйык жерлердеги» (мазарларда Сыр-Дарыяда - 159, Ферганада - 177, Самаркандда - 75) шайык болгон [12]. Көтөрүлүштөн улам мусулманчылык мекемелери,

вакфтар катуу көзөмөлдөнгөндүгүнө карабастан ыйык жайларды байырлагандардын саны көбөйө бергендигин байкоого болот. Албетте, эсеп кысап баары туура жак так болгон деп эсептөөгө болбойт. Анткени иш жүзүндө ыйык жайларда 3-4 шайык-сакчылар «кызмат кылган» болуусу да ыктымал.

Жогоруда эскерилген отчетунда Духовский мусулманчылык маселеси боюнча өзү тарабынан демилгеленген иштер катары: Жергиликтүү администрацияга бардык мусулманчылык мекемелерин: мечиттерди, мектептерди, мазарларды жана башкаларды, вакфтук мүлктөр тууралуу толук кабардар болуусу, жашаган жерлеринин, ордендеринин, кимге таандык экендиктерин, мүрүддөрүнүн санын көрсөтүү менен эшендердин тизмесин түзүү тапшырмасы берилгендигин»[13, 142- 176-б.] жазган. Бирок, иш жүзүндө булардын баары толук аткарылбаган жана күтүлгөн натыйжа бербеген. Аймакта жарым кылым жашагандан кийин да, бийликтер «ыйык жерлердин» саны жана алардын камкорчу шейхтеринин реалдуу кирешелери жөнүндө анча деле түшүнүшкөн эмес. Орус бийлигинин аймактагы «ыйык жерлер» маселелерин чечүүдө мындай натыйжасыз иш-аракетинин себеби, алардын пикири боюнча, кылымдар бою калыптанып калган тартипти бузуудан чөлкөмдө Орусияга каршы маанайдын курчуп кетүүсүнөн кооптонуусу болуусу да мүмкүн.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда падышачылык доордо ыйык жайлар боюнча алгачкы учурларда маалыматтар Фергана өрөөнүн өздөштүрүү жараянында белгилүү боло баштаган. Албетте Түркстан чөлкөмүндө империяга каратылган акыркы аймак тууралуу азыноолак изилдөөлөр ага чейин да болгон. Изилдөөлөрдүн кийинки этабына атайын илимий экспедициялардын уюштурулушу мүнөздүү. Ыйык жайлардын изилдөө объектисине айланышына 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшү өз таасирин тийгизген. Анткени мусулманчылык маселесин кайра карап чыгуунун алкагында мусулмандык зыяратчылык, ыйык жайлар жана жерди турак кылган шайыктар тууралуу маалыматтар колго алынган. Бирок, мындай аракеттерин акыбетинде бийликтер бул жагдай боюнча конкреттүү өзгөртүүлөрдү киргизе алышпаган. Ага карабастан аталган маселени изилдөөлөрдүн колго алуу менен илимий планда алганда булактык мүнөзгө ээ падышачылык доордогу изилдөөлөрдүн тобун жараткандыгы менен баалуу. Падыша өкмөтүнүн мусулманчылыкка карата кооптонуу позициялары болгондугуна карабастан зыяраттык ыйык жайларды бузуп жарууну ишке ашырышпаган. Тилекке каршы, алардын көпчүлүгү советтик доордогу ашынган атеисттик саясаттан улам талкаланган же бузууга аракеттер болгон. Ал эми алардын тарых-таржымалдары бурмаланып, маани-маңызына тескери түшүндүрмөлөр берилген. Бүгүнкү реалийден караганда Кыргызстандын түштүк жергелеринде мындай диний ыйык жайлардын болуусу зыяраттык туризмди өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүктөр бардыгын айгинелеп турат.

Адабияттар

1. Огудин В.Л. Места поклонения Ферганы как объект научного исследования; Культ пещер в народном исламе // Этнографическое обозрение. 2002, №1; 2003, №1. С.63
2. Кушелевский В.И. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области. Новый Маргелан. 1981. Т.1. С. 113-114.
3. Рождественский М. Хазрет Аюбские теплые воды и Джелаль-Абадская санитарно-гигиеническая станция // Ежегодник Ферганской области. – Новый Маргелан, 1902. С. 66-69.

4. Вошинин В.П. Очерки нового Туркестана: Свет и тени русской колонизации. СПб.: тип.т-ва «Наш век», 1914. – 86 с. 211.
5. Ошанин В. Каратегин и Дарваз // Изв. ИРГО, 1881. Т.XVI. Вып. I. - С. 21-23.
6. Щербина-Кромаренко Н. По мусульманским святыням Средней Азии // СКСО, 1986. Вып. IV. С. 45-61.
7. Маллицкий Н.Г. Рудник Погибели (Пещера «Кан-и-Гут») // Туркестанский кружок любителей археологии (11 дек. 1986 г. - 11 дек. 1987 г.). Ташкент, 1987. С. 1-18.
8. Корженевский Н. По Алайским перевалам. // Ежегодник Русского горного общества. 1905. Вып. V. С. 102.
9. Кузнецов П.Е. О таджиках Наманганского уезда // Известия Туркестанского отдела Императорского русского географического общества (ИРГО). Т. XI, вып.2, часть 2. Ташкент. 1915. 40 с.
10. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы / В. Наливкин и М. Наливкина. Казань: типография Императорского университета, 1886. 245 с.
11. Литвинов В.П. Хранители «святых мест» в Средней Азии Российское государство (1865–1917 гг.) Вестник РУДН. Серия: История России. 4. 2020 С.786.
- 12.Центральный государственный архив Республики Узбекистан . Ф. И-1. Оп. 11.Д. 1832 «а». Л. 10.
13. Ислам в Туркестане. Всеподданнейший доклад Туркестанского генерал-губернатора генерала от инфантерии С.М. Духовского. Ташкент, 1899 // Императорская Россия и мусульманский мир / Под ред. Д.Ю. Арапова. М., 2006. С. 142–178.

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ЭТНОСТУК ТАРЫХЫ: ИЧКИЛИК УРУУЛАРЫНЫН ЭН ЧОҢ УРУУЛАРЫНЫН БИРИ - ТЕЙИТТЕР

*Асилбек уулу Бекназар, окутуучу
М.М.Адышев атындагы Ош технологиялык университети
asilbekuulub107@gmail.com
Ош, Кыргызстан*

Аннотация. Тейит – ичкилик тобуна кирген байыркы уруулардын бири. “Тейит” этнониминин астында ар түдүү тарыхый кырдаалдар да жана ар башка географиялык аймактар да бири-биринен этникалык айырмаланган урук-уруулардын топтору болушкан. Казак тарыхчысы М.Тынышпаевдин кабары боюнча тейит уруусунун түпкү тамыры VI кылымда түрктөр менен Орто Азияга келген. Ал чумугундар (чумакей) менен тыгыз байланышат. Алар батыш түрк каганатынын өзөгүн түзгөн. Кытайлардын, карлуктардын соккусу астында алар чачырап, бир бөлүгү Каишгарга, бир бөлүгү батышка кетишкен. Дал ошолордун урпактары Доит-Тейиттер, Кара-Кесекте болушу божомолдонот. Бул макалада Тейит байыркы түрктөрдүн бир уруусу катары, ал гана эмес кара тейиттердин казактардагы бир уругунун байыркы урааны “Доут-Тейит” экендиги баяндалат.

Ачкыч сөздөр: тейит, урук, курамы, этноним, генеалогия.

ЭТНИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА: ОДНО ИЗ КРУПНЕЙШИХ ПЛЕМЕН ИЧКИЛИКСКИХ ПЛЕМЕН – ТЕЙИТЫ

*Асилбек уулу Бекназар, преподаватель
Ошский технологический университет имени М.М. Адышева
asilbekuulub107@gmail.com
Ош, Кыргызстан*

Аннотация. Тейит – одно из древних племен, принадлежащих к группе ичкиликских племен. Под этнонимом «тейит» в разных исторических ситуациях и в разных географических регионах выступали группы этнически разных родов. По мнению казахского историка М. Тынышпаева, первоначальные корни племени тейит пришли в Среднюю Азию с тюрками в VI веке. Он тесно связан с чумгунами (чумакей). Они составили ядро Западнотюркского каганата. Под натиском китайцев и карлуков они были рассеяны, часть из них ушла в Каишгар, часть на запад. Предполагается, что их потомки Доит-Тейиты находятся в Кара-Кесеке. В этой статье Тейит описывается как племя древних тюрков, и мало того, древний девиз племени черных Тейитов у казахов - «Доут-Тейит».

Ключевые слова: тейит, племя, состав, этноним, генеалогия.

ETHNIC HISTORY OF THE KYRGYZ PEOPLE: ONE OF THE LARGEST TRIBES OF THE ICHKILIK TRIBES – THE TEYTS

*Asilbek uulu Beknazar, teacher
Osh Technological University named after. M.M. Adysheva.
asilbekuulub107@gmail.com*

Abstract. Teyit is one of the ancient tribes belonging to the group of Ichkilik tribes. Under the ethnonym «teyit» in different historical situations and in different geographical regions, groups of ethnically different genera performed. According to Kazakh historian M. Tynyshpaev, the original roots of the Teyit tribe came to Central Asia with the Turks in the VI century. It is closely related to the chumguns (chumakey). They formed the core of the Western Turkic Khaganate. Under the onslaught of the Chinese and Karlucs, they were scattered, some of them went to Kashgar, some to the west. It is assumed that their descendants Doit-Tates are located in Kara-Kesek. In this article, the Teyit is described as a tribe of ancient Turks, and the ancient motto of the black Teyit tribe among the Kazakhs is «Dout-Teyit».

Key words: teyit, tribe, composition, ethnonym, genealogy.

“Тейит” этнониминин Кыргызстандын тарыхында, өзгөчө кыргыз элинин калыптанышында, маданиятында, каада-салт, үрп-адатын, саясий жана стратегиялык, жашоо образындагы маанисин баалоо – изилдөөнүн максатын түздү.

Тейит уруусу кыргыз элинин курамындагы эң байыркы уруулардын бири. Кыргыз санжыраларында жана тарыхый булактарда Кызыл уулдун (ичкилик) балдары, муну менен катар тейит уруусу жөнүндө маалыматтар сейрек кездешет. 1955-жылдары Түштүк Кыргызстандагы кыргыз урууларын изилдеген тарыхчы-этнограф Я.Р.Винников өз эмгегинде тейит уруусунун курамын схема түрүндө көрсөтүп, анын жашаган жерлерин жалпылап айткан. Бул изилдөөлөрдө тейит уруусунун курамы терең изилденбей, илимий материалдар жалпылаштырылган эмес. С.Аттокуров өзүнүн «Кыргыз санжырасы» аттуу эмгегинде Я.Р.Винниковдун изилдөөлөрүн колдонуп, тейит уруусунун генеалогиялык схемасына жаңылык катары Ала-Тоо, Караусун, Каракесек деген этнонимдерди киргизет.

Тейит ичкилик тобуна кирген байыркы уруулардын бири. “Тейит” этнониминин астында ар түрдүү тарыхый кырдаалдар да жана ар башка географиялык аймактар да бири-биринен этникалык айырмаланган урук-уруулардын топтору болушкан. Казак тарыхчысы М.Тынышпаевдин кабары боюнча тейит уруусунун түпкү тамыры VI кылымда түрктөр менен Орто Азияга келген. Чумугундар (Чумакей) менен тыгыз байланышат. Алар батыш түрк каганатынын өзөгүн түзгөн. Кытайлардын, карлуктардын соккусу астында алар чачырап, бир бөлүгү Кашгарга, бир бөлүгү батышка кетишкен. Дал ошолордун урпактары Доит-Тейиттер, Кара-Кесекте болушу божомолдонот. Бул кабарда Тейит байыркы түрктөрдүн бир уруусу катары, ал гана эмес кара тейиттердин казактардагы бир уругунун байыркы урааны “Доут-Тейит” экендиги баяндалат [1].

Тейит этноними алгач XVI кылымдагы С.Аксыкентинин “Тарыхтардын жыйнагы” аттуу эмгегинде өз алдынча уруу катары Булгачы (Ичкилик) тобунун курамында эскерилет [2]. Ошондой эле тейит уруусу “Манас” эпосунда тейит жана кара тейит формасында “Чоң казатка” катышкан уруулардын бири катары айтылат [3].

Тейит уруусунун келип чыгышы туралуу суроого биринчилерден болуп Г.Е.Грумм-Гржимайло кайрылып, өзүнүн «Кыргыздар» деген статьясында мындай деп жазат: «...азыркы убакта ичкилик тобуна кирген, өтө көп сандагы тейит уруусу, VIII кылымдарда Түркстанда отурукташып калган, тай - чоң араб уруусунун калдыгы болушу мүмкүн». Андан ары мындай дейт «...өзүнүн курамына кызыл баш аттуу жаш сөөктү камтыган тейит уруусу, XVI кылымдан эрте эмес түзүлүп болуп, Тянь-Шань кыргыздарынын курамына кириши мүмкүн» [4]. Г.Е.Грумм-Гржимайлонун мындай пикири башка изилдөөчүлөр тарабынан колдоого алынбаган.

С.М.Абрамзон «тейит деген уруунун атын (кол жазмаларда «таит» түрүндө да жолугат) тайы (курмандык чалуу) этиши менен байланыштырып кароо керек» дейт, ошондой эле «тейит менен уйгурдун урааны бир» дегендин негизинде, тейит уруусун уйгур менен жакындаштырып, аларды тектеш эл катары белгилейт. Бирок Абрамзон бул суроого кийинки эмгектеринде кайрылган эмес [5].

Кыргыздардын уруулук курамы туралуу белгилүү болгон маалыматтарда тейит уруусу ар дайым ичкилик тобуна кирген уруулар менен бирге айтылат. Мунун негизинде перс тарых-чысы Рашид-ад-Дин кабардаган маалымат кызыгууну жаратат. Мында найман уруусу менен тикин уруусу тектеш эл катары айтылат. Бул уруунун башчысы Кадыр-Буйрук, анын ээликтери найман, кереит хандарынын ээликтеринен чоң болуп, алардан даңктуу жана урматтуу болгон. Чынгызхан **текин** уруусун багынткандан кийин **онгут** уруусуна кошуп, өзүнүн уруусуна алардан кыздарды алып, ал уруудан онгут уруусуна да берип турган. Алардын кыздары сулуу жана сымбаттуулугу менен белгилүү болушкан. Рашид-ад-Дин текин уруусун «ар биринин өз алдынча ханы жана уруу башчысы болгон түрк муундарына» кошот. Бул уруунун түрктөрдөн келип чыккандыгын анын «тикин» аталышы керсөтүп турат, ал жалпыга белгилүү болгон байыркы түрк титулу «тегин» менен дал келишет [6].

Француз чыгыш таануучусу П.Пельо «тегин» титулун аварлардыкы дейт. Себеби «тегин» титулу алгач эфталиттердин титулу катары пайда болуп, VII кылымдардын аягында Борбордук жана Орто Азиядагы түрк урууларынын ичинде кеңири таралган. П.Пельо «тегин» терминин «тигин» деген сөздөн келип чыккан деп, «тегин» титулунун көптүк саны «тегит» болот деген жыйынтыкка келет [7].

Тарыхчы А.Мокеев П.Пельонун айткандарынын негизинде кыргыздын «тейит» этноними жогоруда аталган «тикин» (ти- кин>тегин>тегит>тейит) этнониминин көптүк мааниси болушу мүмкүн дейт. Ал өзүнүн бул оюн кыргыз тилиндеги үнсүз “г” жана “к” тамгалары кээде кыска үндүү “й” тамгасына өтөт деген эрежеге негиздейт. Жогоруда келтирилген бул аргументтер «кыргыздын тейит уруусунун келип чыгышы байыркы түрк уруусу текин менен байланышкан, алар алтай кыргыздарынын курамына XIII кылымдан кеч эмес кирип, ошондон бери Ичкилик тобунун эң ири урууларынын бири болуп саналат» - деген бүтүмгө келет [8].

Тейит уруусун аталышын байыркы дай уруусунун аталышы менен окшоштурсак болот. Алгач даилер «daha» (даха) формасында «Авестада» учурайт [9]. Дахаларды В.Гайгерден баштап көптөгөн изилдөөчүлөр грек булактарындагы даилер менен окшоштуруп, байланыштырышат. Геродоттун мезгилинде даилер көчмөн уруулары болушкан. Байыркы дүйнөнүн авторлору даилерди (даха) Орто Азия менен Ирандын ар кайсы жерлерине жайгаштырышат, бирок азыркы тарыхчылар аларды Түркмөнстандын (Мангышлак) территориясына жайгаштырышат [10].

Даилердин Окс жана каспий деңизинин аралыгында жашаган чоң уруу бирикмесинен келип чыккандыгы тууралуу күбөлөндүргөн маалыматтар бар, кийинчерээк алар Каспий деңизинин түштүк-чыгыш жээктерине көчүшкөн. Алар качандыр бир убакта сармат (сайрима) урууларына коңшу жашашкан, себеби сарматтар «Авестада» даха, ария, тура уруулары менен жакын жашагандыгы эскерилет [11].

Даилердин байыркы өлкөсүн Страбон Каспий жана Арал деңиздеринин жогору (түндүк) жагына жайгаштырат. Страбон «Көпчүлүк скифтер, Каспий деңизинен баштап дай деп аталышат. Алардан чыгышта жашаган урууларды массагет жана сак деп аташат» деп

жазат. Страбон боюнча даилер чоң уруу тобу болушкан, ага апарна, ксанфия жана писсур деген уруулар кирген. Апарналарды ксандий жана пария деп да аташкан [12]. Байыркы дахи~даи урууларын А.Марцелин «аландардын ата-бабалары болушкан» деп жазат, башкача айтканда кийинчерээк тарыхта дахи~даилер алан деген этникалык аталыш менен белгилүү болушкан.

Тейит уруусунун аталышы төмөндөгүдөй келип чыгышы мүмкүн: дахи~даи~дай~тай~тей + ит (монгол тилинде көптүк мүчө) = тейит. Жогоруда келтирилген материалдарга таянсак, анда даха~даи уруулары кыргыздын тейит уруусунун этногенезинде чоң маанини ойногондугу көрүнүп турат. Буга далил катары:

а) тейит уруусунун аталышы;

б) тейит уруусунун курамындагы таканай, такаба этнонимдериндеги «така» деген бөлүгү «теке» деген сөздүн варианты, аба (оба) - «уруу, эл» дегенди билди- рет. С.П.Толстов теке этнонимин даха этнониминин дериватасы деп санайт. Демек, С.П.Толстовто таянсак, таканай, такаба этнонимдери «теке уруусу, эли» же болбосо даха уруусун туюнтат;

в) тейит уруусунун курамындагы алак уругунун аталышы алан этнониминин варианты болуп саналат, себеби түрк тилдеринде “н-к” аффикстери бири-бирине өтүп айтыла берет. Ошондой эле тейит уруусунун курамындагы алапа, арык, асан жана сары урук аталыштары да тейит уруусун дай, сармат, алан уруулары менен байланыштырып турат.

1900-жылы Н.Ф.Ситняковский тейит уруусунун курамына: кара тейит, сары тейит, чал тейит, бай тейит, арык тейит, чоң тейит, уйгур тейит, жаман тейит, чапан тейит, айтемир тейит, токум тейит, чегитир тейит, чоң кыргыз деген уруктарды, тейит уруусун ичкиликтердин «оң канатына» киргизген [13]. Я.Р.Винников өзүнүн изилдөөлөрүнөн кийин тейит уруусунун курамына кирген төмөндөгүдөй уруктарды атайт: «кыдырша, чапан тейит, уйгур, сары тейит, токум-тейит, кара тейит, арык тейит, чал тейит, бай тейит. Ушундай эле тейит уруусунун курамын С.Аттокуров да берет [14].

Молло Ш.Карваний тейит этнонимин «тоййыб» (таза) деген мааниде түшүндүрүп, аны Надыршах дегенден таратат. «Надыршахтын тогуз уулу болот: 1. Оймат. 2. Баймухаммад. Андан Лакай. Лакайдан Калдык. 3. Ойрош. 4. Майруш, Майруштан Чапан тейит. Чапан тейиттен Жойчигинер. Б.Оңкелди. Оңкелдиден Өтүкчү жана Кочкор. 6. Күнтуумуш. Күнтуумуштан Чал тейит. 7. Каракач кончу. Андан Кара тейит. 8. Катима Мухаммадкулу. Андан Арык тейит. 9. Кансатыбалды. Кансатыбалдыдан Сары тейит. Ушул тогуз уулдан тогуз уруу тейит таралган» [15] – дейт. Булардын ичинен бизге белгилүүлөрү Чапан тейит, Кочкор тейит, Чал тейит, Кара тейит, Арык тейит, Сары тейит.

Профессор Ш.Жапаров Лейлек районунда жашаган тейит уруусунун бай, куталы, чал, чапан деген уруктарын атап, бул уруулардын географиялык жайгашуусун көрсөтөт. Санжырачы Т.Умар уулу тейит уруусунун курамын төмөндөгүдөй берет: «арык тейит, бай тейит, галча, кара тейит, кочкор тейит, кызыл баш, сары тейит, чал тейит, чапан тейит” – деп тогуз урукту санайт [16]. Ал эми С.Р.Саттаров тейит уруусунун курамын мындайча берет: «арык, бай тейит, баркы, баян, галча, зарип, кара тейит, кочкор тейит, кызыл баш, кашка, куталы, кутуке, ноороз, сары тейит, чал тейит, чапан тейит”.

Кыргыз тарыхчысы Байас Турал 1989-жылы Өзбекстанда жашаган кыргыздарды изилдөө экспедициясы учурунда такталган Сырдарыялык тейиттердин төмөндөгүдөй уруктарын атайт: ак чал тейит, бай тейит, жаман тейит, жуман тейит, кара тейит, кесек

тейит, кыпчак тейит, найман тейит, сары тейит, уйгур тейит, хан тейит, чапан тейит ж. б. Ошондой эле бай тейит: арык, кутуке, кутаалы, абай-манак, кашка деген уруктардан туруп, булардын ичинен арык тейит улуусу болуп саналат.

Адабияттар:

1. Тынышпаев М. Көрсөтүлгөн эмгек. с.24.
2. Сайф ад-дин ибн Шах Аббас Аксикенти. 56-б.
3. Манас. II-китеп. – Ф. 1980 ж. 165-230-б.
4. Грумм-Гржимайло Г.Е. Киргизы. М.,1934. – с. 180-181.
5. Абрамзон С.М. Семантике киргизских этнонимов // СЭ. №3. -1946. -с. 131.
6. Рашид – ад – Дин. – Т.І. Кн.1. –С. 139-140.
7. Prlliot P. et Hambis L. Histoire des campagnes de Gengis Khan. Cheng-Wou Ts in Tcheng lou.- T.L.-Leiden, 1951.-P.176.
8. Мокеев А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане. – Б., 2010. -С.113-116.
9. Авеста, Яшт, XIII, 144.
10. Геродот.-125.
11. Алиев И. История Мидии. -Т.І. -Баку,1960. -С.101.
12. Старбон. Көрсөтүлгөн эмгек. -XI, IX, 3.
13. Ситняковский Н.Ф. Көрсөтүлгөн эмгек. –Т.ІІ.Вып. II. -С. 57-58.
14. Аттокуров С. Көрсөтүлгөн эмгек. -199-б.
15. Молло Шарап Карваний. Көрсөтүлгөн эмгек. 19-б.
16. Жапаров Ш. Лейлек районунун территориясындагы уруулардын бөлүнүшү.

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТИНИН ТҮЗҮЛҮШҮНДӨГҮ УРУНТТУУ УЧУРЛАР

Бекмурзаева Гульжамал Койчубаевна т.и.к.,доцент

М.Адышов атындагы Ош технологиялык

университети

guljamal.bekmurzaeva@bk.ru

Ош, Кыргызстан

Аннотация. Макалада XX кылымдын 20-30-жж. Кыргызстандагы коомдук-саясий абалдын Россияда 1917-ж. болгон Февраль буржуазиялык демократиялык революциясына жана Октябрь социалисттик революциясына (азыркы орус тарыхнаамасында – Октябрь төңкөрүшү) түздөн-түз байланышы бар деген пикирди жактайбыз. Анткени Октябрь революциясынан кийин мурдагы эбегейсиз зор империянын аймагында кыска мөөнөттө, 1917-ж. ноябрынан 1918-ж. июнь айларына чейинки мезгилде, Кеңеш өкмөтү орногон. 1917-ж. Октябрь революциясы кыргыз элин чоң трагедиядан сактап калып, анын Кеңеш доорундагы кыргыз улуттук мамлекеттүүлүгүнүн саясий-укуктук, экономикалык өбөлгөлөрүн түзүп бергендиги талашсыз. Бирок Кеңеш доорундагы кыргыз улуттук мамлекеттүүлүгүнүн баскан жолу абдан татаал болуп, жаңы өкмөт орногондон 7 жылдан кийин гана улуттук мамлекеттүүлүккө жетишти. 1924-ж. РСФСРдин курамында Кара - Кыргыз АОсу, 1926-ж. Кыргыз АССРи, ал эми 1936-ж. Кыргыз ССРи түзүлгөн.

Ачкыч сөздөр: Октябрь, революция, мамлекеттүүлүк, улуттук республика.

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ КЫРГЫЗСКОГО ГОСУДАРСТВА

Бекмурзаева Гульжамал Койчубаевна, к.и.н.,доцент,

Ошский технологический университет имени М. Адышова

guljamal.bekmurzaeva@bk.ru

Ош, Кыргызстан

Аннотация. В статье отстаивается мнение, что общественно-политическая ситуация в Кыргызстане в 20-30-е годы XX века имеет прямую связь с Февральской буржуазно-демократической революцией и Октябрьской социалистической революцией (в современной российской историографии – Октябрьская революция) 1917 года в России. Потому что после Октябрьской революции на территории бывшей огромной империи на короткое время, в период с ноября 1917 года по июнь 1918 года, установилось Советское правительство. Октябрьская революция 1917 года спасла кыргызский народ от великой трагедии и создала политико-правовые, экономические предпосылки для развития Кыргызской национальной государственности в эпоху советов. Однако путь кыргызской национальной государственности в эпоху Кенеша был очень трудным, и только через 7 лет после создания нового правительства национальная государственность была достигнута. Он был образован в составе РСФСР в 1924 году Кара-Киргизским автономным округом, в 1926 году Киргизской АССР, а в 1936 году Киргизской ССР.

Ключевые слова: Октябрь, революция, государственность, национальная республика.

BASIC STAGES OF THE FORMATION OF THE KYRGYZ REPUBLIC

*Bekmurzaeva Gulzhamal Koichubaevna,
candidate of historical sciences, associate professor,
Osh Technological University named after M.M.Adyshev
guljamal.bekmurzaeva@bk.ru
Osh, Kyrgyzstan*

Abstract. *The article defends the opinion that the socio-political situation in Kyrgyzstan in the 20-30s of the XX century has a direct connection with the February bourgeois-democratic Revolution and the October Socialist Revolution (in modern Russian historiography – the October Revolution) of 1917 in Russia. Because after the October Revolution, the Soviet government was established on the territory of the former vast empire for a short time, in the period from November 1917 to June 1918. The October Revolution of 1917 saved the Kyrgyz people from a great tragedy and created the political, legal, and economic prerequisites for the development of the Kyrgyz national statehood in the era of the Soviets. However, the path of Kyrgyz national statehood in the Kenesh era was very difficult, and only 7 years after the creation of the new government, national statehood was achieved. It was formed as part of the RSFSR in 1924 by the Kara-Kirghiz Autonomous Okrug, in 1926 by the Kirghiz ASSR, and in 1936 by the Kirghiz SSR.*

Key words: *October, revolution, statehood, national republic.*

Кыргызстандын 1920-30-жж. коомдук-саясий абалы бир катар урунттуу, орчундуу тарыхый-саясий окуялар, кыргыз эли үчүн бурулуш кырдаалдар менен коштолуп, ошол кездеги мекенибиздин абалы бир катар ири жагдайлар, чоң саясий окуялар менен мүнөздөлөт. Алар:

- Кыргызстан курамында болгон мурдагы Орус империясындагы ири саясий окуялар – Февраль, Октябрь революциясы (орустар үчүн – төңкөрүшү), анын натыйжасында кыргыз элинин - Түркстан АССРинин курамында өтө чектелүү, номиналдуу автономиялуу мамлекеттүүлүккө жетиши;
- Кыргыз элинин чыгаан инсандарынын, интеллигенциянын алдыңкы өкүлдөрүнүн Түркстан АССРинин курамында Тоолуу Кыргыз Автономиялуу Областын түзүүгө болгон далалаты, анын натыйжасы;
- 1924-ж. улуттук, мамлекеттик-аймактык жиктешүүнүн ишке ашырылышы, андагы кемчилдиктер, бир катар кыйынчылыктар, саясий-экономикалык маселелердин чечилиши. Ошол тарыхый-саясий актыдан кийинки кыргыз элинин чыныгы абалы;
- РСФСРдин курамында жаңы Кара-Кыргыз – Кыргыз автономиялуу областынын түзүлүшү;
- кыргыз элинин автономиялуу мамлектүүлүгүн бекемдөө шартында, кыргыз чыгаан инсандарынын бийлик, келечек үчүн өз ара ички саясий күрөштөрү. Сыдыковчулар менен худайкуловчулар топторунун карама-каршылыгынын себептери, алардын күрөшү жана анын натыйжасы, Москва, Ташкент сыяктуу борбордук бийликтер тарабынан бааланышы, алардын жөнгө салынышы;

- Кыргыз автономиялуу областынын Кыргыз АССРи болуп түзүлүшү, мамлекеттик бийлик органдарынын бекемделиши. Кыргыз АССРинин Конституциясынын кабыл алынышы;
- 20-30-жж. саясий аренада активдүү рол ойногон чыгаан кыргыз инсандарынын ишмердүүлүгү, алардын тагдыры. А. Сыдыков, Ж. Абдрахманов, А. Орозбеков, Б. Исакеев, М. Салихов ж.б. сыяктуу кыргыз мамлекет башчылары менен борбордук жетекчилердин, Москванын карым-катнаштары;
- РСФСР курамындагы Кыргыз АССРинин СССР курамына кирген Кыргыз ССРи болуп кайра түзүлүшү. Кыргыз ССРинин Конституциясынын кабыл алынышы;
- 20-30-жж. кыргыз элинин, мамлекетинин жетишкендиктерин, алардын мыкты жана терс жактарын мүнөздөө.

Албетте, биз XX кылымдын 20-30-жж. Кыргызстандагы коомдук-саясий абалды Россияда 1917-ж. болгон Февраль буржуазиялык демократиялык революциясына жана Октябрь социалисттик революциясына (азыркы орус тарыхнаамасында – Октябрь төңкөрүшү) түздөн-түз байланышы бар деген пикирди жактайбыз. Анткени Октябрь революциясынан кийин мурдагы эбегейсиз зор империянын аймагында кыска мөөнөттө, 1917-ж. ноябрынан 1918-ж. июнь айларына чейинки мезгилде, Кеңеш өкмөтү орногону баарыбызга маалым.

1917-ж. Октябрь революциясы кыргыз элин чоң трагедиядан сактап калып, анын Кеңеш доорундагы кыргыз улуттук мамлекеттүүлүгүнүн саясий-укуктук, экономикалык өбөлгөлөрүн түзүп бергендиги талашсыз. Бирок Кеңеш доорундагы кыргыз улуттук мамлекеттүүлүгүнүн баскан жолу абдан татаал болуп, жаңы заман, жаңы өкмөт орногондон 7 жылдан кийин гана улуттук мамлекеттүүлүккө, 1924-ж. 14-октябрда РСФСРдин курамында Кыргыз АО, 1926-ж. Кыргыз АССРи, ал эми 1936-ж. союздук республика – Кыргыз ССРи болууга жетишти [1].

Кыргыз элинин улуттук мамлекеттүүлүгүнө болгон чоң умтулуусунун бир үлгүсү катары 1922-ж. Түркстан АССРинин курамындагы Тоолуу кыргыз автономиялуу областын түзүүгө болгон аракеттерди, ал үчүн жүргөн келишпес күрөштөрдү атоого болот. Аталган мезгилде, кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүнүн тагдырын чечүүдө эки тенденция, же карама-каршы эки багыттагы саясий топ пайда болгон.

Биринчиси, кыргыз элинин өз алдынча автономиялык мамлекеттик укугун жокко чыгарып, аны ошол кезде өкүм сүрүп жаткан Кыргыз АССРинин (Казак) курамына киргизүү аракети активдүү түрдө жасала баштаган. Эгер аталган ой ишке ашып калса кыргыздар ошол кезде «кыргыз» автономиясы аталып жүргөн казак автономиясынын курамына кирип калуу, бүткүл Түркстандык кыргыздарын этникалык тобу казактардын курамына кирип калуу коркунучу пайда болгон. Албетте, бул кадамды өз кызыкчылыгы, тагыраак айтканда, эгер ошондой болуп калса казактардын курамындагы кыргыз автономиясындагы негизги жетекчиликти өз колуна алуу максатында Р. Худайкулов жетектеген топ өзгөчө ынтызарлык менен аракет кылган. Баса белгилей кете турган жагдай, жогорудагы демилгенин эгедери Р. Худайкулов кыргызстандык казак болгон жана ал аталган саясий акцияда бир катар казак лидерлеринин жана Түркстан АССРинин бир катар жетекчилигинин колдоосуна ээ болгон. Болбосо бекеринен Түркстан АССРинин өкмөтүнүн алдында ошол эле автономиялуу республиканын Жети-Суу жана Сыр-Дарыя облустарын Кыргыз (казак) АССРинин курамына кошуу боюнча атайын Кыргыз Ревкому түзүлмөк эмес. Белгилей кетсек, ушул эки облуста кеңеш доорунун алгачкы жылдары компактуу

түрдө бүт түндүк кыргыздары жашап жатышкан аймак болгон. Бул кыргыз эли үчүн коркунучтуу көрүнүш эле, анткени кыргыздардын казак автономиясына кошулуу маселеси дээрлик чечилип калган. Иш жүзүндө кыргыз элинин ошол кездеги казак автономиясынын курамына кирүүсү биздин эл үчүн жакшы нерсе бермек эмес.

Экинчиси, кыргыз элинин улуттук, мамлекеттик тагдыры чечилип жаткан кезде тарыхый-саясий аренага бир катар чыныгы кыргыз интеллигенттери, өз элинин патриоттору А. Сыдыков, И. Арабаев ж.б. жетектеген топ пайда болгон. Алардын негизги максаты кыргыз элин, анын улуттук мамлекеттүүлүгүнүн өз алдынчалыгын сактап калуу болгон. Эгер ошол кезде биз Кыргыз (Казак) АССРинин курамына кирип калсак эч кандай алдыга жылуу, улуттук мамлекеттик статусун алуу мүмкүнчүлүгү болбой каларлыгы белгилүү болгон. Дагы бир жагдай, алар кыргыздар казактарга кошулса, артта калган эл катары кыргыздарга эч кандай саясий, социалдык-экономикалык өнүгүү мүмкүнчүлүгү жок экендигин да мыкты түшүнүшкөн.

1922-ж. 26-мартында Түркстан БАК Президиуму Түркстан АССРинин курамындагы Тоолуу кыргыз областынын түзүлгөнү жөнүндө токтом кабыл алынган. Токтом түп нускада «Об образовании особой области, из районов населенных горными киргизами» же «Тоолуу кыргыздар жашаган райондордон өзгөчө областты түзүү жөнүндө» деп аталып, анда Пишпек, Каракол, Нарын жана Олуя-Ата уездеринин курамынан кыргыздардын Тоолуу автономиялуу областы түзүлгөндүгү жарыя болгон. Ал эми Ферганалык кыргыздар, ошол аймакты басмачылардан толук тазалаганга чейин ачык калтырылсын деген бүтүм чыккан [2]. Мындан башка ошол эле Түркстан АССРинин жетекчилиги Тоолуу кыргыз областынын түзүлгөнүн жарыялоо максатында Уюштуруу курултайын чакыруу жөнүндө чечим чыгарган. Бул чоң саясий, тарыхый иштин башталышы эле. Бирок бул чечимдерге каршы чыккандар да болгон. Мисалы, Түркстан КП БК катчысы Төрөкулов уюштуруу маселерин Ташкенттин өзгөчө чечимине чейин токтотуп туруу талабы менен чыккан. Кийинчерээк ага О. Жандосов, Р. Худайкуловдор кошулган.

Бирок кыргыз уюштуруу тобу өз ишин улантып, 1922-ж. 4-июнунда Пишпек шаарында «Түркеспубликасынын курамында өз алдынча Тоолуу кыргыз автономиялуу областын түзүү боюнча кара-кыргыз эмгекчи элинин жана бул аймакта жашаган майда элдердин биринчи тарыхый уюштуруу курултайы» ачылгандыгын салтанаттуу түрдө жарыя кылган. Курултайды уюштуруу комитетинин төрагасы А. Сыдыков ачкан. Курултайга 425 делегат катышып, бир катар маанилүү маселелерди чечишкен. Делегаттар чечкиндүү түрдө Тоолуу Кыргыз Автономиялуу Областын түзүү менен катар ага Түркеспубликасынын областарынын жана РСФСРдин область, губернияларынын укугуна тең, барабар укуктар менен камсыз кылуу талабы менен чыгышкан [3]. Курултай абдан катаал шартта өтүп, көп убактарда тирешүү күч алып бири-бирин айыптап, мазактоого, кыргыздардын өз автономиясына добуш берүүдө жол бербөөгө аракет кылган кудайкуловчулардын иш аракетине жол берилген жок. Натыйжада аталган курултай өз максатына жетип, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн алгачкы формасын жарыя кылган. Курултай 1922-ж. 1-сентябрынан кеч эмес тоолуу кыргыз автономиялуу областынын Кеңештеринин Уюштуруу курултайын өткөрүү чечимин кабыл алган. Тилекке каршы аталган курултайга ошол кездеги жетекчилер жол беришкен жок. Тескерисинче Ташкент да, Москва да каршы болуп, айрыкча ошол кездеги СССР Улуттар боюнча комиссары И. Сталиндин талабы боюнча токтотулуп коюлган. Ошентип Түркстан АССРинин курамында Тоолуу Кыргыз Автономиялуу Областын түзүү иши толук аягына чыкпай калган. Кантсе да толук ишке

ашпай калган кыргыз автономиясы абдан маанилүү тарыхый, саясий акт болгону шексиз. Анткени бул маселе кыргыз элинин келечегине, анын улуттук мамлекеттүүлүгүнө омоктуу пайдубал түзүп кетти.

Андан кийинки улуттук мамлекеттүүлүктүн кийинки чоң кадамы 1924-жылы жасалды. Анткени дал ошол жылы Орто Азия элдеринин арасында мамлекеттик-аймактык жиктешүү ишке ашырылган. Улуттук аймактык жиктешүү маселелери бир нече жолу тиешелүү органдарда талкууланган. Тагыраак айтканда, РКП (б) Борбордук Комитетинин, Туркестан КП БКнин жана Трк. АССРинин БАКнин Президумунун биргелешкен жыйынында 10-мартта аталган маселени атайын карашкан. Ошол эле маселе 1924-жылдын 5-апрелинде РКП (б)нын Саясий бюросунда карлып, жергиликтүү элдердин ыктыярын эске алуу менен улуттук аймактык жиктешүү негизинен колдоого алынган. Аталган ишти ишке ашыруу үчүн Түркстан АССРи, Бухара жана Хорезм элдик социалисттик республикаларынын аймагында улуттук аймактык жиктешүүнүн даярдоо үчүн Атайын комиссия түзүлгөн. Түркстан АССРинин пленумунун чечимине ылайык 1924-ж. 11-майында Өзбек жана Түркмөн ССРин, Өзбек ССРинин курамында Тажик АССРин түзүү жөнүндө алдын ала чечим кабыл алынган. Кыргыз автономиясын түзүү маселеси ачык калтырылган.

Маселе 1924-ж. 12-июнунда өткөн РКП (б)нын Саясий Бюросунун атайын «О национальном размежевании республик Средней Азии (Туркестан, Бухара, Хорезм)» - «Орто Азия республикаларындагы (Туркестан, Бухара, Хорезм) улуттук жиктешүү жөнүндөгү» токтомуна ылайык чечилген. Анткени аталган маселе боюнча Саясий Бюро тарабынан атайын Борбордук аймактык комиссия түзүлүп, анын негизги максаты жаңы республикалардын аймактарын, чек араларын, мамлекеттик мүлкүн, тиешелүү келишимдерди, декларацияларды даярдоо болгон. Аталган комиссиянын алдында Өзбек, Кара-Кыргыз, Түркмөн убактылуу улуттук бюросу, Тажик жана Кара-Калпак улуттук комиссиясы түзүлгөн. Комиссия өз ишин толугу менен аткарган.

Ошентип 1924-ж. 15-16-сентябрында өткөн Түрк. АССРинин кезексиз сессиясы, андан кийин ошол эле жылдын 14-27-октябрында өткөн СССР Кеңештеринин ББАК экинчи сессиясы улуттук аймактык, мамлекеттик жиктешүү маселесин карап, талкуулап жана жергиликтүү элдердин каалоо-тилегин, эркин, Түрк. АССРинин БАКнин, V Бүткүл бухаралык жана V Бүткүл хорезмдик Кеңештердин курултайларынын сунуштарын эске алуу менен аталган маселени негизинен жергиликтүү элдердин пайдасына чечим кабыл алган. Натыйжада мурдагы Түрк. АССРи, Бухара жана Хорезм Элдик Социалисттик Республикаларынын аймагында Өзбек жана Түркмөн ССРи (1924-ж. 24-октябрь), Өзбек ССРинин курамында Тажик АССРи (1924-ж. 14-октябрь), РСФСР курамында Кара-Кыргыз (1924-ж. 14-октябрь) [4] автономиялуу областы түзүлгөн. Кийинчерээк Казак АССРинин курамында Кара-Калпак автономиялуу областы (11-май 1925-ж) сыяктуу жаңы улуттук мамлекеттер саясий-тарыхый аренага чыгышкан [5]. Бул кадам Борбордук Азия чөлкөмүндөгү чоң саясий окуя болуп калган. Буга бир нече шарттар түрткү болгон.

Биринчиси, бул большевиктер партиясынын Октябрь революциясына чейин эле жарыя кылган, ар бир улут өз тагдырын өзү чечүүгө, керек болсо өз улуттук мамлекетин түзүүгө укуктуу деген лозунгун, улут саясатын логикалык түрдө акырына чейин ишке ашыруу далалаты болгон. Алгачкы тажрыйба болгон Түрк. АССРи, Бухара жана Хорезм Элдик Социалисттик Республикалары өздөрүнүн максатын толук актаган жок. Өзбек, кыргыз, тажик, түркмөн, казак, кара-калпактардын улуттук маселелери чечилген жок, ошондуктан большевиктер партиясы бул кадамга барууга мажбур болушкан.

Жогоруда көрсөтүлгөн окуяга чейин бир да элдин, улуттун администрациялык-аймактык чеги улуттар ээлеген, алар компактуу түрдө жашаган аймактар менен дал келген эмес. Мисалы, Орто Азияда жашаган өзбектердин 66,5% Түрк. АССРинде, 22,2% Бухара жана 11,3% Хорезм Элдик Социалисттик Республикасында жашашкан. Ал эми ошол эле Орто Азияда жашаган түркмөндөрдүн 43,2% Түрк. АССРинде жашаса, 27% Бухара жана 11,3% Хорезм Элдик Социалисттик Республикасында жашашкан. Орто Азиялык тажиктердин 47,7% ы Түрк. АССРинде жашаса, 52,3%ы Бухара Элдик Социалисттик Республикасында жашашкан [6].

Мурдагы 4 облустун аймагында жашап, Кыргыз автономиялуу областына бириккен калктын саны, 1924-жылдагы статистикалык маалыматтар боюнча 828.300 адамды түзүп, алардын 63,5% кыргыздар, 15,4% -өзбектер, 16,8% - орустар, 4,3% башка улуттар түзгөн. Мурда булар ар түрдүү областтардын курамында болуп, улуттук биригүүгө, бирдиктүү аймакта жашоого мүмкүнчүлүгү болгон эмес. Мурдагы саясат мындай көрүнүшкө жол берген эмес.

Аталган процесстин ишке ашышынын дагы бир себеби мүмкүн болушунча тез арада чөлкөмдөгү улуттардын бөлүнүп-жарылуусуна бөгөт коюп, саясий, социалдык-экономикалык жана маданий жактан артта калуусун жою, улуттук аймактык, мамлекеттик жиктешүү аркылуу баардык тиешелүү шарттарды түзүп, алардын өсүп өнүгүүсүнө өбөлгө түзүү болгон. Дал ушундай бир катар манилүү факторлор түрткү болуп 1924-жылы бир топ жаңы улуттук мамлекеттердин түзүлүшүнө кескин түрткү болушкан.

Ошентип, 1924-ж. 14-октябрда кыргыз эли областык автономиялык түрдө Кеңеш доорунун алагачкы жылдарында өз улуттук мамлекеттүүлүгүнө жетишкен. Бул деген бир нече кылымдар бою өз алдынча мамлекети жок, улут катары ар түрдүү административиялык-аймактык бөлүктөргө бөлүнгөн кыргыз элинин биригиши болчу.

Адабияттар:

1. Джунушалиев Дж., Какеев А.Ч., Плоских В.М. Исторические этапы кыргызской государственности. –Бишкек, 2003.
2. Курманов З.К. Политическая борьба в Кыргызстане: 20 годы. –Бишкек, 1997. -С...;
3. Семенов И. Е. На пути к суверенитету // приложение «В конце недели». -1992 г. 29-февраля. –С. 9, 6 января. –С. 10.
4. Курманов З.К. Политическая борьба...
5. Кара-кыргыз автономиялуу областы 1925-ж. май айынан баштап СССР ББАК атайын токтомуна ылайык Кыргыз автономиялуу областы деп аталган.
6. К вопросу государственного строительства Советского Кыргызстана 1924-1937 гг. Сб. док. –Фрунзе, 1974. –С.28; История национально-государственного... -С. 408.
7. История коммунистических организаций Средней Азии. –Ташкент, 1967. –С.715; История Бухарской и Хорезмской народных республик. –М., 1971. –С.219

СССРДИН КУЛАШЫ: КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭГЕМЕНДҮҮЛҮККӨ ЖЕТҮҮСҮНҮН ӨБӨЛГӨЛӨРҮ

*Кадыров Т.Д. т.и.к., профессор
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргызстан*

Аннотация: Бул эмгек СССР доорунда Кыргызстандын көз карандысыздыкка ээ болуусунун өбөлгөлөрүн изилдөөгө арналган. 1990-жылдардын башында Советтер Союзунун кулашы дүйнөлүк тарыхтын көрүнүктүү окуясы болуп калды, анын таасири бүгүнкү күнгө чейин сезилип келет.

Кыргызстанда көз карандысыздыкка ээ болуунун артыкчылыктарын талдоодо изилдөөнүн автору бир нече негизги факторлорго көңүл бурат. Биринчиден, улуттук иденттүүлүк өз ролун ойноду: кыргыз улутуна, анын тилине жана маданиятына эгемендүүлүккө умтулууга түрткү берет. Экинчиден, СССРдеги өзгөрүүлөр көптөгөн региондордо, анын ичинде Кыргызстанда экономикалык кырдаалдын начарлашына алып келди, бул кырдаалды өнүктүрүүнүн көз карандысыз жолун издөөгө түрттү.

Ачкыч сөздөр: Улуу держава, толкундоолор, армия, курал, чиновник, жылдыздар согушу, коомдун өзгөрүүсү, эгемендүүлүк.

РАСПАД СССР: ПРЕДПОСЫЛКИ ОБРЕТЕНИЯ КЫРГЫЗСТАНOM НЕЗАВИСИМОСТИ

*Кадыров Т.Д. к.и.н., профессор
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызстан*

Аннотация: Данная работа посвящена исследованию предпосылок обретения независимости Кыргызстана в эпоху правления СССР. Распад Советского Союза в начале 1990-х годов стал знаковым событием мировой истории, влияние которого ощущалось и по сей день.

Анализируя предпочтения обретения независимости в Кыргызстане, автор исследования обращает внимание на несколько ключевых факторов. Во-первых, национальная идентичность сыграла свою роль: способствует кыргызской нации, ее языку и культуре стимулировать стремление к суверенитету. Во-вторых, изменения в СССР привели к ухудшению экономической ситуации во многих регионах, включая Кыргызстан, что подтолкнуло к поиску более независимого пути развития ситуации.

Ключевые слова: Великая держава, восстания, армия, вооружения, чиновник, звездные войны, изменение общества, независимость.

THE COLLAPSE OF THE USSR: PREREQUISITES FOR KYRGYZSTAN'S INDEPENDENCE

*Kadyrov T.D. Candidate of Historical Sciences, Professor
Osh State University
Osh, Kyrgyzstan*

Abstract. *This work is devoted to the study of the prerequisites for the independence of Kyrgyzstan in the era of Soviet rule. The collapse of the Soviet Union in the early 1990s became a landmark event in world history, the impact of which has been felt to this day.*

Analyzing the preferences of gaining independence in Kyrgyzstan, the author of the study draws attention to several key factors. First, national identity has played a role: it helps the Kyrgyz nation, its language and culture to stimulate the desire for sovereignty. Secondly, the changes in the USSR led to a deterioration of the economic situation in many regions, including Kyrgyzstan, which prompted the search for a more independent way of developing the situation.

Keywords: *Great power, uprisings, army, weapons, official, star wars, social change, independence.*

СССРдин келечеги жөнүндө көптөгөн советологдор изилдешкен, алардан С. Биалер 1982-жылы: “Советтер Союзуна азыр эмес жакынкы он жылда чыныгы кризис тийбеши мүмкүн, себеби ал абдан чоң пайдаланылбаган ресурстун ээси, ал коомдук жана саясий стабилдүүлүктү камсыз кылат, абдан оор кыйынчылыкты жеңет” деп жазган. Анда СССР “Кансыз согушта” (“холодной войны”) кайсы жеринде жеңилип калды деген суроо келип чыгат.

Аскердик техникалык жарышта Советтер Союзу жеңилген жок. Айрым көз караштарда СССР Батышка экономикалык жактан утулган деген көрүнүш мүнөздүү. Бирок өлкөлөрдү салыштырганда экономиканын динамикасында Советтер Союзу АКШдан артта калбай, кээ бир көрсөткүчтөрү боюнча коммунисттик чарба америкалык чарбадан өтө баштаган. СССРдин акыркы он жылдык тарыхында мурдагы индустриалаштыруудай тез өнүкпөсө да, Батыш өлкөлөрүнөн артта калган эмес. Мындайча айтканда Советтер Союзу экономикалык жарышта да утулган жок. П. Кеннеди белгилегендей, “империялык кызууда” (имперском перегреве) Совет мамлекетин дезинтеграциялоо фактору ишке ашкан жок. СССРдин экономикасынын ресурстары дагеле болсо өтө жогору болгон жана ал “дүйнөлүк империя” статусундагы геосаясий амбицияга жооп бере алган. Чындыгында өтө начар абал руханий ресурска болуп, бул ресурс кезектеги мобилизациялык секирикке даяр болбой калды. Советтер Союзунун жеңилиши, башкача айтканда, мамлекеттин негизин түзгөн күчтө болду.

1960-1970-жылдардан Совет мамлекетинин базалык потенциалында деградация башталган. Бирок коомдук жашоосунда ал байкалган эмес. Себеби ар кандай кризистен чыгуу мүмкүнчүлүгү бар болчу. СССР технологиялык модернизация механизмин баштоосу керек эле жана өз убагында ал башталбай калды. Тарыхый салыштырмалуу анализ көрсөткөндөй кулоонун фазасы күч колдонулбай болгондугу ар кандай мамлекетте болушу мүмкүн. Мамлекеттин бекемдиги жөнүндөгү иллюзия жөнөкөй граждандарынан баштап көрүнүктүү аналитиктерди да адашууга алып келди. Кайра курууга чейин америкалык экономист Дж. К. Гэлбрейт өз теориясына таянып төмөнкүлөрдү айткан: “Орус системасы экзамен берүүдө, себеби алар батыш өнөр жайы толук түрдө адамдардын ресурстарын иштеп бүттү”.

СССРдин кулап калышынын бир себептерине конъюктуралык-саясий башкаруудагы стратегиялык катачылыгы болду дегендер да жок эмес. Системанын өнүгүүсүндө деоптимизация тенденциясы жүрүп дүйнөлүк цивилизациянын традициялык өнүгүүсүнө дал келбей калды. Системаны модернизациялоо милдети, улуттук өзгөчөлүктөрдү эске алып (Япония, Кытай) сыяктуу өзгөртүүнүн ордуна батыштын моделин алган. Бул мамлекеттин жетекчилери тарабынан стратегиялык туура эмес багыт болду. З. Бзежинский

белгилегендей, “Улуу шахмат тактайындагы” оюнду эсе алса мүмкүнчүлүгү бар болуу менен, душмандар үчүн өлүмгө алып баруучу стратегия түзүлгөн. “Стратегиялык кармагычтар” (“стратегических ловушек”) кайра куруудагы стратегиялык каталыктар азыркы саясий жетекчиликке сабак болуусу керек саясий башкаруучуларга андай кармагычтарга түшүп калуу коркунучу бар.

Мындай кармагычтардан “ачык экономика” иллюзиялык тармак бар болчу. Дүйнөлүк экономикалык системаны интеграциялоо, эл аралык эмгекти бөлүштүрүү, улуттук экономиканын тышкы өнүгүүгө көз карандылыкка алып келет. “Дүйнөлүк экономика” адистештирилген дивидент алып келгендей болгону менен, улуттук коопсуздук төмөндөп кеткенин байкоого болот. СССРдин экономикалык ачыктыгы, анын өнүгүп жаткандыгы, нефтинин баасы, анын кулашын даана көрсөтүп койгон.

Советтик экспорт чийки затка (нефть) акырындык менен улуттук экономиканын байланып калгандыгын көрүүгө болот. СССР үчүн атайын жасалма түрүндө жасалган дүйнөлүк экономикадагы кризис 1970-жылдардагы нефтинин кымбатташына байланыштуу болгон. Бул мамлекеттин, элдин материалдык өсүүсүнө алып келди. Бирок өлкө “нефтинин ийнесине” олтургузуп коюлду. Мамлекет алдыңкы инновациялык изилдөөлөргө көңүл бурбай артта калып калды.

Ошого карабай чийки зат 1980-жылдары СССРдин экспортунун жарымынан өтүп кетти, бул жалпы экономиканы тышкы соодага көз каранды кылды. Так мына ушул учурда нефти кризиси башталды. Азыркы сөз менен айтканда АКШ менен Сауд Аравиясы ортосундагы келишим боюнча эл аралык рынокто нефтинин баасы төмөндөп кетти. Бул финансылык жетишпестикке жана экономиканын кулашына алып келди.

Азыркы күнгө чейин СССРдин кулашынын тарыхнаамасында көп чагылдырылбаган тематика дүйнөлүк финансылык системанын трансформациясы болуп саналат. Бул күрөштө финансылык ресурстун ролу чоң болду же ал күрөштө акыркы ролду ойногон эмес. Так ушул абалдын начарлашын, көпчүлүк изилдөөчүлөр СССРди “муздак согушта” (холодной войне) жеңилүүсүнө алып келген деп айтышат.

Эгерде алгач АКШ валютасынын көлөмү баалуу металлдардын көлөмү менен дал келсе, кийин доллардын эмиссиясы ар кандай көлөмдө болуусу мүмкүн болуп калды. Акчанын көлөмү экономиканын күчтүүлүгү менен эсептелбей, анын имиджи менен эсептешип калды. Имиджди түзүү ал жерде жүргүзүлгөн үгүткө байланыштуу болгон, бул дагы күчтү колдонбогонго кирет. Америкалык акча чыгаруу станок кайрадан толук күч менен ишке кирди. Бул учурда СССРдин жетекчилиги, таңуулаган стереотиптерден, инфляция коркунучунан чочулап экономиканы оңдой албады. Советтик экономиканы ийгиликтүү экендигин үгүттөөнүн ордуна өзүн-өзү сыңдоону күчөттү. Ар күнү борбордук телеэкрандан мамлекеттеги катачылыктардын бетин ачып атты, бул болсо рейтингди төмөндөтүп анын инвестициялык кызыкчылыгын жогото баштады, ошондой эле рубльдин бекем ордун бошото баштады.

Мамлекеттеги деструкция башкаруу институттарын фундаменттин кыймылдатып койду. Институционалдык релволюция СССРдин кулашынын негизги себеби болгон. Белгилүү учурдан баштап советтик министерстволор көбөйө баштады, алардын функциялары толуп шартка жооп бербегендей көрүнгөн. Министрлердин көбөйүшү алардын адистештирилгендей болгон. Бирок Брежневдин бийлигинин акырында министрлердин саны 70ке жеткен (ошол эле учурда 24 мамлекеттик комитеттер бар эле), мындай министрликтин болушу менен жалпы башкаруу системасы иштебей калган.

Башкаруу тармагында “институциональдык ийне” пайда болду. Бул уланып Горбачевдун реформалоосуна келгенде талкаланып жатып калды. Анын бюрократия менен күрөшүү чакырыгынан кийин министрликтердин саны 1989-жылы эки эсеге кыскарган. Бул функционалдык башкаруу кризисине алып келди. Министрликтердин кыскарышы эки эсеге кризиске түз жол эле, кээ бир тармактарды башкаруу болбой калды. Институционалдык хаос кризистин тереңдешине дагы бир түрткү болду.

Дагы бир багыттагы стратегиялык каталык жалган идеологиялык багыт болду. Бул идеологияда 1980-жылдардын экинчи жарымында “Улуу Россия” концепциясы болуучу. Бул союздук мамлекеттерди дезинтеграциялоого болгон багыт эле. Россиянын кызыкчылыгы “Улуу россиялык проект” болуп башкалардан айырмаланып калган. Өлкө чынында улуттук периферийлерге бөлүнө баштаган эле. Борбордук Азия республикалары СССР боюнча калууну башкаларга караганда көбүрөөк каалашкан эле. “Улуу Россиянын” миссиясы бирдиктүү “жалпы европалык үй” дегенге барып, ага кирүүсү Азияны бөлүп салуу болуучу. Саясий процесстер менен бирге “славяндик”, “улуттук”, “кавказ-азияттык” бөлүнүүлөр башталган.

“Маккартизм” учурунда СССРге каршы күрөшүү стратегиясын Батышта күч форматын колдогон жана жүргүзгөн. А. Даллестин планы боюнча Советтер Союзуна жашыруун согуш жүргүзүү керек б.а., түбү “Ядролук күчөтүлгөн таасирди” (возмездия) жасоо керек деген. 1960-жылдары күчкө таянуу боюнча СССРге каршы аракет өзүн актабады. 1962-жылкы Кариб кризиси акыркы тарыхый күчтү колдонуу менен мажбурлоо тактикасы, глобалдык ядролук катастрофага алып келе жаздаган. Вьетнам согушу, америкалыктар каалагандай чечилбей, согушту токтотууга мажбур болушту. Вьетнам АКШнын мамлекеттүүлүк кризисин жаратып, америкалык башкаруу теориясында бурулуш болуп калды. Бул убакта Батышта СССРди күч менен жеңүү мүмкүн эмес экендигине ынанды. “Муздак согуштун” биринчи фазасында түз куралдануу жарышында жеңүү мүмкүн эместиги көрүнүп калды.

Батыш аналитиктери төмөнкүдөй чечимге келген, СССРдин үстүнөн күч эмес ресурстарды пайдаланып жеңүү керек деген планга ынанышкан. Ишке ашыруучулук планда, америкалык булактарда бир канча стратегиялык инициатива болгон:

1. Жашыруун финансылык, чалгындоо жана саясий жактан оппозициялык кыймылдарды колдоо (“Солидарность” ж.б.);
2. Афган моджахеддерге атайын жардам берүү;
3. СССРге түшүүчү валютаны азайтуу;
  - а) Сауд Аравиясы менен сүйлөшүп, келишим түзүп, нефтинин баасын төмөндөтүү;
  - б) Батыш Европага Советтик газды экспорттоону азайтуу.
4. Психологиялык согуш, коркуу синдромун киргизүү, ишенбөөчүлүк, багытын жоготуу, комунисттик бийлике каршылык, СССРге батыш технологиясына мүмкүнчүлүк бербөө;
6. Массалык түрдө дезинформация жүргүзүү, советтик экономикага, чарбага зыян келтирүү;
7. СОИ (стратегиялык коргонуу инициативасы) аркылуу, СССРдин коргонууга көп каражат жумшаттыруу, финансылык ресурстар базаны начарлатуу.

“Революцияны экспорттоо” китебинин автору белгилегендей СССРди кулатуу үчүн батышта атайын радиостанция түзүлгөн. Мында массалык түрдө анекдотторду түзгөн, белгилүү юмористтерди иштеткен, булар СССРде түзүлгөн маданияттын баалуулуктарын

талкалаган, Чыгыш Европада “антиинституционалдык театр” иштеген. Демек, рейгандык администрациянын СССРге каршы жасалган план бардыгы ишке аша баштаган.

Азыркы саналган традициялык күрөштүн ыкмасы тышкы согуштук душмандарга жана ички оппозицияга жардамдашуу. АКШ менен СССРдин күрөшү системалык мүнөзгө ээ анын бир ыкмасы күрөш душманды адаштырган стратегиялык ориентациялоо болчу. Мындай ориентация СССРдин жетекчилигиндеги нефтини экспорттоо менен начар эмес жашоого болот деген түшүнүктү калыптандырган. 1973-жылдан башталган жакынкы чыгыш кризисинен улам дүйнөлүк рынокто нефтинин баасы тез көтөрүлгөн. СССРдин жетекчилиги нефть жалаң көтөрүлөт, түшпөйт деп ойлогон. Азыркы баа искусственный (атайын жасалган) жол экендигин түшүнүшкөн эмес.

Дагы бир план – психологиялык басым жасап, атайын операцияларды жүргүзүп, ядролук сокку уруу коркунучун пайда кылуу болгон. Бул Р. Рейгандын образы менен айтканда “кыйын ковбой” (“пихого ковбой”) каалаган учурда тапанчанын курогуна басып жиберүүгө даяр экендигин көрсөтүү эле. АКШ психологиялык басым жасоо максатында жума сайын атайын аскердик самолеттор (учактар) менен СССРдин чек араларына кирип турган. Бул тактика Президент Р. Рейгандын убактысында такай кайталанып турган П.Швейцердин ою боюнча так ушул окуялар Советтик жетекчилердин өзүнө ишенбөөчүлүктү туудурган, бул Польшага аскер киргизүүдөн баш тартууга мажбурлаган.

СССРдин жаңы технологияларды пайдалануудан артта калуусун жоюу аракетине каршы жашыруун дипломатиялык жолдор менен блокада түзүлгөн. АКШ 40% жаңы технологияларды экспорттоого уруксат берип, бирок негизги технологияларга уруксат берген эмес. Жыйынтыгында советтик модернизация технологиясын жетишсиздик проект катары талкаланып калды. Мисалы, башында бизде турбиналар жок эле, кийин биз өзүбүз чыгууга аракеттендик, кийин кайрадан сатып ала баштадык. ЦРУнун аналитиктери СССРдин технологиялык системасын дезинформациялап, СССРдин экономикасы стабилдүү эмес дегенге жеткирген. Мына ушуга байланыштуу советтик илим ордуна жылбай калган. П.Швейцер: “Бардыгы биз ойлогондой болууда, нефтини жана газды казып алууда биз аларды башын ушунчалык айландырып жибердик, алар азырда өзүнө келе албай жатышат” деген пикирин билдирген.

СССРдин сөзсүз кулашына жөн эле ишенүү мүмкүн эмес эле. 70-жылдык тарыхты СССРде абдан оор абалдар болгон, бирок советтик модель жашоого абдан ыңгайлуу экендиги бир нече жолу далилденген эле. Мамлекеттин кулашы системаны (мындайча айтканда социализмди), сактоодо эмес, андагы принциптерден четтеши болду, өзгөчө кайра курууда. СССРдин кулашына алып келген кайра түзүүлөрдүн жоктугу (преобразованный) эмес, андагы реформалар болду.

Адабияттар:

1. Лебедева М.М. “Мировая политика”. Москва, 2006.
2. Василенко И.А. “Политическая глобалистика”. Москва, 2000.
3. Цыганков А.В. “Теория международных отношений”. Москва, 2011.

*Осмонов Сатимбай Маматович, доцент
Ошского технологического университета имени М.М. Адышева
osmonov_6607@mail.ru
Ош, Кыргызстан*

Аннотация. В статье рассматриваются основные события в общественно-политической жизни Кыргызстана и официальный визит президента РФ В.Путина, состоявшийся 5 декабря 2002 г. Следует отметить, что визиту В.Путина предшествовало прибытие в Кант большой группы российских экспертов, которые сделали заключение о том, что кантский аэродром пригоден для размещения авиационного подразделения в качестве компонента Коллективных сил быстрого развертывания. Основная цель создания авиабазы в Канте - обеспечение безопасности в Центральной Азии и, в частности, Кыргызстане.

Политические итоги визита российского президента в Бишкек неоценимы. Руководители двух дружественных государств выразили готовность укреплять и в дальнейшем отношения союзничества и партнерства, подчеркнули полное совпадение позиций по борьбе с международным терроризмом. Во время переговоров на высшем уровне определился и формат перспективного сотрудничества - Кыргызстан становился опорной базой для РФ в Центральной Азии. По итогам переговоров был подписан ряд двусторонних документов, в том числе Бишкекская декларация, соглашение между КР и РФ о сотрудничестве в области безопасности.

Ключевые слова: Межгосударственные, отношения, взаимодействия, двусторонней, развитие.

INTERSTATE RELATIONS OF KYRGYZSTAN AND RUSSIA IN 2002

*Osmonov Satimbay Mamatovich, assistant professor
Osh Technological University named after M.M. Adyshev
osmonov_6607@mail.ru
Osh, Kyrgyzstan*

Abstract. The article examines the main events in the socio-political life of Kyrgyzstan and the official visit of the President of the Russian Federation V.Putin, held on December 5, 2002. It should be noted that V. Putin's visit was preceded by the arrival in Kant of a large group of Russian experts who concluded that the Kant airfield was suitable for hosting an aviation unit as a component of the Collective Rapid Deployment Forces. The main purpose of establishing an airbase in Kant is to ensure security in Central Asia and, in particular, Kyrgyzstan.

The political results of the Russian president's visit to Bishkek are invaluable. The leaders of the two friendly states expressed their readiness to further strengthen the relations of alliance and partnership, and stressed the complete coincidence of positions on combating international terrorism. During the negotiations at the highest level, the format of promising cooperation was also determined - Kyrgyzstan became a support base for the Russian Federation in Central Asia. Following the talks, a number of bilateral documents were signed, including the Bishkek Declaration, the agreement between the Kyrgyz Republic and the Russian Federation on security cooperation.

Keywords: Interstate, relations, interactions, bilateral, development.

Последнее десятилетие XX века стало временем обретения первого опыта межгосударственного взаимодействия России и Кыргызстана как равноправных субъектов международного права. Новой точкой отсчета в отношениях суверенных Кыргызстана и России стал 1991 год, когда был подписан Договор об основах межгосударственных отношений между ними. С этого момента политический курс КР и РФ - это радикальные экономические реформы, строительство демократического правового государства. Практически по-новому строятся межгосударственные отношения. Стержневым элементом в международной деятельности суверенных государств становится внешнеполитический курс по двусторонним и многосторонним направлениям, вытекающий из разумного сочетания интересов каждой стороны.

В XXI век наши государства вступили как стратегические партнеры. Их взаимодействие стало главным приоритетом во внешнеполитическом, внешнеэкономическом и военностратегическом курсе обеих стран. Это обусловлено комплексом факторов, имеющих принципиальный и долговременный характер. Среди них:

1. историческая общность, сложившаяся не только за 70 лет совместного проживания республик в рамках СССР, но и уходящая корнями в глубокую историю;
2. русская цивилизация, сыгравшая огромную роль в общественной и культурной жизни центральноазиатских народов, по существу приобщившая их к сокровищнице мировой культуры;
3. общность целей в осуществлении глубоких демократических преобразований, преодолении кризисных явлений в социально-экономической сфере;
4. военно-стратегические соображения, восприятие России как гаранта сохранения региональной стабильности и баланса сил, необходимости противодействия совместными усилиями волнам дестабилизации;
5. взаимозависимость государств в экономической области, целесообразность и жизненная необходимость сохранения и развития хозяйственных связей между ними;
6. необходимость совместного поиска оптимальных решений важных общерегиональных проблем;
7. урегулирование проблем, связанных с выработкой миграционного режима, защитой законных прав и интересов русских, проживающих в Кыргызстане;
8. географическая близость и ряд других факторов объективного и субъективного характера [1].

Кыргызско-российские отношения носят устойчивый характер и базируются на долгосрочной основе с координацией усилий на сближение стран. Это неоднократно подтверждалось на наших двусторонних и многосторонних встречах.

11 февраля 2002 г. в Кремле состоялась встреча президента КР А.Акаева с президентом РФ В.Путиным. Лидер России выразил удовлетворение успешным развитием отношений между двумя странами, отметив, что в сфере экономики для их дальнейшего укрепления есть еще немало резервов. Кроме того, он выразил признательность в связи с конституционным приданием в Кыргызстане русскому языку статуса государственного, что способствует улучшению положения российских соотечественников. Важнейшей темой в беседе двух лидеров стало обсуждение вопросов участия обеих стран в созданной после 11 сентября 2001г. антитеррористической коалиции. Обе стороны согласились, что действия международного сообщества по установлению мира в Афганистане, восстановлению демократии, реанимации экономики и обеспечению межнационального

согласия являются правильными. Президент КР подтвердил полную приверженность Кыргызстана принципам, подписанной в июле 2000 г. Декларации о вечной дружбе, сотрудничестве и партнерстве между Кыргызстаном и Россией и готовность к взаимодействию с РФ как в двусторонних, так и в многосторонних отношениях в рамках ДКБ, СНГ, ШОС, что было с одобрением воспринято российской стороной [2].

Свой вклад в развитие политического диалога вносят и парламентарии КР и РФ, высказываясь за расширение совместной деятельности в сближении национальных законодательств и синхронизации процедур ратификации подписанных документов, за создание единого правового пространства в СНГ, выработку правовых механизмов для успешного политического, экономического и культурногуманитарного сотрудничества. В марте 2002г. в Москве прошло второе заседание межпалатной комиссии парламентского сотрудничества Собрания народных представителей Жогорку Кенеша КР и Совета Федерации Федерального собрания России. Были обсуждены вопросы парламентского содействия в реализации программы экономического сотрудничества между двумя странами на 2000-2009 гг. и перспективы совершенствования нормативноправовой базы двусторонних отношений. Наша парламентская делегация провела встречи в правительстве Москвы, Российском агентстве по системам управления, в ряде комитетов Совета Федерации [3].

16-18 июля 2002г. официальная делегация КР во главе с президентом А.Акаевым посетила Республику Хакасия (Российская Федерация). Данный визит являлся частью политического плана посещения регионов России, в частности Сибирского Федерального округа. Состоялись встречи главы Кыргызстана с полномочным представителем президента РФ в Сибирском Федеральном округе Л.Драчевским, председателем правительства Республики Хакасия А.Лебедем. Был рассмотрен комплекс вопросов, связанных с дальнейшим развитием торгово- экономического и культурно-гуманитарного сотрудничества Кыргызстана с Сибирским регионом России в целом, и с Республикой Хакасия в частности. Кроме того, глава КР посетил места, связанные с жизнедеятельностью древних кыргызов на Енисее и в Саянах [4].

Регулярные встречи президентов КР и РФ являются отражением отношений стратегического партнерства между двумя странами. 9 сентября 2002 г. президент КР А.Акаев вылетел в г.Сочи, где прошла его рабочая встреча с главой российского государства В.Путиным. На встрече обсуждались вопросы экономического сотрудничества, включая конкретные проекты. Оба президента говорили о перспективах энергетики, о вариантах экспорта. Шла речь и о совместном российско-кыргызском строительстве на Нарыне нового каскада Камбаратинских ГЭС. На встрече в Сочи лидеры двух государств заговорили о проблемах миграции, и о трудовой миграции прежде всего. Известно, что около трехсот тысяч кыргызстанцев работают на просторах РФ, но механизма официального признания этого факта, по сути дела, нет. В.Путин сказал, что эксперты завершают работу над рядом юридических документов, которые обеспечат законодательную базу трудовым мигрантам. Президенты рассмотрели также вопросы взаимодействия двух стран на пространстве СНГ, а также ситуацию в Центральноазиатском регионе, прежде всего с точки зрения решения задач в рамках Договора о коллективной безопасности. Особое внимание было уделено вопросам взаимодействия в рамках ЕврАзЭС. В это же время в Москве с рабочим визитом пребывал премьер-министр КР Н.Танаев. Основные переговоры Н.Танаева прошли с председателем правительства РФ

М.Касьяновым по вопросам торгово-экономических отношений. Это касалось создания совместных с Россией предприятий, экспорта сельхозпродукции из нашей республики и др. В этот же период в российской столице с рабочим визитом находился глава МИД республики А.Айтматов. Это был его первый визит в качестве главы внешнеполитического ведомства в Россию и в целом за рубеж после назначения на высокий пост. Состоявшаяся встреча А.Айтматова с министром иностранных дел России И.Ивановым показала полное совпадение позиций наших стран как по вопросам дальнейшего развития двустороннего сотрудничества, так и по актуальным проблемам международной жизни. В ходе встречи состоялся конструктивный диалог и углубленный обмен мнениями по вопросам регионального сотрудничества и международной политики. Особое внимание было сфокусировано на комплексном развитии двусторонних отношений во всех сферах. В центре внимания также были вопросы сотрудничества в рамках международных организаций на пространстве Содружества, таких, как СНГ, ШОС, ЕврАзЭС, ДКБ, учитывая, что возрастающая роль и авторитет России на международной арене способствуют разворачиванию новых возможностей и росту потенциала этих региональных структур[5]. Успешные результаты многочисленных встреч явились конкретным вкладом в развитие межгосударственного диалога двух стран по комплексу вопросов двустороннего сотрудничества и актуальным проблемам международной жизни.

Как известно, развитие связей с регионами России тоже является важным направлением в нашем сотрудничестве. Успешным примером этого можно назвать опыт Чуйской и Московской областей, Ошской и Ярославской. Но наиболее продвинутые отношения сегодня сложились у Кыргызстана со Свердловской областью. Одним из заметных событий 2002 г. стало начало работы Генерального консульского управления в Екатеринбурге, которое защищает интересы наших граждан и юридических лиц, осуществляющих свою деятельность в Свердловской области Российской Федерации. Одновременно российским МИДом было открыто Генеральное консульство в южной столице Кыргызстана Оше.

Следует отметить, что интерес к сотрудничеству с Кыргызстаном со стороны субъектов РФ нарастает. 4 ноября 2002 г. в Бишкеке с визитом побывала делегация правительства Москвы во главе с первым вице- мэром Л.Швецовой. В ходе ее встречи с президентом КР А.Акаевым были затронуты вопросы взаимодействия между нашими странами в торгово-экономической и культурногуманитарной сферах, а также по вопросам безопасности и военно-технического сотрудничества. Глава Кыргызстана особо остановился на необходимости наполнения десятилетней программы экономического сотрудничества конкретными проектами в области энергетики, транспорта, промышленности и связи. В частности, он приветствовал подготовку к подписанию межправительственного соглашения о создании финансово-промышленной группы «КросАгромаш» и пригласил к участию в его реализации хозяйствующие субъекты российской столицы. К тому же Москва и Московская область остаются в числе приоритетов в рамках реализации программы по установлению прямых торгово-экономических связей Кыргызстана с регионами России. Особое место в беседе было отведено вопросам сохранения единого культурно-гуманитарного и информационного пространства, сотрудничества в области трудовой миграции.

Твердое стремление Кыргызстана к развитию многоплановых кыргызско-российских двусторонних отношений было подтверждено на встрече президента КР А.Акаева с главой

администрации Волгоградской области РФ Н.Максютой, состоявшейся 27 ноября 2002г. В беседе обе стороны обсудили перспективы взаимных контактов Кыргызстана с волжанами. Глава страны подчеркнул, что ожидаемый в декабре визит в республику президента России В.Путина несомненно внесет мощный импульс в кыргызско-российские взаимосвязи и будет главным событием в двусторонних отношениях этого года. Было также отмечено тесное и комплексное взаимодействие во всех сферах сотрудничества, включая торгово-экономические и межрегиональные связи, вопросы безопасности, культурно-гуманитарные контакты, работу в формате единого информационного поля. Стороны подняли также и вопросы проживания или временного пребывания в регионах России, в том числе в Волгоградской области, многочисленных групп кыргызских граждан. Обсуждены были возможности расширения сотрудничества между научными и учебными заведениями республики и Волгоградской области, а также проблемы товарообмена, создания совместных предприятий, информационного обмена между госучреждениями и товаропроизводителями по линии торгово-промышленных палат, в сферах турбизнеса и оздоровительного отдыха.

Важным событием в общественно-политической жизни Кыргызстана стал официальный визит президента РФ В.Путина, состоявшийся 5 декабря 2002 г. Следует отметить, что визиту В.Путина предшествовало прибытие в Кант большой группы российских экспертов, которые сделали заключение о том, что кантский аэродром пригоден для размещения авиационного подразделения в качестве компонента Коллективных сил быстрого развертывания. Основная цель создания авиабазы в Канте - обеспечение безопасности в Центральной Азии и, в частности, Кыргызстане.

Политические итоги визита российского президента в Бишкек неоценимы. Руководители двух дружественных государств выразили готовность укреплять и в дальнейшем отношения союзничества и партнерства, подчеркнули полное совпадение позиций по борьбе с международным терроризмом. Во время переговоров на высшем уровне определился и формат перспективного сотрудничества - Кыргызстан становился опорной базой для РФ в Центральной Азии. По итогам переговоров был подписан ряд двусторонних документов, в том числе Бишкекская декларация, соглашение между КР и РФ о сотрудничестве в области безопасности, Межправительственное соглашение об урегулировании задолженности КР перед РФ по ранее предоставленным кредитам и протокол о взаимодействии и координации деятельности между внешнеполитическими ведомствами КР и РФ [6]. Данный визит можно назвать определенным этапом подведения итогов работы двух государств за предыдущее время и возможностью наметить перспективы на будущее. Он, несомненно, стал весомым вкладом в дальнейшее взаимовыгодное межгосударственное сотрудничество.

Литература

1. Рудов Г.А. "Россия – Киргизстан . Российского – киргизские отношения; история и современность" – М. 2002 – с 30.
2. Российская газета – 2002. – 12 февраля
3. Вечерний Бишкек – 2002. – 7 марта
4. Слово Кыргызстана – 2002. – 16 июля
5. Слово Кыргызстана – 2002. – 10 сентября
6. Слово Кыргызстана – 2002. – 6 декабря

ЕНИСЕЙСКИЕ КЫРГЫЗЫ ИХ СОСЕДИ В XVII-XVIII ВВ.

Пилипчук Ярослав Валентинович
доктор исторических наук, профессор
Украинский государственный университет имени М. Драгоманова
Киев, Украина

Аннотация. Конфедерация енисейских кыргызов находилась на стыке границ нескольких государств и имела буферное положение. В первой половине XVII в. на влияние в Минусинской котловине претендовали русские, ойраты и хотогойтское государство алтан-ханов. В 20–40-х гг. XVII в. енисейские кыргызы искали покровительства у хотогойтских алтан-ханов. В правление алтан-хана Омбо-Эрдени случались столкновения с енисейскими кыргызами, отчего последние искали покровительства русских, но это было скорее исключением.

Ситуация изменилась в правление алтан-хана Лоджана, который своими походами в 50–60-х гг. XVII в. опустошал кыргызские земли. Спасение от вторжений халха-монголов енисейские кыргызы нашли в переориентации на джунгарского хунтайджи Сенге. Тот оказывал помощь енисейским кыргызам и против русских. Агрессивную политику енисейские кыргызы проводили при беке Эренаке. В 60–70-х гг. XVII в. енисейские кыргызы при помощи джунгар смогли перейти в наступление на русские остроги. Джунгарские хунтайджи оказывали поддержку енисейским кыргызам в обмен на уплату албана и участие енисейский кыргызов в войнах джунгар. Существенно изменилась джунгарская политика только после смерти Эренака и демарша кыргызской знати в 1688 г. Депортация енисейских кыргызов джунгарами в 1703 г. обусловила исход кыргызского населения из Минусинской котловины. На протяжении XVIII в. она населялась прежними кыштымами енисейских кыргызов. Возвращение части кыргызов стало возможным только после падения Джунгарского ханства. Смешение кыштымов и енисейских кыргызов дало начало хакасскому этносу.

Ключевые слова: енисейские кыргызы, Кыргызская земля, русские, ойраты, хотогойты, алтан-хан, джунгары, джунгарский хунтайджи, ясак, албан.

YENISEI KYRGYZ AND THEIR NEIGHBORS IN THE 17TH-18TH CENTURIES

Pylypchuk Yaroslav Valentinovich
Doctor of Historical Sciences, Professor
M. Dragomanov Ukrainian State University
Kyiv, Ukraine

Abstract. This paper is devoted to study relations of Yenisey Kyrgyz with their neighbors in the 17th-18th centuries. Confederation of Yenisey Kyrgyz land was located at the junction of the borders of several states and had a buffer position. Russians, the Oirats and the Altan-Khans claimed influence in the Minusinsk Basin in the first half of the 17th century. Yenisei Kyrgyz sought protection from the Altan-Khans of Khotogoyts in the 20-40-ies of 17th century. During the reign of Altan Khan Ombo-Erdeni, there were clashes with the Yenisei Kyrgyzes, which is why the latter sought the protection of the Russians, but this was rather an exception.

The situation changed during the reign of Altan Khan Lojan, who, with his campaigns in the 50-ies and 60-ies of 17th century devastated the Yenisey Kyrgyzes lands. The Yenisei Kyrgyz found salvation from the invasions of the Khalkha-Mongols in the reorientation to the Dzungarian Khuntaiji Senge. He aided the Yenisei Kyrgyz against the advancing Russians as well. The Yenisei Kyrgyz pursued an aggressive policy under Bek Erenak. Yenisei Kyrgyz, with the help of the

Dzungars, were able to go on the offensive against Russian garrisons in the 1660-ies and 1670-ies. The Dzungarian Khuntaiji provided support to the Yenisei Kyrgyz in exchange for the payment of the alban and the participation of the Yenisei Kyrgyz in the wars of the Dzungars. The Dzungarian policy changed significantly only after the death of Erenak and the demarche of the Yenisey Kyrgyz nobility in 1688. The Deportation of the Yenisei Kyrgyz by Dzungars in 1703 led to the exodus of the Yenisey Kyrgyz population from the Minusinsk Basin. The former Kyshtyms of the Yenisei Kyrgyz throughout the XVIII century inhabited it. The return of part of the Yenisey Kyrgyz became possible only after the fall of the Dzungar Khanate. The mixing of the Kyshtyms and the Yenisei Kyrgyz gave rise to the Khakass ethnic group.

Keywords: Yenisei Kyrgyz, Kyrgyz land, Russians, Oirats, Hotogoyts, Altan Khan, Dzungars, Dzungarian Khuntaiji, yasak, Alban.

Одним из интереснейших аспектов истории Центральной Азии является судьба енисейских кыргызов. Традиционно исследователей более всего интересует Кыргызский каганат, однако и история Хакасии XVII–XVIII вв. не бедна на академически – это работы русских учёных Н.Козьмина, С.Бахрушина, Ю.Худякова, Н.Бараховича, В.Добжанского [Барахович 2015, с. 234-264; Барахович 2016, с. 538-592; Бахрушин 1955, с. 176-224; Козьмин 1916, с. 41-58; Бутанаев, Худяков 2000; Худяков 2014, с. 148-150; Добжанский 2007, с. 81-90], а также тюркских исследователей В.Бутанаева, А.Абдыкалыкова, О. Каратаева [Абдыкалыков 1968; Абдыкалыков 1986, с. 81-99; Бутанаев 1996, с. 102-126; Бутанаев 1998, с. 36-42; Бутанаев, Абдыкалыков 1995; Бутанаев 2007; Каратаев; Бутанаев, Худяков 2000], Т. Уметбаева, Н. Чаптыковой и Т.Чоротегина [Уметбаев 2009; Чаптыкова 1999, Tchorgoev, 2003] и др. Задачей же данной статьи является анализ места енисейских кыргызов в отношениях между Русским государством, империей Цин, Джунгарским ханством и государством Алтын-ханов.

После падения власти империи Юань против монголов восстали ойраты и енисейские кыргызы. Енисейские кыргызы действовали совместно с ойратами и были объединены в XV–XVI вв. в племенной союз. В русских источниках он известен как Кыргызская земля. Кыргызская земля занимала Минусинскую котловину. Впрочем, ее границы постоянно изменялись.

Енисейские кыргызы жили на водоразделе Оби и верховьями Енисея. Территория, населенная ними, начиналась от Урюпа (притока Чулыма), охватывала район озер Белого и Божьего, обоих Июсов (Черного и Белого) и Сережи и тянулась до Енисея обнимая бассейны обеих его притоков Ербы и Абакана, с впадающими в него реками Уйбатом, Нином, Аскизом. На правом берегу Енисея на Упсе (или Тубе) жили тубинцы, отдельное племя, которое ассоциировали с енисейскими кыргызы.

По мнению В.Я.Бутанаева, Кыргызская земля делилась на четыре улуса-бегства, включая Тубинский. С. Бахрушин же указывал, что было три улуса – Алтысарский, Алтырский, Ысарский (Езерский). В 1663 г. к Красноярскому острогу прикочевали алтысарцы бегов Шанды Синчекенева и Итпалы Медичина, езерцы Арыпкая Тюленева, тубинцы. В 1691 г. красноярские служивые люди переписали часть Тубинского улуса. Центром кочевий Алтысарского улуса находился в районе слияния Белого и Черного Июсов. Алтырский улус находился в районе среднего течения реки Абакан, а езерцы жили южнее алтырцев. Центр Тубинского улуса находился у устья Упсы (Тубы). Иные племена, жившие в районе Минусинской котловины и около нее. Кыргызы и тубинцы были данниками алтан-ханов, а с 1667 г. джунгар.

В.Я.Бутанаев называл племенной союз енисейских кыргызов Хонгораем. В.Чертыков указывал, что Хонгорай является топонимом. Он приводил документ 1641 г. в котором джунгарский Чокур-тайши, рассказывая о походе Я.Тухачевского против енисейских кыргызов, упоминал о хонхоройцах, из которого стает ясно, что хонхоройцы не тождественны кыргызам. С 1634 г. ойратам было запрещено обирать аймаки у Томска, в том числе Бага Хонгорой и Кичи Хонгорой. Среди аймаков Красноярского уезда был аймак Хонгорай. И. Кызласов указывал, что в хакасском героическом эпосе нет имени народа.

Алтысарский улус населяли нижнеенисейские кыргызы, поскольку обитали ниже по Енисею, а ставка бегов находилась в междуречье Белого и Чёрного Июсов. Со временем их политический центр сместился с реки Абакана на север. В состав улуса входили кызыльский, камларский, шуйский, ачинский и ыгинский аймаки. Кыштымские урочища находились по рекам Чулым, Томь и по северным отрогам Кузнецкого Алатау. Исарский, или по-иному Езерский, улус находился в географическом центре Хонгорая от устья Абакана до реки Огур. Основное население составляли керейты и езерцы.

Среди аймаков улуса упоминались камасинский, качинский, аринский, ястинский, хайтонский, сыйский, кашинский. Кыштымские урочища находились по рекам Енисей, Убей, Кача, Маны. Алтырский улус находился по левобережью реки Абакан, от реки Уйбат до устья Таштыпа. Среди аймаков этого улуса были сагайский, четубурский, сарыгларский, ичегский, бельтырский, табанский, саянский, чистарский, иргитский, хапхина.

Кыштымской землей считались таёжные долины Кузнецкого Алатау по рекам Томь, Мраса, Кондома и Северный Алтай до Телецкого озера. Жителей Алтырского улуса русские называли верхними кыргызами. Тубинский улус располагался по правобережью Енисея от Саян до реки Сыда и в правобережных степях реки Абакан. Центр владения находился на реке Упса. На северо-востоке тубинцы граничили с Канской землей. Енисейские кыргызы делились на верхних кыргызов или алтырцев, нижних кыргызов – алтысаров, средних кыргызов – езерцев (исаров).

Тубинцы заселяли степные районы между реками Тубой, Сяогой, Кембомом. На юге их границей были Саянские горы. В Тубинской земле было 17 улусов. В 90-х гг. XVII в. они понесли катастрофические потери в несколько сот воинов и несколько сот мирного населения, что поставило племя на грань выживания. В Тубинский улус входили улусы их кыштымов – яринцев, моторов, бохтинцев, уштерцев, аласхамов, бугулов, хайтонов.

Енисейские кыргызы были в основном кочевниками-скотоводами. На протяжении всего XVII в. енисейские кыргызы оспаривали у русских бассейны реки Кана связанный с бассейном Упсы. На запад енисейский кыргызы распространили свою власть на верховья Оби – Чулым, Кондому, Мрасу, Бию.

До основания Томска татары эуштинцы находились в зависимости от енисейских кыргызов. В. Добжанский даже полагал, что енисейские кыргызы оседло не жили, а их городки, упоминаемые в русских источниках, - это историографические фантомы. Касательно обозначения земель енисейских кыргызов, то С. Бахрушин называет их улусами. Земли отдельных родов входящие в эти земли также назывались улусами. Улус как малый, так и большой, возглавлялся старшим в роде. С. Бахрушин и другие русские исследователи называли глав енисейских кыргызов князьями. Князьями они названы в русских документах.

По нашему мнению, тюркским соответствием должно было быть бег, как и называли глав тюркских родов в древнетюркское время. Главенство в роде передавалось от отца к

сыну. До прихода русских енисейские кыргызы брали ясак с кыштымов. Уже в русское время в документах конкретизировались особенности положения кыштымов. В 1647 г. ясачные люди Ачинской волости жаловались на притеснения чинимые им енисейскими кыргызами. В 1686 г. сын тубинского бега Кояна Бурчен собирал ясак со своих канских кыштымов. На Мрасе и Кондоме енисейские кыргызы забирали зерно у своих кыштымов-земледельцев.

В 1689 г. Таян-Ирки жестоко себя вел с шорцами. В 1698 г. шуйские беги Кагадай и Мышьян жаловались, что енисейские кыргызы вынудили их силой выступить против русских. В 1662 г. кыштымы просили, чтобы русские власти смирили кыргызских бегов. Кыштымы были вассалами енисейских кыргызов и последние могли насильно отобрать имущество у своих ясачных.

Кыргызская земля была конфедерацией земель и родов. Во главе конфедерации стоял главный бег. Таким в первой половине XVII в. был Кочебай. В 1627 г. беги земель шертовали ему. В качестве посла он говорил от всей Кыргызской земли с русскими. Единство всей Кыргызской земли осуществлялось на съезде беков. В 1652 г. когда алтан-хан Омбо-Эрдени Батур-хунтайджи говорил, что передает власть своему сыну Лоджану, то собрался съезд кыргызской знати и тубинцев, на котором они советовались между собой прежде чем признать власть Лоджана.

В 1701 г. езерский бег Шорло-Мерген, возглавлявший после Эренака всю Кыргызскую землю, прежде чем заключить договор с русскими советовался с другими бегами. Естественно решала дела аристократия енисейских кыргызов и тубинцев. В 1701 г. на съезде были все беги енисейских кыргызов за исключением сына Эренака Корчуна, который заболел. Они советовались о заключении мира с русскими в юрте джунгарского представителя в Кыргызской земле Аба-зайсана. Все беги были подчинены воле съезда. Съезд мог вынести решение наказать того, кто не слушался. Так после набега Чогуна сына Эренака на Томский уезд к нему ездили представители трех кыргызских земель и делали ему внушение.

Кыргызская земля с приходом с русских находилась в сложном положении. В 1627 г. енисейские кыргызы заявляли, что дают ясак русским, хотогойтскому алтан-хану, ойратскому тайше Хара-Хуле. В первой четверти XVII в. енисейские кыргызы фактически входили в состав государства хотогойтских алтан-ханов. Енисейские кыргызы и тубинцы из года в год давали им албан (монгольское название ясака). Алтан-ханы брали на себя руководство внешней политикой енисейских кыргызов.

В 1616 г. алтан-хан угрожал кыргызскому бегу Каре, что если енисейские кыргызы будут нападать на русских, то он их покарает. В 1657 г. Лоджан взял в аманаты бегов енисейских кыргызов. Тогда енисейские кыргызы были согласны принять русскую власть, лишь бы их защитили от Лоджана. Бек Талай осведомлял русских Кузнецка о разорении, чинимом в Кыргызской земле алтан-ханом.

Когда в 60-х гг. XVII в. Лоджан был разбит джунгарами, то енисейские кыргызы были вынуждены ездить в ставку джунгарских хунтайджи сначала Сенге, а с 70-х гг. XVII в. Галдана-Бошокуту. Албан при джунгарах приобрел организованный характер. Существовали особые книги, в которых записывались платившие дань Галдану-Бошокуту. Енисейские кыргызы кроме албана были обязаны джунгарским хунтайджи военной службой. Джунгарский хунтайджи вел внешние дела енисейских кыргызов и вмешивался в их

внутренние дела. В 1692 г. он приказал енисейским кыргызам вернуть беглых русским властям.

Власть над кыргызской землей хунтайджи осуществлял через своих наместников – зайсангов. В 1701 г. джунгарский Аба-зайсан предложил русским прекратить войну. В переговорах принимали участие и енисейские кыргызы как вассалы джунгар [Бутанаев, Худяков 2000, с. 153-157; Бутанаев, Абдыкалыков 1995, с. 10-22; Бахрушин 1955, с. 176-197; Барахович 2019, с. 137-140; Чаптыкова 1999; Добжанский 2007, с. 81-90; Бутанаев 2007, с. 11-49].

В 1604 г. был построен Томский острог и о енисейских кыргазах русским сообщил бек эуштинских татар Тоян; томский воевода В. Волынский доносил, что в острог приходила и челом била жена князя Номчи. Кыргызский историк А.Абдыкалыков указывает, что с русскими первыми вступили в контакт представители Алтысарского улуса. Номча начал платить русским ясак. В 1608 г. русские отправили ясачных сборщиков.

Нужно отметить, что в 1609 г. представители алтысарского улуса Кочербай, Ноян, Кошкай не хотели слушаться Номчи и тогда против них из Томска послали 300 ратников, которые разбили их. Именно с этого времени начались конфликты русских с енисейскими кыргызами. Этот поход русских обусловил ответные действия енисейских кыргызов, которые начали нападать на русские поселения по Чулыму. В 1609 г. к тубинцам (Тубинский улус) и езерцам (Исарский улус) были посланы служилые, которые привели тех в русское подданство.

Осенью 1610 г. уже сын Номчи Ишей совершил поход на русских. Енисейские кыргызы предприняли меры, чтобы их бывшие кыштымы не платили дань русским. Так, в Кузнецкий острог ясак не поступал. В 1614 г. кыргызские беги совершили набег на русские поселения, расположенные около самого Томска. Томичи сделали вылазку и убили бека Нояна.

В 1618 г. был построен Кузнецкий острог в землях кыштымов. Задумывалось сооружение острога и на реке Чулым, для чего был отправлен отряд атамана Б. Никонова из 30 человек, но енисейские кыргызы заявили, что не потерпят этого в Мелеской земле и русским пришлось отступить. Ясак кузнецкому воеводе платили шорцы и телеуты. Также на ясак претендовали и енисейские кыргызы [Абдыкалыков 1968, с. 64-70; Худяков 2014, с. 148-150; Барахович 2015, с. 237-238; Барахович 2019, с. 141; Бахрушин 1955, с. 198-199; Бутанаев 2007, с. 58-61].

При постройке Мелеского острога в 1621 г. произошел новый конфликт. Кыргызские беки считали жителей Мелеской земли своими кыштымами. Енисейские кыргызы пытались воспрепятствовать этому. Бег Кара вместе со своей женой был захвачен в плен и находился в Томске в качестве аманата. В плен также попали племянники кыргызского бека Ишея. Кара умер в плену.

В 1622 г. енисейские кыргызы напали на Абинскую волость Кузнецкого уезда. В 1624 г. енисейские кыргызы с большим войском пришли в Томский уезд и захватили стада скота. Служилые, посланные из Томска, ринулись в погоню и завязали бой, но отбить скот не смогли. В 1624 г. томские воеводы планировали отомстить за этот набег. Исечко, посланный в разведку, сообщал, что владения кыргызов находятся в десяти днях от Томска. Бухарские купцы Шаиглан и Азенк передали жалобу кыргызов на действия служилых, указывая, что в 1620 г., когда они собирались в поход на государство хотогойтского алтан-

хана, томичи вторглись в их землю, а в 1621 г. это повторили. В 1622 г. енисейские кыргызы совершили набег на Абинскую крепость Кузнецкого уезда.

В 1625 г. из Москвы томским воеводам была отправлена грамота, согласно которой, им предписывалось вступить в переговоры с енисейскими кыргызами. Отправленный из Тобольска сын боярский П. Сабанский должен был убедить енисейских кыргызов принять русское подданство. Он должен был добиться прекращения набегов енисейских кыргызов на ясачные волости и гарантировать енисейским кыргызам, что они будут оберегаемы русскими от врагов. Предлагал дать аманатов, как залог прочности договора.

Сначала московский посол был встречен враждебно, поскольку его приняли за одного из томичей, однако позже его доставили к бегу Ишею. На встречу с П.Сабанским прибыло 700 енисейских кыргызов, тубинцев и кыштымов. Ишей рассказал русскому, что вместо помощи против монголов кыргызские послы были брошены томичами в тюрьму и даже когда получили выкуп, то пленных не возвращали. Говорилось также, что был дан большой выкуп за князя Кару, но томский воевода, получив выкуп, князя не возвратил. В ходе переговоров были достигнуты условия мира.

В 1624–1625 гг. русские ходили походом в Тюлькину землю и обложили ясаком кетоязычных аринцев и тюркоязычных качинцев. По слухам в 1626 г. енисейские кыргызы задумывали напасть на Енисейск.

В 1627 г. прибыл посол от новых тобольских воевод Д.Черкасский и потребовал уплаты ясака. Кыргызы отвечали, что им платить нечем, поскольку они дали ясак алтан-хану и "черным калмыкам". Предложение посла уплатить ясак и дать аманатов не имели успеха. Енисейские кыргызы жаловались на несправедливости, чинимые томскими воеводами, и на произвол служилых. Они хотели принять русское подданство, однако в статусе, равном служилым татарам, и не быть подчиненными русских воевод. Таким образом, опираясь на русских, енисейские кыргызы хотели прекратить уплату ясака монголам и ойратам [Абдыкалыков 1968, с. 71-76; Худяков 2014, с. 148-150; Барахович 2019, с. 141; Бахрушин 1955, с. 199-200; Бутанаев 2007, с. 62-66].

В 1627 г. тобольские воеводы отправляют в землю качинцев отряд служилых с целью основать острог. Против этого выступило местное население — качинцы, которые призвали себе на помощь аринцев и енисейских кыргызов. Возглавляющий красноярский отряд сын боярский А. Дубенской отправил против них атамана И. Кольцова. В 1628 г. был построен Красноярский острог.

В 1631 г. томский воевода отмечал благоприятные последствия постройки острога на Каче. В 1628 г. сын боярский А.Дубенской выступил против каринцев и аринцев и чулымских тюрок. Казак Н. Хохряков сказал кыргызским бегам, чтобы те сами привозили ясак в Красноярск, однако они категорически отказались, ответив, что не доверяют воеводам, и повторив требование о включении в служилое сословие, а также то, что они не обязаны были давать ясак.

В 1629 г. атаман Д. Копылов сообщал, что енисейские кыргызы рады бы быть в русском подданстве, однако не доверяют воеводам Красноярска, но согласны дать ясак в Томск. От енисейских кыргызов приезжал бег Кочебай. В 1630 г. произошло обострение отношений енисейских кыргызов с красноярским воеводой А. Акинфовым. Тогда енисейские кыргызы во главе с Кочебаем жаловались в Томск, что красноярцы вынуждают их давать ясак в Красноярск, угрожая войной. Енисейские кыргызы же были не намерены давать ясак сразу в два острога.

В 1629-1630 гг. был организован поход в Тубинскую землю. Енисейских служилых людей шедших с ясырем на обратном пути настигли тубинские беги Сойт та Коян. Однако небольшому отряду русских удалось уцелеть. Более удачно действовали красноярцы. Отряд Д. Злобина действовал против тубинского бега Кояна. Самому Кояну удалось уйти, но в плен был захвачен сын моторского бека Шижеляка и кое-кто из людей алтан-хана.

В 1633 г. алтысарский бег Бектен совершил набег на Кузнецкий уезд, угнав у местных русских весь скот и сжёгши все посеы. В ответ из Томска в 1634 гг. был отправлен в поход отряд атамана А. Просовецкого. Однако енисейские кыргызы призвали на помощь монголов и вынудили русских отступить.

Летом 1634 г. енисейские кыргызы ходили в набег на Красноярск и осадили его. В этом походе участвовали енисейские кыргызы, хотогойты, тубинцы, качинцы. Осенью того же года был совершен повторный набег. В 1635 г. тубинцы напали на Канскую землю. Он отогнал скот, сжег посеы, а в стычке с ним погибло несколько служилых. Осенью 1635 г. атаман Д. Злобин совершил поход в Кызыльскую землю и разорил ряд улусов. В 1635 г. отряд А. Просовецкого, вышедший из Томска, воевал против енисейских кыргызов и хотогойтов. Иной русский отряд воевал против тубинцев. Тубинцы собрали против него войско, однако русским отдалось отбиться.

В 1635–1636 гг. камасинцы и качинцы по требованию енисейских кыргызов перестали давать ясак русским. В 1638–1639 гг. вопрос об войне с кыргызами обсуждался в Москве. Я. Тухачевский доносил, что против енисейских кыргызов и тубинцев стоит послать 400 служилых и 500 татар. Ему дали 600 воинов вместо 900, которых он просил. Однако под его командованием в результате и так появилось внушительное по сибирским меркам войско в 870 воинов.

В июне 1639 г. аринцы, качинцы и ястинцы осадили Красноярск, но взять его не смогли. В апреле 1640 г. русские отбили у енисейских кыргызов улус ястинцев. В то же время тубинский бег Унгур сжег Канский острог. Осенью енисейские кыргызы обошли Красноярский острог и пожгли деревни между устьем Ангары и Енисейском. Красноярский воевода принял ответные меры и осенью разбил енисейских кыргызов. В конце 1640 — начале 1641 г. возле Канского острога русские разбили камасинских, асанских и канских бегов [Абдыкалыков 1968, с. 76-82; Худяков 2014, с. 148-150; Барахович 2015, с. 238-239; Барахович 2019, с. 141-142; Бахрушин 1955, с. 200-206; Бутанаев 2007, с. 66-67].

Создание Джунгарского ханства в 1635 г. поставило кыргызов в сложную ситуацию. Они давали ясак и хотогойтским Алтан-ханам, и джунгарским тайшам, и русским воеводам. Посол Петра I в империю Цин Избрант Идес характеризировал енисейских кыргызов как воинственный и монголоидный народ. В 1641 г. товарищ тарского воеводы Я. Тухачевский выступил во главе отряда из 870 русских ратников. Согласно его отпискам русское войско продвигалось три недели до места, где сразился с енисейскими кыргызами.

Енисейские кыргызы во главе с бегами Ишей Номчиным и Ичинеем-Мергеном ожидали похода русских находились у устья Уйбата. На реке Аксысе (вероятно Аскизе) их ожидали Кочербай, Бектен, Далай. Тубинцы стояли за рекой Абакан. В битве на реке Уйбат 11 июля, несмотря на ожесточенное сопротивление, енисейские кыргызы были разбиты. Они потеряли 70 человек убитыми, в то время как у русских было 13 убитых. В плен были захвачены женщины и дети, находившиеся поблизости.

12 июля енисейские кыргызы атаковали русских, ведь к ним подошли отряды тубинцев, а всего у Ишея собралось 700 воинов. Я. Тухачевский понял, что построить

острог на Абакане построить не удастся. Русские отступили с полоном. Отбиваясь от набегов Ишей, Я. Тухачевский отступал. Потеряв 15 людей Ишей был вынужден пойти на переговоры и даже дать шерть русскому царю. На дощаниках рекой Я. Тухачевский добрался с небольшим отрядом до Мелеского острога. Он не оставил идеи о строительстве острога в пределах Кызыльской земли. 31 июля 1641 г. он отправился из Мелеского острога.

В сентябре 1641 г. служилые поставили Ачинский острог, который стал тем форпостом, в который доставляли ясак живущие по Чулыму кыштымы. Ачинский острог представлял собой четырехугольное укрепление обнесенное тыном. В 1642 г. воевода И. Кобыльский расширил укрепление. Ачинцы и кызыльцы воевали против русских в 1641 г. В ноябре 1641 г. Я. Тухачевский отправил посла к бегу Ишею, требуя в острог аманатов и признать зависимость от русского царя. Однако даже в 1642 г. ачинцы и кызыльцы отказались давать ясак посланному из Мелеского острога М. Мокиеву. Я. Тухачевский отправил за подмогой в Красноярск. А. Баскаков отправил в Ачинский острог сотню служилых и ясачных татар во главе с Е. Тюменцовым и Н. Хохряковым. На Белом Июсе около Черного Июса русские одолели енисейских кыргызов Начикая, а также кызыльцев и ачинцев.

В июле 1642 г. в Ачинский острог прибыл И. Кобыльский, который сменил Я. Тухачевского. Однако сами кыргызы часто совершали нападения на этот острог. В новом походе, в который против енисейских кыргызов и их кыштымов был направлен И. Кобыльский. В столкновении с русскими Ишей понес потери. На реке Туачаке 9 августа 1642 г. кыргызский князь Ишей был вынужден дать шерть русским. До него дошли известия, что на устье Сыды русский отряд М. Кольцова победили их кыштымов и идут на соединение с отрядом на Туачаке. В Томск он дал в аманаты своего брата Кошу, а также князей Бояна Тыкочпеева и Баджирбая Набыдаева. Кыргызы клялись в том, что они будут царскими подданными. Енисейские кыргызы были вынуждены принести шерть русскому царю. С енисейских кыргызов было взято обещание, что они направят челобитчиков в Москву. Енисейские кыргызы дали аманатов в Томск, а тубинцы отправили аманатов в Красноярск.

Енисейские кыргызы потеряли земли вдоль рек Качи, Кана и большей части реки Чулым с некоторыми притоками. На территории ясачных земель русские строили остроги. Канский острог был возведен на "Братском перевозе" реки Кан, где собирали ясак с тубинских кыштымов. В 1644 г. некоторые кыргызские беги отказались давать албан алтан-хану Омбо-Эрдени Батур-хунтайджи потому, что давали ясак русским. В 1658 г. Ачинский острог был перенесен на новое место служилыми Ю. Трапезунского в месте впадения реки Кангала в Чулым в Басагарской волости.

В 1673 г. отряд Шанды Сенчикенева сжег Ачинский острог. В 1679 г. Шанда Сенчикенев снова ходил на Ачинский острог, который русские восстановили. Тогда Шанду убил служилый татарин С. Лаков. Голова кыргызского вождя была доставлена в Томск.

В 1683 г. был возобновлен Ачинский острог на правом берегу Чулыма близ речки Тептятки. В 1707 г. он был снова сожжен и только в 1710 г. отстроен заново, когда его отстроил С. Цыцурин. Военные действия развивались с успехом для русских, которые в 1630 г. в Томске, Кузнецке и Красноярске сосредоточили 1026 служилых людей. В войне с енисейскими кыргызами помощь русским оказали чатские мурзы и татары-эуштинцы. В 1634 г. на стороне русских сражалось 154 татар. В 1642 г. на стороне русских сражалось 160

томских и красноярских татар. В 1640 г. бег чулымских тюрок Б. Алтыбаев из Томского уезда ходил в поход на енисейских кыргызов.

В 1643 г. в Алтырский улус бежали ясачные из мраских и кондомских волостей. Алтырские беги Талан и Тюлек отказались выдать беглых. Кроме того, между русскими воеводами начались споры касательно сфер влияния. Спорили между собой воеводы Кузнецка, Томска и Красноярска. Кыргызские беги и после шерти русским продолжали собирать ясак с чулымских кыштымов. Летом 1644 г. кыштымы тубинского бега в устье Тубы перебили русских ясачных сборщиков. Со смертью Михаила Федоровича в 1645 г. воеводы были вынуждены приводить к присяге новому царю Алексею Михайловичу всё зависимое население.

Летом 1646 г. они направили к енисейским кыргызам новое посольство. Енисейские кыргызы отказались давать ясак в Томске, мотивируя это тем, что боятся набегов бурятов. Тогда на престол в Русском государстве вступил Алексей Михайлович. В 40-60-х гг. XVII в. енисейские кыргызы были относительно лояльны русской администрации. Алтысарский бег Бектен отказался присягать. Талай и Коян говорили, что уже шертовали новому царю в Кузнецке и Красноярске соответственно. В 1648 г. енисейские кыргызы прибыли на торг под Красноярск, но русские в город их не пустили. Летом этого же года енисейские кыргызы просили в Томске помощи против алтан-хана [Абдыкалыков 1968, с. 82-85; Барахович 2015, с. 239-253; Бахрушин 1955, с. 205-206; Бутанаев 2007, с. 67-69].

Особенно сложно енисейским кыргызам стало в 1652-1653 гг., когда хотогойты осуществили набег на кыргызские земли. Во время этого вторжения русские оказали дипломатическую поддержку енисейским кыргызам. Кыргызским бегам Алтысарского и Исарского улуса пришлось присягнуть русским.

Летом 1657 г. русские собрали в Красноярске 400 воинов, чтобы противостоять монголам. При этом царское подданство не избавляло енисейских кыргызов от зависимости от других соседей. Хотогойты собирали ясак с енисейских кыргызов.

Для того чтобы эффективно противостоять внешним угрозам, кыргызы были вынуждены объединиться. Во главе их встал бег Эренак. В 1665 г. он не дал подвод и корма посольству Р. Старкова к алтан-хану Лоджану. Эренак Ишеев как бег упоминался впервые в 1659 г. Эренак ходил в набег на ясачных: в 1666 г. он нападал на Канскую землю и Удинский острожек в восточной части Красноярского уезда. В Канской земле он разбил тубинцев, разорил русский Удинский острожек. Красноярский воевода А. Сумароков отправил в погоню за Эренаком отряд атамана Е. Тюменцева, который отбил полон у енисейских кыргызов. Последние просили алтан-хана Лубсана о помощи против русских.

Русские же на переговорах с хотогойтам называли главным виновником конфликта Эренака. Лоджан не успел сыграть заметной роли в конфликте, поскольку сам был разгромлен джунгарами хунтайджи Сенге. С этого времени енисейские кыргызы перешли на сторону Сенге, признав над собой власть джунгар. Джунгарский хунтайджи начал претендовать и на власть над народами Минусинской котловины. Послы от него в Красноярске сообщили, что он имеет право собирать ясак с енисейских кыргызов и тубинцев. А. Сумароков отверг требования Сенге и полагал, что только качинцы и аринцы останутся верными подданными. Летом 1667 г. красноярский воевода запретил ясачным давать ясак джунгарам. Последние же вместе с енисейскими кыргызами, двигаясь по берегам Енисея, разоряли русские поселения и грабили ясачных.

Подойдя к Красноярску, джунгарские полководцы Баахан Манжи и Кочеочи-тайша взяли его в осаду. Джунгарам не удалось взять город и они, захватив полон, возвратились назад. Сын Эренака Шапчо и Шандычко Сентикеев напали на Томский уезд. Енисейские кыргызы находились в трех днях пути от Томска, когда против них выступил отряд А. Старкова. Енисейские кыргызы были вынуждены отступить.

В сентябре 1667 г. Эренак совершил повторный набег на Красноярский уезд. Нашествие джунгар привело к тому, что енисейские кыргызы и тубинцы стали ездить в Камасинскую и Канскую земли и под Удинский острог за ясаком для Сенге. После этого А. Сумароков повел переговоры с Эренаком о выкупе попавших в плен. Томский воевода Н. Вельяминов отправил к хунтайджи Сенге посольство с целью выяснить причины набега. Джунгарский правитель говорил, что берет ясак со своих кыштымов и пригрозил русским, что, если те не выдадут теленгитов, то он придет под Томск и Кузнецкий острог.

Эренак при покровительстве Сенге отправлял к ясачным послов со стрелами, что означало предупреждение. Это привело к тому, что они прекращали платить ясак русским [Козьмин 1916, с. 41-58; Барахович 2016, с. 546-548; Барахович 2019, с. 143-144; Бахрушин 1955, с. 143-144; Бахрушин 1955, с. 205-210; Бутанаев 2007, с. 69-70, 77, 84-85].

В 1671 г. в Джунгарском ханстве был убит Сенге и к власти пришел хунтайджи Галдан-Бошокту. Кыргызский бег Эренак и тубинский бег Талай прибыли к новому правителю, чтобы засвидетельствовать свою покорность. Галдан-Бошокту старался поддерживать с русскими мирные отношения, но не возражал против походов Эренака на ясачные волости.

В октябре 1671 г. Эренак через крещеного кыргыза И. Айкана требовал, чтобы аринцы и камасинцы давали ясак Галдану-Бошокту. Беги Эренак и Талай говорили, что только тогда енисейские кыргызы будут давать ясак русским, если красноярские ясачные люди будут давать ясак джунгарам. В 1672 г. к енисейским кыргызам прибыл отряд джунгарских войск. В Красноярск было отправлено требование дать ясак с качинцев и аринцев. Русские отказались это делать, мотивируя это тем, что те дают ясак им.

В сентябре 1673 г. джунгары и енисейские кыргызы напали на Кузнецкий уезд и захватили много пленных и добычи. Однако отряд из Кузнецкого острога во главе с атаманом Иваном Бедаром отбил полон и добычу. Вскоре отряд в 300 воинов во главе с кыргызским бегом Шанды Сенчикеневым разорил ряд поселений юго-запада Енисейского уезда. На обратном пути кыргызы подошли к Ачинскому острогу и продержали его в осаде три дня. Не сумев взять острог, кыргызы подожгли его, и русские, потеряв все имущество, бежали из него с другой стороны, чтобы не попасть в руки кыргызов.

После этих событий участились случаи неповиновения ясачных. Они избивали русских сборщиков ясака и откочевывали к кыргызам. Эти события обеспокоили не только сибирские, но и центральные московские власти. Русские в сентябре 1673 г. задумывали кампанию проти енисейских кыргызов силами воевод Томска, Кузнецка, Красноярска, Енисейска. Так, в 1674 г. томскому воеводе Д. Барятинскому было предписано усмирить кыргызов силами Томска, Енисейска, Красноярска и Кузнецка. Однако тот отвечал, что это невозможно, поскольку за енисейских кыргызов неминуемо заступятся джунгары. Красноярский воевода А. Сумароков предложил построить цепь передовых фортов, чтобы предупреждать кыргызские набеги.

В 1674 г. против русских восстали ясачные люди Красноярского уезда. Русских ясачных сборщиков раздели до нага. Ясачные люди Яринской и Бохтинской областей

бежали к енисейским кыргызам. Посланный же в Байкотовский улус ясачный сборщик М. Боржневский вместе с толмачом были взяты в плен. Из Камасинской и Канской земли ясачные бежали к тубинцам. Под влиянием этих событий А. Сумароков требовал постройки острожка в Тубинской земле.

В 1675 г. русские попытались соорудить Сосновый острог на Енисее ниже устья реки Абакан. Эренак дважды нападал на этот острог. Его приступы были отбиты, но, не имея возможности долго удерживать укрепление, острог был оставлен.

В 1677 г. томский воевода П. Львов отправил толмача К. Капустина к Эренаку с предложением не нападать на ясачных. Не застав Эренака, толмач прибыл к Галдану-Бошокту.

20 октября 1677 г. в Томск прибыло посольство от енисейских кыргызов с предложением жить в мире. Эренак прислал своего старшего брата Айкана Юрукту и тубинского бека Бугачи Коянова. В 1677-1678 гг. русские и енисейские кыргызы вели переговоры. Енисейские кыргызы от алтысарского, езерского и тубинского улусов вели переговоры о шерти царю. Кыргызский аманат был доставлен в Томск, а тубинские аманаты в Красноярск. Енисейские кыргызы, со своей стороны, обязались не собирать албан (ясак) с ясачных волостей, вернуть угнанный скот и перебежчиков, не чинить препятствий постройке русских острогов на реках Кии и Ое. Русские же освобождали тубинских бегов, обещали выдавать кыргызских перебежчиков и не чинить насилий енисейским кыргызам и их кыштымам. За это енисейские кыргызы согласились давать ясак русским.

Эренак фактически предлагал союз русским. С. Бахрушин считает мирный договор крупной дипломатически победой Эренака [Козьмин 1916, с. 41-58; Каратаев; Абдыкалыков 1968, с. 91-95; Барахович 2016, с. 548; Барахович 2019, с. 144; Бахрушин 1955, с. 210-214; Бутанаев 2007, с. 77-79, 85-87].

По договору 1678 г. енисейские кыргызы формально становились русскими вассалами. Однако летом договор был нарушен по вине джунгар, которые считали себя в праве собирать албан с населения Минусинской котловины. Готовилось общее нападение джунгар и енисейских кыргызов на русские поселения. В течение лета 1678 г. Эренак во главе енисейских кыргызов и тубинцев приходил с войной на Красноярск. В сентябре 1678 г. он опустошил окрестности Красноярска и сжег 16 деревень. В 1679 г. енисейские кыргызы пришли войной на Красноярск и другие поселения.

15 июля 1679 г. енисейские кыргызы появились под Красноярском. Они увели 177 аринцев и качинцев в полон. Отряд енисейских кыргызов Шанды Сенчикенева подошел к Томску, а отряд Эренака – к Красноярску. Енисейские кыргызы, которые шли на Красноярск по суше, подошли вплотную к городу. Несмотря на огонь из огнестрельного оружия, они атаковали обороняющихся, однако русские смогли отбросить енисейских кыргызов. Шанды Сенчикенев же пришел к Сосновому острогу, а потом в трех днях пути от Томска сразился с отрядом сына боярского Р. Старкова.

В этой битве отряд из 417 енисейских кыргызов был разбит. Сам Шанды Сенчикенев был убит татаринном С. Лаковым. В сентябре 1679 г. Эренак был разбит под стенами Красноярска казаками во главе с ссыльным черниговским полковником В. Многогрешным. Енисейские кыргызы добились разграничения своих владений с Томским уездом [Козьмин 1916, с. 41-58; Каратаев; Абдыкалыков 1968, с. 95-97; Барахович 2016, с. 548; Барахович 2019, с. 145; Бахрушин 1955, с. 211-219; Бутанаев 2007, с. 85-87].

В 1680 г. московское правительство поручило томскому воеводе собрать войско, которое разбило бы енисейских кыргызов. На помощь ему был отправлен отряд из Красноярска. Был организован поход Р. Старкова и И. Гречанинова в Кыргызскую землю. В феврале этого года состоялись столкновения у Большого и Малого Юсов, где русские застали Эренака. Тот заключил мир с русскими и даже обещал воевать против их недругов, однако впоследствии отказался от этих обязательств.

В Москве были недовольны таким результатом похода И. Гречанинова и Р. Старкова. Их поддержали отряды из Красноярска и Енисейска. Русские дошли до притоки Абакана реки Уйбат. Было собрано 1600 ратников. Однако русские были вынуждены отступить.

В 1682 г. русские собрали еще одно большое войско численностью более 1 тыс. воинов. Эренак в союзе с джунгарами вынудил отступить отряд И. Суворова. А. Абдыкалыков называет эти события разгромом русского войска. Однако Н. Барахович указывает, что в ходе тяжелых боев русские потеряли 89 воинов и одно полковое знамя. После неудачи русские уже сами проявили инициативу в переговорах. Парламентерами были татарин Кучек Сайтуганов и бухарский мулла. Эренак при этих переговорах говорил, что не позволит строить в своей земле острог и, что это не он нарушил присягу, а русские, которые хотели завоевать кыргызские земли. Русские же просили Эренака не нападать на ясачных и не собирать с них дань.

В 1683 г. русские предложили ряд условий, среди которых было сооружение острога, ненападение на ясачных, вассалитет Эренака, ясак с горных порубежных волостей. Эренак не соглашался только с сооружением острога. Осенью 1683 г. кыргызский посол Кашка Кубаг прибыл в Москву и 28 ноября кыргызы пообещали, что Эренак будет служить царю. Покровитель енисейских кыргызов джунгарский хунтайджи Галдан-Бошокту, заключив мир с русскими, начал войну против монголов тушэту-хана. В походе в Халху принял участие и Эренак.

В 1684 г. Эренак снова готовился к войне. Он требовал албан в пользу джунгарского хунтайджи с аринцев и качинцев. В 1685 г. Эренак обязывался служить царю, а русские в ответ обязывались не промыслять в кыргызских урочищах. Енисейские кыргызы же обязывались не промыслять в русских владениях. В 1687 г. Эренак погиб в битве у Октябре реки близ Чулышмана в битве против халха-монголов.

В 1688 г. джунгарский чиновник Сургал забрал в джунгарское войско 1440 енисейских кыргызов. Тогда Галдан-Бошокту воевал против казахов и джунгар Цэван-Рабдана. В 1688 г. езерский бег Шорло-Мерген от имени езерцев и тубинцев вел переговоры с красноярским днсятником Р. Торгошиным. Русский посол потребовал от енисейских кыргызов не нападать на красноярцев, ходивших в хмелевой промысел, и не ездить в Канскую землю.

Шорло-Мерген указывал, что ему нечем платить ясак с кыштымов. Он указывал, что может дать ссуду канским ясачным людям скотом, но говорил, что на это должна быть воля джунгарского хунтайджи Галдан-Бошокту. В 1688-1690 гг. некоторое количество енисейских кыргызов кочевало у Красноярска. К 1691 г. в Красноярске было 212 кыргызских юрт.

В 1690 г. сын Эренака Корчун, сменивший Эренака, подтвердил договор, заключенный его отцом [Козьмин 1916, с. 41-58; Каратаев; Абдыкалыков 1968, с. 97-106; Барахович 2016, с. 548-551; Барахович 2019, с. 145-146; Бахрушин 1955, с. 219-221; Бутанаев 2007, с. 88-90].

Нужно сказать, что контакты енисейских кыргызов с джунгарами и хотогойтами были достаточно давними. Государством хотогойтов было владение алтан-ханов. Его основал Шолой-Убаши. Он обложил албаном (ясаком) владения кыргызов и подчинил тувинцев. Ишей доставил в ставку Шолоя-Убаши ясак, но обычно хотогойтские сборщики албана приезжали к енисейским кыргызам сами.

В 1616 г. енисейские кыргызы жаловались Шолою-Убаши, что русские на них нападают. Русские послы к алтан-хану отмечали, что этот правитель берет ясак с саянцев, бурятов, мулдарцев, орчигов, тулуманцев и терегулов, а также с Тубинского улуса. Кыргызские беги, собирая ясак со своих кыштымов раз в год, отвозили его алтан-хану.

После посольства к русским в 1620 г. енисейские кыргызы восстали против хотогойтов. Кроме того, русские обидели в Тобольске хотогойтского посла Тархан-Лаба. Алтан-хан Шолой-Убаши дважды посылал небольшие отряды наказать енисейских кыргызов, но енисейские кыргызы не дали себя в обиду, отразили вторжение и откочевали. Тогда хотогойты отправили отряд в 300 воинов к енисейским кыргызам, которые откочевали на Чулым и Уруп. Енисейские кыргызы послали в Томск за помощью, но русские, вместо того, чтобы оказать помощь, сами напали на кыргызов.

В 1626 г. кыргызский бек Тайтагай снова давал ясак алтан-хану Шолой-Убаши. В 1629 г., когда русские хотели построить острог в землях енисейских кыргызов и говорили, что они это делают для оберегания их от монголов, но енисейские кыргызы отвечали им, что будет ли острог или нет, хотогойты всё равно придут и повоюют Кыргызскую землю. Они не верили, что русские могут им реально помочь против алтан-хана Омбо-Эрдени Батур-хунтайджи.

В 1631 г. алтан-хан Омбо-Эрдени Батур-хунтайджи стал оказывать помощь енисейским кыргызам. В 1634 г., когда русские напали на енисейских кыргызов, те призвали на помощь 400 хотогойтов, и последние помогали енисейским кыргызам оборонять свою землю. В августе енисейские кыргызы с кыштымами и хотогойтами приходили под Красноярск. В 1636 г. русский посол обвинял алтан-хана в том, что тот не исполнил своего обещания смирить енисейских кыргызов. Хотогойтский хан не был заинтересован в том, чтобы енисейские кыргызы были русскими данниками.

В 1637 г. енисейские кыргызы опасались монгольского вторжения. Когда хотогойты во главе с Дурал-Табуном вторглись в Алтырский улус, то кыргызы приготовились к битве. В 1638 г. енисейские кыргызы утверждали, что не боятся алтан-хана Омбо-Эрдени Батур-хунтайджи. В 1642 г. 500 хотогойтов во главе с алтан-ханом Омбо-Эрдени Батур-хунтайджи появились в Кыргызской земле. Они прибыли теперь по просьбе енисейских кыргызов, поскольку в 1641–1642 гг. на них нападали казаки. Алтан-хан Омбо-Эрдени Батур-хунтайджи хотел убить русских ясачных сборщиков.

В 1648 г. енисейские кыргызы уже при помощи русских были намерены воевать против хотогойтов. В 1652 г. алтан-хан Омбо-Эрдени Батур-хунтайджи вместе со своим сыном Лоджаном снова появился в Кыргызской земле. На этот раз это было вторжение четырехтысячного войска, поскольку алтан-хан Омбо-Эрдени Батур-хунтайджи поссорился со своим племянником Мерген-тайшей, а енисейские кыргызы дали последнему убежище.

Кыргызский князь Иженей-Мерген отправил своих людей к красноярскому воеводе. Мерген-тайша, придя в Кыргызскую землю, начал грабить местное население и убивать русских ясачных сборщиков. Кыргызские кыштымы спасались бегством. Взяв в плен

кыргызских князей, алтан-хан Омбо-Эрдени Батур-хунтайджи бросил их в темницу. Этот правитель указывал, что до того, как был построен Красноярский острог, он брал ясак с енисейских кыргызов, тубинцев и кыштымов. Часть енисейских кыргызов бежала к русским. Те же, кто остались, признали власть Омбо-Эрдени Батур-хунтайджи.

Я.Тухачевский, в 1641 г. объяснив кызыльскую, ачинскую, басагарскую, камларскую волости, также отмечал, что ранее они платили ясак алтан-хану. В 1644 г. монгольский правитель угрожал русским, что не даст им пахать землю у Красноярска. В 1653 г. Лоджан готовился идти войной на Тубинский улус. В 1653 г. тубинцы просили у русских построить острог на Упсе в урочище Тагыр. В 1655 г. племянник Омбо-Эрдени Батур-хунтайджи Мерген-тайша просил принять его в русское подданство. В 1656 г. Лоджан говорил, что енисейские кыргызы, тубинцы, кыштымы - это вечные монгольские данники.

Когда же в том же году хотогойты пришли в Тубинский улус, енисейские кыргызы были вынуждены уйти под защиту русского Канского острога. Лоджан пребывал в Кыргызской земле с осени 1656 г. по июль 1657 г. и основательно разорил енисейских кыргызов. В 1656 г. Лоджан со своими войсками стоял на реке Ербе в пяти днях пути от Красноярска. Многие тубинцы бежали под Красноярск.

Красноярский воевода просил подмоги от томского воеводы, но ее не получил. Пришел вспомогательный отряд в 40 воинов из Енисейска. Воевода отправил посла Р. Кольцова к хотогойтам Лоджана. Русский посол указывал, что Омбо-Эрдени был русским вассалом.

Русские считали, что в 1616 г. Шолой-Убаши принес им шерть и стал их вассалом. Лоджан же считал Омбо-Эрдени Батур-хунтайджи и себя равными по статусу русским царям. Когда русские получили подмогу Лоджан ушел за Саянские горы. В 1657 г. енисейские кыргызы в ответ на это пошли войной на Точинскую землю, принадлежавшую монголам.

Русские вели переговоры с Лоджаном, а енисейские кыргызы занимали нейтральную позицию. В 1662 г. кыргызские кыштымы, боясь набегов хотогойтов, просили русских построить острог на Упсе. В 1663 г. томскому воеводе было поручено изучить возможность этого предприятия.

Осенью 1663 г. Лоджан, получив титул саин-хунтайджи, снова вторгся в Кыргызскую землю. Беги енисейских кыргызов Шанда Сенчинев и Итпола Медечин, а также тубинский Арыкпай Тюленев бежали к Красноярску. Лоджан Саин-Хунтайджи потребовал от енисейских кыргызов большой албан скотом, но не был удовлетворен даже тогда, когда получил ее. Он пришел в Алтырский и Тубинский улусы и взял в плен многих женщин и детей. Он находился в Кыргызской земле с осени 1663 г. до весны 1664 г., уведя в полон многих кыргызов и ясачных.

Вторжение Лоджана Саин-Хунтайджи породило панику среди енисейских кыргызов. Байтур Ишеев и Куженкей Сегыков поехали в Москву, чтобы ходатайствовать перед царем за свой народ. Как только Лоджан Саин-Хунтайджи ушел за Саянские горы красноярский воевода взял аманатов – двух алтысарских бега и двух езерских бега. В 1665 г. ситуация несколько изменилась. Против Лоджана выступили джунгары хунтайджи Сенге. Хотогойтский правитель начал вести переговоры с русскими и соглашался дать аманатов и платить ясак с саянцев, орчиков и кыргызов и даже уступить Минусинский край. Лоджан Саин-Хунтайджи же начал просить русских соорудить в его владениях острог, чтобы защищаться от джунгар.

Теснимый с юга тушэту-ханом Лоджан Саин-Хунтайджи осенью 1666 г. откочевал во владения енисейских кыргызов на Енисей. Против него выступил также Мерген-тайша и брат Лоджана Саин-Хунтайджи Хутухта. До лета 1667 г. он жил там.

В 1667 г. Лоджан Саин-Хунтайджи обрушился на Алтырский улус. Там и настиг его джунгарский хунтайджи Сенге. Лоджан Саин-Хунтайджи попал в плен к джунгарам. Власть хотогойтов над енисейскими кыргызами была ликвидирована. Вместо хотогойтов в Минусинской котловине стали появляться джунгары. Во владениях хотогойтов на Кемчике Сенге оставил 5 тыс. войско во главе с двумя тайшами. Сенге требовал ясак с красноярских ясачных людей, угрожая в случае отказа пойти войной на Енисейск и Красноярск. Он требовал выдачи всех енисейских кыргызов находящихся в руках русских [Абдыкалыков 1968, с. 35–63; Бахрушин 1968, с. 205-210].

Традиционно хорошими были отношения у енисейских кыргызов с ойратами. Они были врагами племен Халхи и воевали против Моголистана. Долгое время им было не до енисейских кыргызов. Их движение на запад началось в конце XVI в. Это переселение затронуло владения казахов, сибирских татар и ногайцев.

В 1619–1621 гг. ойраты воевали против казахов и алтан-хана. В 20-х гг. XVII в. ойраты раскололись на западную и восточную группу. Западная впоследствии получила название калмыков, а восточная стала известна как джунгары. В 1635 г. Батур-хунтайджи основал Джунгарское ханство. В 1638 г. кыргызские беги заявляли послу В. Старкову, что не боятся ни русских, ни алтан-хана, поскольку заключили союз с джунгарами. Енисейские кыргызы начали давать ясак ойратам еще в 1608 г. В частности, албан ойратам платили тубинцы.

В 1615 г. 5000 ойратов и енисейских кыргызов сражались в Кузнецкой земле против русских. В 20-х гг. XVII в. енисейские кыргызы, наряду с ясаком русским и хотогойтам, платили его и ойратам. В 1629 г. с тубинцев собирали дань и хотогойты, и ойраты. В 1631 г. кыргызский бег Енек в Томске говорил, что дает ясак и ойрату сыну Хара-Хулы и алтан-хану. В 1633 г. ойраты и енисейские кыргызы требовали ясака с телеутов.

В 1635 г. джунгары появились в Кыргызской земле. В 1636 г. в случае нападения хотогойтов енисейские кыргызы собирались откочевать к джунгарам. Еще в 1638 г. кыргызские беги заявляли послу В. Старкову, что не боятся ни русских, ни алтан-хана, поскольку заключили союз с джунгарами.

В 1640 г. джунгарский Батур-хунтайджи объявлял русскому послу сыну боярскому М. Ремезову, что енисейские кыргызы – это его ясачные люди. Если енисейские кыргызы делали что-то плохое русским, то джунгарский правитель обещал унять их. В результате переговоров был достигнут компромисс, по которому енисейские кыргызы должны были платить ясак обеим сторонам.

Кыргызский бег Поятан, сын Ишена, воспитывался у джунгар. Енисейские кыргызы заключали брачные союзы с джунгарскими правителями. Однако были между кыргызами и джунгарами и конфликты. В 1644 г. енисейские кыргызы были вынуждены просить помощи у русских из-за вторжения джунгар. Были у джунгар и противоречия с русскими. Так, в 1640 г. русские задержали джунгарских сборщиков ясака. В 1642 г. ойраты совместно с енисейскими кыргызами и их кыштымами воевали против отряда И. Кобыльского на Белом Июсе.

В 1644 г. два кыргызских бега отказали давать ясак джунгарам во второй раз, поэтому хунтайджи направил против них 3500 воинов, которых поддерживал и кыргызский бег Ишей. В 1644 г. Батур-хунтайджи высказывал протест по поводу того, что русские брали

ясак с енисейских кыргызов. Летом 1647 г. джунгары грабили ясачные волости русских в Кузнецкой земле.

В 1669 г. джунгарский хунтайджи Сенге поставил Киличина Кочиочи наместником над енисейскими кыргызами. Он жил в Алтырском улусе на реке Ниня. При восшествии Галдана-Бошокту на престол хунтайджи в земли енисейских кыргызов в 1671 г. был назначен Ейзан Кенегей. Через год он был сменен Байту.

В 1683 г. наместником стал Батыр-Ейзан. Енисейские кыргызы платили албан (ясак) по пять соболей с мужчины. В 80-х гг. XVII в. енисейские кыргызы сражались на стороне джунгар. В битве на реке Чулышман у Телецкого озера кыргызский бег Эренак и его наследник погибли в бою с халха-монголами.

В 1688 г. русские стали отправлять в Кыргызскую землю своих разведчиков. Галдан-Бошокту стал намного активнее, чем при Эренаке, эксплуатировать енисейских кыргызов. Они поставляли ему продовольствие и вспомогательные отряды. Алтырский бег Даин-Эрке, прибыв в ставку хунтайджи, целый год провел в Джунгарии. Отказ же платить албан и выставять воинов грозил данникам серьезными последствиями.

В 1689 г. к Красноярску пришли отряды джунгар и енисейских кыргызов с требованием дать им ясак с качинцев и аринцев. Местный воевода отказался это делать, а послов задержал. Енисейские кыргызы в своих улусах уже готовились к походу на Красноярск, когда в этот город прибыло письмо от Хандыка, брата Галдан-Бошокту, в котором русским предлагался мир. Причиной такого изменения политики стало то, что в 1688 г. енисейские кыргызы отказали джунгарам в отправке вспомогательных контингентов на войну. В ответ на это в 1688 и 1689 гг. джунгары совершили карательные рейды в земли енисейских кыргызов.

От притеснений джунгар многие енисейские кыргызы откочевали под Красноярск. Летом 1691 г. прибыло посольство от джунгар, которое требовало от русских, чтобы им выдали бежавшие 212 юрт енисейских кыргызов, но это требование было отклонено [Бутанаев, Худяков 2000, с. 170–173; Абдыкалыков 1968, с. 45, 106–118].

Причиной столь смелого поведения русских уездных властей стало то, что с 1690 г. джунгары были втянуты в войну с империей Цин и не имели сил воевать с русскими. В 1691 г. джунгарское посольство сообщало, что причин враждовать с русскими у них нет. Москва на запрос сибирских властей, что делать с беглыми, отвечала, что их не стоит выдавать, а следует селить в царских владениях.

Енисейские кыргызы платили ясак русским под Красноярском в 1690 г. В 1691 г. в город прибыло посольство из Алтырского улуса. От кыргызов требовали, чтобы они не собирали дань с русских ясачных. Бег Корчун, несмотря на присягу, данную в 1689 г., продолжал собирать ясак и в 1691 г.

В 1691 г. в Кыргызскую землю пришло 4 джунгарских зайсана в сопровождении 50 воинов. В 1691 г. тубинский бег Шанды Талаев ушел в Канскую землю. Он направил своих послов в Красноярск. Он отправил в Красноярск своего посла и обещал перейти в русское подданство. Русские отправили людей переписать тубинцев. Удалось переписать 111 тубинцев. Шанды Талаев отказался ехать в Красноярск. В декабре 1691 г. он отказал русским в ясаке и аманатах. Джунгары в кыргызских владениях взымали албан.

Осенью 1691 г. Корчун заявлял русским служилым, что тубинцы изменили енисейским кыргызам. Он просил помощи красноярцев в войне против тубинцев. Возле

Коянского мыса на реке Кан 28 февраля 1692 г. красноярские служилые люди под началом В. Многогрешного и Т. Салматова нанесли серьезное поражение тубинцам.

На протяжении февраля-марта 1692 г. в Канской земли русский отряд убил сотни мужчин и сотни женщин и детей взял в полон. В этом походе русским помогали качинцы. В августе 1692 г. алтысарцы и езерцы нападали на русские поселения в Красноярском уезде и отгоняли скот. В декабре 1692 г. люди Шорло-Мергена напали на Камасинскую землицу, где грабили ясачных людей. С 1697 г. енисейские кыргызы перестали присылать аманатов в Томск. В 1699 г. они совершили набег на окрестности Кузнецкого острога, Ачинского и Мелеского острогов Томского уезда. В 1697 г. был издан указ о постройке острога у Абакана, о котором ходатайствовали все жители Красноярского уезда еще в 1690 г.

Весной 1700 г. томские служилые ходили войной на енисейских кыргызов и шустов. В августе 1700 г. енисейские кыргызы подошли под русские села Красноярского уезда и отогнали оттуда скот. Осенью 1700 г. енисейские кыргызы осуществили масштабный поход и на протяжении недели держали в осаде Кузнецкий острог. Отряд енисейских кыргызов воевал и под Красноярском, но против них из Красноярска был послан отряд Ф. Самсонова и Т. Салматова. В битве при реке Малый Кемчуг он разбил енисейских кыргызов.

В 1707 г. тубинцы уже платили ясак красноярскому воеводе. В 1693 г. джунгарский вассал кыргызский бег Шорло-Мерген отогнал скот у русских поданных, на что русские власти заявили протест, и Галдан-Бошокту вынудил своего тайшу вернуть награбленное. В 1694 г. часть джунгар хотела идти на Красноярск войной, однако вторжение не состоялось. Несколько сот джунгар жили во владениях енисейских кыргызов и кормились за их счет. После смерти Галдана-Бошокту в 1697 г. титул хунтайджи унаследовал Цэван-Рабдан. Он продолжил политику Галдана-Бошокту, сначала запретив пограничным племенам нападать на русских.

В 1697 г. из Томска выступил сын боярский С. Лавров с 800 воинами. На реке Каштак русские начали строить острог около рудника серебра. Против них выступили енисейские кыргызы, и битва с русскими продолжалась три дня. Джунгары, узнав о походе русских, пришли в улус Даин-Эрке. В то время как джунгарский посол кузен Эренака Итпала-Медечин (в 1697 г.) предлагал русским жить в мире, кыргызские беги Корчун и Чагун нападали на Томский уезд. Русские стали строить острог на реке Абакан. В 1698 г. кыргызские беги старались дипломатическими средствами добиться ликвидации острога.

В августе 1698 г. Корчун и Чагун были вынуждены дать согласие на постройку острога на реке Каштак. Однако не достигнув цели, енисейские кыргызы в 1699 г. совершили два набега. Джунгары, закончив войну с империей Цин в 1697 г., уже были настроены не так благостно и были готовы оказать помощь.

В 1700 г. енисейские кыргызы во главе Корчуном и Такчый Таипом и джунгары наместника Кичика и зайсана Духар-Мансура были готовы идти войной на Томск, Кузнецк и Красноярск. Осенью этого года Корчун вторгся в Томский уезд и уничтожил деревню Панчинскую.

18 сентября енисейские кыргызы и джунгары появились под Кузнецком и взяли город в осаду. Набег был неожиданным, но ситуацию спас подход отряда из Томска через неделю после начала осады. В конце сентября и в октябре тубинцы и енисейские кыргызы напали на ясачные волости Красноярского и Кузнецкого уездов. В октябре енисейские кыргызы атаковали деревни по рекам Чулым и Томь.

В 1700 г. томский воевода Г. Петрово-Соловово отправил на енисейских кыргызов два отряда под командованием сына боярского С. Тупальского и казачьего головы О. Качанова. Они разбили войско Корчуна. В 1701 г. по приказу царя отряд под командованием детей боярских С. Лаврова и А. Кругликова, выйдя из Томска и Красноярска дошли до реки Сереж. На помощь Даин-Эрке подошел Корчун, и вместе они собрали 2000 воинов против русского отряда в 725 служилых. В состоявшейся битве в урочище Изык енисейские кыргызы потеряли 60 человек, а русские - 36. Поход 728 русских служилых из Красноярска под началом сына боярского К. Самсонова вынудил енисейских кыргызов заключить мир с русскими осенью 1701 г.

В 1701–1702 гг. Цэван-Рабдан отправлял своих представителей добиваться мира с русскими, но эти миссии были неудачны. В конце 1702 г. к русским прибыл приближенный джунгарского правителя Аранжама, который и заключил мир с русскими. В 1702 г. езерский бег Шорло-Мерген требовал ясак в пользу джунгарского хунтайджи [Абдыкалыков 1968, с. 118–123; Барахович 2019, с. 146–147; Бахрушин 1955, с. 221–223; Барахович 2016, с. 551–565; Бутанаев 2007, с. 81–83].

Маньчжуры стали наращивать свое присутствие в пограничных с джунгарами провинциях. К тому времени большинство кыргызов было выселено из Минусинской котловины хунтайджи Цэван-Рабданом в 1703 г. Это было продиктовано сложной внешнеполитической ситуацией. Была достигнута договоренность, что во избежание конфликтов енисейских кыргызов переселят вглубь Джунгарии, а русским будут оставлены ясачные численностью в 300 луков (т.е. всего 1500 населения).

В 1703 г. в Кыргызскую землю прибыло 3000 войска во главе с зайсанами. Кыргызское население было собрано в долине Абакана в устье реки Аскиз. Кыргызы были уведены через реки Томь, Матур, Узас на реку Мрасу; далее — через реки Кондому, Бию, Катунь — на Иртыш, а оттуда на реку Эмель. В Джунгарию ушел Корчун Уизен-тайша (сын Эренака) из Алтысарского улуса, Тангыт Таин-Иркин (Тангут Батур-тайша) из Алтырского улуса, Шорло-Мерген тайша из Исарского улуса.

В 1704 г. казаки, посланные в Кыргызскую землю из Кузнецкого острога, доносили, что не застали в регионе енисейских кыргызов; их не видел в 1722 г. и медик Д. Мессершмидт. Небольшая часть енисейских кыргызов возвратилась в 1708 г., однако это были беглые. В 1705 г. Гун Бубэй приходил в бывший Тубинский улус. Лишь небольшая часть енисейских кыргызов избежала угона. Это были те, кто жили в верховьях рек Таштып и Матур - роды модар и сайын из Тубинского и Алтырского улусов, соответственно. Согласно данным источников, избежавших угона было 300 кибиток Алтырского улуса. Они относились к 12 аймакам.

В декабре 1703 г., марте 1704 г., октябре 1705 г. из Томска было организовано три рейда русских войск. В Минусинской котловине они перебили 400 мужчин, а 900 женщин и детей угнали в полон. В 1704 г. часть енисейских кыргызов попыталась бежать из Джунгарии на родину. В 1704 г. в районе рек Мрасы и Кондомы было убито 133 и взято в плен 120 енисейских кыргызов. Кузнецкие казаки в том же году перебили 78 енисейских кыргызов, а в плен взяли 95 енисейских кыргызов.

В 1707 г. томские казаки на реке Чулым захватили шуйских кыргызов Кучелая Табункина и Конзачака Оханкина. Русские в общей сложности захватили 1380 енисейских кыргызов. На протяжении правления Цэван-Рабдана (1697–1727 гг.) кыргызский вопрос больше не поднимался.

Среди хакасов есть 50 различных фамилий относящихся к сеоку кыргыз. На территории Хакасии осталось только 600 луков, то есть 16 % от бывшего количества боеспособных мужчин.

В Танну-Урянхай (Тыву) бежала некоторая часть енисейских кыргызов. Еще одна группа енисейский кыргызов растворилась среди алтайцев. Наиболее отчаянные енисейские кыргызы бежали к иркутским бурятам.

В 1707 г. в бывшей Кыргызской земле русские построили Абаканский острог. До 1727 г. джунгары и монголы брали албан с кыштымов. В 1718 г. у Саянских гор русские построили Саянский острог. В 1727 г. между Российской империей и империей Цин Кяхтинский трактат, по которому земли по северной стороне Саян были признаны за русскими.

В 1756 г. енисейские кыргызы во главе с четырьмя чайзанами направились в сторону Минусинской котловины. Однако около Усть-Каменогорска их перехватил цинский полководец монгол Цэбденджаб. Только енисейские кыргызы Курбан-Кашки в 1757 г. приняли русское подданство. В 1757 г. после разгрома Джунгарского ханства некоторые кыргызы были переселены войсками империи Цин в Маньчжурию в уезд Фуюй [Бутанаев, Худяков 2000, с. 174-178; Бутанаев, Абдыкалыков 1995, с. 24-25; Бутанаев 1996, с. 102-126; Уметбаев 2009; Бутанаев 1998, с. 39-41; Абдыкалыков 1968, с. 123-129; Бутанаев 2007, с. 93-97, 287].

Таким образом, мы пришли к следующим выводам.

Конфедерация енисейских кыргызов находилась на стыке границ нескольких государств и имела буферное положение. В первой половине XVII в. на влияние в Минусинской котловине претендовали русские, ойраты и хотогойтское государство алтан-ханов. В 20–40-х гг. XVII в. енисейские кыргызы искали покровительства у хотогойтских алтан-ханов. В правление алтан-хана Омбо-Эрдени случались столкновения с енисейскими кыргызами, отчего последние искали покровительства русских, но это было скорее исключением.

Ситуация изменилась в правление алтан-хана Лоджана, который своими походами в 50–60-х гг. XVII в. опустошал кыргызские земли. Спасение от вторжений халха-монголов енисейские кыргызы нашли в переориентации на джунгарского хунтайджи Сенге. Тот оказывал помощь енисейским кыргызам и против русских.

Агрессивную политику енисейские кыргызы проводили при беге Эренаке. В 60–70-х гг. XVII в. енисейские кыргызы при помощи джунгар смогли перейти в наступление на русские остроги. Джунгарские хунтайджи оказывали поддержку енисейским кыргызам в обмен на уплату албана и участие енисейский кыргызов в войнах джунгар.

Существенно изменилась джунгарская политика только после смерти Эренака и демарша кыргызской знати в 1688 г. Над джунгарами висела угроза войны с империей Цин, и в её преддверии они хотели договориться с русскими о мире.

Политика же русских в конце XVII в. состояла в том, чтобы не выдавать беглых енисейских кыргызов джунгарам. В начале XVIII в. русские перешли в наступление на позиции енисейских кыргызов, и Цэван-Рабдан счёл за лучшее переселить последних вглубь своих владений, чтобы кыргызский вопрос не стал причиной войны с русскими.

Депортация енисейских кыргызов джунгарами в 1703 г. обусловила исход кыргызского населения из Минусинской котловины. На протяжении XVIII в. она населялась прежними кыштымами енисейских кыргызов. Возвращение части енисейских

кыргызов стало возможным только после падения Джунгарского ханства. Смешение кыштымов и енисейских кыргызов дало начало хакасскому этносу.

Литература

1. Абдыкалыков А. Енисейские кыргызы в XVII веке (исторический очерк). Фрунзе: Илим, 1968. 140 с.
2. Абдыкалыков А. Переселение енисейских кыргызов в начале XVIII в. и их историческая судьба // Этнические культуры Сибири: Проблемы эволюции и контактов. Сборник научных трудов. Новосибирск: Сибирское отделение Академии наук СССР, 1986. С. 81–99. URL: http://www.kyrgyz.ru/articles/khakas/a_abdykalykov_pereselenie_eniseyskih_kyrgyzov_v_nachale_xviii_v_i_ih_istoricheskaya_sudba/ (дата посещения: 18.02.2018).
3. Барахович Н. П. Борьба с князьями енисейских кыргызов в 1641–1642 гг. и основание Ачинского острога // История военного дела: исследования и источники. 2015. Т. VII. С. 234–264. URL: http://www.milhist.info/2015/11/25/barakhovich_1/ (дата посещения: 18.02.2018)
4. Барахович Н. П. Службы на крови: Служилые люди Енисейского острога и борьба с енисейскими кыргызами в конце XVII века // История военного дела: исследования и источники. 2016. Специальный выпуск V: Стояние на реке Угре 1480–2015 гг. Ч. II. С. 538–592. URL: http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Barakhovich_06.pdf (дата посещения: 18.02.2018)
5. Барахович Н. П. О статье Я. В. Пилипчука Хонгорай в центральноазиатском треугольнике: Отношения енисейских кыргызов с русскими, халха-монголами, джунгарами и империей Цин // *Parabellum novum*. № 11 (44). СПб.: Фора-Принт, 2019. С. 135–150
6. Бахрушин С. В. Енисейские кыргызы в XVII в. // Бахрушин С. В. Научные труды. Т. III. Ч. 2. М.: Издательство Академии наук СССР, 1955. С. 176–224.
7. Бутанаев, В.Я. Государство кыргызов на Енисее в древнетюркскую и монгольскую эпохи / Отв. ред. проф. Т.К.Чоротегин. – Бишкек: MaxPrint, 2016. –302+iv с., илл.
8. Бутанаев В. Я. К вопросу о кыргызско-хакасских этнографических связях // Кыргыз: Этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в Центральной Азии. Материалы Международной научной конференции, посвященной 1000-летию эпоса «Манас» 22–24 сентября 1994 г. Бишкек: Кыргызстан, 1996. С. 102–126. URL: http://www.kyrgyz.ru/articles/khakas/butanaev_v_vya_k_voprosu_o_kyrgyzsko-hakasskih_etnograficheskikh_svyazyah/ (дата посещения: 18.02.2018)
9. Бутанаев В. Я. Присоединение Кыргызской земли к России и судьба енисейских кыргызов // Россия и Хакасия: 290 лет вместе. Абакан: Хакасский государственный университет им. Н.Ф.Катанова, 1998. С. 36–42. URL: <http://nbdrx.ru/pdf/staty/ax0000009.pdf> (дата посещения 18.02.2018)
10. Бутанаев В. Я. История вхождения Хакасии (Хонгорая) в состав России. Абакан: Издательство Хакасского государственного университета, 2007. 296 с.
11. Бутанаев В., Абдыкалыков А. Материалы по истории Хакасии XVII–начале XVIII в. Абакан: Хакасский государственный университет им. Н. Ф. Катанова, 1995. 260 с.
12. Бутанаев В. Я., Худяков Ю. С. История енисейских кыргызов. Абакан: Хакасский государственный университет им. Н. Ф. Катанова, 2000. 272 с.
13. Добжанский В. Н. Городки енисейских кыргызов в XVII веке: Историографический миф или историческая реальность? // Археология, этнография и антропология Евразии. № 4 (32). Новосибирск: Сибирское отделение Российской академии наук, 2007. С. 81–90. URL: <http://www.archaeology.nsc.ru/ru/publish/journal/doc/2007/324/7.pdf> (дата посещения: 18.02.2018).

14. Каратаев О. Эренак-бек: Государственный и политический руководитель кыргызов Южной Сибири. URL: http://kghistory.akipress.org/unews/un_post:3743; http://kghistory.akipress.org/unews/un_post:3752 (дата посещения: 18.02.2018);
15. Козьмин Н.Н. Князь Иренак: Эпизод сибирской истории [XVII в.] // Сибирские записки. № 1. Красноярск: Издатель В.М. Крутовский, 1916. С. 41–58
16. Уметбаев Т. Ш. Тюркские этнические общности в Джунгарском ханстве XVII–XVIII вв.: Автореферат диссертации на соискание ученой степени к. и. н. Томск: Томский государственный университет, 2009. 27 с. URL: <http://sun.tsu.ru/mminfo/000343920/000343920.pdf> (дата посещения: 18.02.2018)
17. Чаптыкова Н. Н. Кыргызская земля в представлениях русских современников XVII века: Автореферат диссертации на соискание ученой степени к. и. н. СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет, 1999. URL: <http://cheloveknauka.com/kirgizskaya-zemlitsa-v-predstavleniyah-russkih-sovremennikov-xvii-veka> (дата посещения: 18.02.2018)
18. Худяков Ю. С. Взаимодействие русских с тюркскими этническими группами в Южной Сибири в XVII веке // Культура русских в археологических исследованиях: Сб. науч. ст. Т. II. Омск - Тюмень - Екатеринбург: Издательство Магеллан, 2014. С. 148–150. URL: http://ostrog.ucoz.ru/publ/kh/khudjakov_ju_s/vzaimodejstvie_russkikh_s_tjurkskimi_ehtnicheski_mi_gruppami_v_juzhnoj_cibiri_v_xvii_veke/209-1-0-439 (дата посещения: 18.02.2018)
19. Tchorev (Chorotegin), T. The Kyrgyz; in: The History of Civilisations of Central Asia, Vol. 5, Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century /Editors: Ch.Adle and Irfan Habib. Co-editor: Karl M. Baipakov. – UNESCO Publishing. Multiple History Series. Paris. 2003. – Chapter 4, p. 109 – 125.

КЫРГЫЗ КООМУНДАГЫ ТИЛДИК КЫРДААЛ

Токтогулова Гүлжамал Тыныбековна фил.и.к., доценти
Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети
Жалал-Абад, Кыргызстан
toktogulova.72@mail.ru

Аннотация Бул илимий макалада советтик мезгилдеги Кыргызстандын тил кырдаалынын өзгөчөлүктөрү каралат. Ар кандай социалдык өнүгүүдөгү эң татаал көрүнүш катары тил көйгөйү белгиленип, кыргыз коомундагы советтик мезгилдеги тилдик кырдаалдын көйгөйлүү жактары анын актуалдуулугунан кабар берет. Макалада совет бийлигинин жылдарындагы тил маселелеринин жөнгө салынуусу, ошол доордун тил саясатын талдоо, орус жана кыргыз тилдеринин ордун аныктоо аракеттери берилди. Изилдөө ишинин негизги максаты 1917-1990-жылдардагы Кыргызстандагы тилдик кырдаалды объективдүү изилдөө саналып, милдет катары совет бийлигинин орношу менен тил маселелерин чечүү жолдору, араб, латын жана орус алфавитинин киргизилиши, 1940-1980-жылдардагы орус жана мамлекеттик тилди анализдөө, 1989-жылы кыргыз тилинин мамлекеттик тил макамын алуусу, Октябрь революциясына чейин жазылып жана сакталып калган эмгектер жана тил теориясына тиешелүү адабияттар колдонулуп, ошондой эле постсоветтик мезгилдеги эмгектер да колдонулду.

Ачкыч сөздөр: жазма маданият, тилдик кырдаал, тил саясаты, чагатай тили, араб алфавити, латын тамгасы, орус кириллицасы, улуттук жазуу.

ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В КЫРГЫЗСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Токтогулова Гүлжамал Тыныбековна к.филос.н., доцент
Жалал-Абадского государственного университета
имени Б.Осмонова
Жалал-Абад, Кыргызстан
toktogulova.72@mail.ru

Аннотация. В данной научной статье рассматриваются особенности языковой ситуации в Кыргызстане в советский период. Языковая проблема обозначена как наиболее сложное явление в любом общественном развитии, а проблемные стороны языковой ситуации в кыргызском обществе в советский период указывают на ее актуальность. В статье речь идет о регулировании языковых вопросов в годы советской власти, анализе языковой политики той эпохи, попытках определить место русского и кыргызского языков. Основной целью исследовательской работы является объективное изучение языковой ситуации в Кыргызстане в 1917-1990 гг., задачей которого являются пути решения языковых проблем с установлением советской власти, введением арабского, латинского и русского алфавитов, анализе русского и государственного языка в 1940-1980 гг., а в 1989 г. получение кыргызского языка статуса как государственного, использованы работы, написанные и сохранившиеся до Октябрьской революции и литература, связанная с теорией языка, а также работы с постсоветского периода.

Ключевые слова: письменная культура, языковая ситуация, языковая политика, чагатайский язык, арабский алфавит, латиница, русская кириллица, национальное письмо.

LANGUAGE SITUATION IN THE KYRGYZ SOCIETY

Toktogulova Guljamal Tynybekovna

Abstract. *This scientific article discusses the features of the language situation in Kyrgyzstan during the Soviet period. The language problem is designated as the most complex phenomenon in any social development, and the problematic aspects of the language situation in the Kyrgyz society in the Soviet period indicate its relevance. The article deals with the regulation of language issues during the years of Soviet power, the analysis of the language policy of that era, attempts to determine the place of the Russian and Kyrgyz languages. The main goal of the research work is an objective study of the language situation in Kyrgyzstan in 1917-1990, the task of which is to solve language problems with the establishment of Soviet power, the introduction of Arabic, Latin and Russian alphabets, the analysis of the Russian and the state language in 1940-1980, and in 1989 the Kyrgyz status of the language as the state language, works written and preserved before the October Revolution and literature related to the theory of language, as well as works from the post-Soviet period are used.*

Keyword: *written culture, language situation, language policy, Chagatai language, Arabic alphabet, Latin alphabet, Russian Cyrillic, national script.*

Актуалдуулугу жана негизги максат. Ааламдашкан алкакта жашап жаткан Кыргызстанда улуттук же мамлекеттик тил маселеси көйгөйлүү маселелердин бири катары коомчулукту түйшөлтүп жаткан учуру. Мындай көйгөйлүү көрүнүшкө дуушар болууга бир мезгилдеги Орусиянын курамында болуу менен орусташтыруу саясатын баштан кечирүү, андан соң орус тилине көбүрөөк ыктоо жараянын айтууга болот. Айрыкча, совет бийлиги орногондон кийинки мезгилдерде, айрыкча XX кылымдын экинчи жарымында биротоло синирип алуу көрүнүшү ачык байкалып, постсоветтик мезгилде мамлекеттик тилди өнүктүрүү жаатында бир топ аракеттер болгондугуна карбастан, көйгөй катары кала берүүсү учурдун актуалдуу маселеси экендигин күбөлөндүрүп турса, экинчи актуалдуулук катары кыргыз коомундагы тил маселеси коргоого да колдонууга да муктаж экендигинин илимий чөйрөдө да байма-бай айтылып, көйгөйлүү маселеге айланып бара жаткандыгы. Кыргыз коомундагы XIX кылымдын экинчи жарымынан XX кылымдын 90-жылдарындагы тил эволюциясын тарыхый өңүттө анализдөө негизги проблема катары коюлуп, негизги максат катары тарыхнаамалык эмгектерди, булакнаамалык маалыматтарды, орус саякатчыларынын, илимпоздорунун Түркстан таануу, чыгыш таануу, кыргыз таануу багытындагы, тил саясатын, тил курулушун, тилдик кырдаалды изилдөөчүлөрдүн эмгектерин илимий өңүттө иликтеп, жетишилген жыйынтыктарды илимий чөйрөгө сунуштоо зарылдыктары белгиленди.

Изилдөөнүн негиздери жана ыкмалары. Бир учурда Орусия каратып алган Түркстан крайынын курамындагы кыргыз коомунда тил саясаты падыша өктөгүнүн административдик саясатынын бир бөлүгүн түзүп, бул багытта бир катар жоболор бекитилип, атайын бекитилген ишмерлер тарабынан көзөмөлдөнүп, иш аракеттер жүргүзүлүп турган. Бул жараяндын ишке ашуусу тууралуу маалыматтарга токтолсок, ошол доордогу жазма булак маалыматтарынын, орус саякатчыларынын, илимпоздорунун, маалымат берүүчүлөрүнүн, чыгыш таануучуларынын негиздүү баа берүүлөрү саналып, ал өз кезегинде кыргыз коомунда ишке ашкан тил жана жазуу эволюциясынын өбөлгөлөрүн аныктоого мүмкүндүк жаратты.

Кыргыз коомундагы тилдик кырдаалды иликтөөдө тарыхый-генетикалык, тарыхый-салыштырмалуулук, тарыхый-системалык ыкмалар пайдаланылды. Колониалдык Россиянын Кыргызстандагы административдик саясатын чагылдырган официалдуу, официалдуу эмес көз караштагы тарыхый эмгектерди салыштыруу, көз караштарды иликтөө үчүн тарыхый-салыштырмалуулук, ал эми кыргыз коомундагы маданий-руханий аң-сезиминин өзгөрүшүнө анализ жасоодо тарыхый-генетикалык, тарыхты өнүгүүнүн ырааттуулугу, белгилери, өзгөчөлүктөрү, өнүгүүсүнүн жалпы закон ченемдүүлүктөрү менен анализдөөдө тарыхый, чыныгы тарыхый ой-жүгүртүү менен далилдүү логикалуу бүтүм чыгарууда логикалык ж.б. илимий ыкмалар колдонулду.

Негизги текст. Тил-адамдардын баарлашуусунун эң маанилүү каражаты катары сыпатталып келет. Тил болбосо, адамдын байланышы мүмкүн эмес, ал эми байланышы жок коом болушу мүмкүн эмес, ой жүгүртүү, башкача айтканда, адамдын чындыкты жана андагы өзүн түшүнүшү да мүмкүн эмес. Узак убакыт бою окумуштуулар тил жаныбарлар жана өсүмдүктөр сыяктуу эле организм; бардык тилдер каалаган жерде жана каалаган убакта жаратылыштын мыйзам ченемдеринин негизинде өнүгөт; бардык организмдер сыяктуу эле, ал туулат, жетилет, гүлдөйт, жоголот, өлөт деген ойлорун айтып келишкен.

Тил этномаданий иденттүүлүктүн калыптанышынын өзөгү болуп саналып, адамдын өзүн-өзү аныктоосунун эң маанилүү жолдорунун бири экендиги да реалдуу көрүнүштөрдөн.

Учурдагы ааламдашуу алкагы көптөгөн улуттардын бирдиктүү тили болуп саналган улуттук тилин олуттуу өзгөртүүлөргө алып келип, кээде толук жок болуу көрүнүштөрүнө да себепчи болууда. Мындай көрүнүштөр ар бир мамлекеттин улуттук тил маселесинин тагдырын, келечегин дыкат ойлонуусу зарыл экендигинен кабар берет. Ошол эле мезгилде учур талап кылып жаткан көп тилдүүлүктү да көз жаздымда калтырбоо керектигин эске алуу зарыл. Анткени, ааламдашкан алкак эл аралык маселелерге аралашуудан турат. Тил маселесин изилдөөчүлөрдүн пикирине ылайык: “тил мамлекеттик саясаттын ажырагыс бөлүгү болуп саналып, тил теориясынан жана практикасынан, тилди пландоодон, тилди өнүктүрүүнүн жүрүшүнөн, колдонуудагы тилдердин иштешинин максатка багытталгандыгынан, баарлашуунун жаңы тилдик каражаттарын түзүүдөн жана өркүндөтүүдөн тураары” туура белгиленген (5, с.254).

Тил маанисинин илимий анализин сунуштаган Ата Мекендик окумуштуулардын саны да арбын. Автордун пикирине ылайык, тил эң татаал коомдук саясий көрүнүш чоң функционалдык жана ролдук жүктү көтөрөт, маданий-коммуникативдик жараяндарды оптималдаштыруу, өзүнчө этникалык социумдун туруктуу өнүгүүсүн камсыздоочу, улуттук коопсуздукту жана этностор аралык маданиятты жөнгө салуучу факторлордун бири. Улуттук идеология жана улуттук сезимдер багытталган негизги объекти болуп тил саналат, ал этносторду айырмалоочу негизги белги, байыркы доорлордон бери, ал байланыш каражаты катары гана эмес, концептуализацияга дуушар болгон, ошондой эле жарандардын саясий жүрүш-турушунун эталондорун берүүчү башкаруунун саясий инструменти. Тил менен саясаттын катышынын мүнөзүнө жараша изилдөөчүлөр эки аспекти айырмалашат, алардын биринде тил курал катары иштейт, экинчисинде, саясий таасирдин объектиси. Эгерде биринчи учурда биз белгилүү бир саясий максаттарга жетүү үчүн адресаттын аң-сезимине тилдин таасири же “тилди манипуляциялоо” менен алектенсек, ал эми экинчисинде – иш жүзүндө “тил саясаты” улуттук саясаттын курамдык бөлүгү болуп, тил процесстерин өнүктүрүүгө мамлекеттин жана анын компетенттүү

органдарынын нормативтүү ченемдик таасирлерин гана шарттабастан, тил менен байланышкан, этно-саясий абалды, чыр-чатактарды, тилдик кырдаалды саясий контролдоонун бөлүгү болуп саналат. Тил саясаты заманбап мамлекеттердин ишмердүүлүгүнүн көптөн бери түзүлүп келе жаткан багыттарынын бири болгонуна карабастан, негизинен дүйнөнүн ар кандай илимий мектептеринде бул түшүнүккө киргизилген маанилердин айырмачылыгынан улам, “тил саясаты” термини бүгүнкү күнгө чейин түшүнүксүз бойдон калууда. Бул тууралуу “тил саясаты” Концепциясынын семантикалык талаасына кирген квазисинонимдик чет тилдүү терминдердин чоң тизмеси далилдеп турат - language development, language modernization, planification linguistique ж.б., - алардын котормосу максатка ылайыксыз көрүнөт, анткени алардын ар биринин артында өзүнүн маданий реалдуулугу турат деген пикири Э.Д.Сулейманованын пикири менен үндөшүп турат (7, с.6-7).

Социоллингвистикада “ тил саясаты “менен катар” тил куруу” жана “тил пландаштыруу”, “тилдик кырдаал” түшүнүктөрү бар. XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башындагы кыргыз, казак сыяктуу жазуусу жок тилдер үчүн улуттук алфавитти түзүү, улуттук тилдеги иш кагаздарды, басылмаларды, улуттук билим берүүнү өнүктүрүү максатында биринчи жолу 20-30-жылдары СССРде улуттук азчылыктын тилдерин өнүктүрүү боюнча мамлекеттик иштерге карата (РКП съездинин(б) 1921-жылдагы чечимине ылайык) пайда болгон. “Тилди пландаштыруу” терминин алгач 1959-жылы америкалык лингвист Эйнар Хауген Норвегиядагы тилдик чыр-чатактар жөнүндөгү эмгегинде жана үчүнчү дүйнө өлкөлөрүндөгү тилдик кырдаалдарга карата колдонулган. “Тил көйгөйлөрү бар жерде ТП (тилди пландаштыруу) изилдөө талап кылынат.”- деп жазган изилдөөчү. – <...> Мурунку эмгектеримдин биринде мен ТПну “окшош эмес сүйлөө жамааттарынын мүчөлөрү жазуу жана сүйлөө тилин жетектөө үчүн ченемдик орфографияны, грамматиканы жана лексиканы даярдоо иши” деп аныктадым дейт ал (13, с.8).

Адатта, “тил куруу” жана “тилди пландаштыруу” терминдери конкреттүү тилдердин коммуникативдик жана социалдык мүмкүнчүлүктөрүн чыңдоо багытындагы конструктивдүү иш-чараларды белгилөө үчүн колдонулган. Ошол эле учурда, “тил саясаты” терминин колдонуу позитивдүү жана деструктивдүү жалпылоодо артыкчылыктуу болгон таасирин тилге тийгизет, атап айтканда – аны колдонуу чөйрөсүнө тыюу салуу же чектөө сыяктуу түшүнүүгө болот. «Тилдик кырдаал» терминин алгач белгилүү француз лингвисти Антуан Мэйе илимий колдонууга киргизген. Автор «жаңы Европанын тилдери» аттуу эмгегинде колдонуу шарттарын, ошондой эле тигил же бул аймактагы ар башка тилдердин жана бир тилдин ар кандай аспектилеринин ортосундагы байланышты жана өз ара байланышты сүрөттөөдө «тилдик кырдаал» түшүнүгүн колдонот деген пикирин айтуу менен... «тилдик кырдаал деп биз административдик-аймактык биримдикте жана этникалык жалпылыкта байланышты тейлеген тилдердин жана функционалдык стилдердин жыйындысын атайбыз» деп аныктама берет (9, с.45,79). Бул термин өткөн кылымдын 20-30-жылдарында Д. Вестерман, К. Лопез, К.М. Доу ж.б. сыяктуу Азия жана Африка элдеринин тилдерин изилдеген чет элдик лингвисттердин эмгектеринде кеңири колдонулган. «Тилдик кырдаал»термининин башка аныктамалары да бар. Белгилүү лингвист А. Д. Швейцер: «... тилдик кырдаалды социалдык-коммуникативдик тутумдардын жана подсистемалардын модели катары аныктоого боло тургандыгын» айтат. “Тилдик кырдаал” терминин көптөгөн окумуштуулар ар түрдүүчө колдонушкан, түпкү маанисинде

тилдер жана аны алып жүрүүчүлөр, элдин руханий маданияты, бир тилдин жашоо формаларынын (ошондой эле стилдеринин) жыйындысы же алардын аймактык-социалдык өз ара байланышындагы жана белгилүү бир географиялык чектердеги функционалдык өз ара аракеттенүүсүндөгү тилдердин жыйындысы, тилдин башка тилдерге болгон мамилеси, мейкиндик жана социалдык өз ара аракеттенүүнүн ар кандай формаларында көрүнүүсү, социалдык шарттардын таасири астында тилдин жашоосунун ар кандай формаларынын иштешинин мүнөзү жана алардын конкреттүү этностук жамааттын жашоосунун бардык чөйрөлөрүндө башка тилдер менен өз ара аракеттенүүсү, белгилүү бир этностук жалпылыкта же административдик аймактык бирикмеде байланыш континуумун тейлеген тилдин (тилдердин, аймактык койндордун, аймактык жана социалдык диалектилердин) жашоо формаларынын жыйындысы катары каралат.

Кыргызстандын көп түрдүү этно-тилдик кырдаалынын калыптанышына XIX кылымдын урунттуу окуясы болуп саналган Орусиянын курамына кошулуу жараяны, анын алкагындагы чек араларды бир нече жолу кайра кароо, мамлекеттик-саясий түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрү жана өзгөчө кырдаалдагы окуялар, коомдук системанын түп-тамырынан бери өзгөрүшү, эгемен өлкөгө айланган Кыргызстан коомун жана экономикасын модернизациялоо, чек араларды кайрадан тактоо сыяктуу көрүнүштөр түздөн-түз таасир эткен. Кыргыз Республикасынын баш мыйзамына ылайык өлкөдө жашаган ар бир этнос өзүнүн тилин сактап жана өнүктүрүүгө укуктуу экендиги мамлекеттин баш мыйзамында жазылган. Учурда Кыргызстанда 100 ашык этностор бар (2017). 2019-жылдын статистикасына ылайык Кыргызстанда кыргыздар - 4695646, өзбектер - 940628, орустар - 348935, дунгандар - 72240, уйгурлар - 58168, тажиктер - 56219, түрктөр - 44112, казактар - 36022, татарлар - 26992, азербайжандар - 20771, корейлер - 17105, украиндер - 10600, немистер - 8201, түркмөндөр - 2142, чечендер - 1701, белорустар - 916, армяндар - 793, грузиндер - 569, еврейлер - 447, молдовандар - 369, литовдуктар - 148, эстондор - 96, латыштар - 74, башка улуттар – 46706 (Эл аралык эне тил күнү, 2021). Улуттук статистика комитетинин маалыматы боюнча, 2022 - жылдын январь айына карата республиканын калкынын саны 6636 803 адамды түзгөн, анын ичинен кыргыздар 4896 182 адамды (74%), өзбектер 985358 адамды (15%), орустар 341351 адамды (5%) түзөт. Жарандардын калган 6% уйгур, дунган, тажик, түрк ж.б. этностук жамааттардын өкүлдөрүнөн түзүлөт. Демографиялык жактан алганда, өлкөнүн калкы жаш: 2021-жылдын башында орточо жашы 27,9 жашты түзгөн (Национальный Статистический Комитет КР, 2021). Демек, кыргыз коомунда жүздөн ашуун тил жашайт деп логикалык бүтүм чыгарууга болот.

Кыргыз Республикасынын тил саясатынын түзүмү өзүнүн өзгөчөлүгү менен айырмаланып, көптөгөн тилдерди айрыкча үч тилди айкалыштырып турат, алардын экөө (кыргыз жана орус) өлкөнүн аймагында жашаган негизги жана этникалык топтордун тилдери, үчүнчүсү (англис) эл аралык коомчулуктун негизги тилдеринин бири десек болот.

Кыргыз коомунун аймагындагы тилди пландоо саясатында орчундуу реформалар жүргүзүлбөгөнү менен бир катар иш-пландар, мыйзамдар, жоболор иштелип чыгып турган. Кыргыз эли тарыхы терең түпкүлүктүү эл болуп саналгандыктан, илгертеден эле өз тили, өзүнө таандык менталитети, жазуусу болгондугун тарых беттери тастыктап турат. Кыргыз эли бир мезгилдерде өз алдынча каганат курган эл болуп, бирде канаатташ элдер менен үзөңгүлөш күн кечирип, бирде көз каранды болсо, бирде эркин эл катары жашап келген. Кыргыз элинин тарыхындагы ушундай урунттуу окуяларынын бири Кыргызстандын Орусиянын курамында болуусу. Кыргыз элинин улуттук жана тилдик курулушунун

тарыхын орус эли менен бириктирген ушул окуя тарыхта советтик мезгил же совет бийлиги деп аталып калды. Совет бийлиги тарабынан кабыл алынган алгачкы документтердин бири «Орусия элдеринин укуктарынын декларациясы» болуп, анда улуттук азчылыктардын жана этнографиялык топтордун өнүгүшү, элдердин өзүн эркин аныктоо жана улуттук жана диний мыйзамдарды жокко чыгаруу укугу жарыяланган артыкчылыктарды белгилей кетүүгө болот. Советтик мезгилдеги улут саясатынын негиздери 1922-жылдары түптөлүп, бул саясаттын ичинде кээ бир улуттардын тил маселеси да камтылган. Ошол эле мезгилде союздук республикалардын тили катары орус тили эсептелген. 1920-жылдары Совет Республикасынын бүткүл аймагында жергиликтүү калкты административдик иш-аракеттерге мүмкүн болушунча кеңири тартуу, андан кийин иш кагаздарын жергиликтүү тилдерге өткөрүү курсу киргизилгендиги да бир катар изилдөөчүлөр тарабынан белгиленип келүүдө (15, с.37). И. А. Бодуэн де Куртэнин «эч бир тил мамлекеттик деп эсептелбейт жана бардык билимдүү жарандар үчүн милдеттүү» – деген пикири кыргыз коомундагы өзгөрүүгө дуушар болгон тил кырдаалынын бир себебин туюнтуп тургандай түр калтырат (16, с.8).

Орусиянын курамына караган улуттарда мамлекеттин административдик-аймактык бирдиктерин түзүүнүн негизи калктын улуттук таандыктыгы деген жоболор кабыл алынгандыгына карабастан, Орто Азияда көп эле иш жүзүнө ашпагандыгы менен чыпатталат. Кыргыз коомунун этно-тилдик түзүмү абдан чачыранды, тактап айтсак, түштүк бөлүгүндө кыргыздар, өзбектер, тажиктер, түндүгүндө кыргыздар, дунгандар, орустар, татарлар, уйгурлар ж.б. бир катар этностук азчылыктын өкүлдөрү ээлешкен. Кыргызстандагы тилдик өзгөчөлүк этностук өзгөчөлүк менен тыгыз байланышкан. Мындай көрүнүштү академик В.В. Бартольд: «Орто Азиянын отурукташкан калкы өзүн биринчи кезекте мусулман, андан кийин белгилүү бир шаардын же аймактын жашоочусу сезет, белгилүү бир элге таандык болуу ою ал үчүн эч кандай мааниге ээ эмес» деп белгилеген (17, с.562).

Көчмөн кыргыздардын мендигин (иденттүүлүгүн) таануусу уруулук таандыктыгы менен байланышкан учурлары кездешет, бирок ошол эле уруулук таандыктар ар башка өкүлдөрдө, аймактарда кездешкендиктен, урууга тиешелүү тилдик айырмачылыгы менен бөлүнүү натыйжа бербей тургандыгы айкын көрүнүш. 1924-жылы Орто Азияда аймактарды чектеп бөлүү жараяны жүргүзүлгөндө, ар бир улут үчүн адабий тилдерди түзүүнү болжолдогон лингвистикалык компонент биринчи планга чыккандыгы да ошол учурдун чындыгы. Мындай жараян коңшулаш өлкөлөрдө да болуп, ар бир элдин өзүнүн улуттук тилин куруусунда окумуштуулар туш болгон биринчи көйгөй тилдин графикасы болгондугу маалым. Орто Азияны жердеген элдер анын ичинде кыргыз эли да мусулман дининде болушкандыктан, анын алып жүрүүчүсү катары араб алфавитин колдонушкан. Кыргыз коомунда 1925-жылы араб жазуусу реформаланып, бир топ убакыт колдонулгандыгына карабастан, 1927-жылдары латын алфавитине алмаштыруу идеясына алып келгендиги, бул идеяны колдоо үчүн ар кандай себептер келтирилгендиги, бирок негизги түрткү маанисинде батышка багыт алуу саясаты жүргүзүлгөндүгү менен сыпатталат. Латын алфавитинин олуттуу артыкчылыгы катары анын эл аралык мүнөзү деп эсептеген көз караштардын арбындыгында. Андан соң кыргыз коому 1939-жылдары орус кирилл тамгасына өттү. Тилдик реформаларды кыргыз коомчулугу, кыргыз элинин алгачкы интеллигенциясынын өкүлөрү кээ бир учурларда карама-каршылыктуу көз карашта кабыл алышкандыгы байкалат. Маселен И.Арабаев реформаланган араб алфавитинин колдоочусу болсо, К.Тыныстанов латын алфавитине өтүүнү жактаган, ошол эле учурда аны ишке

ашыруучулардын сап башында турган. Ушундай эле көрүнүш коңшулаш Казакстанда да болгондугу маалым.

Совет мамлекетинин идеологиясы боюнча, орусташтыруунун маанилүү натыйжасы мусулман калкынын арасында мусулмандык сабаттуулуктун төмөндөшүнө алып келип, кээ бир чыгармалар өз мезгилинде жарык көрбөй келгендигин да тарых чындыгы далилдеп турат. Союздук республикалардын катарын толуктаган Советтик Кыргызстандын улуттук-тил саясатында коомдук процесстер да чагылдырылып турган. Тактап айтканда, коомдун алдыңкы пикрдеги ойчулдары жана алгачкы кыргыз интеллигенциясынын өкүлдөрү тилдик маселелерди улуттук кызыкчылыкка айкалыштырып көтөрүп чыгуунун запкысын тартышкан жана көпчүлүгү улутчул, буржуазиячыл жана башка пропагандалардын негизинде репрессияланган учурлары да кездешкен. Советтик мезгилде партиялык-мамлекеттик аппаратты андан ары өнүктүрүү жана маданий-билим берүү маселелерин чечүү үчүн жаңы кадрлар талап кылынган, аларды даярдоо үчүн советтик системаны колдогон тармактар түзүлгөн. Мындай көрүнүштү Е.Д.Поливанов: “Болжол менен айтканда, ал орус тилинин өкүлү катары билим алып, эне тилинин өкүлү катары «жөнөкөй адам « бойдон калды», - деп жазган (4, с.227). Е.Д.Поливанов белгилеген мындай «жөнөкөй адам» позициясы объективдүү негизделген. Репрессиянын кесепети катары улуттук автономияларда этностун тилинин жогору болуусу тууралуу маселелер күн тартибине коюлуп келгендигине карабастан, улуттук интеллигенциянын өкүлдөрүнүн саны, кадыр-баркы тездик менен азайып бара бергендигин постсоветтик мезгилдеги илимий пикирлерден кездештирүүгө болот. Улуттук азчылыктардын жаңы билимдүү катмары башкача айтканда айрыкча кыргыз элинин алгачкы интеллигенциясынын өкүлдөрү эки тилдүү болсо да, эне тили күнүмдүк контекстте гана колдонулгандыгы, андоосуз шартта чектелгендиги байкалат. Мындай жараян канаатташ жашаган казак калкында да кездешкендиктен этникалык казак С.А.Асфендияров: “Кандай гана казак болбосун мен өз тилиме караганда орус тилин жакшы үйрөнөм деп айтат, кыргыз баласын орус тилин үйрөнүүгө кубануу менен берет” (6, с.156) – деп тарыхый жараянды даана белгилегендиги Д.А.Аманжолованын эигегинде көрсөтүлгөн. Демек, советтик мезгилдеги улуттук саясатынын милдеттерин талдоо менен, жергиликтүү маданияттарды жана тилдерди өнүктүрүүгө артыкчылык берилген эмес деген тыянак чыгарууга болот.

1930-жылы БСКП (б) XVI съездинде И.В.Сталиндин: “улуттук формадагы жана мазмуну боюнча социалисттик маданияттардын пайда болушу <...> аларды бир жалпы социалисттик маданиятка бириктирүү үчүн, пролетариат дүйнө жүзү боюнча женишке жеткенде” (10, с.369) деген пикири да жогорудагы бүтүмдү бекемдеп турат. Ошол мезгилдеги коомдук аң-сезим жана мамлекеттин объективдүү кызыкчылыктары кыргыз коомунун атуулдарынан орус тилин билүүнү талап кылгандыгы реалдуу көрүнүш. 1930-жылдардын экинчи жарымында бир жагынан латын тамгасы экинчи жагынан орус тилин пайдалануу коомдогу зарылдыктардын бири болгондугуна карабастан, экөөнүн бирөөсүнө ыктоо зарылдыгы келип чыгып, орус жана жергиликтүү тилдерди жемиштүү өздөштүрүүдөгү татаалдыктарга кептелишти. Ошентип кыргыз эли орус алфавитине 1941-жылдан тарта өтүшүп, бүгүнкү күнгө чейин колдонуп келебиз. Орус тилин билүүнүн маанилүүлүгү айрыкча Ата Мекендик согуш жылдарында байкалып, союздаш өлкөлөрдүн анын ичинде кыргыз элинин жарандары жалпы улуттук орус тилин билүү менен бир улуттун өкүлдөрүндөй биримдикте жеңишти багындырышты. Айрыкча согуштан кийинки жылдары орус тили күнүмдүк жашоодо жана мамлекеттик деңгээлде колдонулуп, коомдун

бардык чөйрөсүн ээлегендиги, өлкөнүн саясий багыты бардык тилдердин жана элдердин тең укуктуулугун колдогону менен, көп улуттуу жеңүүчү мамлекеттин бирдиктүү консолидациялоочу тили катары орус тилин көтөрүүнүн кайтарылгыс жараяны башталгандыгын, бул учурда, орус тили биринчи жолу СССРдин чегинен тышкары, пайдалануу чөйрөсүн кеңейткендигин, ал БУУнун гана эмес, социалисттик лагердин өлкөлөрүнүн башка эл аралык бирикмелеринин жумушчу тилине айлангандыгын, 1940-жылдардын аягында бардык союздук республикаларда жана улуттук аймактарда урбанизация жана индустриялаштыруу темпи жогорулагандыгын, өнөр жай пролетариатынын борбордон алыскы региондорго массалык жылышы шаарлардын сөзсүз орусташуусуна өбөлгө түзгөндүгүн, бул жараян, айрыкча, өздөштүрүлө элек жерлерди кеңири өздөштүрүүнүн натыйжасында Казакстанда жана Кыргызстанда айкын болгондугун, орус тили бардык этностор аралык байланыштарда ортомчунун ролун өзүнө алгандыгын, 1950-жылдардын экинчи жарымында Совет бийлиги «мектептин жашоо менен байланышын чыңдоо жөнүндө» мыйзам чыгаргандыгын, ал тил курууга түздөн-түз тиешеси жок болсо да, аймактардын тилдик ландшафтынын тагдырына олуттуу таасирин тийгизгендигин, бул мыйзамга ылайык, ата-энелер балдарын окутуу үчүн мектепти тандоо укугуна ээ болушкандыгын, бул негизинен окутуу тилин тандоого байланыштуу болгондугун соңку изилдөөлөр тастыктай башташты (1, с.50).

Бул мезгилде Кыргызстанда да ушундай эле көрүнүш байкалып, бала бакча, мектеп, орто жана жогорку окуу жайларында билимди орус тилинде гана берүү жайылтылган. Кыргыз элинин коомдун аң-сезиминде «орус тили - жогорку билим берүүчү жападан жалгыз тил» сыяктуу түшүнүктөр калыптанды. Бир учурда кадыр-баркка ээ болуп, коомдук жашоону ээлеп калган орус тили бүгүнкү күнү олуттуу кесепеттерге алып келгендиги коомчулук тарабынан белгиленип келүүдө. Туура бир жагынан ушундай катачылыктар кетти, мамлекеттик тилдин колдонуудан чыгып бара жаткандыгы байкалды, мамлекеттик тил коргоого да колдонууга муктаж көрүнүшкө жетти, экинчи жагынан орус тили, орус маданияты, илими, билими анын курамында жашаган калкты артта калтырбастан, өз кезегинде агартуунун жайылышына, илимий чөйрөнүн калыптануусуна, дүйнө элдеринин маданиятын өздөштүрүүгө салым кошту.

1960-1970-жылдардагы кыргыз мамлекетинин багыты жалпы улуттук-орус кош тилдүүлүгүнө ыктоо болуп, мамлекет башчыларынын пикирине ылайык, бул жарандардын идеологиялык биригүүсүнө жана «совет элинин» жаңы тарыхый иденттүүлүгүнүн калыптанышына өбөлгө болоору белгиленип келген.

1980- жылдардын аягындагы саясий жараяндар союздук республиканын элдеринин өз тилине, маданиятына, иенталитетине кайрылуусунун өбөлгөсү болуп калды. Дал ушул мезгилде кыргыз эли тилдик пландоо маселелери менен активдүү алектене баштагандыгын байкоого болот. Союздук республиканын курамында турган мезгилде эле «Кыргыз ССРинин мамлекеттик тили жөнүндө» мыйзамы 23-жылдын 1989-сентябрында кабыл алынып, советтик түзүлүш жылдарында түзүлгөн тил балансына олуттуу өзгөртүүлөрдү киргизгендиги менен тарыхта калды (Закон Киргизской Советской Социалистической Республики, 1989).

1989-жылы кыргыз тили мамлекеттик тил макамына ээ болуусу жана мыйзамдуу ишке ашуусу эки тилдин: орус жана кыргыз тилдеринин иштөө чөйрөсүн тең салмактуулукка алып келүүгө багытталгандыгы, жаңы тилдик кырдаалдын негизги багыты активдүү кош тилдүүлүктү өнүктүрүүгө умтулуу болгондугу, мыйзамга ылайык, мамлекеттик бийлик

жана башкаруу органдарынын актылары мамлекеттик тилде кабыл алына баштагандыгы жана эки тилде кыргыз жана орус тилдеринде жарыялана баштагандыгын, соңку учурларда илимий эмгектер да кыргыз тилинде көбүрөөк жазылып баштагандыгын белгилей кетүүгө болот.

Эгемендүү мамлекеттин тил саясатындагы кийинки кадам кыргыз тилинин позициясын бекемдөө болгондугу, Президенттин «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин мындан ары өнүктүрүү жөнүндө» Жарлыгынын кабыл алынгандыгы, мамлекеттик тилди өнүктүрүү стратегиясын жана артыкчылыктарын аныктоо менен мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия түзүлгөндүгү (Закон Президента Кыргызской Республики, 1998) тил комиссиясы учурда бир катар мыйзамдарды сунуштап, алгылыктуу иштерди аткарууга белсенип жаткандыгы, мамлекеттик тилди өнүктүрүүнү өркүндөтүү максатында иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүүнү этап-этабы менен көтөрүү максатында 2001-жылы 20-январдагы Президенттин Жарлыгына ылайык, 2000-2010 - жылдарга карата «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин өнүктүрүү программасынын» бекитилиши (Закон Президента Кыргызской Республики, 2000), ал эми орус тилинин расмий статусу «Кыргыз Республикасынын расмий тили жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамында 29-майда 2000-жылы бекитилүүсү (Закон Кыргызской Республики, 2000), кыргыз коомундагы тилдик кырдаалдын мамлекеттик кыргыз жана расмий орус тилдеринин түзүлүшүнөн туруусу жана тең салмактуулуктун сакталуусу Кыргызстандагы демократиялык принциптердин сакталып тургандыгын айгинелеп турат.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз коомундагы тил кырдаалын иликтөө менен Совет доорунда кыргыз элинин мамлекеттик тили өз өлкөсүндө экинчи орунга жылдырылгандыгын, кыргыз элинин алгачкы интеллигенциясынан баштап, саясий элитасы өз ойлорун, идеяларын орус тилинде жеткирүүнү адатка айландырышып, болгону турмуш-тиричилик маселелерин, күнүмдүк баарлашуусун өз тилинде жүргүзүп келишкендигин байкоого болот. Мындай көрүнүш айрыкча латын тамгасынан орус алфавитине биротоло өткөн мезгилдерден кийин биротоло орноп, кыргыз тилиндеги бала-бакча, мектеп, кесиптик орто окуу жайлар, жогорку окуу жайлар орус тилинде жүргүзүлө баштаган. Ал эми XX кылымдын экинчи жарымында кыргыз коому орус тилин жашоосунун бардык тармагына сиңирип алып, 1989-жылдарда гана кыргыз тилинин мамлекеттик тил макамын алууга жетишти.

1991-жылы кыргыз элинин эгемен өлкөгө айлануусунун шарапаты кыргыз тилинин өнүгүшүнө чоң түрткү берип, аны мамлекеттүүлүктүн жана улуттук курулуштун символдорунун бири катары таанытты. Бирок, бир жагынан эгемендикке жетүүнүн алгачкы жылдары болгондугу, экинчи жагынан коомдук аң-сезимге биротоло орноп калган, кыргыз коомунун жашоочулары негизги байланыш куралы катары колдонуп калган орус тилинин таасири, үчүнчү жагынан коомдогу социалдык-экономикалык кыйынчылыктар тил кырдаалынын өз жолуна түшүп кетүүсүн жана мамлекеттик тилди толук кандуу ишке ашырууга мүмкүнчүлүк берген жок. Ошондой эле кыргыз коомундагы жумушсуздуктун айынан бүгүнкү күнгө чейин орус мамлекетине болгон басымдуу миграция жараяны, андан сырткары ааламдашуу алкагында өнүккөн өлкөлөргө болгон көз карандылык дагы деле Кыргызстанда орус тилине расмий тил макамын берүүгө түрткү болду.

Бизге канаатташ, коңшулаш жашаган өлкөлөрдөгү тилдик кырдаалга көз салсак, Өзбекстан эчак эле латындаштырууну колго алып, учурда калыптандырып, коомунун жашоосуна сиңирип алды. Ал эми Казакстан да өз өлкөсүнүн тилдик кырдаалын жөнгө

салуунун алкагында бир катар иштерди жүргүзүп келди. Биздин өлкө бир жагынан коңшу өлкөлөрдөн убактысы жагынан реформаларды кечирээк баштагандыгы байкалып турат. Ошого карабастан учурда тилдик кырдаалды жөнгө салуу жаатында бир топ орчундуу маанидеги сыйзамдар кабыл алынды. Кыргыз коомундагы тилдик кырдаалды жөнгө салуу учур талабы экендиги талашсыз.

Адабияттар

1. Эл аралык эне тил күнү. 2021. <https://tyup.net/page/el-aralyk-ene-til-kogravemasnogravemasr> (Дата обращения: 20.07.2023)
2. Алпатов В. М. 150 языков и политика: 1917-2000. Социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. -М.: Крафт+, 2000. — С. 37.
3. Алымова А.С. Эволюция языковой политики Казахстана: проблемы и перспективы. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/100855/1/m_th_a.s.alymova_2021.pdf. (Дата обращения: 20.07.2023)
4. Бартольд В. В. Сочинения. Т. II. Ч. 2. -М.: Наука, 1964. -С. 562.
5. Бодуэн де Куртенэ, И. А. Проект основных положений для решения польского вопроса. -СПб: тип. «Труд и польза». -1906. -С. 8.
6. Закон Киргизской Советской Социалистической Республики «О государственном языке Киргизской ССР» от 23 сентября 1989 года. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30235295 (Дата обращения: 20.07.2023)
7. Закон Президента Кыргызской Республики «О дальнейшем развитии государственного языка Кыргызской Республики» от 20 января 1998 года. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/2562?ysclid=1kl5232w3h331944875> (Дата обращения: 20.07.2023)
8. Закон Президента Кыргызской Республики «О программе развития государственного языка Кыргызской Республики на 2000 – 2010 годы» от 20 сентября 2000 года. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/3398?cl=ru-ru> (Дата обращения: 20.07.2023).
9. Закон Кыргызской Республики «Об официальном языке Кыргызской Республики» от 20-мая 2000 года. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/443> (Дата обращения: 20.07.2023).
10. Никольский Л. Б. Синхронная социолингвистика: Теория и проблемы / Л. Б. Никольский. -М. : Наука, 1976. -168 с.
11. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики, 2021. URL: <http://www.stat.kg/ru/opendata/category/39/> (Дата обращения: 20.07.2023)
12. Поливанов Е. Д. О литературном (стандартном) языке современности // Родной язык в школе. - М.,1927. - № 1. -С.227.
13. Сулейменова Э.Д. Словарь социолингвистических терминов. -Астана: Арман-ПВ, 2019. -С. 254.
14. Сумарокова О.Л. Эволюция языковой политики Российской империи в Туркестанском крае (По метериалам Киргизстана) Бишкек 2015. С.6-7.
15. Сталин И. В. Сочинения: в 18 томах. - М.: государственное издательство политической литературы, 1949. -Т.12. - С. 369.
16. Цит. по: Аманжолова Д. А. Форматирование советскости: национальные меньшинства в этнополитическом ландшафте СССР, 1920-1930-е гг. -М.: Собрание, 2010. -С. 156.
17. Haugen E. Planning for a standard language in modern Norway // Anthropological Linguistics. 1959. № 8. P. 8.

ЮЖНЫЕ ОБЛАСТИ КЫРГЫЗСТАНА: ОСОБЕННОСТИ ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Чыныкеева Гулназ Эргешалиевна, к.и.н., доцент
Ошский государственный университет,
Ош, Кыргызстан,
gulnaz.chynykeeva@mail.ru

Аннотация. В современный период глубокое и всестороннее исследование происходящих в республике демографических процессов актуально. Так как на основе исследования демографических процессов страна определяет свою стратегию этнодемографического развития. Демографические процессы и демографические прогнозы охватывают фактически весь социальный, политический, экономический и даже военный потенциал страны. Южный регион Кыргызстана, традиционно считается богатым ресурсами. Исследуемые регионы юга Кыргызстана – Баткенская, Джалал-Абадская, Ошская области являются историческими и культурными центрами, занимающими особое место в развитии государства, располагающими значительными человеческими ресурсами и природными богатствами, имеющими тесные взаимоотношения с соседними государствами, отличающимися друг от друга в некоторых областях и имеющими сходства, с определенным уровнем социально-экономического развития.

В данной статье опираясь на статистические данные и на материалы этносоциологического исследования дается общая характеристика динамике численности населения, этническому составу, современной этнодемографической ситуации и миграционным процессам юга Кыргызстана.

Ключевые слова: этнодемография, рождаемость, смертность, брак, развод, миграция, мотивы миграции, тенденция.

КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК АЙМАКТАРЫ: ААЛАМДАШУУ ДООРУНДАГЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫК ПРОЦЕССТЕРДИН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Чыныкеева Гулназ Эргешалиевна, т.и.к., доцент
Ош мамлекеттик университети,
Ош, Кыргызстан,
gulnaz.chynykeeva@mail.ru

Аннотация. Азыркы мезгилде республикада болуп жаткан демографиялык процесстерди терең жана ар тараптан изилдөө актуалдуу болуп саналат. Анткени, демографиялык процесстерди изилдөөнүн негизинде өлкө этнодемографиялык өнүгүү стратегиясын аныктайт. Демографиялык процесстер жана демографиялык божомолдор иш жүзүндө өлкөнүн бүтүндөй социалдык, саясий, экономикалык жана ал тургай аскердик потенциалын камтыйт. Кыргызстандын түштүк аймагы салттуу түрдө ресурстарга бай деп эсептелет. Кыргызстандын түштүгүндөгү изилденген аймактар – Баткен, Жалал-Абад, Ош облустары мамлекеттин өнүгүүсүндө өзгөчө орунду ээлеген, олуттуу адамдык ресурстарга жана жаратылыш байлыктарына ээ болгон, коңшу мамлекеттер менен тыгыз байланышта болгон, кээ бир аймактарда бири-биринен айырмаланган, ошол эле мезгилде окшоштуктары бар, социалдык-экономикалык өнүгүүнүн белгилүү деңгээли менен өзгөчөлөнгөн тарыхый-маданий борборлор болуп саналат.

Бул макалада статистикалык маалыматтардын жана этносоциологиялык изилдөөлөрдүн материалдарынын негизинде Кыргызстандын түштүгүндөгү калктын санынын динамикасынын, этникалык курамынын, учурдагы этнодемографиялык абалы жана миграциялык процесстеринин жалпы мүнөздөмөсү берилген.

***Ачкыч сөздөр:** этнодемография, төрөлүү, өлүү, никелешүү, ажырашуу, миграция, миграциянын мотивдери, тенденция.*

SOUTHERN REGIONS OF KYRGYZSTAN: FEATURES OF ETHNODEMOGRAPHIC PROCESSES IN THE ERA OF GLOBALIZATION

*Chynykeeva Gulnaz Ergeshalievna, Ph.D., Associate Professor
Osh State University,
Osh, Kyrgyzstan,
gulnaz.chynykeeva@mail.ru*

Abstract. *In the modern period, a deep and comprehensive study of the demographic processes taking place in the republic is relevant. Since based on the study of demographic processes, the country determines its strategy of ethnodemographic development. Demographic processes and demographic forecasts cover virtually the entire social, political, economic and even military potential of the country. The southern region of Kyrgyzstan is traditionally considered rich in resources. The studied regions of the south of Kyrgyzstan – Batken, Jalal-Abad, Osh regions are historical and cultural centers that occupy a special place in the development of the state, have significant human resources and natural resources, have close relations with neighboring states, differ from each other in some areas and have similarities, with a certain level of socio-economic development.*

This article, based on statistical data and materials of ethnosociological research, gives a general description of the dynamics of the population, ethnic composition, the current ethnodemographic situation and migration processes in the south of Kyrgyzstan.

Keywords: *ethnodemography, fertility, mortality, marriage, divorce, migration, migration motives, trend.*

Введение. Актуальность исследования определяется необходимостью установления причин, сложившейся неблагоприятной демографической ситуации с целью устранения и сглаживания негативных последствий в процессах воспроизводства и миграций населения, а также общей малоизученностью этнодемографических процессов населения юга Кыргызстана. Изучение динамики численности и структуры имеет большое значение для решения социальных проблем, вопросов экономики, раскрытия различных аспектов этнической и социальной истории. Анализ и систематизация накопленных статистических данных с помощью демографических методов позволяют выявить характерные демографические тенденции и механизм их воспроизводства на разных исторических этапах.

Этнодемографические и этнические процессы - очень сложны и многогранны. Они включают в себя широкий круг государственных, экономических, правовых, идеологических, психологических задач. Поэтому учеными самых разных специальностей уделяется особое внимание исследованию процессов, приводящих к изменениям тех или иных сторон жизнедеятельности этноса. Ученые В.И. Козлов [5], С.И. Брук, Ю.В. Бромлей и др. подчеркивают, что научное исследование сложившейся в отдельном регионе, республике, области, районе этнодемографической ситуации, проведение его анализа в

качестве специалиста должно отвечать национальным стратегическим целям этой местности.

Целью исследования является изучение характерных особенностей этнодемографических процессов южных областей Кыргызской Республики. **Согласно вышеуказанным целям, поставлены следующие задачи:**

- изучение численности, этнического состава населения областей юга Кыргызстана, определение дальнейших тенденций и направлений развития;
- анализ влияния изменений взглядов кыргызов в новых условиях на этнодемографические процессы по материалам этносоциологических исследований.

В этом исследовании были использованы следующие методы:

- опрос респондентов;
- анализ статистических данных;
- беседы с местными жителями, представителями местных самоуправлений;
- наблюдение, в ходе полевых исследований в южных областях Кыргызстана;
- анализ материалов средств массовой информации;
- анализ опрошенных материалов.

Основным источником исследования послужили материалы этносоциологического исследования, проведенного в южных областях Кыргызстана. Этносоциологическое исследование проводилось в 2009 г и является частью большого исследовательского проекта “Этнодемографические и миграционные процессы на юге Кыргызстана” (руководитель, д.и.н., профессор А.А. Асанканов). В 2019 году было проведено этносоциологическое исследования на юге Кыргызстана (руководитель, к.и.н., доцент Чыныкеева Г.Э.). Исследования проводились в Баткенской, Джалал-Абадской и Ошской областях. Для проведения этносоциологического исследования методом выборки были отобраны города и села юга Кыргызстана. Все пункты стационарного исследования характеризуют все населенные пункты изучаемой области. Всего опрошено 1998 человек. Материалы этносоциологического исследования были дополнены данными полевых исследований. При выборе основное внимание было уделено этническому составу населения. Анкетирование проведено на кыргызском языке.

Результаты исследования: Чтобы дать полную картину демографического процесса населения были использованы статистические данные, материалы переписей населения и многие другие материалы. Так, на январь 1989 года территория юга Кыргызстана на то время составила 77,8 тыс. кв. км., в него входило 10 городов, из которых восемь областного, два районного подчинения. Кроме того было зарегистрировано 14 поселков городского типа. Имелось 17 сельских районов, в которых вели работы 165 сельских советов. 71% всего населения юга Кыргызстана численностью около 2 млн. человек (14266469) проживали в сельской местности, 29% (570334) являлись городскими жителями.

Последние статистические данные отражают следующую картину. Численность постоянного населения Кыргызской Республики на 25 марта 2022 года составила 6 936 156 человек, в том числе 2 408 183 человека - городского и 4 527 973 человека - сельского населения. За тринадцать лет, прошедших после переписи 2009 года, численность постоянного населения Кыргызской Республики увеличилась на 1 573,4 тыс. человек, или на 29,3 процента, в том числе городского - на 581 тыс. человек, или на 31,8 процента, сельского - на 992,3 тыс. человек, или на 28,1 процента.

В 2021 году на юге Кыргызстана проживало 3 200 513 человек, т.е. в трех областях. Следовательно, почти половина всего населения и большинство трудоспособного населения (1 814 599 человек) проживают в этих областях (таблица №1). Следует отметить, что этнические процессы невозможно изучить в отрыве от прошлой и текущей истории того или иного этноса, или не связывая с ней. Поэтому необходимо уделить больше внимания углубленному исследованию истории, этнографии, культуры, традиций, обычаев и т.д. всех живущих народов, акцентировать все внимание не на обстоятельства, приводящие к разделению народов, противопоставляющие их друг другу, а на обстоятельства, способствующие их сближению, являющиеся примером для братства народов.

К 2021 году население Кыргызской Республики составило 6 636 803 человек, из них узбеки занимают второе место после кыргызов (4 896 182), с численностью 985 358 человек. Так, в Баткенской области зарегистрировано - 79 887 узбеков, в Джалал-Абадской области – 323 157, Ошской области – 407 270, всего 810 314 человек узбекской национальности (преобладающее большинство) проживают на юге Кыргызстана (таблица №2). В ходе нашего исследования была предпринята попытка узнать мнение людей об изменении межнациональных отношений в будущем. Оптимистично настроены и считают, что межнациональные отношения будут улучшаться. 33,4% мужчин и женщин указали, что отношения останутся прежними.

Как видно (таблица №3), 62,3% жителей Баткенской, 58,3% Джалал-Абадской и 48% Ошской областей надеются, что межнациональные отношения улучшатся. Жители Баткенской области оптимистичнее относятся к будущему межнациональных отношений, чем жители других двух областей. 35% респондентов Ошской области считают, что межнациональные отношения останутся прежними. Больше людей в данной области опасались ухудшения межнациональных отношений (16,2%). Как показали июньские события, жители Ошской и Джалал-Абадской областей не зря опасались ухудшения межнациональных отношений на юге Кыргызстана.

Одной из серьезных, требующих внимания проблем в социально-экономической жизни региона является – проблема миграции. Это важное явление, оказывающее непосредственное влияние на социально-экономические, демографические, этнические процессы в регионе. Одним словом, миграция населения – сложный процесс.

Анализируя материалы этносоциологического исследования кыргызского населения Баткенской, Джалал-Абадской и Ошской областей, можно сказать, что особенности его развития обусловлены напрямую социально-экономическими и политическими условиями и Кыргызстан является одним из доноров трудовых ресурсов в другие государства. Основные потоки внешней трудовой миграции кыргызов направлены в Российскую Федерацию и Казахстан.

Подводя итоги исследования, можно сделать следующие выводы:

- За время суверенитета республики был замечен естественный прирост населения, что привело к определенному демографическому росту в областях.

- Среди ряда рассматриваемых нами факторов, которые влияют на этнодемографический процесс в регионе, был определен основной – социально-экономический и на изменения в национальном составе повлияли такие факторы, как: распад СССР и образование СНГ, кардинальные реформы экономики, снижение уровня жизни населения, безработица, развитие миграции.

- Этнический состав горных скотоводческих зон на юге Кыргызстана приобретает

моноэтнический характер. В предгорных районах и равнинах, приспособленных к земледелию и скотоводчеству, сохраняется полиэтнический состав населения.

Практические рекомендации:

- Необходимо разработать политику государства для обеспечения демографического роста этносов области и страны.

- По традиции кыргызы как и все среднеазиатское население, стремились иметь много детей, поэтому необходимо укрепить стабильность в государстве, влияющее на материальное и моральное положение каждой семьи, повысить социально-экономическое положение, создать условия для развития малого бизнеса в селах и городах. В настоящее время в связи с социально-экономическими условиями возросла тенденция иметь мало детей. Поэтому государство должно предоставлять новые виды помощи и льгот многодетным семьям и матерям.

- Для укрепления этно-политической стабильности и межэтнического согласия необходимо проводить совместные культурные мероприятия. Необходима политика государственной поддержки по сохранению стабильности межэтнических браков.

- Создавать благоприятные условия жизни в сельской местности, развивая социальную, культурную, транспортную, коммуникационную инфраструктуры, повышать уровень медицинского обслуживания и образования, чтобы остановить переселение сельского населения в города;

- Решить социально-экономические приграничные проблемы сельских мигрантов на местах с целью предотвращения их неконтролируемые перемещения в республике; разработать государственную программу направленного поощряемого добровольного переселения мигрантов в малонаселенные приграничные районы страны; более пристальное внимание следует уделить также проблеме экологических мигрантов, создавая условия для их возвращения;

- Города областей имеют возможность стать экономическими и культурными центрами, так как у них имеются соответствующие природно-географические условия и трудовые ресурсы. Они могут стать курортными и туристическими центрами. Здесь можно расположить промышленное производство, открыть санатории, пансионаты, туристические базы. Таким образом, возможно создание условий для развития социально-экономической и культурной жизни населения. Также необходимо развитие инфраструктуры городов.

- В целях улучшения материального положения своей семьи, кыргызы вынуждены мигрировать в ближние и дальние страны. Поэтому надо думать о создании новых рабочих мест для кыргызстанцев.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Таблица №1 – Численность населения юга Кыргызстана по возрасту, к 2021 году (человек).

	Кыргызская Республика	Баткенская обл.	Джалал-Абадская обл.	Ошская обл.
Все население	6 636 803	548 247	1 260 617	1 391 649
в т.ч. моложе трудоспособного	2 299 186	202 976	448 316	513 296
Трудоспособном	3 787 820	307 011	723 799	783 789

старше трудоспособного возраста	549 797	38 260	88 502	94564

Таблица №2 – Численность основных этносов, проживающих в Кыргызской Республике, 2021 год.

	Кыргызская Республика	Баткенская обл.	Джалал- Абадская обл.	Иссык-Кульская обл.	Нарынская обл.	Ошская обл.	Таласская обл.	Чуйская обл.	Бишкек	Ош
Всего население	6 636 803	548 247	1 260 617	501 933	292 140	1 391 649	270 994	974 984	1 074 075	322 164
кыргызы	4 896 182	424 129	904 851	448 866	290 001	937 116	253 822	660 294	811 934	165 169
узбеки	985 358	79 887	323 157	2 885	588	407 270	1 823	17 693	14 454	137 601
русские	341 351	2 256	6 225	27 019	62	1 074	3 211	135 459	161 962	4 083
дунгане	75 437	3	46	3 666	447	981	82	64 515	5 583	114
уйгуры	60 210	376	4 083	4 085	343	15 354	143	18 285	16 539	1 002
таджики	58 913	37 701	6 857	47	5	8 532	43	3 831	1 119	778

Таблица №3 – Изменения межэтнических отношений в будущем, по областям (в %)

Обл Ответы	Баткенская	Джалал-Абадская	Ошская
Будут улучшаться	62,3	58,3	48
Останутся прежними	29,4	34,5	35
Будут ухудшаться	8,2	7,1	16,2

Адабияттар:

1. Козлов, В. И. Динамика численности народов [Текст] / В.И. Козлов. – М.: Наука, 1969. – 240 с.
2. Брук, С.И. Население мира [Текст]: этнодемографический справочник / С.И. Брук.- Перераб. и доп. изд. –М.: Наука, 1986. – 828 с
3. Брук, С.И. Миграционные процессы в России и в СССР [Текст] / С.И. Брук, В.М. Кабузан. – М.: ИНИОН РАН, 1991.
4. Бромлей, Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность [Текст] / Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1987. – 334 с.
5. Сулайманов, Э.Ж. Түштүк Кыргызстан: учур жана этнодемографиялык кырдаал [Текст] / Э.Ж.Сулайманов // Заман Кыргызстан. – 1995. – 17-ноябрь, 24-ноябрь.
6. <http://www.stat.kg/ru/publications/perepis-naseleniya-i-zhilishnogo-fonda-kyrgyzskoj-respubliki-2022-goda-kniga-i-osnovnye-socialno-demograficheskie-harakteristiki/>
7. Демографический ежегодник Кыргызской Республики 2016-2020 гг. – Б., Нацстатком Кырг. Респ., 2021:-312с.
8. Материалы этносоциологического исследования 2009 года по научному проекту.

**КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮ, КДКнын КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА САЯСИЙ
ЭЛИТА (1990-ЖЫЛДЫН НОЯБРЫ – 1991-ЖЫЛДЫН НОЯБРЫ)**

Чоротегин Тынчтыкбек Кадырмамбет уулу
chorotegint@gmail.com

Жунусова Махабат Марат кызы
mahabat.junus@gmail.com

Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети
Бишкек, Кыргызстан

Аннотация. Бул макалада кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхый башаттары жана “Кыргызстан” демократиялык кыймылы (КДК) саясий блогунун негизделишинин тарыхый кыртышы тууралуу чагылдырылат. 2023-жылы 25–26-майда КДКнын түзүлгөндүгүнө 33 жыл толду. Бул саясий блоктун ишмердүүлүгү постсоветтик Кыргызстандын алгачкы саясий элитасынын, анын ичинде кыргыз саясатчысы, көз карандысыз Кыргыз Республикасынын туңгуч премьер-министри Насирдин Исановдун (1943–1991) саясий зоболосунун көтөрүлүшүнүн маалына туш келди.

Ачкыч сөздөр: демократия, декларация, кайра куруу, саясий партия, мамлекеттүүлүк, бейөкмөт уюм, эгемендик.

**КЫРГЫЗСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ, ФОРМИРОВАНИЕ ДДК И
ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭЛИТА (НОЯБРЬ 1990 Г. - НОЯБРЬ 1991 Г.)**

Чоротегин Тынчтыкбек Кадырмамбет уулу
chorotegint@gmail.com

Жунусова Махабат Марат кызы
mahabat.junus@gmail.com

Кыргызский национальный университет имени Жусупа Баласагына
Бишкек, Кыргызстан

Аннотация. В статье были освещены аспекты, связанные с историческими истоками кыргызской государственности и историческим фундаментом создания политического блока Демократическое движение «Кыргызстан» (ДДК; на кыргызском – КДК). 25–26 мая 2023 года исполнилось 33 года со дня образования ДДК. Деятельность данного политического блока совпала с политическим взлётом первых представителей политической элиты постсоветского Кыргызстана, в том числе и Насирдина Исанова (1943–1991), кыргызского политика и первого премьер-министра независимой Кыргызской Республики.

Ключевые слова: демократия, декларация, перестройка, политическая партия, государственность, неправительственная организация, суверенитет

**THE KYRGYZ STATEHOOD, FORMATION OF THE KDM AND POLITICAL ELITE
(NOVEMBER 1990 - NOVEMBER 1991)**

Tynchtykbek Chorotegin (Tchoroev),
chorotegint@gmail.com

Mahabat Junusova
mahabat.junus@gmail.com

Abstract. This article is devoted to illuminate the historical beginnings of Kyrgyz statehood and the issues, related to the historical background of the foundation of the anti-Communist political bloc entitled the «Kyrgyzstan» Democratic Movement (KDM; in Kyrgyz: KDK). May 25–26, 2023, marked the 33rd anniversary of the establishment of the KDM. The activities of this political bloc coincided with the political rise of the first representatives of the political elite of post-Soviet Kyrgyzstan, including Mr. Nasirdin Isanov (1943–1991), the Kyrgyz politician and the first Prime Minister of the independent Kyrgyz Republic.

Keywords: democracy, declaration, perestroika, political party, statehood, non-governmental organization, sovereignty

Эгемен Кыргыз мамлекетинин көөнө башаттары. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн байыркы башаты б.з.ч. I миң жылдыкты өз ичине камтыйт. Эгерде мурдагы убактарда алгачкы эгемен Кыргыз мамлекети б.з.ч. III кылымдын соңку жылдары менен байланыштуу эскерилип келген болсо (ал түгүл 2002-жылы Кыргызстанда, БУУда жана ЮНЕСКОдо кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2000 жылдык мааракеси расмий белгиленген), ал эми 2019-жылдагы бээжиндик тарыхчы жаан булак таануучу, профессор Ю Тайшандын этнологиялык ачылыштарына ылайык, көөнө кыргыз мамлекетинин тарыхын б.з.ч. X кылымга чейин эртелетүү мүмкүнчүлүктөрү ачылып жатат.

Орто кылымдардагы кыргыз мамлекеттүүлүгүн калыбына келтирилиши жана гүлдөп өсүшү Энесайдагы Кыргыз каганатынын (VI – XIII кылымдын башы) тарыхынын ар кыл баскычтары менен байланыштуу. Албетте, теңир-тоолук кыргыз топтору X кылымдан тартып Карахандар каганатында, Каракытай мамлекетинде, Чыңгыз хандын мамлекетинде жана андан чачыраган Чагатай улусунда, Кайду мамлекетинде жана Моголстан мамлекетинде байырлашкандары, ал эми Шибирде (Сибирде) калган кыргыздар XVIII кылымдын башына чейин Кыргыз улусунда байырлашкандыгы, бул улус жоюлган соң андагы кыргыздардын бөлүктөрү хакас, тыва, алтай, Манчжуриядагы фу-йү кыргыздарына ж.б. элдерге кошулуп кеткендиги маалым.

Шарттуу түрдө Теңир-Тоо кыргыздары деп аталган кыргыздар Теңир-Тоодон тышкары Памир, Алай, Каракорум, Каратегин тоолорунда жана аларга чектеш өрөөндөрдө ар кыл көп этностуу мамлекеттерде байырлап келишкен. Удулу келгенде айрым чөлкөмдөрдө (анын ичинде Теңир-Тоодо) кыргыз топтору өз мамлекеттерин калыбына келтирип турушкан. Саясий бытырандылык маалында да алар өздөрүнүн орток эгемен мамлекети тууралуу тарыхый эстутумду ырааттуу сактап келишкен. Маселен, “Манас” эпосу жана башка баатырдык эпостор кыргыздардын эгемен мамлекети болгондугу тууралуу маалыматты көркөм каражат менен ырааттуу чагылдырып келишкен.

XIX кылымдын ортосундагы – XX кылымдын башындагы эгемендик үчүн улуттук боштондук көтөрүлүштөр (анын ичинде Полот хандын көтөрүлүшү, Анжыян көтөрүлүшү, 1916-жылкы көтөрүлүш ж.б.), Алаш Ордо автономиясы, Түркстан автономиясы үчүн күрөш жана 1918–1942-жылдардагы басмачылык кыймылдары кыргыз элинин жана анын тарыхый коңшуларынын падышалык жана советтик оторчулукка каршы күрөш жана мамлекеттик көз каранды эместикке жетишүү идеяларына ширелген болчу. Чет өлкөлөрдө байырлап калып, бирок Кыргызстандын СССРден эгемендигин жактаган Жаныбек казы Сагынбай уулу, Рахманкул хан Жапаркул уулу, Азамат Алтай, Төлөмүш Жакып уулу

сыяктуу атуулдар дагы Кыргызстандын акыры-түбү көз каранды эмес мамлекетке айланышын тилешкен.

Советтик кыргыз мамлекеттүүлүгү. Эгемендикти эңсеген кулундары жок эл болбойт. Советтик социалисттик Кыргыз жумуриятынын өзүндө дагы эгемендик идеяларын ачык козгоп чыккан атуулдар болгон жана алардын тарыхый салымдарысыз КДКнын негизделиш тарыхын жана Кыргызстандын постсоветтик эгемендик доорунун кыртышын элестетүү эч мүмкүн эмес.

1922-жылы кыргыз коомдук ишмерлери Тоолуу облус аталган кыргыз элинин Кеңеш доорундагы алгачкы улуттук автономиясын түзүү далаалатын жасашкандыгы маалым. Сталиндик буйрук менен бул Тоолуу автономия жоюлгандыгына карабастан, анын түзүлүшү жана кыска аралыктык тарыхы кыргыз совет айдындарынын кыргыз улуту үчүн автономия талап кылып жаткандыгын тастыктаган маанилүү саясий белги болуп калган.

1922-жылдын 30-декабрында Советтик Социалисттик Республикалар Биримдиги (СССР) түзүлүп, анын аймагында улуттук мамлекеттик бирикмелердин пайда болушуна өбөлгө түзүлгөн.

РСФСРдин Бүткүл Орусиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин (БАК) 1924-жылдын 14-октябрындагы токтомуна ылайык, Борбордук Азия элдеринин аймагын улуттук мамлекеттерге бөлүү жөнүндө чечим кабыл алган. Бул чечимге ылайык РСФСРдин курамында Кара Кыргыз автоном облусу түзүлгөн. Анын революциячыл комитетинин төрагасы болуп Иманаалы Айдарбеков (1884 -1938) шайланган.

Кара Кыргыз автоном облусунун РСФСРдин курамында болушу тууралуу маселе зор талаш-тартыштарды жараткан. Саясатчы Абдыкерим Сыдыков башында турган топ колдоого алган бул чечим акыры, 1991-жылы, эгемендикке жетишкен Кыргызстан үчүн өзгөчө байсалдуу болгонун кийинчерээк тарых тастыктады. Облустук ревком оболу Ташкен шаарында жайгашып, 1924-жылдын декабрында гана Пишпекке (азыркы Бишкек) көчүп келген. 1925-жылы 15-январда облустук ревкомдун кеңешмесинде Кара Кыргыз автоном облусунун түзүлгөндүгү жөнүндө Декларация кабыл алынып, Кыргызстандын кеңеш доорундагы мамлекеттүүлүгү салтанаттуу түрдө жарыяланган. Декларация жарыяланган 16-январь расмий майрам күнү катары белгиленген.

1925-жылы 27-30-мартта Бишкекте автоном облустун уюштуруу курултайы болуп өткөн. Курултайга катышкан делегаттар союздук өкмөткө РСФСРга караштуу Кара Кыргыз Автоном облусун Кыргыз автономиялуу облусу деп кайра атоо сунушу менен кайрылган. Бүткүл Орусиялык БАКтын 1925-жылдын 25-майындагы чечимине ылайык облустун аталышындагы “Кара” сөзү алынып салып, Кыргызстан РСФСРга караштуу Кыргыз Автоном облусу болуп расмий аталып калган.

Кыргызстандын саясий жетекчилигинин өтүнүчүнө ылайык, Бүткүл Орусиялык БАК 1926-жылы 1-февралда РСФСРга караштуу Кыргыз автоном облусунун ордуна РСФСРга караштуу Кыргыз Автоном Советтик Социалисттик Республикасын (Кыргыз АССРин) түзүү тууралуу чечим кылган. 1927-жылы 7-12-мартта өткөн Кыргыз АССР Кеңештеринин Биринчи курултайында Кыргыз АССРинин түзүлгөндүгү расмий түрдө жарыяланган. Кабыл алынган Декларацияда кыргыз элинин өз тагдырын өзү чечүү укугу тастыкталып, Кыргызстанда жашаган элдердин өз ара ынтымакташтыгынын негизги принциптери жарыяланган. Курултайда жалпыга бирдей окуу милдетин киргизип, араб алфавитинен латын арибине өтүү жөнүндө маанилүү чечим кабыл алган. 1927-жылы 12-мартта Кыргыз

АССРинин БАКынын Президиумуна 17 адам шайланган. Президиумдун төрагалыгына Абдыкадыр Орозбеков (1889 -1938) шайланган.

1929-жылы 25-30-апрелде Кыргыз АССР Кеңештеринин II курултайында Кыргыз АССРинин Конституциясы кабыл алынган. Конституция автоном жумурияттын жаңы мамлекеттик жана коомдук түзүлүшүн бекиткен. Кыргызстанда жашаган бардык элдердин тең укуктуулугу жарыяланып, алар өз тилинде билим алуу укугуна ээ болушкан. Кыргыз АССРинде мамлекеттик тил катары кыргыз жана орус тилдери эсептелген. Мамлекеттик кызматкерлер бул эки тилди тең билүүгө милдеттүү болуп, натыйжада кыргыз тилинин ролу жогорулап, анын өсүшү үчүн ыңгайлуу шарттар түзүлгөн.

Кыргыз АССРинин жана Кыргызстан Компартиясынын жетекчилигинде иш алып барган кыргыздын чыгаан мамлекеттик ишмерлери (алардын арасында Жусуп Абдрахманов, ж.б.) жумуриятты СССРди негиздеген союздук жумурият макамына жеткирүү үчүн ырааттуу күрөш жүргүзүшкөн.

1936-ж. 5-декабрда СССРдин Кеңештеринин 8-курултайында СССРдин экинчи Конституциясы кабыл алынган. Өзү 1924-жылы автономдук укукта түзүлгөндөн бери РСФСРга караштуу болуп келген Кыргызстан, бул башмыйзамга ылайык, 1936-жылдын бештин айынын (декабрынын) 5инен тартып Кыргыз ССРи болуп калган. Жумурияттын макамы СССРдин курамына кирген жана бул биримдиктен өз эрки менен чыгууга акылуу болгон башка союздук жумурияттардын макамына теңелген.

Совет доорунда Кыргызстандын эгемендиги жөнүндө эңсөөлөр. СССРдин мезгилинде, Кыргызстан көзкарандысыз мамлекет боло электе эле, тактап айтканда, 1972-жылы кыргыздын алгачкы юридика илимдеринин докторлорунун бири, профессор Кубанычбек Нурбеков өзүнүн “В. И. Ленин жана улуттардын саясий жактан өз тагдырын өзү чечүү укугу” деген макаласын жарыялайт. Ал кыргызстандык укук адистеринин ичинен биринчилерден болуп демократиялык принциптердин түзүлүшүн теоретикалык жактан белгилеп, өз алдынча мамлекетте жашаган улут кандай баалуулуктарга ээ болуш керектигин таасын белгилеп айтып кеткен.

К.Нурбеков өз макаласында Кыргыз ССРинин аймагы кол тийбес экендигин таасын белгилеп, анын аймагынын чек арасын өкүмзордук менен өзгөртүү далаалаты Кыргыз ССРине баскынчыл кол салууга тете экендигин көрсөткөн. “Кыргыз эли — өзүнүн мамлекеттик аймагынын толук кожоюну” деп да жазган. Анын башкы идеяларынын бири — СССРдин Баш мыйзамында жарыяланган ыйгарым укуктарына таячып, Кыргызстан СССРдин курамынан чыга алдат, деген илимий жана укуктук жобо болгон.

Чынында да К.Нурбеков СССРдин эле расмий кабыл алынган Башмыйзамына таянган. Бирок “улуттардын өз укугун өзү аныктоосу” тууралуу айрым “ленинчил” жоболорду курулай сөз катары Башмыйзамга жайгаштырып койгон советтик бийликтер үчүн укук адиси болгон окумуштуунун Кыргызстандын СССРден чыгууга конституциялык акысы бар деп жазгандыгы – оор жикчилдик кылмышка тете эле.

Өзүнүн “козголоңчул” эмгектери үчүн укукчу илимпоз Кубанычбек Нурбеков кыргызстандык “диссидент айдың” катары саясий куугунтукка учураган. Ал дароо КПССтин катарынан чыгарылып, кызматынан алынган. Айтмакчы, Кыргызстан Компартиясынын Борбордук комитети атайын токтом кабыл алып, анда “жолдош Нурбеков өзүнүн кетирген теориялык жана саясий каталарын толук мойнуна алды” деп белгиленген. (КР Коомдук-саясий уюмдарынын Борбордук мамлекеттик архиви. Фонд 56, каттоо 188; Иш кагаз: 72, беттери: 50-52.)

Эгемендик доорунда гана профессор К.Нурбеков тууралуу чындык айтыла баштады. Маселен, анын жесири Лариса Георгиевна (Жылдыз) Нурбекова күйөөсү эч качан “өз күнөөмдү мойнуна алдым” деп эсептебегендигин жана өмүр бою өзүнүн туура ой айтканын баса белгилеп келет. К.Нурбеков 1985-жылдын 29-декабрында узак оорудан кийин бул жарык дүйнө менен кош айтышкан. Укукчу К.Нурбеков сыяктуу ачык жазбаса да, кыргыз акын-жазуучулары жана башка айдыңдары да мурдагы эгемен турмушту даңазалаган чыгармалар жаратышкан.

Кыргызстанда жаңыча ой жүгүртүүгө, өз тарыхый баалуулуктарын таанууга чакырган атуулдардын арасында чыгаан жазуучулар жана акындар Чыңгыз Айтматов, Түгөлбай Сыдыкбеков, Казат Акматов, Кеңеш Жусупов, Жалил Садыков, Төлөгөн Касымбеков, Эсенгул Ибраев, Шайлообек Дүйшеев, режиссёрлор Төлөмүш Океев, Болот Шамшиев, Дооронбек Садырбаев, Мелис Убукеев, философ Асанбек Таабалдиев, тарыхчылар Өмүркул Караев, Кушбек Үсөнбаев, Имел Молдобаев, ж.б. далай өнөрпоздор менен айдыңдар бар болгон.

Маселен, Чыңгыз Айтматовдун өз тарыхын, салтын өтмүшүн билбеген маңкурттарга каршы чакырыгы, 1986-жылдын октябрындагы “Ысык-Көл шеринеси” сыяктуу эл аралык баарлашууну уюштурушу, “Манас” эпосунун элдүүлүгүн тастыктаган эмгектери жана 1988-жылы кош тилдүүлүк идеясы аркылуу кыргыз тилин колдоого алышы — 1980-жылдардын соңундагы улуттук ойгонуу үчүн анын жекече олуттуу салымдарынан болгон.

“Кайра куруулар” илеби бардык кыргыз саясатчыларына таасир берген. СССРдеги “Кайра куруулар” доору Борбордук Азиядагы алгачкы ойготкуч саясий окуя — бул Алматыдагы 1986-жылдын 16-декабрындагы “Желтоксон” окуялары эле.

Бул окуя жана андан кийинки айрым куугунтуктоолор (этнограф Сабыр Аттокуров, саясат таануучу Давлен Айкеев, ж.б. ак жерден куугунтукталышкан) Кыргызстандагы улуттук демократиячыл күчтөргө кайра дем берди. Саясатчы (ал кездеги жаш жоокер) Таалайбек Ылайтегин 1986-жылы декабрдагы «Желтоксон» окуяларын басууга байланыштуу советтик аскердик сыйлыктан баш тарткан. Кийин ал дагы КДКны негиздөөгө катышты.

1988–1989-жж. СССРде, анын ичинде Кыргызстанда демилгелүү жарандык коомдун телчиге баштагандыгы өзгөчө байкалган. Эгерде буга чейин кайра куруу жогортодон, Москвадагы коммунисттик бийлик тарабынан жүргүзүлүп келсе, эми ал төмөн жакка түшүп, ага эл массасы, коомдук уюмдар жигердүү катыша баштаган. Буга чейин кыйла жоош жана инерттүү болуп келген көптөгөн коомдук катмарлардын саясатташуусу тездик менен жүргөн.

Өзгөчө 1988-жылдын экинчи жарымынан тартып Кыргызстанда жаштардын алгачкы дискуссиялык, саясий клубдары пайда болгон. Алар коомдук турмуштун актуалдуу маселелерин кызуу талкуулашып, өздөрүнүн пикирлерин эркин билдире башташкан. 1988-жылы 17-августта “Эколог” аттуу көз карандысыз экологиялык тайпа түзүлгөн. Кыргызстандагы алгачкы реформачыл бейөкмөт бирикмелердин арасында «Комсомолец Киргизии» гезитинин алдында уюшулган «Демос» клубу, Электрондук эсептөөчү машиналар заводунда негизделген «Замандаш» саясий клубу бар эле. 1988-89-жылдары жаштардын дискуссиялык кыймылдары активдүү чыга баштаган. Кыргыз Мамлекеттик университетинде «Замандаш», Мамлекеттик пландоо комитетинин экономика институтунда «Көз караш», Нарын областынын Миң-Куш кыштагындагы «Оргтехника»

заводунда «Демилгелүү жаштардын биримдиги», Москва шаарында кыргыз жаштарынын «Акыйкат» дискуссиялык клубдары, Ленинградда “Ак кеме” уюму, ж.б. иштеген.

1989-жылы атаандаш талапкерлерди колдоого жол ачкан шайлоо өнөктүгүнүн башталышы менен Кыргызстандагы ар кыл бейрасмий уюмдар саясий теориялык дискуссиядан практикалык иштерге, шайлоого жигердүү катышууга өтүшкөн. Дал ошол 1989-жылы Кыргызстанда өз алдынча коомдук бирикмелер козу карындай жайнап чыкты.

“Мемориал” коомунун Кыргызстандагы уюмунун биринчи чогулушу 1989-жылдын 19-апрелинде болгон. Анын курамына “Демос”, “Эколог” жана “Поиск” киноклубунун мүчөлөрү биригишкен.

“Кыргызстан жаш тарыхчылар жамааты” (КЖТЖ) уюмунун уюштуруу жыйыны 1989-жылы 3-июнда Бишкек (ал кездеги Фрунзе) шаарындагы Кыргызстан Жазуучулар Биримдигинин жыйын залында өтүп, анын кыргызча отуруму синхрондук түрдө орусчага которулуп турган. Тарыхчы Т.Чоротегин кийин белгилегендей, бул жыйындагы синхрондук котормолорду КМУнун (азыркы Жусуп Баласагын атындагы КУУнун) тарых факультетинин студенттери Арслан Капай уулу Койчиев, Венера Койчиева жана Алмаз Кулматов жүзөгө ашырышкан. Бул чыгармачыл уюмду уюштуруу демилгесин көтөргөндөрдүн арасында Кыяс Молдокасымов, Адыл Кожобаев, Александр Тузов сыяктуу жаш тарыхчылар, Динара Иманова, Жаңыл Турганбаева сыяктуу тарыхчы студенттер болгон. КЖТЖнын жобосунун кыргыз жана орус тилдериндеги долбоорун жаш тарыхчы Тынчтыкбек Чоротегин даярдаган.

1989-жылы жайында КЖТЖ уюштурган алгачкы археологиялык экспедиция анын жетекчиси, азыркы бараандуу окумуштуу, профессор Кубатбек Шакий уулу Табалдыевдин археолог катары чыгармачыл тушоосун кескен. Бул уюмдун туңгуч экспедициясынын илимий кеңешчиси - новосибирскилик кыргыз таануучу, археолог Юлий сергеевич Худяков (1947–2021) болгон. Айтмакчы, 1989-95-жылдары КЖТЖга ошол кездеги тарых илимдеринин кандидаттары Айдарбек Көчкүнов (1989–91), Дөөлөтбек Сапаралиев (1991–92) жана Тынчтыкбек Чоротегин (1992–1995) төрагалык кылышкан.

“Ашарчылар” жана башка үй куруучулардын социалдык кыймылы. Кыргызстанда 1989-жылдан тартып жаңы уюшулган коомдук бирикмелердин ичинен эң орчундуулары - өзүмдүк үй куруу үчүн жер тилкесин басып алуу (англисче “squatter”) кыймылынын кыртышында бири-бирине удаа түзүлгөн коомдук уюмдар болду.

Маселен, демилгелүү кыргыз жаштары 1989-жылдын май-июль айларында “Ашар” коомдук-саясий кыймылын жана башка үй куруучулар уюмдарын түзүшкөн. “Ашар” коомунун ишмердүүлүгү анын Кеңеши жана аткаруу комитети тарабынан жүргүзүлгөн. 1989-жылдын 15-июлунда “Ашар” коомунун уюштуруу жыйыны өткөрүлгөн. Ага 250дөн ашык делегат катышкан. Жыйында 41 мүчөдөн турган “Ашар” кыймылынын Кеңеши түзүлүп, анын алгачкы төрагасы болуп “Кыргыз айылы” журналынын редакторунун орун басары, журналист жана публицист Жумагазы Садырович Усупов шайланган. Ал эми экономикалык жана каржылык маселелери боюнча жетекчи болуп сүрөтчү Жыпар Жекшеев дайындалган.

“Ашар” коомунун жобосу (уставы) Фрунзе (азыркы Бишкек) шаарынын Ленин райондук аткаруу комитети тарабынан расмий каттоого алынган. Эмилбек Каптагаев, Алмазбек Акматалиев сыяктуу жаш окумуштуулар да бул уюмду түптөөгө салым кошкон. КПССтин Бишкектеги Ленин райондук комитетинде “Ашардын” жобосу колдоого алынгандыгына карабастан, бул уюм жалпы улуттук кыймылга айлана баштаганынан

чочулап, андан кийинки учурларда (өзгөчө 1989-жылдын ноябр-декабрынан тартып) коммунисттик бийликтер жана КГБ өкүлдөрү уюмдун жетекчилерин жаманатты кылууга, уюмду бөлүп-жарууга жана башка тоскоолдуктарды түзүүгө өтүшкөн.

Ири толкунда жаралган улам жаңы саясий жана бейөкмөт уюмдар. 1989-жылдын 23-сентябрында Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин отурумунда “Мамлекеттик тил жөнүндөгү” мыйзам кабыл алынган. Бул мыйзамда Кыргыз ССРинин аймагында кыргыз тили гана мамлекеттик тил катары колдонулаары, ал эми СССР элдеринин улуттар аралык баарлашуу тили катары орус тили колдонулаары белгиленген. Демек, де-юре орус тили мамлекеттик тил макамын ала албай калган. Бул мыйзам да советтик Кыргызстан жумуриятындагы демократиячыл жамаатка чакан болсо да жеңиш сигналын жана маанайын берген.

1990-жылы январ-феврал айларында Бишкекте алгачкы антикоммунисттик нааразылык демонстрациялары стихиялык түрдө өткөрүлгөн. Андан соң 1990-жылы 18-февралда демократиячыл күчтөр менен Кыргызстан Компартиясынын жетекчилигинин ачык дебаты имарат ичинде уюштурулган. Ачык интеллектуалдык дебат түрүндөгү бул коомдук жыйынды уюштуруу тобунун төрагасы - Райымбек Апсаматов мырза эле.

Кыргызстан КП БКнын Биринчи катчысы Абсамат Масалиевге каршы өз жүйөлөрүн айтып чыккан демократиячыл коомчулуктун өкүлдөрүнүн арасында Ч. Базарбаев, С. Мусаев, С. Кайыпов, Б. Талгарбеков, Б. Өмүралиев, Т. Абылкасымов, С. Дыйканов, Ж. Темирканов, Б. Жумабаев, К. Кулуев, Т. Чоротегин, Т. Эшенкулов жана башкалар болуп, мамлекеттин ичиндеги көйгөйлүү маселелер боюнча өз сын пикирлерин жана сунуштарын айтып чыгышкан.

1990-жылдын феврал-март айларында Ош шаарында кыргыз жарандары “Ош аймагы” коомун түзүшкөн. Бул коомдук бирикменин түзүлүшүнүн негизги максаты - Ош шаарындагы тургундардын социалдык-экономикалык маселелерин чечүү болгон. 1990-жылдын июн айында бул коомдун саны 5-6 миң адамга чейин жеткен. Ош шаарында «Адолат» элдик кыймылы да түзүлүп, анын айрым өкүлдөрү Ош шаарында өзбектердин автономдук шаарын түзүү сыяктуу радикалдык талаптарды да көтөрүшкөн.

1990-жылы апрелде Бишкекте “Асаба” коомдук-саясий уюму түзүлүп, ал 1-майда атаандаш антикоммунисттик демонстрацияга чыккан. Жер-жерлерде башка да саясий уюмдар негизделе берди.

КДКны ар кыл уюмдар жана демилгелүү атуулдар түзгөн. Ошентип, 1990-жылдын 25-26-майында Бишкекте “Кыргызстан” демократиялык кыймылы аттуу кубаттуу элдик майдандын уюштуруу жыйыны өткөнгө чейин эле Кыргызстанда көптөгөн демократиячыл уюмдар иштеп жаткан. (КДКнын бул Уюштуруу жыйынын (конференциясын) 1991-жылы февралда өткөн КДКнын I курултайы менен эч чаташтырбоо керек).

Ошентип, мындан 33 жыл илгери жумурияттагы ар кыл саясий, социалдык жана демократиячыл уюмдар, кыймылдар, клубдар жана демилгелүү жарандар биригишип, “Кыргызстан” Демократиялык кыймылын (КДК) түзүшкөн. КДКнын курамына 30дан ашык (айрым маалымат боюнча – 24) саясий бирикмелер жана коомдук уюмдар биригишкен. Алардын арасында демократиячыл реформаны жактаган айрым коммунисттер жана комсомол өкүлдөрү да болгонун калыстык үчүн айтуу абзел.

Жигердүү жарандардын арасында Наталья Аблова, Казат Акматов, Турсунбек Акун, Райымбек Апсаматов, Чапырашты Базарбаев, караколдук христиан диниятчысы Владимир ата, Төлөн Дыйканбаев, Салмоор Дыйканов, Жыпар Жекше, Ракыя Жусупова, Камиля

Кененбаева, Кадыр Матказиев, Сабыр Мукамбетов, Бакыт Орунбеков, Райкан Төлөгөнов, Топчубек Тургуналы, Таабалды Эгембердиев, Мелис Эшимканов, бардык облустардын өкүлдөрү, ж.б. бар эле. Этностук курамы жагынан КДК кыргыз, орус, украин, немис, жөөт, дунган, ж.б. тектеги кыргызстандыктардан куралган, бирок уюмдун басымдуу көпчүлүгүн кыргыздар түзгөн.

“Кыргызстан” Демократиялык кыймылы – советтик Кыргыз жумуриятында жергиликтүү мыйзамдарга ылайык иш алып барган жана коомду радикалдык-демократиялык негизде жаңыртууну жактырган өлкөдөгү коомдук, коомдук-саясий уюмдарды, чакан партияларды жана өзүнүн жергиликтүү уюмдарын бириктирген өз алдынча антикоммунисттик коомдук саясий блок катары калыптанды. Бул саясий блок Кыргызстандын андан аркы демократиялаштырылышына жана мамлекеттик көз каранды эместикке жетишине бараандуу салым кошкон. (Кийинчерээк, 1992–1993-жылдары бул уюм табигый түрдө бир нече партияга ыдырап кеткен).

КДК жана эгемен Кыргызстандын алгачкы жетекчилиги. Советтик Кыргызстандын акыркы жылындагы жана постсоветтик Кыргызстандын алгачкы айларындагы Кыргызстандын жогорку аткаруу, мыйзам чыгаруу жана сот бийликтери КДКга жагымдуу маанайда мамиле кылышкан. Алардын бири – маркум саясатчы Насирдин Исанов (07.11.1943 - 29.11.1991) болчу. Ал кезеңде коммунисттердин өздөрү эскичил жана жаңычыл болуп экиге жиктелишкен. Алгачкы Президент Аскар Акаев Кыргызстан Компартиясынын Борбордук комитетинде бөлүм башчы болгон учуру, Жогорку Кеңештин спикери Медеткан Шеримкулов Кыргызстан КП БКнын идеологиялык катчысы болгондугу, ал эми өкмөт башчы Насирдин Исанов бир кездери Алматыдагы КПССтин Жогорку мектебин аяктагандыгы жана бир канча жыл бою Кыргызстан КП БКнын бөлүм башчысы кызматын да аркалагандыгы маалым.

Насирдин Исанов мырза 1990-жылы Кыргызстандын вице-президенти болуп шайланган. Ал 1991-жылдын январынан тартып өмүрүнөн ажыраган учурга чейин Кыргызстандын премьер-министри болуп иштеп келди. Ал 1991-ж. 29-ноябрда автокырсыктан мерт тапты делет. Анын өлүмү тууралуу шектенүүлөр алигиче айтылып келет. Аны менен бир автоунаада болгон ишкер Борис Бирштейн аман-эсен калган.

Кыргызстандын жогорку бийликтери 1991-жылы КДКга карата дурус мамиледе болгондугу КДКнын “Майдан” гезитинин эркин басылгандыгынан, КДКнын теңтөрагаларынын бири Казат Акматов Президент А.Акаевге кеңешчи кызматына дайындалгандыгынан, аткаруу бийлиги КДКга атайын кеңсе (азыркы Кыргызстан Жогорку Соту жайгашкан имараттын түндүк-чыгыш канатындагы бөлмөлөрдү) бөлүп бергендигинен жана башка мисалдардан улам айкын билебиз. Анын себеби да түшүнүктүү: ошол чечүүчү жылдагы бийликтеги кыргыз саясатчылары менен КДКдагылар Кыргызстандын эгемендигин шыктануу менен тосуп алышкан. Ал эми Кыргызстан Компартиясынын (жана КПССтин) Кыргызстандагы ишмердигине 1991-жылы сентябрда тыюу салынган болчу.

Адабияттар

1. Абдырахманов, Төлөбек; Абдалиева, Гүлзада. Эркиндик, теңдик, эгемендүүлүк күрөштөрү жана Үркүндөр: Биринчи китеп / Жооптуу ред. Т.К.Чоротегин. – Бишкек: ЖИ “Сарыбаев Т.Т.” басмаканасы, 2016. – 364 б., сүрөт.

2. Азамат Алтай (1920-2006): Азаттык менен демократиянын жарчысы: (Азамат Алтайдын 90 жылдыгына арналган жыйнак) / Башкы редактору, кириш сөзүнүн автору Т.К.Чоротегин. Эскерүүлөрдүн ред.: В.Сагындык кызы Жуматаева, С.Жумагулов, К.Чекиров, Т.Чоротегин. – Бишкек: Интерполиграф, 2010. – 320 б., сүрөттөр.
3. Акматов, К. Окуялар, адамдар: (Миң бир күн): Даректүү баян. – Бишкек: Акыл, 1998. – 296 б.
4. Акунов, А. Кыргызстан эгемендик доорунда (1991–2021) / Жооптуу ред. проф. Т.К.Чоротегин. – 2-бас., тол. ж-а оңд. – Бишкек, “Калем” басмасы, 2021. – 1040 б., сүрөт, карта.
5. Акунов А., Темирбекова А. Кыргызстан в эпоху независимости (1991–2022): Книга I: Формирование новой политической системы: синдром авторитаризма./ Отв. ред. проф. Т. К. Чоротегин, – Бишкек: ИД “Калем”, 2023. – 534 с., табл., фотографии, карты.
6. Асанов У.А., Джуманазарова А.З., Чоротегин Т.К. Кыргызская наука в лицах: Краткий исторический и био-библиографический свод / Отв. ред. У.А.Асанов. - Бишкек: Центр госязыка и энциклопедии, 2002. - 544 стр., илл., карты.
7. 1-эл аралык байыртадан бүгүнкүгө чейинки кыргыз-түрк мамилелери симпозиуму докладдары (3-5-май 2013, Бурса) / Китепти басмага даярдаган жана редактору проф., д-р Гүлзура Жумакунова. – Бурса: Улудаг университети басмаканасы, Bilnet Matbaacılık ve Ambalaj San. A.Ş., 2017. – XXIV+466 бет. – Улудаг университети жарыялары.
8. 1916-2016: Улуттук боштондук көтөрүлүштүн жана Улуу Үркүндүн өчпөс тарыхы: Борбордук Азиядагы жана Кыргызстандагы 1916-жылкы улуттук боштондук көтөрүлүштүн 100 жылдык мааракесине арналган эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйындын материалдары: 2016-жылдын 21-октябры. Бишкек шаары / Жооптуу ред. Т.Чоротегин, К.Молдокасымов. – Бишкек: MaxPrint, 2016. – 416 + iv бет, сүрөт, карта.
9. Жекшеев, Ж. Атуулдук ар-намыс ойгонгондо: Макалалар, эскерүүлөр / Түзгөн Венера Сагындык кызы; жооптуу ред. проф. Т.Чоротегин. - Бишкек: Турар, 2021. - 588 б., сүрөт.
10. Жунусова, М.М. КДК: Советтик доордогу ири демократиячыл блок // “Азаттык” үналгысы. – 25-май, 2020-ж. – URL: https://www.azattyk.org/a/kdk_30th-anniv_ussr_kyrgyzstan_1990_blog_mj_ky/30632873.html
11. Жунусова М.М. Кубанычбек Нурбеков: Кыргыз эркин туянткан укукчу айдың // Азаттык үналгысы. – 16.4.2019. – Шилтеме: https://www.azattyk.org/a/ussr_persecution_kyrgyzstan_kubanychbek-nurbekov_blog_m-junusova_ky/29881724.html
12. Кожобеков, М.Ч. Кыргыз каганатынын тарыхы / Илимий ред. Т.К.Чоротегин. – Бишкек: Жусуп Баласагын атындагы КУУнун «Университет» басмаканасы, 2013. - 188 б., карта, сүрөт.
13. Койчиев Арслан. Национально-территориальное размежевание в Ферганской долине (1924-1927 гг.) / Отв.ред. Т.К.Чороев (Чоротегин). – Бишкек: Учкун, 2001. – 120 с.
14. КР Коомдук-саясий уюмдарынын Борбордук мамлекеттик архиви. Фонд 56, каттоо 188; Иш кагаз: 72, беттери: 50-52.
15. Кубанычбек Нурбеков – эгемендик жарчысы: Илимий жана жамагаттык макалалар жыйнагы / Түзүүчү Махабат Жунусова; жооптуу ред. Т. К. Чоротегин. — Бишкек: “Турар” басмасы, 2023. – 192 б. (басмада).
16. Кыргыз каганаты түрк элдеринин орто кылымдардагы мамлекеттүүлүгүнүн жана маданиятынын алкагында: Борбордук Азиядагы Улуу Кыргыз каганатынын түзүлгөндүгүнүн 1170 жылдыгына арналган II эл аралык илимий жыйындагы баяндамалардын жыйнагы: 2013-жылдын 15-16-ноябры, Бишкек ш. / Жооптуу редактор: Т.К.Чоротегин. - Бишкек: “Maxprint” басмаканасы, 2014. – 494 б.
17. Кыргызстан: Улуттук энциклопедия: 1-том. Башкы редактору академик Үсөн Асанов. – Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2006. – 688 бет, илл.
18. «Кыргызстан» Демократиялык Кыймылы: Эгемендик менен демократия үчүн күрөштүн башаты: Кыргызстандагы демократиялык кыймылдын карлыгачы – КДКнын 25

- жылдыгына арналган макалалар жыйнагы / Редколлегия: Т.К.Чоротегин (төрага), академик А.Эркебаев, ж.б. – Бишкек: “Maxprint” басмасы, 2015. – 166 б., сүрөт.
19. Кыргыз тарыхы: Энциклопедия / Жооптуу ред. А.Асанканов. – Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2003. – 464 б.: сүрөт.
20. Нурбеков К. История государства и права Киргизской ССР. – Фрунзе, 1970. – С. 31–32.
21. Нурбеков Кубанычбек Нурбекович: Биобиблиографиялык көрсөткүч / Редактору К.К.Керезбеков; түзгөндөр: С.К.Ашырахманова, М.Р.Кутманалиева. — Бишкек, 2009. – (Кыргыз мамлекеттик юридикалык академиясынын илимий китепканасы). — 12 б.
22. Садыр уулу Ж., Жусупова Р. “Өмүр көчү” – 75–90–100. – Бишкек: Улуу Тоолор, 2020. – 448 б.
23. Саясат таануу. Энциклопедиялык окуу куралы / Жооптуу ред. А.Акунов. – Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004.
24. Тургуналиев, Топчубек. «Оома-төкмө дүнүйө. – Бишкек: Бийиктик, 2012. – 432 б.
25. Чиеш тагдырлар: Кыргыз тарыхын кайрадан ачып / «Эсимде: өткөн тарыхты эстеп» долбоорунун жетекчиси, түзүүчү жана жооптуу редактор Элмира Ногойбаева. Редактор Бекташ Шамшиев. – Бишкек, 2019. – 162 б. – URL: <http://kg.esimde.org/archives/872>
26. Чоротегин Т.К. Ала-Тоонун Батыштагы бүркүтү: (Азамат Алтайдын 90 жылдык мааракесине)/ Редактору Кубат Чекиров; рецензенти Арслан Капай уулу Койчиев; сүрөтчүсү Асан Турсункулов. -Бишкек: “Түлчынар” басмасы, 2010. — 60 бет, сүрөт.
27. Чоротегин Т.К., Молдокасымов К.С. Кыргыздардын жана Кыргызстандын кыскача тарыхы: (Байыркы замандан тартып бүгүнкү күнгө чейин). – Бишкек, 2000. – 160 б.
28. Эркүү элдин эгемендиги: Макалалар, маектер, иликтөөлөр / Түз. В.Сагындык кызы, Т.Чоротегин. – Бишкек: Турап, 2022. – 432+24 б., сүрөт.
29. Chorotegin T. The Early Stages of Kyrgyz Ethnicity and Statehood (201 BCE – 10th Century CE); in: International Journal of Eurasian Studies. – Beijing, 2019. – Vol. 9. Special Issue on the Study of Kirghiz History and Culture / Editors-in-Chief Yu Taishan and Li Jinxiu. p. 33–60.
30. Kirgistan. Historia – społeczeństwo – polityka / Tadeusz Bodio (red.), Aalybek Akunov et. – Warszawa, 2004. Dom Wydawniczy ELIPSA. – 896 s., faks., mapy, rys., tab. Uniwersytet Warszawski. Instytut Nauk Politycznych. – Współczesna Azja Centralna; Współczesna Azja Centralna.
31. Yu Taishan. A Note On The Geographical Location Of Jiankun and the Hypothesis about Juanhan-Jiankun Identity // International Journal of Eurasian Studies. – Beijing, 2019. – Vol. 9. Special Issue on the Study of Kirghiz History and Culture / Editors-in-Chief Yu Taishan and Li Jinxiu. English Editor Bruce Doar. – Center for Eurasian Studies, Institute of History of the Chinese Academy of Social Sciences. – P. 01–05.

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ДАСТАНЫНДАГЫ САЛТТУУ
ТАРБИЯНЫН БЕРИЛИШИ**

*Тайирова Н.М. окутуучу,
Э.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети,*

*Бишкек, Кыргызстан
tajirovanazgul@gmail.com*

*Зулуев Б.Б., профессор,
Ош мамлекеттик педагогикалык университети,
Ош, Кыргызстан,
zuluev@mail.ru*

*Тайиров М.М., профессор,
Баткен мамлекеттик университети,
Баткен, Кыргызстан
mtairov13@mail.ru*

Аннотация. Элибиздин азыркы коомдук өзгөрүштөрүнө жараша жаштарды тарбиялоодо руханий, улуттук жактан калыптандыруу тарбия берүүнү жаңыча уюштурулушун талап кылууда. Адамзаттын адам катары калыптандыруунун негизи тарбия берүүдөн башталат. Жусуп Баласагын өзүнүн “Куттуу билим” дастанында адамзатка кандай инсандык сапаттарды калыптандыруу керектиги жана негизги адеп-ахлактык сапаттардын болушунун зарылдыгы тууралуу ойлорду жазып калтырган. Жусуп Баласагын өзү улуу тарбиячы болгон. Анын чыгармасынын негизги идеясы – инсан. “Инсан кандай болуу керек? Инсандын адеп-ахлагы кандай талаптарга жооп берүүсү зарыл?” деген суроолордун тегерегинде философиялык мазмунда ой калчп, бул суроолорго чыгармадан жооп табууга мүмкүнчүлүк жараткан. Инсан билим аркылуу ар кандай кырдаалдан жол таап чыгып кете алат. Жусуп Баласагын билим адам үчүн “шам чырактай”, ал эми билимсиз болсо, сокур сымал, “караңгыда кайсалап, жол таппай калат” деген ойду жазган.

Ачкыч сөздөр: коом, адамзат, инсан, тарбия, Жусуп Баласагын, Куттуу билим, адеп-ахлак, билим, сөз, ыйман.

**ОТРАЖЕНИЕ ТРАДИЦИОННОГО ВОСПИТАНИЯ В КНИГЕ ЖУСУПА
БАЛАСАГЫНА «БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ»**

*Тайирова Н.М., преподаватель,
Кыргызский государственный университет имени Э.Арабаева,*

*Бишкек, Кыргызстан,
tajirovanazgul@gmail.com*

*Зулуев Б.Б., профессор,
Ошский государственный педагогический университет,
Ош, Кыргызстан,
zuluev@mail.ru*

*Тайиров М.М., профессор,
Баткенский государственный университет,
Баткен, Кыргызстан
mtairov13@mail.ru*

Аннотация. Воспитанию современной молодежи требует новой организации образования. Основа человеческого развития начинается с образования. Жусуп Баласагын в своей книге «Благодатное знание» записал мысли о том, какие черты личности должны формироваться в человечестве и о необходимости иметь основные нравственные качества. Сам Жусуп Баласагын был великим педагогом. Основная идея его творчества – личность. «Каким должен быть человек? Каким требованиям должна отвечать нравственность человека?» Он философски задумался над этими вопросами и нашел ответы. Человек может найти выход из любой ситуации через знания. Жусуп Баласагын написал мысль о том, что знание для человека «подобно свече», а без знания оно подобно слепому, «он застрял во тьме и не может найти дорогу».

Ключевые слова: общество, человечество, личность, воспитание, Жусуп Баласагын, Благодатное знание, нравственность, знание, вера.

REFLECTION OF TRADITIONAL EDUCATION IN THE BOOK OF ZHUSUP BALASAGYN «BLESSED KNOWLEDGE»

Taiirova N.M., teacher,
Kyrgyz State University named after E. Arabaev,
Bishkek, Kyrgyzstan
tajirovanazgul@gmail.com
Zuluev B.B., professor,
Osh State Pedagogical University,
Osh, Kyrgyzstan,
zuluev@mail.ru
Taiirov M.M., professor,
Batken State University,
Batken, Kyrgyzstan,
mtaiirov13@mail.ru

Abstract. The upbringing of today's youth requires a new organization of education. The foundation of human development begins with education. Jusup Balasagyn in his book «Blessed Knowledge» wrote down thoughts about what personality traits should be formed in humanity and about the need to have basic moral qualities. Jusup Balasagyn himself was a great teacher. The main idea of his work is personality. “What should a person be like? What are the requirements for human morality? He thought philosophically about these questions and found answers. A person can find a way out of any situation through knowledge. Zhusup Balasagyn wrote the idea that knowledge is «like a candle» for a person, and without knowledge it is like a blind person, «he is stuck in darkness and cannot find his way.»

Key words: society, humanity, personality, upbringing, Zhusup Balasagyn, Blessed knowledge, morality, knowledge, faith.

Ар кандай коомдун, элдин, уруунун, топтун, уюмдун келечеги өнүп келе жаткан жаштардын алган таалим тарбиясына жараша болот. Ошол себептен коом, өлкө, ар бир эл, уруу, топ, уюм, ар кандай өкмөт жаш муундарын окутууга жана тарбиялоого өзгөчө кам көрүп келет. Адамзат коому өзү жыйнаган бай турмуштук тажрыйбасын, билимин, ишенимин, жашоо үчүн зарыл болгон материалдарды өндүрүү усулдарын, ыкмаларын жаштарга тарбия аркылуу гана берген. Мисалы, кыргыз элинин салттуу билимдерин караңыз [1-3]. Адам баласынын ишмердүүлүгү өтө эле көп кырдуу. Анын мындай

ишмердүүлүгүнүн бири - тарбия. Тарбия, бул философиянын тили менен айтканда, түбөлүктүү категория болот.

Адамзат канча жашаса тарбия процесси ошончо жашайт. Тарбиялоо ишине катышпаган бир да пенде болбойт. Ар бир адам же тарбиялануучу, же тарбиячы катарында тарбия процессине катышат. Адамзат бардык ишин аң-сезимдүүлүк менен жасагандыктан, тарбия процесси да аң-сезимдүү ишмердүүлүктүн жыйындысы. Ар бир өспүрүмдүн келечекте кандай адам болору, кантип жашары так ушул тарбия процессинин максатына жана анын ишке ашуусуна жараша болот.

Адам баласынын тарбиялоо процессинин максаты эмнеге арналгандыгы жана анын натыйжасында жаштар келечекте кандай адам болору жана аларга зарыл болгон адеп - ахлакты ж.б. сапаттарды калыптандыруу тууралуу терең ойду бабабыз Жусуп Баласагын өзүнүн “Куттуу билим” дастанында [4,5] жазып калтырган.

Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастанын окубаган илимпоз [6-9], тарыхчы [10], адабиятчы жана мамлекеттик ишмерлер болбосо керек. Анткени аны биз XIII-XVII кылымдардагы мамлекеттик ишмерлердин, ошол мезгилдеги интеллигенциянын жүрүм-турумдарынан, адеп-ахлактык сапаттарынан ачык байкай алабыз.

Жусуп Баласагын дастанчы гана болбостон, ал улуу тарбиячы. Дастанда ал түрк элинин үрп-адатка айланып калган жүрүм-турум этикасынын нормаларын айтып берүү менен гана чектелбестен, анын жол-жоболоруна же болбосо пайдалануу жактарына маани берген. Адам баласынын инсандык сапаттарына мүнөздөмө берип, кээбирде маани бербеген сырларын ачып, таң кала тургандай деңгээлде түшүндүрүп берген.

Бул чыгарма 1000 жылдын ичинде канчалаган жогорку интеллектүү инсандардын катмарларын, муундарын тарбиялады. Мындан ары да бул багыт боюнча өз таасирин тийгизе тургандыгын ар тараптан далилдеп келет.

Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастаны мындан X кылым илгери жазылса да, күнү бүгүнкүдөй зарыл жана актуалдуу. Себеби адам баласынын адеп-ахлагы алдын ала айталбай тургандай көөнөрбөс, дайыма көйгөйлүү, жашообузда пайда болгон мүчүлүштөрдү ар бир эл өзүнүн менталитетине жараша үрп-адаттарына, каада-салттарына ылайык чечүү зарылчылыгы бар жараян. Анткени ар бир этностун, элдин, өзүнө жарашыктуу өзгөчөлүктөрү бар, бул алардын жүзү. Бул өзгөчөлүктөр эске алынбаса, анда чыгармада көтөрүңкү рухтагы идея түптөлбөй калмак. Дастандын негизги идеясы адам баласы, инсан. Идеалыбыздагы инсан кандай болуу керек? Анын адеп-ахлагы кандай критерийлерге жооп берүүсү зарыл? Мына ушул сыяктуу турмуштук чоң мамилелерге кайрылган.

Өзү жашаган коомдун чыныгы жараны болоюн деген инсан, ошол коомдун күжүрмөн мүчөсүмүн, эли-жеримдин тагдырына кайдыгер мамиледе болбоймун деген бүтүмүн дастандагы ыр саптарынан көрсө болот. Жалпылап айтканда, Жусуп Баласагынды тарбиячы, насаатчы, илимпоз, педагог, психолог жана мамлекеттик ишмер катары жазган-ойлору өз ресурстарын түгөтө элек. Тескерисинче, чоң сырсандык, акыл-эстин түгөнгүс казынасы, көптөгөн азыркы заман жетекчилерине, активдүү инсандарына калыстык, адилеттүүлүк, чынчылдык, чыгармачылык эргүү берүүчү - булак. Бүгүнкү күндүн милдети ошол тунук булактан жаш муундарыбызга ооз тийгизүү, даамын сездирүү, жашоо-турмуш сулуулугуна аралаштыруу, анын маанисин аң-сезимдерине сиңирүүдө турат. Бул багытка карай канчалык тез аракеттер болсо, ошончолук жакшы.

Дастандын жалпы мазмунунан анын түпкү негизинде төрт чындыктын жаткандыгына күбө болобуз. Биринчиси – адилеттүүлүк, экинчиси - мамлекетти башкаруу, үчүнчүсү - акыл жана эс, төртүнчүсү - сабырдуулук. Булардын ар бирине Жусуп Баласагын символикалык мазмуну терең наам берген. Аларга токтолсок, адилеттүүлүктүн наамы Күнтууду, вазир сыпатында келген байлыктын наамы Айтолду, акыл-эс, паам-парасат болсо, Акдилмиш деп аталган. Сабырдуулук, сабыр-канаат Өткүрмүш наамында берилген. Дастандагы болгон окуялар жогорудагы каармандардын айланасында өрчүп барат. Негизги мазмундук өзөк жогоруда аталган каармандардын суроо-жооптору аркылуу ачылып берилген. Окуялардын натыйжалары тарбиялык мааниге ээ жыйынтыктар менен аяктайт. Мисалы,

*«Билимди бийик бил, окуу улук,
Ушул экөө улуулайт адамды толук»*

деген ыр саптары аркылуу берилген. Инсандын улуулугу анын билимдүүлүгүндө, билим аркылуу ар кандай кырдаалдардан жол таап чыгып кеткенинде жатат. Инсан үчүн билим «шам чырактай», ансыз наадан болуп, сокур сымал болуп калат деген ойду билдирет. Баарыңар билимге умтулганда деген идеяны алга сүрөйт. Дагы ыр саптарын карап көрсөк,

*«Окуу пайда болсо, улуулук болот,
Билим кимде болсо, бийиктик алат».*

Ушул сөзү менен «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат» деген же «Билимдүүгө балээ жок» деген элдик макалды өнүктүрүп, билим гана өсүп-өнүгүүнү камсыздай ала тургандыгына бекем ишенген. Билимсиздиктин аягынаандыкка алып барарын эскертет. Ал жөнүндө төмөнкүдөй айтат:

*«Билимсиз кишиде кеселдик болор,
Кесел эмделбесе жашабай өлөр».*

Мындан тыянак чыгарсак, билим албаган коом өспөйт, өнүкпөйт. Коомубузда орун алган бардык татаал иштер билим менен гана өзүнүн логикалык чечилишин камсыздай алат. Чындыгында мындай асыл ойлорго альтернатива жокко эсе. Автор адамзаттын билимдүү болуусуна өтө чоң маани берген. Себеби билимдүү инсандар билимсиздердин-наадандардын душманы. Наадандык болсо коомду чирите турган илдет. Ошондой илдеттерге кабылып калбайлы деген коом илимди, билимди өнүктүрөт.

Таамай айтылган сөздөр башкалардын көзүн ачып, жол көрсөткүч болуп, пайдаалып келген. Мындай сөз гана инсандын наамын түбөлүккө калтырат, ооздон-оозго өтүп, коомдун күч-кубатына айланып, аны жакшы жактарга жетелейт. Сөзгө маани берип автор мындай дейт:

*«Байлык калса, мурас болуп сага,
Бул сөздөрдү теңебегин ага».*

Курч айтылган өткүр сөздөрдү, материалдык байлык, акча, дүр-дүйнө менен теңегенге болбойт, сөз мааниси баасыз деген ойду айтат. Айтылган сөздүн нукура маанисине билимдүү киши гана жете алат дейт. Наадан сөздүн маанисине баа бербейт, берседа таразалай албайт, натыйжада ага айтылган сөздөрдүн жыйынтыктары сезилерлик даражада болбойт. Ал түшүнсүн үчүн аны билим дүйнөсүнө чумгутуу зарыл. Ошондой болгон соң, наадандыктын шыпаасы-билим. Андыктан Жусуп Баласагын айтат:

*«Эстүү алкыш алат, наадан сөгүш,
Ойлоп көрчү, сага жакканы, кайсыл?»*

Бул жерде «Акыл-эсиң бар экен, билимден үлүш алып кал» деген ойду аңдатат.

Дастандын көздөгөн багыттарынын көлөмү ушунчалык кеңири жана көп кырдуу. Дастандын өзү өтө тереңдетилген таризде адамзатты тарбиялоо багытында бир топ изилдөөлөрдү талап кылат. Мындагы берилген педагогикалык ойлор Жусуп Баласагындын жеке өзүнүн жан дүйнөсүнөн чыккан. Дастандагы жыйынтыктар Жусуп Баласагындын көп жылдар бою жыйнаган, жашоо-тиричиликтен алган турмуштук бай тажрыйбаларынан алынып жазылгандыгы байкалып турат.

Автордун ою боюнча ар бир инсан ыймандуу болуусу зарыл, уятты билсин, ушакчыларга жакындабасын, суктук (ачкөздүк) жасабасын, себеби мындай кылык-жоруктар адам баласын чектеп коет. «Сени ким урматтаса, сен да аны урматта», үч нерседен четте бол, андан сактан; биринчиси, жетекчилердин сөздөрүн эч бир жанга айтпа, экинчиси, алардын сага айткандарын дайыма сыр сакта, үчүнчүсү, алардын сөздөрүн душмандарына билгизбе! Сенин сөзүңдү бирөө угуп жатса гана сүйлө, сөзүңдү бөлүшсө, ошол жерде токтот деп жазган.

Эл ичинде отурганда сөөктү кажылап-мүлжүбө. Курсагың ток болсо да, сунушталган сунушка ылайык тамактан ооз тийгенден баш тартпа. Үч нерсе менен кошуна болбо: биринчиси, тез аккан чоң дарыяга, экинчиси, жалындап күйүп турган чоң отко, үчүнчүсү, бектерге (чоңдорго), маанисин учуру келгенде билип аласың деп айткан. Мындан тышкары кантип бийликтин жогорку эшалонунда кызмат жасоо керек экендигин жана анын жол-жоболору боюнча да пикирлерин билдирген.

Өзүнүн салыштырууларында мындай дейт: «Байлыкка берилүү наадандык. Байлык шар аккан сууга окшош. Суусаган киши андан канчалык ичпесин анын чаңкоосу басылбайт. Канчалык көп ичсе, ошончолук дагы да ичкиси келе берет», же «Байлык көлөкөнө да окшоп кетет. Куусаң алга карай качат, качсаң артыңдан калбай кууп бара берет». Байлыкты кууп жүрүп бактысыздыкка кабылып калба деп эскертет. Ошондой эле адам пендесине үч нерсе пайда алып келбейт дейт, биринчиси, өжүрлүк жана пейли бузуктук, экинчиси, калпты чындай айткандык, үчүнчүсү, бакылдык жана пастык (сыймыксыздык). Ушундай адаттардан арылуу инсанды жакшылыкка көкөлөтөрүн белгилейт.

Байлык менен бийлик сокур адамдарга окшойт. Ким байлыкты жана бийликти ээлесе ошону ээрчип кете берет, “Бул жакшы, мына мунусу болсо жаман деп, адамды тандап, бөлүп отурбайт” дейт. Агын суу, учкул тил, кут-береке бир жерде токтоп турбайт. Ошондуктан аны кырдаалы келгенде кармап калуу керек экендигин эске салат. Мамлекетти башкаруу жана бактылуу болуу үчүн таза дилдүү, жөнөкөй, жаман адамдарга жакындабаган, өзүнөн улууларды урматтап, кичүүлөрдү ызаттаган, өч алууга аракеттенбеген, ысырапкерчиликке жол койбогон, кытмырлык жасабаган, калпычыларды жанына жолотпогон инсан болуу керек экендигин эскертет.

Байкаганыбыздай, дастандын өзөгүн билим алуу түзөт. Илимден, билимден кут алуу үчүн бул жашоодогу өзүңдүн ишмердүүлүгүңдө алдына койгон айкын максатың болуусу зарыл. Ошондо гана инсан элине, жерине, мамлекетинин пайдубалынын бекем болуусуна, анын өсүп-өнүгүүсүнө өзүнүн баа жеткис салымын кошо алат, тоодой милдеттерди аткарганга жарамдуу болот.

Жусуп Баласагын илим, билимди балага жашынан негиздүү түрдө берүүнү уюштурууну, аларды пайдасыз иштерден оолак кармоо, максаттуу аракеттерге жана багыттарга бурууну зарыл деп эсептейт. Ошондуктан жаш муундун ан-сезиминде, жүрүм-турумунда, иш-аракеттеринде жогоруда айтылган сапаттар чагылса, анда коомубуз ар тараптан өнүккөн инсандарга ээ болот.

Жусуп Баласагындын болочок муундарга насаат, көрсөтмө, тажрыйба, ишеним, чындык түрүндө калтырган осуяты, анын бизге калтырган мурасы. Бүгүнкү глобалдашуу мезгилинде, чындап эле куттуу билимге сугарылган, руханий дүйнөсүн байыткан инсан, өзүнүн адептүүлүгүн жана ыймандуулугун өстүрүп, коомго аралашып, жаңы доордун талабына жараша жашоого умтулат, Албетте ал үчүн «Куттуу билимден» келип чыккан тарбиялык принциптер боюнча атайын мамлекеттик программа иштелип чыгып, ага ылайык мектептердин, кесиптик билим берүүчү мекемелердин окуу-тарбия жараянына киргизилишин зарыл деп эсептейбиз.

Адабияттар

1. Тайиров М.М., Тайиров А.-С.М., Кыргыз элинин темирди, коргошунду иштетүү жана жыгач көмүрдү, данакерди, дүрмөктү өндүрүү технологиясы, Известия вузов Кыргызстана, Бишкек, 2019, №11, 21-26-бет.
2. Тайиров М.М., Тайиров А.-С.М., Кыргыз элинин салттуу мал-жандыктардын терисин, жүнүн, сөөктөрүн иштетүү жана колдонуу технологиясы, Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, Бишкек, 2022, №1, 32-36-бет.
3. Тайиров М.М., Тайиров Г. А., Исфайрам-Сайлык кыргыздардын салттуу дан эгиндерини, мөмө-жемиштерди, көк чөптөрдү өстүрүшү, түшүмүн сакташы жана пайдаланышы (XIX кылым - XX кылымдын 1-жарымы) // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, Бишкек, 2023, №1, 70-73-б.
4. Юсуф Баласагунский. “Благодатное знание”, - М.: Наука, 1983. - 558 стр.
5. Жусуп Баласагын «Куттуу билим», Бишкек, «Илим» 1993-496 бет.
6. Абдибайтова А. А., Тайиров М.М. Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим» дастанындагы астрономиялык билимдердин чагылышы // Науки и новые технологии, Бишкек 2013, № 5, 97-100-бет.
7. Тайиров М.М., Касымов Т., Мусаев О.М., Произведение великого мыслителя тюркского мира Жусупа Баласагына “Благодатное знание” и его значение в современном мире // Вестник международного конгресса тюркского мира в области педагогических и социальных наук, Анталия, Турция, 2016, 167-171 стр.
8. Абдибайтова А.А., Тайиров М.М. Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасындагы экологиялык көйгөйлөр // Известия вузов Кыргызстана, Бишкек, 2017, №3, 83-85-бет.
9. Тайиров М.М., Абдибайтова А.А., Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасындагы биологиялык жана медициналык илимдердин берилиши // Вестник Кырг. нац. универ. им. Ж. Баласагына Спец. выпуск (S), Бишкек, 2017, 39-43-бет.
10. Исаков К. «Куттуу билим» трактатындагы эпикалык парадигмалардын философиялык негиздери. Ош, 2005, - 156 бет.

III БӨЛҮМ
ТУРУКТУУ ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮ: ЭКОНОМИКАЛЫК
ӨСҮШКӨ ДЕМ БЕРҮҮ, ЖУМУШ ОРУНДАРЫН ТҮЗҮҮ,
ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫ ТАРТУУ ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК
НЕГИЗГИ ТАРМАКТАРЫН ӨНҮКТҮРҮҮҮҮЧҮН КАБЫЛ АЛГАН
СТРАТЕГИЯЛАР ЖАНА АЛАРДЫ ИШКЕ АШЫРУУ ЖОЛДОРУ

УДК 339.3

**ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ ПРОИЗВОДИТЕЛЕЙ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ПО
СБЫТУ СВОЕЙ ПРОДУКЦИИ В УСЛОВИЯХ ИНТЕГРАЦИИ РЫНКОВ ЕАЭС**

Ажекбаров К.А. д.э.н., профессор

Заместитель директора департамента макроэкономической политики

Москва, Российская Федерация

ajekbarov@gmail.com

Аманкулов М.А., аспирант

mbgk.27@gmail.com

Маратов А.М. аспирант

zam4n.aza94@yandex.ru

Кыргызского экономического университета имени М. Рыскулбекова

Бишкек, Кыргызстан

Аннотация: В работе рассмотрены возможности для производства сельскохозяйственной и швейной продукции в Кыргызской Республике в условиях ее интеграции в едином таможенном пространстве Евразийского экономического союза (ЕАЭС). Вхождение в 2015 году Кыргызской Республики в ЕАЭС позволило отечественным товаропроизводителям расширить рынок сбыта своей продукции с прежнего внутреннего рынка в 7 млн. человек с ограниченной платежеспособностью до общего рынка ЕАЭС численностью почти в 200 млн. человек. При этом географически в ЕАЭС Кыргызская Республика находится южнее других государств-членов союза, что определило республике более теплые климатические условия, создавшие республике естественные конкурентные предпосылки стать одним из ключевых поставщиков теплолюбивых и ранних фруктов и овощей. Кроме того, в связи с отлаженными каналами поставок в республику тканей и фурнитуры, также стало развиваться производство швейных изделий. Но для реализации этих возможностей республике следует разрешить ряд задач внутреннего характера.

Ключевые слова: преодолении раздробленности сельскохозяйственных производств, восстановление агрономии и ветеринарного контроля, селекция в растениеводстве и животноводстве; цепочки поставок в сельскохозяйственном и швейном производствах, сертификация продукции.

**OPPORTUNITIES FOR PRODUCERS OF THE KYRGYZ REPUBLIC TO SELL
THEIR PRODUCTS IN THE CONDITIONS OF INTEGRATION OF THE EAEU
MARKETS**

Ajekbarov K.A. Dr. Sci. (Econ.), Honorary Professor
Deputy Director of the Macroeconomic Policy Department
Moscow, Russia
ajekbarov@gmail.com
Amankulov M.A., postgraduate student
mbgk.27@gmail.com
Maratov A.M. postgraduate student
zam4n.aza94@yandex.ru
Kyrgyz Economic University named after M. Ryskulbekov
Bishkek, Kyrgyzstan

Abstract: The paper considers the opportunities for the production of agricultural and clothing products in the Kyrgyz Republic in the context of its integration into the common customs space of the EAEU (Eurasian Economic Union). 7 million people with limited solvency to the common market of the EAEU numbering almost 200 million people. At the same time, geographically in the EAEU, the Kyrgyz Republic is located to the south of other member states of the union, which determined warmer climatic conditions for the republic, which created natural competitive prerequisites for the republic to become one of the key suppliers of heat-loving and early fruits and vegetables. In addition, in connection with the well-established channels for supplying fabrics and accessories to the republic, the production of garments also began to develop. However, in order to realize these opportunities, the republic should solve a number of problems of an internal nature.

Keywords: overcoming the fragmentation of agricultural production, the restoration of agronomy and veterinary control, selection in crop production and animal husbandry; supply chains in agricultural and clothing industries, product certification

В настоящее время внутренний рынок Кыргызской Республики характеризуется малой емкостью численности населения в 7 млн. человек и ограниченным уровнем платежеспособности. И эти факторы вплоть до августа 2015 года, когда Кыргызская Республика вошла в ЕАЭС, были одними из ключевых ограничений для сбыта отечественной продукции, не позволявшим бизнесу республики развиваться и увеличивать масштабы продаж. Любые попытки вывоза своей продукции на экспорт – сталкивались с таможенными процедурами и пошлинами, которые сразу снижали ценовую конкурентоспособность киргизской продукции.

Но с вхождением Кыргызской Республики в ЕАЭС ситуация изменилась: совокупный рынок сбыта союза обладает совершенно другими параметрами: численностью населения порядка 200 млн.чел. и более высоким уровнем платежеспособности.

Конечно, есть и обратные риски: засилия на рынках Кыргызской Республики продукции других стран ЕАЭС. Но при этом есть несколько сфер, в которых Кыргызская Республика имеет естественные географическо-климатические преимущества: это выращивание фруктов и овощей, особенно ранних сортов. Кроме того, в связи с отлаженными каналами поставок в республику тканей и фурнитуры, также стало развиваться производство швейных изделий.

В ЕАЭС Кыргызская Республика находится южнее остальных стран союза, что определяет в ней более теплый климат с длительным вегетационным периодом. Это дает возможность стать одним из ключевых поставщиков теплолюбивых и ранних фруктов и овощей. Кроме того, в ряде регионов республики климат позволяет собирать по два урожая

в год с одного участка. Последнее относится к низинным районам Баткенской, Ошской и Чуйской областей.

Но для реализации этих возможностей республике следует разрешить ряд задач внутреннего характера. Из проблем в производстве сельскохозяйственной продукции республики следует отметить следующие, которые можно условно назвать фундаментальными:

1) Мелкотоварность производства. Это обусловлено тем, что в начале 1990-х годов в Кыргызской Республике была проведена приватизация коллективных хозяйств. Но при этом произошло раздробление хозяйств на два порядка. И на месте порядка 1 тысячи коллективных хозяйств, в настоящее время в Кыргызской Республике зарегистрировано 400 тысяч т.н. индивидуальных крестьянских хозяйств. И теперь средняя площадь т.н. «индивидуального хозяйства» составляет лишь 2,5 га. С учетом необходимости разделения этой площади минимум на 5 частей для севооборота земли, на каждую культуру в среднем остается лишь 0,5 га. Вырастить на столько малой площади рентабельно можно не широкий перечень культур.

Аналогичная ситуация сложилась и в животноводстве: крупно и мелко рогатый скот коллективных хозяйств был разделен между жителями сел. И вместо одной крупной фермы до 1000 и более голов КРС, в среднем в селах теперь по 2-4 коровы в каждом дворе. В результате производители молока, производящие его скупку у владельцев скота, взамен прежнего забора молока в одном месте, объезжают все село, собирают по 3-5 ведер со двора. Это существенно увеличивает конечную себестоимость продукции.

Укрупнение мелких сельских хозяйств – это процесс объективный, необходимый, но он будет длиться десятки лет. Постепенно более хозяйственные владельцы выкупят земельные участки у менее предприимчивых хозяев.

В этой связи, очевидно правительству следует разработать налоговые и иные преференции для владельцев более крупных земельных участков, чтобы стимулировать процесс укрупнения хозяйств и создания кооперативов на селе.

Да, коллективные хозяйства не были безупречными, в них был невысокий уровень личной заинтересованности работников, так как отсутствовала эффективная система учета их трудового вклада. Но это можно было исправить в будущем.

2) Снижение качества сельскохозяйственных земель. В советское время государство постоянно проверяло и поддерживало качество сельхозземель за счет внедренной балльной системы бонитета земель. И в случаях падения качества земель, в отношении руководителей коллективных хозяйств применяли различные санкции: от административных и финансовых до уголовных. После проведения анализа грунтов, агрономы на научной основе обеспечивали внесение в них соответствующими минеральными и органическими удобрениями, что позволяло восстанавливать в земле недостающие элементы.

Но с раздроблением коллективных хозяйств охватить такое огромное количество мелких участков балльной оценкой бонитета земель для определения их качества стало затруднительно. Данный аспект Правительству также следует проработать, чтобы разрешить проблему и повысить продуктивность сельского хозяйства республики.

3) Имевшаяся инфраструктура орошения земель и машинного парка была рассчитана на коллективные хозяйства. С раздроблением последних эта инфраструктура стала приходить в упадок.

Наиболее близкие к оросительным каналам земельные участки постарались приватизировать жители с большими финансами или административным ресурсом. Но и у них нет средств, достаточных для поддержания каналов и шлюзов в работоспособном состоянии.

Машинный парк коллективных хозяйств был приватизирован и в основном пришел в негодность. Приобретать трактор или тем более комбайн на маленький участок в 2,5 га – экономически не целесообразно. Поэтому первоначально в 1990-ые года резко вырос уровень ручного труда в сельском хозяйстве, что привело к снижению его производительности. В последующие годы наиболее предприимчивые владельцы земельных участков стали самостоятельно и в лизинг приобретать сельхозтехнику и обрабатывать свои участки. Далее за отдельные оплаты они стали обрабатывать земли других владельцев.

4) Развал систем ветеринарии и агрономии. В коллективных хозяйствах были штатные единицы агрономов, и по всей республике функционировала система ветеринарной службы. Они на научной основе с соответствующими препаратами и оборудованием выполняли свои функциональные обязанности.

При возникновении инфекционных заболеваний скота – эти очаги локализовались профильными специалистами. Руководители коллективных хозяйств – несли персональную ответственность за инциденты, как и за исполнение установленных планов производства по растительным культурам, мясу и молоку. Добиться их реализации экстенсивными методами было нереально, поэтому агрономы и ветеринары были в авторитете, так как обеспечивали повышение производительности хозяйств научными методами.

С распадом коллективных хозяйств работа в сферах селекции культур и животных резко упала. Содержание породистых животных, например, мериносов значительно более трудоемкое, требует частого подключения ветеринаров. В то время как их продажа – сразу давала хорошую выручку. Поэтому первоначально с раздроблением коллективных хозяйств в 1990-ые годы, произошло резкое сокращение поголовья скота и его обратная селекция.

Аналогичные процессы произошли и в растениеводстве. Низкий уровень селекции в растениеводстве и животноводстве длился до конца 1990-х годов. Но в последующем постепенно владельцы земельных участков, особенно более крупных, как и владельцы большого поголовья скота, начали подключать в свои хозяйства агрономов и ветеринаров.

В последующем в соответствие с техническим регулированием, принятым в ЕАЭС, Правительство республики начало процесс восстановления учета скота и сертификации производимой сельхозпродукции. А более емкий рынок сбыта в странах, входящих в ЕАЭС, стал экономическим инструментом, стимулирующим производство в Кыргызстане.

При прохождении выращенной сельхозпродукцией процедур сертификации и получения соответствующих документов, далее ее вывоз на экспорт в Россию и Казахстан, как правило, не является проблемой. Ситуация со сбытом в страны ЕАЭС швейной продукции, произведенной в Кыргызстане – более сложная.

В 1990-ые годы с вхождением в ВТО, Кыргызская Республика стала региональным центром по импорту товаров из Китая, ОАЭ, Турции и других стран, а также их реэкспорту в страны ЦА и в Россию. И кроме обычного реэкспорта в республике стали формироваться и цепочки производств. Из завозимых из-за рубежа тканей, нитей, фурнитуры

первоначально небольшие одиночные швейные цеха в Кыргызстане стали производить продукцию, которую экспортировали в Россию и в страны Центральной Азии.

В последующем эти цеха в Кыргызстане укрупнялись, закупали современное швейное оборудование, и за счет высокого качества и стабильной работы, они смогли закрепиться на рынках сбыта указанных стран.

Но с созданием в соседнем Казахстане МЦПС «Хоргос» наши республики невольно стали конкурентами в сфере реэкспорта готовой продукции из Китая в Россию. Это привело к проблемам не только реэкспортной продукции из Кыргызстана в Россию при ее транспортировке через Казахстан, но и отечественной швейной продукции, производимой в Кыргызстане. Попытки урегулировать эту проблему на уровне ЕЭК ЕАЭС успеха пока не имели.

Декларируемый альтернативный маршрут автомобильной транспортировки товаров из Кыргызстана в Россию через Узбекистан и Туркменистан, в реальности не является простым, как и последующая перевозка тягачей и фур паромом по Каспию из туркменского порта Туркменбаши в российскую Астрахань.

Но в целом конкурентные преимущества для сельскохозяйственного и швейного производств в Кыргызстане с учетом интеграции республики в ЕАЭС сохраняются. Так как импорт указанных видов продукции в ЕАЭС требует прохождения каждой партией товаров достаточно строгих мер сертификации и таможенных процедур, которые Кыргызстаном приняты как членом союза.

Литературы

1. Правовой Портал ЕЭК ЕАЭС, содержащий НПА, регулирующие производство, сертификацию, ввоз и вывоз продукции. <https://docs.eaeunion.org/ru-ru/Pages/Default.aspx>
2. Сайт Нацстаткома Кыргызской Республики. <http://stat.kg/>
3. Аналитический доклад ЕЭК ЕАЭС «О макроэкономической ситуации в государствах – членах Евразийского экономического союза и предложениях по обеспечению устойчивого экономического развития».
4. Сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстана. <https://stat.gov.kz/ru/>
5. Сайт Государственного предприятия «Государственный проектный институт по землеустройству «Кыргызгипрозем» при Государственном агентстве по земельным ресурсам при Правительстве Кыргызской Республики. <http://gosreg.kg/en/about-2>
6. Сайт Ветеринарной службы при Министерстве сельского хозяйства Кыргызской Республики <https://mkk.gov.kg/ru/2023/03/27/>

ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ЛОГИСТИКИ И ПЕРЕРАБОТКИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Баймуратов Абдимиталип Абдилаевич к.э.н., профессор
baimuratov19041954@mail.ru

Зикираев Марат Төлөгөнович к.э.н., доцент
Ошский технологический университет имени М. М. Адышева,
Ош, Кыргызстан

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы ~~малых~~ форм фермерских и крестьянских хозяйств, а также отмечены их высокая себестоимость, переработки сбыта, логистика, управления цепями поставок и экспорта сельскохозяйственной продукции. Проанализирована инфраструктура АПК сбыта услуг по переработки реализации сельскохозяйственной продукции и функциональные области логистики. Дана сравнительная оценка торговой логистики Кыргызстан на мировом рынке.

В конце статьи проанализированы выводы и были предложены рекомендации по выведению эффективности логистики на должный уровень, необходимость улучшения инфраструктуры, таможенной системы, чтобы упростить процедуры перевозок и торговли, расширить профессиональные навыки внедрения современных услуг, а также совершенствовать нормативную базу расширения логистических центров во всех регионах страны.

Ключевые слова: степень переработки, структура, сельскохозяйственная продукция, продуктивность, продовольствие, экспорт, импорт, внешнеторговый баланс.

PROBLEMS AND OPPORTUNITIES OF ORGANIZING LOGISTICS AND PROCESSING OF AGRICULTURAL PRODUCTS OF KYRGYZ REPUBLIC

Baymuratov Abdimalip Abdillaevich, Ph.D. PhD in Economics
baimuratov19041954@mail.ru

Zikiraev Marat Tologonovich, Ph.D. PhD in Economics
Osh Technological University named after ac. M.M. Adysheva
Osh, Kyrgyzstan

Abstract. This article discusses the issues of small forms of farms and peasant farms, as well as noted their high cost of production, marketing processing, logistics, supply chain management and export of agricultural products. This article first analyses agricultural marketing services of infrastructure of agricultural products and functional areas of logistics. Second part describes a comparative assessment of trade logistics of Kyrgyzstan in the world market.

The third and last part of the article is a conclusion and proposed recommendations to bring the efficiency of logistics to a proper level, improvements of infrastructure, to simplify customs system: transportation and trade procedures, to expand professional skills to implement modern services, as well as improvement of the regulatory framework for the expansion of logistics centers in all regions of the country.

Keywords: degree of processing, structure, agricultural products, productivity, food, exports, imports, foreign trade balance.

Введение. Развитие сельского хозяйства Кыргызской Республики является одним из приоритетных направлений экономики Кыргызстана. Данная отрасль дает 1/5 часть ВВП и 50% занятости населения. В сельской местности проживает более 60% населения страны, и всем им необходимо работать. Поэтому от развития сельского хозяйства зависит рост экономики и благосостояние граждан страны. Современное состояние сельского хозяйства требованиям существующего рынка не отвечает. Аграрная отрасль на сегодня остается низкоэффективной и низкорентабельной, имеет множество нерешенных проблем. Очень низкими остаются продуктивность животноводства и урожайность сельскохозяйственных культур. Недостаточность и износ техники, отсутствие работ по семеноводству, запущенность ирригационной системы и другие проблемы отрасли сельского хозяйства Кыргызстана остаются без решения.

Цели и задачи исследования. Выявить наиболее важных проблем для малых форм хозяйствования их высокая себестоимость, сбыта и переработки, логистики и управления цепями поставок и экспорта сельскохозяйственной продукции. В отсутствие конкуренции они вынуждены на кабальных условиях сдавать сельхозпродукцию частникам и коммерческим структурам.

Задачей является реализация и сбыта сельхозпродукции, произведённой малыми формами хозяйствования. В настоящее время существенную проблему для сельских товаропроизводителей представляет отсутствие опыта реализации произведённой продукции, так, как данную продукцию необходимо доставить потенциальному потребителю и создать условия для превращения потребности в реальный спрос.

Сбыт – это процесс реализации произведённой продукции с целью превращения товара в деньги и удовлетворения запросов потребителей. Продажа завершает процесс сбыта, когда товар переходит в собственность покупателя.

В процессе сбыта продукции происходят не только физическое перемещение реального вещественного потока из мест производства в места потребления, но и хранение, подсортировка товаров, как в пути следования, так и на промежуточных базах и складах, в розничной торговой сети в ожидании их реализации. Этот процесс представляет собой объективную необходимость и обусловлен общественным и территориальным разделением труда и разнообразными потребностями людей, проживающими в различных районах страны. Он является целесообразным в том случае, если через удовлетворение нужд потребителя будет обеспечена экономическая выгода каждому его участнику.

Выделим основные *проблемы* агропромышленного сектора, которые требуют безотлагательного решения:

- мелко товарность, то есть существует свыше 200 тыс. мелких фермерских (крестьянских хозяйств), являющихся собственниками небольших земельных участков. Такая раздробленность не позволяет накопить мощный производственный потенциал;
- ощущается острый недостаток поддержки со стороны государства, государственных дотаций на ирригацию земель, защиту растений, ветеринарию, сохранение и повышение плодородия земель и т.д.;
- не хватает сельскохозяйственной техники;
- необходимость в средствах защиты растений, минеральных и органических удобрениях;

- трудности со сбытом продукции или многочисленные посреднические организации между производителями сельскохозяйственной продукции и рынками реализации, которые извлекают значительные доходы, в основном за счет ущемления интересов фермеров;
- неразвитость системы сертификации продуктов, соответствующей международным стандартам становится серьезным барьером на пути экспорта и развития переработки сельскохозяйственной продукции;
- снижение плодородия почв, неэффективное использования земельных и водных ресурсов;
- дефицит водных ресурсов, потери воды при орошении земель составляют почти 30% ежегодно;
- интеграция Кыргызстана в ЕАЭС и влияние глобализации рынков.

Все проблемы решить одновременно невозможно, однако в данной статье мы хотим привлечь внимание на то, как с помощью логистических принципов можно решить проблемы, связанные с экспортом сельскохозяйственной продукции в страны ЕАЭС [2].

Отсутствие логистики оказывает крайне негативное влияние на развитие экономики и торговли страны. С таким заявлением выступил профессор Уортонской школы бизнеса при Университете Пенсильвании (США) Денни Чо на международной конференции по логистике и управлению цепями поставок с участием международных экспертов в транспорте, а также инфраструктуре Кыргызской Республики. «Проблем в логистике Кыргызстана очень много, одна из важнейших - это развитие инфраструктуры». Профессор, в частности, отметил имеющиеся нерешенные проблемы по таможенной очистке и в экспорте товаров. «Естественно, необходимо сначала понять суть проблемы. У населения отсутствует до сих пор понятие самой логистики. Необходимо, чтобы как можно больше людей в бизнесе и в правительстве понимали, как развивать логистику» [1], - пояснил он свою мысль.

Эффективность логистики в странах мира оценивается Индексом эффективности логистики (LPI) по пятибалльной шкале, при этом низшей оценкой является 1, высшей - 5. Индекс оценивает шесть основных факторов: эффективность работы таможенных органов; инфраструктуру; простоту организации международных поставок товаров; компетенцию в логистике; возможность отслеживания товара на протяжении всей цепочки поставок; соблюдение сроков доставки [8].

Анализ и результаты. Анализ современного этапа организации системы сбыта сельхозпродукции за рубежом основывается, прежде всего, на изучении деятельности сельскохозяйственных потребительских кооперативов США, Германии, Канады, Новой Зеландии и др. стран, имеющих сложившиеся традиции и длительный опыт организации, поддержки и регулирования сбытовой деятельности в сельском хозяйстве. Правовую основу организации системы сбыта сельскохозяйственной продукции в развитых странах составляют общепризнанные международные документы и национальное законодательство [1].

Зарубежный опыт организации системы сбыта сельскохозяйственной продукции, произведённой малыми формами хозяйствования, может быть принят во внимание при поиске путей решения проблем, стоящих перед отечественным сельским хозяйством.

Исследование товарных сельхоз рынков в современных условиях хозяйствования приобретает особую актуальность и значимость, поскольку в настоящее время их положение характеризуется динамичностью, усложнением механизма формирования и

развития, появлением новых факторов, оказывающих существенное и противоречивое воздействие.

В связи с этим важное значение приобретают логистические товарные потоки.

До недавнего времени считалось, что к организациям малого бизнеса в АПК (личным подсобным хозяйствам, крестьянским (фермерским) хозяйствам, кооперативам) принципы логистики не применимы. Но, как известно, логистика – это управление потоками. Применительно к теме исследования это заключается в доведении готовой сельхозпродукции до потребителя в соответствии с интересами и требованиями последнего, в возможности управлять потоками продукции, произведённой малыми формами хозяйствования в АПК [2].

Анализ мирового и отечественного опыта свидетельствует, что малым формам хозяйствования в АПК как конечным самостоятельным экономическим ячейкам общества в той или иной степени присущи все функциональные области логистики – закупочная, распределительная, транспортная, информационная и другие.

Кыргызстан в мировом рейтинге торговой логистики занимает 108-ое место из 160 возможных (индекс соответствует 2,55 баллов).

Рисунок 1. Распределение Индекса эффективности логистики (LPI) за 2018 г. по странам мира

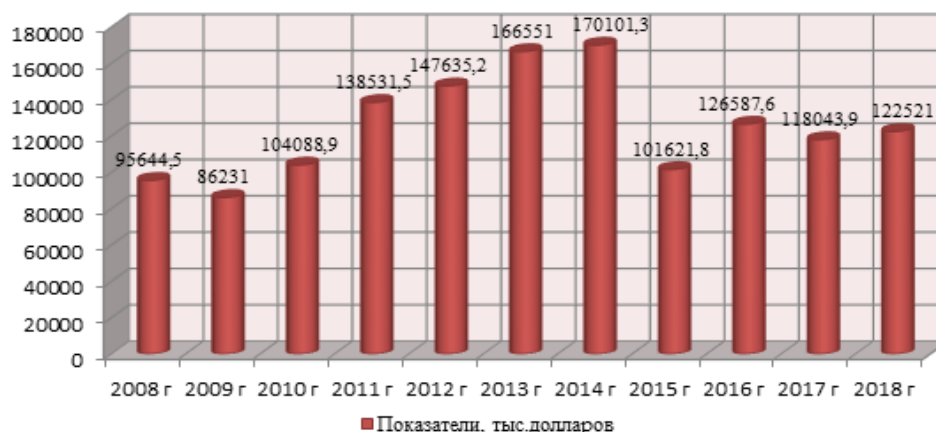

Как показано на рис.1 самую высокую позицию в Индексе эффективности логистики по данным Всемирного банка за 2018 год занимают следующие 5 стран: Германия–1 место; Швеция -2; Бельгия -3; Австрия - 4; Япония - 5 место.

Такие крупные державы, как США - на 14 месте; Китай – на 26 месте. Также нужно отметить, как расположились места в рейтинге наших ближайших стран - партнеров: Казахстан -71; Россия -75; Узбекистан-99; Белоруссия -103; Кыргызстан- 108 место; Туркменистан – 126 место; Таджикистан -134 место [6].

Как правило, нижние строчки в рейтинге занимают страны с низким уровнем дохода, без выхода к морю или страны, где происходят конфликты [5].

Рисунок 2. Динамика экспорта продукции растительного происхождения за период 2008-2018 гг. [4]

Рассматривая динамику экспорта продукции растительного происхождения Кыргызской Республики за последние 10 лет отраженной на рис.2 можно наблюдать устойчивый рост экспорта продукции растениеводства с 2010 по 2014 год. Показатели экспорта в 2014 году в 2 раза превышают показатели 2009 года. Однако в 2015 году с вступлением Кыргызстана в ЕАЭС наблюдается значительный спад экспорта на 40,2%. За три последующих года наблюдается незначительный рост экспорта. Показатели 2018 года ниже показателя самого высокого роста экспорта в 2014 г. на 28%.

Для достижения поставленных целей, а именно благополучия сельскохозяйственной отрасли необходимо совершенствование государственной регулятивной политики. В частности, правовые и финансово-кредитные отношения, регулирование производства продуктов сельского хозяйства, ее закупки и переработки, внедрение новых технологий, а также создание и расширение логистических центров во всех регионах страны[7].

Для реализации этих мер была введена государственная резолюция на 2015-2017 гг. для строительства и расширения центров логистики и торговли сельскохозяйственной продукции. Эта политика должна привести к развитию данного сектора и укрепить его экспортный потенциал.

Стали создаваться логистические центры, где собранный урожай может храниться в специальных хранилищах. Они отвечают самым современным требованиям и нормам. Подобные хранилища будут открыты во всех областях Кыргызстана, где с наименьшими потерями будет храниться выращенный урожай.

Министерством сельского хозяйства, пищевой промышленности и мелиорации КР вынесено на общественные обсуждения проект постановления Правительства «Об утверждении Программы развития и повышения экспортного потенциала органической сельскохозяйственной продукции КР на 2019-2023 годы» [3]. Проект разработан с целью развития и повышения экспортного потенциала страны. Создаются условия по обеспечению доступности фермерских хозяйств для переработки и экспорта в свежем виде (семян и саженцев) к современным технологиям, методикам, сортам, организация строительства складов хранения, современных перерабатывающих линий, создания повсеместного доступа к органическим удобрениям, агро материалам и сельскохозяйственной технике. Также предусматривается обеспечение гарантированного сбыта органической продукции на внешних рынках по высокой цене.

ЕАЭС предоставляет общие стандарты и правила торговли на одной территории, но в конкурентной среде. Для получения выгоды необходимо иметь государственные институты развития и поддержания правил игры.

Выводы и предложения. Подводя итоги, можно сказать, что для того чтобы вывести эффективность логистики на должный уровень, нашей стране необходимо улучшить свою инфраструктуру, таможенную систему, упростить процедуры перевозок и торговли, расширить профессиональные навыки внедрения современных услуг, совершенствовать нормативную базу расширения логистических центров во всех регионах страны. Развитие логистических подходов при организации сбыта сельхозпродукции, произведённой малыми формами хозяйствования, открывает возможности улучшения обслуживания потребителей. В последнее время возникла необходимость оказания им дополнительных услуг, в частности по доставке товаров в сокращённые сроки, по улучшению взаимодействия с транспортными организациями, по выполнению складских операций, удовлетворению других запросов, выполнимых в условиях комплексного логистического обслуживания.

Литературы

1. Денни Чо, профессор Уортонской школы бизнеса при Университете Пенсильвании (США). Материалы международной конференции по логистике и управлению цепями поставок с участием международных экспертов в транспорте, а также инфраструктуре Кыргызской Республике. Бишкек. 2016 г.
2. Индекс эффективности логистики: разрыв сохраняется [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/press-release/2014/03/20/logistics-performance-index-gap-persists>
3. Индина М. Минсельхоз Кыргызстана обещает решить проблемы в сельском хозяйстве за 9 млрд сомов [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://knews.kg/2017/01/11/minselhoz-kyrgyzstana-obeshhaet-reshit-problemy-v-selskom-hozyajstve-za-9-mlrd-somov>
4. Киздарбекова М.Ж. Проблемы и перспективы развития логистики в Казахстане [Текст]: Астана: Молодой ученый, 2017. - №14. -С. 363-365.
5. Программа развития и повышения экспортного потенциала органической сельскохозяйственной продукции КР на 2019-2023 годы.
6. Уметалиев А. С., Долотбакова А. К., Кыдыков А.А. Эффективность логистики в Кыргызстане [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://ran-nauka.ru/wp-content/uploads/2014/09/Nauka-8-2017.pdf>
7. Экспорт товаров по разделам. Статистический сборник. Бишкек: Нацстатком КР, 2019.
8. Aggregated LPI 2012-2018 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://lpi.worldbank.org/international/aggregated-ranking>

**ЦИФРОВИЗАЦИЯ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ – ОСНОВА ДЛЯ УСПЕХА НА СОВРЕМЕННОМ ВЫСОКО-
КОНКУРЕНТНОМ РЫНКЕ ТРУДА.**

*Исмаилова Калмира Джанчаровна к.э.н., доцент
Ошского государственного университета
Ош, Кыргызстан
ORCID: 0000-0002-9379-5951.
ikalmira@mail.ru*

Аннотация. В статье исследованы влияние цифровой экономики на преобразование системы высшего образования. Согласно цифровой стратегии Кыргызстана, на первом этапе комплексная трансформация была проведена с целью оптимизации работы Правительства Кыргызской Республики, цифровизации экономики и общества за счет построения цифровой инфраструктуры, нормативной базы и повышения цифровой грамотности населения. Одним из важнейших направлений цифровой трансформации страны должна стать сфера образования. В статье, на примере Ошского государственного университета показана как современная цифровая образовательная среда повышает качество образования и мотивацию студентов, заложив тем самым основу для успеха на современном высоко-конкурентном рынке труда. Сегодня опыт ОшГУ по внедрению современных цифровых технологий в учебный процесс является образцом для других вузов страны.

Ключевые слова: образовательные услуги, цифровая экономика, цифровизация страны, трансформация образовательных технологий, электронное обучение, профессиональные компетенции.

**DIGITALIZATION OF THE HIGHER EDUCATION SYSTEM OF THE KYRGYZ
REPUBLIC IS THE BASIS FOR SUCCESS IN THE MODERN HIGHLY
COMPETITIVE LABOR MARKET.**

*Ismailova Kalmira Dzhancharovna Candidate of Economics, Associate Professor
Osh State University
Osh, Kyrgyzstan
ORCID: 0000-0002-9379-5951.
ikalmira@mail.ru*

Abstract. The article examines the impact of the digital economy on the transformation of the higher education system. According to the digital strategy of Kyrgyzstan, at the first stage, a comprehensive transformation was carried out in order to optimize the work of the Government of the Kyrgyz Republic, digitalize the economy and society by building digital infrastructure, regulatory framework and improving digital literacy of the population. One of the most important areas of the country's digital transformation should be the field of education. The article, using the example of Osh State University, shows how the modern digital educational environment improves the quality of education and motivation of students, thereby laying the foundation for success in the modern highly competitive labor market. Today, OSH State University's experience in introducing modern digital technologies into the educational process is a model for other universities in the country.

Keywords: *educational services, digital economy, digitalization of the country, transformation of educational technologies, e-learning, professional competencies*

Процессы экономической глобализации и информационных революций привели к развитию цифровых технологий, при этом информация становится ключевым ресурсом в обществе и экономических процессах. В руках человека оно становится знанием, а социально-экономические отношения все больше переходят в отраслевое пространство.

Переход на цифровые технологии - явление неотвратимое, т.к. уровень развития ИКТ сегодня является одним из наиболее важных показателей экономического и социального благополучия государства. Если лидерами мирового рынка несколько лет тому назад были крупные компании автомобильной промышленности, то сегодня лидерами рынка являются такие компании как Google, Facebook и другие. Это полномасштабная трансформация мировой экономики и Кыргызстан не должен оставаться в стороне. Страна должна перейти от традиционной к цифровой экономике, основанной на знаниях [3].

Развитие цифровой экономики сегодня, как и во всем мире, становится все более актуальной в Кыргызской Республике, что нашло отражение в реализации концепции цифровой трансформации «Цифровой Кыргызстан – 2019-2023 годы», утвержденной постановлением Совета безопасности Кыргызской Республики от 14 декабря 2018 года № 2, в которой определяется структура, система управления и основы процесса цифровизации страны [1].

Цифровая стратегия Кыргызстана в первую очередь определяет, как технологии должны укреплять инклюзивные институты, права и свободы граждан, увеличивать их влияние на процессы принятия решений и улучшать процесс взаимодействия различных членов общества. Первый этап комплексной трансформации был проведен с целью оптимизации работы Правительства Кыргызской Республики, цифровизации экономики и общества за счет построения цифровой инфраструктуры, нормативной базы и повышения цифровой грамотности населения [2].

Одним из важнейших направлений цифровой трансформации страны должна стать сфера образования, перед которой стоят значительные вызовы, отражающиеся в общих показателях уровня компетентности студентов в условиях глобальных информационных вызовов и требований современного общества. Систему образования следует рассматривать как один из важнейших гарантов устойчивого развития страны, качественного образования, соответствующего современным требованиям.

В связи с этим, 2019 год в КР был объявлен «Годом развития регионов и цифровизации страны», вслед за ним 2020 год объявлен «Годом развития регионов, цифровизации страны и поддержки детей», что ставит перед системой образования задачу полноценного внедрения в образовательный процесс информационных технологий и формирования ИКТ-компетенции среди студентов [4].

В условиях цифровой экономики высшее образование претерпевает значительные изменения.

Во-первых, внутренняя среда вузов меняется за счет активного использования электронного обучения и смешанного обучения, повсеместного использования онлайн-курсов и систем электронного управления, сетевого взаимодействия с университетами по всему миру и роста виртуальной мобильности.

Во-вторых, будущие специалисты получают навыки работы с информационными технологиями уже в период обучения [5].

В-третьих, университеты выполняют уникальную миссию, готовя самых разных специалистов, способных жить, учиться и работать в цифровой реальности, одновременно формируя и развивая ее. В связи с тем, что многие профессии стремительно исчезают под влиянием ИТ, появляются новые неизвестные, но очень важные и нужные профессии.

Таким образом, задачей вузов является формирование новых навыков на будущее среди различных социальных групп, а также распространение практики использования электронных технологий. С одной стороны, кажется, что цифровизация приведет к вытеснению всех аналогов, начиная с технологий, экономики, культуры и образования, но правильнее рассматривать эти процессы как расширение возможностей человека. Сложившаяся ситуация в мире является дополнительным поводом для дальнейшей перестройки образовательного процесса.

Сегодня, когда основные изменения в образовании связаны с его цифровизацией и его актуальность поддерживается государством и широкой общественностью, мы четко понимаем, что каждое прогрессивное учебное заведение должно активно использовать цифровые технологии и развиваться в этом направлении. «Цифровая трансформация и доступная для всех система образования являются ключевыми приоритетами сотрудничества между правительством Кыргызстана и Европейским союзом. Содействие этим секторам отражает приверженность ЕС поддерживать развития республики», - отметил посол Европейского союза Эдуард Ауэр [8].

23 декабря 2021 года Европейский союз выделил Кыргызстану 19,4 млн. евро на образование и цифровизацию. Из них 7,4 млн евро — последний транш для поддержки стратегии развития образования Кыргызстана на 2019-2021 годы. Всего на проект ЕС должно было быть выделено 32 миллиона евро. Остальные средства были переведены в 2019 и 2020 годах. В рамках этой стратегии была создана информационная система управления образованием, приняты меры по повышению качества образования и системы оценивания учащихся, а также улучшено управление государственными финансами. Правительство планирует использовать средства, вырученные от последнего транша, для дальнейшего повышения качества образования, закупки учебников и обеспечения доступа в Интернет для всех школ.

Цифровизация реформы образования включает обеспечение образовательных учреждений современными технологиями, такими как компьютеры с доступом в Интернет, информационные системы, обеспечивающие доступ к образовательным ресурсам, результатам современных исследований, электронным научным библиотекам на разных языках.

В настоящее время образование выходит за рамки университетов. Цифровые технологии кардинально меняют содержание преподаваемых дисциплин и методы их преподавания: использование электронных презентаций и видео, прямые ссылки на электронные базы данных, новости, актуальные форумы, видеотрансляции, системы вознаграждений и электронные тренажеры. Потребность в преподавателе как ретрансляторе знаний отпадет.

Важная роль в организациях отводится реальным практическим проектам. Поэтому задача преподавателя состоит в том, чтобы помочь студентам усвоить большой объем информации. При проведении практических занятий удобно использовать социальные сети. С помощью различных приложений, например, Zoom, Skype, и др. вы можете посещать занятия ведущих специалистов, находящихся за пределами вуза, города или

страны. Издания, специализирующиеся на учебниках, все чаще переходят на электронные версии учебников и учебных пособий [5].

Основой образовательного процесса являются инновации и воспитание нового поколения, готового к непрерывному обучению и инновациям. Основная функция образования и воспитания – «научить учиться», быть готовым к изменениям, работать над более сложными проектами, изучать передовой опыт, в том числе зарубежный, расширять кругозор, наблюдать за тенденциями в других областях и профессиях.

Сегодня инновации внедряются во все сферы человеческой деятельности, что требует от людей совершенствования своих знаний, навыков и умений в процессе привлечения их в мир современных технологий. Информатизация образования заложила основу для перехода на новый уровень, цифровизация направлена на подготовку специалистов, которые будут востребованы на рынке труда. В современном мире цифровые технологии открывают новые возможности: обучение в любое удобное время, непрерывное образование.

Одним из последних нововведений в образовании является возможность дистанционного обучения через электронные онлайн-курсы. Переход к онлайн-обучению начался в 2000-х годах с появлением открытых интернет-курсов, когда всемирно известные университеты начали выкладывать лекции в свободный доступ. Спрос на такие образовательные услуги очень высок, и в 2008 году была сформирована принципиально новая методика образования под названием MOOK. (Массовые Открытые Онлайн Курсы; англ. MOOC – Massive Open Online Course).

Университеты и преподаватели активно выходят на рынок MOOK. На данной платформе имеется проект Coursera, основанном профессорами Стэнфорда Э. Янгом и Д. Коллером, и в настоящее время охватывает почти 25 миллионов пользователей, предлагая более 2000 курсов по 160 специальностям из полутора сотен университетов. Механизм обучения предельно ясен — пользователь, в данном случае потенциальный студент, сам выбирает курс, который хочет изучать. Поскольку проект сотрудничает с вузами (в том числе элитными), студенты будут проходить курсы, сдавать зачеты и экзамены и получать полные сертификаты. Технической платформой являются как сайт Coursera, так и мобильное приложение для iPhone и Android.

С 2009 г. запущен сайт Academic Earth, на котором размещены видео лекции профессоров МТИ, Беркли, Гарварда, Принстона, Стэнфорда, Йеля.

Наряду с популярной платформой Coursera находится запущенный Массачусетским технологическим институтом онлайн курсы MIT Open CourseWare (<https://ocw.mit.edu/index.htm>). МТИ одним из первых в начале нового тысячелетия создал онлайн базу данных учебных материалов по своим предметам и являются сегодня одними из лучших в области прикладных и технических наук.

Успешно работает российская национальная платформа открытого образования (НПОО), которую запустили 14 сентября 2015 года ведущие российские университеты. НПОО представляет собой портал с бесплатными онлайн-курсами для всех желающих. А уже к июню 2016 года на платформе присутствовало более 90 курсов по разным специальностям [9].

С 2016 года запущена бесплатная платформа для создания и проведения массовых открытых онлайн-курсов Stepik.org. Платформа позволяет создавать интерактивные уроки с использованием видео, текстов и различных заданий.

Создание в Кыргызстане национальной платформы открытого образования – одна из наиболее важных проблем стоящих перед обществом.

Внедрение цифровых технологий в образование не просто продолжается, но и постоянно ускоряется в последние несколько десятилетий. Пандемия COVID-19 и переход на дистанционное обучение одновременно сделали цифровые сервисы обязательным условием организации образовательного процесса во всем мире.

Большинство государств мира испытало шок первых трех месяцев пандемии COVID-19. Локдаун затронул все сферы экономики, перевернул привычный образ жизни, научил всех без исключения жить по-новому. С одной стороны, мир понес тяжелые и разрушительные последствия для мировой экономики. Эпидемия привела к тому, что крупные учреждения и банки понизили свои прогнозы экономического роста мировой экономики.

Большинство стран мира испытали шок в первые три месяца пандемии COVID-19. Крах затронул все отрасли экономики, изменил образ жизни и научил всех новому образу жизни. С одной стороны, мир понес тяжелые и разрушительные последствия для мировой экономики. Эпидемия привела к тому, что крупные учреждения и банки понизили свои прогнозы экономического роста мировой экономики. Согласно отчету Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) снизила прогноз роста мировой экономики в 2021 году до 5,6% с ожидавшихся ранее 5,7%. Оценка подъема мирового ВВП в следующем году оставлена на уровне 4,5%. В 2023 году, как ожидается, он увеличится на 3,2% [7].

С другой стороны, самоизоляция стала мощным толчком для цифровизации многих сфер жизни людей. Пандемия стала настоящим вызовом для высшего образования, обеспечив образование мобильностью, одним из важнейших факторов на сегодняшний день, учитывая скоротечность жизни людей. Кроме того, сектор высшего образования стал одним из немногих, кто готов проводить большую часть своих процессов онлайн. Хотя и здесь были некоторые проблемы [3].

С развитием цифровой экономики роль государства в развитии образования будет снижаться. Его основная задача – создание условий и требований для появления новых поставщиков образовательных услуг, конкурентоспособных на внутреннем и мировом рынках. При этом основной задачей вузов является налаживание эффективного взаимодействия с работодателями для выявления перспективных профессий и компетенций выпускников. Активные и инновационные вузы могут выйти на рынок образования и предложить специальные курсы. Есть возможность объединяться в профессиональные сообщества и создавать «общинные университеты» со своими стандартами и методиками обучения. Со временем эти структуры смогут конкурировать с традиционными университетами и вытеснить их с рынка образовательных услуг через 10-15 лет.

Проведенный анализ направлений трансформации высшего образования в условиях цифровизации ставит следующий ряд вопросов:

1. Уровень компьютерной и программной оснащенности вуза. Аудиторный фонд.
2. Уровень цифровой компетентности ППС вуза по цифровизации образования. Их готовность изменить традиционную модель образования.
3. Готовность и желание предприятий развивать отраслевые проекты взаимодействия с вузами (совместная разработка корпоративных образовательных программ, использование вузов как центров экспертизы предприятий и т.д.) [6].

4. Уровень цифровой грамотности учителей и школьников.

Все эти вопросы требуют глубокого анализа и поиска путей решения для реализации проекта в каждом отдельном регионе.

Такие изменения выдвигают перед обществом, государственными органами управления, в том числе образования новые требования, прежде всего по цифровизации. Однако, в развитии цифровизации экономики КР имеются проблемы:

- услуги высокоскоростного интернета в отдаленных и горных районах остаются дорогими или недоступными, что не позволяет в полной мере организовать дистанционное обучение в этих регионах Кыргызстана;
- уровень технической оснащенности еще недостаточен для обеспечения высокого качества электронного обучения. Развитие цифрового обучения требует внедрения новых образовательных программ и оснащения образовательных учреждений необходимым современным оборудованием для обеспечения их реализации: квалифицированные специалисты и преподаватели, квалифицированный технический персонал для обеспечения бесперебойной работы оборудования;
- устаревшая и слабая материальная база, неподготовленность преподавателей к использованию информационно-коммуникационных технологий, отсутствие Интернета в регионах, их отсутствие в сельской местности сдерживает широкое использование современных информационных технологий в образовательных учреждениях.
- отсутствует государственная политика развития информационной инфраструктуры;
- отставание нормативно-правовой базы в сфере цифровизации. Необходимо создать новую регуляторную среду для появления и развития современных технологий в условиях цифровой экономики.

Подготовка квалифицированных специалистов становится очень важным вопросом, ведь «перестройка» образовательных технологий на цифровые требует определенного времени, чтобы система заработала должным образом. После запуска цифровых сетей реорганизация поможет решить проблемы, связанные с подбором компетентных кадров.

Динамика роста интереса к образованию напрямую связана со стремительно развивающимися процессами цифровизации. Ожидается, что рынок труда должен будет кардинально поменяться в лучшую сторону, поскольку цифровизация системы высшего образования даст возможность для создания новых компетенций.

Но цифровая среда предъявляет требования и к педагогам. Цифровизация в образовании требует совершенно иного подхода к обучению и другим формам работы со студентами. В этом случае преподаватель будет не только носителем знаний, но и проводником по цифровому миру. Он должен обладать цифровой грамотностью и способностью создавать и использовать контент с помощью цифровых технологий, включая навыки программирования, поиска, обмена информацией и общения.

Председатель Кабинета Министров Кыргызской Республики Акылбек Жапаров 21 декабря 2021 г. в рамках рабочей поездки в Ошскую область, на встрече с профессорско-преподавательским составом Ошского государственного университета, отметил: «2020 год изменил систему образования кардинальным образом. Глобализация, резкий скачок в мире технологий, нано- и нейро-технологии, переход в цифру, зелёная экономика - это все веяние эпохи цифровизации. Система образования должна всегда идти с требованиями времени. Наша с вами задача - обеспечить устойчивую работу системы высшего образования,

которая сможет подготовить сильных специалистов во всех сферах жизнедеятельности» [10].

Он добавил, что Министерством образования и науки Кыргызской Республики разработан новый формат концептуальной модели развития образовательного процесса «Университет 4.0», который полностью соответствует мировым трендам развития высшего образования [10].

На сегодня уровень цифровизации в кыргызстанских вузах очень разный. Одни вузы стремятся к наращиванию этих компетенций и объединению ресурсов для повышения конкурентоспособности, другие – только в начале пути.

ОшГУ является лидером среди университетов Кыргызстана в области цифровизации и входит в ТОП-10 в международном рейтинге Евразии, один из 5 ведущих университетов в Центральной Азии.

В ОшГУ автоматизация и цифровизация идет на протяжении последних 10-11 лет и дает свои плоды. Здесь запущена платформа электронного университета, задачей которой является полная оцифровка документов между внутренними подразделениями вуза, а также автоматизированный обмен информацией с государственными органами через систему «Түндүк». Платформа была разработана IT-специалистами самого университета.

В 2011 г. ОшГУ внедрил систему автоматизированного управления и обучения, открыв DATA – ЦЕНТР, информационную систему «AVN» <http://avn.osu>, а также информационные онлайн системы:

1. Система обратной связи/ <http://opros.oshsu.kg>;
2. KelBil Мобильное приложение;
3. AVN+KelBil Интерактивное мобильное приложение;
4. Онлайн подготовка к ОПТ/ <http://retest.kg/user/login>;
5. Прием абитуриентов онлайн/ <https://priem.oshsu.kg>;
6. Программа видеоконференции/ <http://webinar.oshsu.kg>;
7. Почтовый сервер mail@oshsu.kg;
8. Электронный документооборот;
9. «AntiPlagiat-Pro»/ <http://plagiat.oshsu.kg>;
10. Система электронного табеля «ETable» / <http://tabel.oshsu.kg>;
11. Тест система ОшГУ TestApp;
12. Электронный личный листок.

При ОшГУ функционирует Центр повышения компьютерной грамотности. Созданная в ОшГУ современная цифровая образовательная среда повысит качество образования и мотивацию студентов, заложив тем самым основу для успеха на современном высококонкурентном рынке труда. Сегодня опыт ОшГУ по внедрению современных цифровых технологий в учебный процесс является образцом для других вузов страны.

Учитывая вышесказанное, предлагается:

- на национальном уровне целью является достижение всеобщей цифровой грамотности. Это требует значительных улучшений в системе образования на всех уровнях: от школы до вуза. И, конечно же, введение учебных программ для людей всех возрастов;
- использование электронного обучения как системы непрерывного дополнительного профессионального образования;
- разработать нормативно-правовую базу регулирования и развития информационно-коммуникационных технологий в республике;

- создание новой нормативно-правовой среды для появления и развития современных технологий в цифровой экономике;
- должна быть создана информационно-образовательная среда электронного обучения, включающая комплекс цифровых образовательных ресурсов, информационных и телекоммуникационных технологий, оборудования, высокоскоростных телекоммуникаций, программно-аппаратных платформ, обеспечивающих интерактивные технологии;
- необходимо провести комплекс мероприятий по повышению цифровых компетенций преподавателей и студентов: обучающие семинары, мастер-классы, конкурсы образовательных программ, видеоуроки по изучаемым дисциплинам и электронные ресурсы методического обеспечения уроков. Важно распространять успешные практики в методике эффективного сочетания офлайн- и онлайн-уроков в разных областях образования;
- Создание в Кыргызстане национальной платформы открытого образования.

Литература

1. «Дорожная карта» по реализации Концепции цифровой трансформации «Цифровой Кыргызстан 2019-2023».
2. Digital economy report 2019. UNCTAD. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://unctad.org/en/pages/PublicationWebflyer.aspx?publicationid=2466> (дата обращения: 13.07.2020)
3. Исмаилова К.Д. Информационно-коммуникационные технологии основы развития цифровой экономики // Вестник КЭУ. Бишкек, 2018 г.
4. Исмаилова К.Д. Оценка развития цифровой экономики в Кыргызстане на современном этапе // ИЗВЕСТИЯ Исык Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. Бишкек, 2021
5. Индекс сетевой готовности. Информация об исследовании и его результаты. 2017. [электронный ресурс]. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/networked-readinessindex/networked-readiness-index-info>. (дата обращения: 27.09.2018).
6. Московская декларация о медиа-информационной грамотности, ЮНЕСКО, <http://www.ifarcom.ru/files/News/Images/2012/mil>.
7. Однораленко С. Ю. Цифровая экономика и ее роль в развитие благосостояния государства // Инновации и инвестиции. № 11. 2020. С. 309.
8. <https://experts.kg/?p=1863>
9. <https://www.eeas.europa.eu/delegations/kyrgyz-republic>
10. <https://www.gov.kg/ru/post/s/20731-akylbek-zhaparov-oshmu-professorduk-okutuuchular-kuramy-menen-zholugushtu>

ОБ ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ЕВРАЗИЙСКОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ СОЮЗЕ

*Кожошев Арзыбек Орозбекович, д.э.н., профессор
член Коллегии (министр) по энергетике и инфраструктуре
Евразийской экономической комиссии,
Москва, Россия
kozhoshev@eecommission.org*

Аннотация: Настоящая статья посвящена вопросам обеспечения энергетической безопасности государств – членов Евразийского экономического союза (далее – ЕАЭС) при формировании общих рынков энергоресурсов.

Общие рынки энергоресурсов рассматриваются в статье как фактор обеспечения интересов энергетической безопасности, способствующих повышению уровня интеграции стран ЕАЭС в экономической сфере. Автор отмечает, что в силу вариативного понимания «энергетической безопасности» следует разное осознание его содержания у государств-членов, что ведет к различию целей, подходов и методов обеспечения энергетической безопасности ЕАЭС. Автором приводятся рекомендации по решению обозначенного вопроса.

Ключевые слова: Договор о Евразийском экономическом союзе, ЕАЭС, Евразийская экономическая комиссия, интеграция, общие рынки энергетических ресурсов, энергетическая безопасность.

ON ENSURING ENERGY SECURITY IN THE EURASIAN ECONOMIC UNION

*Arzybek Kozhoshev, Doctor of Economics, Professor
Member of the Board – Minister in charge of Energy and Infrastructure
the Eurasian Economic Commission
Moscow, Russia
kozhoshev@eecommission.org*

Abstract: This article is devoted to the issues of ensuring the energy security of the member states of the Eurasian Economic Union (hereinafter referred to as the EAEU) in the formation of common energy markets.

Common energy markets are considering in the article as a factor in ensuring the interests of energy security, contributing to an increase in the level of integration of the member states in the economic sphere. The author notes that due to differences in the definition of the concept of «energy security», there is a different understanding of its content among the member states, which leads to a difference in the goals, approaches and methods of ensuring the energy security of the EAEU. The author provides recommendations for solving this issue.

Key words: Treaty on the Eurasian Economic Union, EAEU, Eurasian Economic Commission, integration, common markets for energy resources, energy security

Рассмотрение общемировой динамики развития проблемы энергетической безопасности, позволяет заметить, что, возникнув как частный экономический вопрос снабжения ресурсами развитых стран, данная проблема «переросла» и энергетику, и экономику в целом.

В настоящее время это уже значимый фактор мировой политики, который связан, с одной стороны, с возможностью государств обеспечить свой национальный суверенитет, а, с другой стороны, с условиями их мирного сосуществования.

Проблема обеспечения энергетической безопасности зародившись в XX веке, только усилила свою значимость и роль в текущем XXI столетии в связи с ростом конкуренции, повышением риска международных конфликтов и угроз национальной безопасности, увеличением разрыва между объёмами потребления и объёмами добычи энергоресурсов, резким ростом энергопотребления в развивающихся странах на фоне низкой эффективности использования энергии и других факторов.

С другой стороны, одним из важных, с точки зрения науки и практики, стало восприятие и подходы к энергетической безопасности, которые демонстрируют страны - потребители и страны - производители энергии. Во многом это связано с тем, что многими государствами энергетическая безопасность понимается преимущественно как энергетическая независимость отдельной страны. Такой подход ведет к тому, что конкурентная борьба за энергетические ресурсы обостряется, что вызывает множество конфликтов, эскалация которых наблюдается в последние годы.

Как следствие - разногласия государств на мировой арене в сфере энергоресурсов обостряются, а важность и значимость энергетической безопасности приобретают глобальный статус.

Новая геополитическая реальность внесла коррективы в тенденции развития энергетики и, соответственно, диктует необходимость учета геополитических факторов при решении вопросов обеспечения энергетической безопасности, открывает дополнительные возможности для дальнейшей совместной кооперации, в том числе для создания новых союзов и консорциумов.

Безусловно, общемировые тенденции развития энергетической безопасности в полной мере затрагивают и Евразийский экономический союз (далее – ЕАЭС), образованный в соответствии с Договором о Евразийском Экономическом Союзе от 29 мая 2014 года.

По существу, ЕАЭС – это региональная евразийская модель мировой экономики в области обеспечения энергоресурсов. Поэтому общемировые проблемы согласования энергетических интересов государств затрагивают и страны ЕАЭС, а существующие угрозы и риски несут для них вполне реальный характер.

В силу чего, вопросы энергетической безопасности стали важнейшей частью повестки стран Евразийского экономического союза (ЕАЭС) и приоритетными для каждого из них, а ее обеспечение служит одной из основных задач энергетической политики ЕАЭС в современных условиях. Создание общей системы энергетической безопасности государств – членов ЕАЭС тем более важно, если принимать во внимание их потенциал в энергетической сфере.

На ЕАЭС приходится 20% мировых запасов и добычи природного газа и 25% мирового экспорта природного газа, 20% мировых запасов угля и 6% его мировой добычи, 7% мировых запасов нефти и 15% ее добычи и экспорта, 21% мировых запасов урана и 43% мирового производства урана, 5% мирового производства электроэнергии. Доля топливно-энергетического комплекса (далее – ТЭК) в промышленном производстве ЕАЭС составляет 33%.

Этот потенциал является базой для интеграционного процесса, в первую очередь в сфере энергетики (Телегина и др., 2016, с.73). Важнейшим условием обеспечения энергетической безопасности и сбалансированного развития сферы энергетики является единство целей и подходов в государственной политике ЕАЭС.

Государства – члены ЕАЭС демонстрируют единство по ряду позиций. К ним можно отнести реалистичный подход к энергетическому переходу, недискриминационное отношение к различным источникам энергии, поощрение использования чистых технологий на благо населения государств-членов и достижение постоянного социально-экономического развития государств.

О ключевом факторе энергетической безопасности для обеспечения роста экономик евразийского пространства отмечалось главами государств ЕАЭС в выступлениях на пленарной сессии, состоявшегося 24-25 мая 2023 года II-го Евразийского экономического форума, и на очередном майском 2023 года заседании Высшего Евразийского экономического совета.

Многие участники Форума в своих выступлениях отмечали, что - «формирование общих рынков энергоресурсов способно обеспечить энергетическую самодостаточность стран ЕАЭС, что является залогом экономического роста стран «евразийской пятерки».

Вместе с тем, в выступлениях прозвучало, что в государствах «пятерки» имеются и некоторые вопросы, которые необходимо учитывать и решать. В частности, было отмечено, что: - «энергетические системы государств Евразийского экономического союза имеют свои особенности и сталкиваются с общей проблемой износа генерирующих мощностей и энергетической инфраструктуры».

Тем не менее, итоги прошедших Форума и заседания Высшего Евразийского экономического совета, как нам представляется, обозначили фундаментальное значение энергетической сферы, а именно, что:

- обеспечение энергетической безопасности является общей и важной задачей стран ЕАЭС;

- энергетика является одним из стратегических направлений развития евразийской интеграции, определяющим динамику и темпы развития экономики стран ЕАЭС и что общая система обеспечения энергетической безопасности служит одной из приоритетных задач при формировании общих рынков энергетических ресурсов Союза;

- энергобезопасность каждого из государств – членов ЕАЭС не может быть обеспечена отдельно, необходимо обеспечивать энергобезопасность ЕАЭС в целом;

- санкции Запада вызывают необходимость укрепления энергобезопасности стран ЕАЭС;

- в ЕАЭС пока не сформирована система обеспечения энергетической безопасности, не определено и общее понятие энергетической безопасности;

- создание общих рынков энергоресурсов способно обеспечить стабильность энергосистем стран ЕАЭС и самодостаточность государств Союза в обеспечении энергоресурсами. Причем формирование общих рынков энергоресурсов ЕАЭС исходит из необходимости обеспечения общей энергетической безопасности как основополагающей цели их создания, экономического развития государств-членов;

- одним из приоритетных направлений сотрудничества в рамках ЕАЭС должно стать обеспечение энергетической безопасности.

В связи с увеличением масштабов мирового глобального энергетического кризиса,

проблема обеспечения энергетической безопасности становится все более острой для любого государства ЕАЭС и для Союза в целом. Можно даже сказать, что для членов ЕАЭС вопрос энергетической безопасности является важнейшей составляющей их национальной безопасности. Именно этот фактор в определённой степени становится ключевым и при разработке стратегии развития в долгосрочной перспективе ЕАЭС 2045, где сфере энергетической интеграции и безопасности уделяется особое внимание как фундаментальной основе евразийского благополучия и экономического роста.

Противодействие внутренним и внешним угрозам энергетической безопасности однозначно требует интеграционных подходов и установлению более тесных энергетических отношений как внутри страны, так и за ее пределами. Изолированно в современном мире ни одно государство не в состоянии обеспечить свою энергетическую безопасность (Ковтун, 2020, с. 208).

Следовательно, непрерывные процессы интеграции и глобализации требуют от стран ЕАЭС необходимость создания системы обеспечения энергетической безопасности, которая позволит контролировать процессы потребления, предложения и доставки, рациональное использование полезных ископаемых, управлять балансом энергоресурсов, а также работать над поисками альтернативных источников энергии, способных удовлетворить спрос (Минбаева, 2021, с. 114).

При этом особенно важным, актуальным и социально востребованным направлением совместной деятельности государств – членов ЕАЭС является выявление и устранение причин и условий, которые способствуют появлению угроз энергетической безопасности, а также ликвидации последствий их возникновения.

Следует также учитывать, что энергетическая безопасность вообще и энергетическая безопасность ЕАЭС в частности – это многогранная проблема, которая затрагивает не только энергетику, но и экономику в целом, вопросы социальной сферы, а также государственный суверенитет.

Поэтому минимизация негативных тенденций, которые угрожают экономике и народам Союза, возможна только при условии создания системы коллективной энергетической безопасности ЕАЭС. Эта система должна содержать понятие энергетической безопасности и ее объектов, давать определение угроз энергетической безопасности и их классификацию, устанавливать механизм мониторинга, в том числе, показатели функционирования и развития топливно-энергетического комплекса, а также принципы обеспечения энергетической безопасности.

В рамках создания системы следует первоначально закрепить соответствующим образом категорию «энергетическая безопасность ЕАЭС», в котором должны быть отражены интересы всех государств-членов. Это позволит в последующем создать необходимую политико-административную основу для построения системы коллективной энергетической безопасности ЕАЭС.

Таким образом, формирование общей системы энергетической безопасности в действующей и стратегической перспективе является жизненной необходимостью для стран ЕАЭС.

Литературы

1. Договор о Евразийском экономическом союзе от 29 мая 2014 года. // Собрание законодательства РФ, 18.02.2002, № 7, ст. 632. Документ предоставлен [КонсультантПлюс](#). (Дата обращения: 31.07.2023).

2. Ковтун Ю.А. Проблемные аспекты правового обеспечения энергетической безопасности / Энергетическое право: модели и тенденции развития. Сборник материалов Международной научно-практической конференции, г. Белгород, 4-5 октября 2019 г. // отв. ред. А.В. Габов. Белгород. 2020. – 248 с. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43826932> ((Дата обращения: 31.07.2023).
3. Минбаева Д.С. К вопросу о понятии энергетической безопасности ЕАЭС // Молодой исследователь: вызовы и перспективы. Сборник статей по материалам ССVII Международной научно-практической конференции. Москва, 2021. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45615837&pff=1> (Дата обращения: 31.07.2023).
4. Телегина Е.А., Халова Г.О., Студеникина Л.А. Энергетическая интеграция в ЕАЭС: особенности и перспективы. Сборник «Энергетика Евразии: новые тенденции и перспективы»/ Отв. ред. С.В. Жуков. – М.: ИМЭ МО РАН, 2016. – 186 с. URL: https://www.imemo.ru/files/File/ru/publ/2016/2016_002.pdf (Дата обращения: 31.07.2023).

КЫРГЫЗСТАНДЫН ЖАРАНДАРЫНЫН ЖАШОО ДЕҢГЭЭЛИНИН АЙРЫМ КӨЙГӨЙЛӨРҮ.

Макыев Сагынбек Толошович, Ph.D,
makyev-s@mail.ru

Макыев Акылбек Толошович э.и.к.
makyev1970@mail.ru

Ош мамлекеттик университети,
Ош, Кыргызстан

Аннотация: Макалада эмгек акынын өсүшүн камсыз кылуунун эң маанилүү шарттарынын бири болгон эмгек өндүрүмдүүлүгү боюнча Кыргызстан көптөгөн мамлекеттерден бир топ артта калганы, ошондуктан республикада эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча кечиктирилгис чараларды көрүү жана ишке ашыруу боюнча курч көйгөй тургандыгы белгиленген.

Ачкыч сөздөр: эмгек акы, өлкөнүн жарандарынын жыргалчылыгы, коомдун жашоо деңгээли, калктын жашоо сапаты.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ УРОВНЯ ЖИЗНИ ГРАЖДАН КЫРГЫЗСТАНА

Макыев Сагынбек Толошович, Ph.D,
makyev-s@mail.ru

Макыев Акылбек Толошович к.э.н.
Ошский государственный университет,
makyev1970@mail.ru
Ош, Кыргызстан

Аннотация: В статье отмечено, что по производительности труда, относящемуся к числу важнейших условий для обеспечения роста заработной платы, Кыргызстан значительно отстает от многих государств, и поэтому в стране остро стоит проблема в принятии и реализации срочных мер для повышения производительности труда в экономике.

Ключевые слова: заработная плата, благосостояние граждан страны, уровень жизни общества, качество жизни населения.

SOME PROBLEMS OF THE STANDARD OF LIVING OF THE CITIZENS OF KYRGYZSTAN

Makyev Sagynbek Toloshovich, Ph.D,
makyev-s@mail.ru

Makyev Akylbek Toloshovich,
candidate of economic sciences,
makyev1970@mail.ru
Osh State University,
Osh, Kyrgyzstan

Abstract: The article notes that in terms of labor productivity, which is one of the most important conditions for ensuring wage growth, Kyrgyzstan lags far behind many states, and therefore the country faces an acute problem in taking and implementing urgent measures to increase labor productivity in the economy.

Key words: *wages, welfare of citizens of the country, standard of living of society, quality of life of the population.*

Глобалдык мааниде коомдук өнүгүүнүн негизги максаты бүткүл адамзаттын жыргалчылыгын жогорулатуу менен байланышкан. «Өлкө жарандарынын бакубаттуулугу» түшүнүгү «жашоо деңгээли» жана «жашоо сапаты» сыяктуу концептуалдык түшүнүктөр менен өз ара байланыштуу. Ошол эле учурда «жашоо деңгээли» деп жалпы түшүнүү кабыл алынат – жарандардын материалдык жана материалдык эмес байлыктарды керектөө деңгээли, ошондой эле коомдун өндүрүштүк, финансылык, социалдык системалардын иштешинин натыйжалары менен канааттануу деңгээли.

Өлкөнүн калкынын жашоо деңгээлин мүнөздөө менен «жашоо деңгээли» төмөнкүдөй көрсөткүчтөр боюнча бааланат: калктын жан башына туура келген орточо реалдуу кирешелердин көлөмү; өлкөдөгү жумушсуздуктун деңгээли; калктын ар бир тобу боюнча жашоо минимумунун чоңдугу (балдар, улгайган курактагы адамдар, эмгекке жарамдуу калк); жалпы экономика боюнча жана негизги тармактар боюнча орточо эмгек акы; өлкөнүн эң аз камсыз болгон калкынын кирешелеринин катышы.

Ошондуктан, мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары кесиптик ишмердик катары бүткүл өлкө боюнча жалпы жыргалчылыкка жетишүүгө багытталган. Аталган башкаруу системасынын ичинен төмөнкүлөрдү белгилей кетүү керек: социалдык-экономикалык чөйрөдөгү диспропорциялар; бийлик, бизнес жана калктын ортосундагы өнөктөштүктүн жетишсиз өнүккөндүгү; орто класстын циклдик төмөндөөсү; мамлекеттик жана башкаруу органдары үчүн кесипкөй жана квалификациялуу кадрларга суроо-талап; башкаруунун ар кандай деңгээлдериндеги коррупциялык компоненттер ж.б.

Дүйнөлүк банктын эксперттеринин айтымында, республиканын экономикасынын абалы пандемия башталганга чейин эле тынчсызданууну жараткан – расмий маалыматтар боюнча 2019-жылы Кыргызстанда калктын 20%га жакыны жакырчылыктын чегинде жашаган. Ошол эле маалда талдоочулар өлкөдө мындай орто класс жок деген пикирге келишти, анткени республиканын тургундарынын 60% жакыны аярлуу категорияга кирет жана аз кризистик абал болсо да булар ар кандай соккуга дуушар болушат. 2020-жылы Кыргызстандын экономикасы 8,6% төмөндөдү. Процесс ошондой эле улуттук валютанын АКШ долларына карата 19%га арзандашы менен коштолуп, экономиканын негизги соккусу да инфляциянын 9,7% деңгээлинде болду. Мунун негизинде жакырчылыктын деңгээли 31%га көтөрүлдү[4].

Аталган көйгөйдү чечүү максатында Кыргыз Өкмөтү бир катар программаларды иштеп чыгууда. Алардын ичинен “2026-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук программасына” таянсак, бул Программа төмөнкү көрсөткүчтөргө жетишүүнү көздөйт:

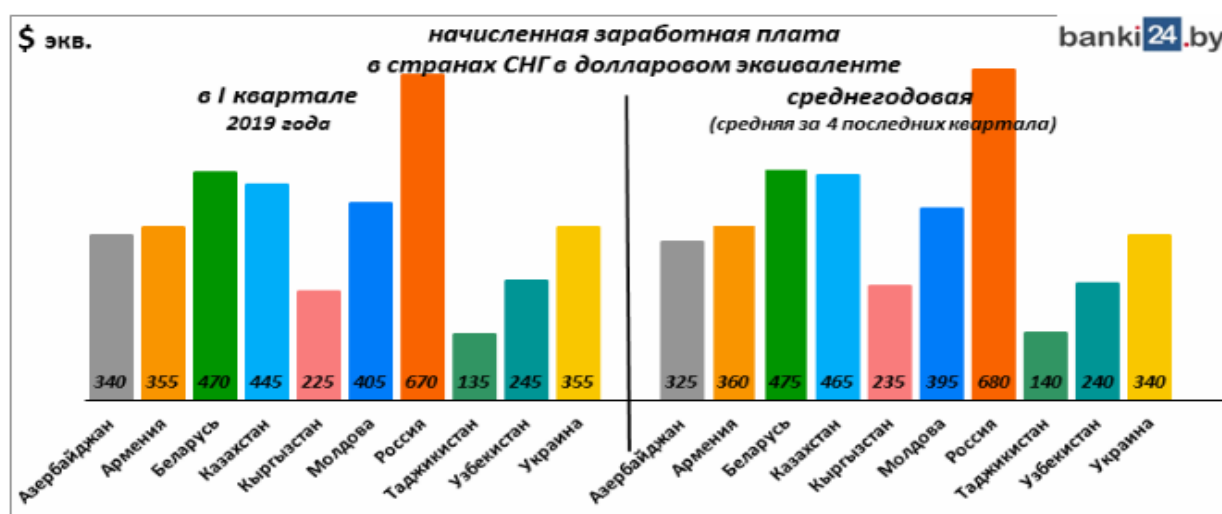
- 1) ар жылдык экономикалык өсүштүн реалдуу темпин орточо алганда 5% деңгээлде камсыз кылуу;
- 2) ИДПны калктын жан башына алганда кеминде 1500 АКШ долларына жеткирүү;
- 3) жумушсуздуктун деңгээлин 5%га чейин төмөндөтүү, ж.б.[1].

Алгач, бул программадагы жаңы негизги максатты белгилеп кетсек, анда ИДПнын өсүү темптеринин ордуна экономикалык саясаттын негизги максаты түздөн-түз жарандардын жыргалчылыгынын орточо деңгээлинин өсүшү менен бекитилиши керек.

Анда, орточо жашоо деңгээлинин туруктуу өсүшүн кантип камсыз кылса болот? Өлкөнүн тургундарынын басымдуу көпчүлүгү үчүн тигил же бул жактан кирешенин

негизги булагы эмгек акы болуп саналат. Демек, орточо жашоо деңгээлинин туруктуу өсүшү үчүн биринчи кезекте орточо эмгек акынын туруктуу өсүшүн камсыз кылуу керек.

Бул боюнча, КМШ өлкөлөрүндөгү айлык акыны алардын доллар эквиваленти боюнча салыштырып көрөлү.

Булак: [Средняя зарплата в странах СНГ в 2020 годах \(crosstore.ru\)](https://crosstore.ru/).

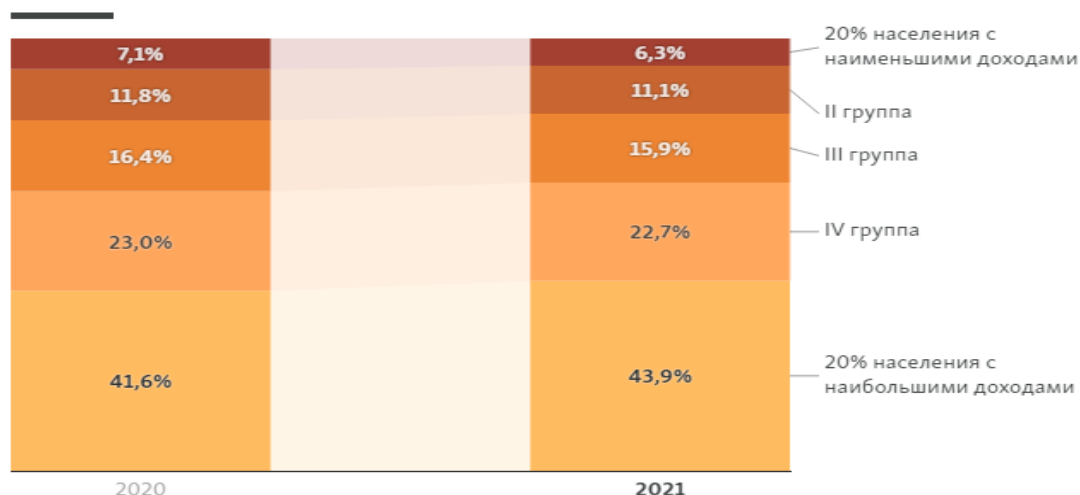
Бирок алардын арасында Кыргызстан буга чейинки рейтингде байкаларлык жогору болсо, жыл аягында Өзбекстанда алмашуу курсу турукташкандан кийин өзбектердин айлык акысы доллар менен кескин көтөрүлүп, азыртадан эле Кыргызстандыкынан ашып түшө баштаган. Ал эми Тажикстан абдан артта калууда[5].

Орточо эмгек акынын туруктуу өсүшү үчүн эки шарт керек. Биринчиден, колдо болгон жумушчу күчүн толук ишке киргизүү үчүн экономикада жетиштүү жумуш орундары болушу керек. Экинчи шарт-эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн орточо деңгээлин туруктуу жогорулатуу зарыл.

Акыркы жылдары Кыргызстанда калктын эң бай жана эң жакыр катмарынын ортосундагы киреше айырмасы азайган. Бирок пандемия, кризис учурундагыдай, теңсиздикти күчөттү. Бүгүнкү күндө калктын бардык кирешелеринин дээрлик жарымы бай катмардын 20%ынын колунда топтолгон[6].

Улуттук статистикалык комитеттин адистери тарабынан жүргүзүлгөн үй чарбаларынын тандалма изилдөөсүнүн жыйынтыгы боюнча 2021-жылы калктын номиналдык акчалай кирешеси 542 миллиард сомду түздү. Бул киши башына айына орточо 6267 сом. Бул көрсөткүчтү жалаң иштеген жарандар алган орточо эмгек акы менен чаташтырбоо керек. Акчалай кирешелер эмгек акыны эле эмес, бардык жашоочуларды жана алардын бардык кирешелерин эске алат.

Ошондой эле, орточо эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн төмөндүгү жогорку жумушсуздук проблемасы менен тыгыз байланыштуу. Расмий статистикадан жашырылган жумушсуздардын негизги бөлүгү айыл чарбасынын өндүрүмдүүлүгү төмөн тармактарында жана тейлөө чөйрөсүндө топтолгон. Булар жеке көмөкчү чарбаларда иштегендер, ар кандай категориядагы өз алдынча иштегендер жана жарым-жартылай иштегендер. Мындай түрдөгү иш менен камсыз кылуу кирешенин орточо деңгээлинин өсүшүн камсыз кыла албайт. Миңдеген эмгекке жарамдуу адамдардын ушул өндүрүмдүүлүгү төмөн тармактардан экономиканын кыйла жемиштүү тармактарына өтүшү керек.

Булак: Диаграмма: Азаттык жана КР Улуттук статистика комитетинин маалыматтары.

Диаграммада көрүнүп тургандай, 2020-жылы эң бай катмар калктын бардык кирешелеринин 41,6% ээлеген. 2021-жылы - 43,9% түзгөн[6].

Ошентип, Кыргызстандын экономикасында орточо эмгек акынын стабилдүү өсүшү үчүн эки шарттын бири да камсыздалган эмес. Эмгек рыногунда жумушчу күчүнүн саны жумуш орундарынын санынан кыйла ашып кетет. Ошол эле учурда жумуш орундарынын олуттуу бөлүгү өндүрүштүк деңгээли төмөн, кирешеси төмөн тармактарга туура келет. Бул эки негизги көйгөйдү чечпей туруп, орточо эмгек акынын стабилдүү өсүшүнө, демек турмуштун орточо деңгээлин жогорулатуу максаттарына жетишүүгө ишенүү мүмкүн эместе далилденип турат.

Адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 12-октябрындагы ПЖ № 435 Жарлыгына тиркеме “2026-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук программасы”.
2. Макыев С.Т. Прогноз как метод достижения равновесия на рынке труда // Вестник филиала федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Российский государственный социальный университет» в г. Ош Кыргызской Республики, 2021, № 2.
3. Макыев А.Т. Миграциялык процесстердин коомдун өнүгүшүнө тийгизген таасирлери // Ош МУ жарчысы. Ош, 2021. №1.Т.2.
4. <https://vesti.kg/zxc/item/83434-uroven-bednosti-naseleniya-v-kyrgyzstane-mozhet-vyrasti-do-35.html>.
5. <https://crosstore.ru/afrika-i-okeaniya/srednyaya-zarplata-v-stranah-sng-v-2020-godah>
6. <https://rus.azattyk.org/a/31911542.html>.

**ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ, ВОЗДЕЙСТВУЮЩИЕ НА ОРГАНИЗАЦИЮ И
РАСШИРЕНИЕ ТОВАРООБОРОТА ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫХ ТОВАРОВ В
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

Макыев Сагынбек Толошович,
Доктор философии Ph.D по экономике,
makyev-s@mail.ru
Абдулложоновна Азизпошшо Немонжоновна
старший преподаватель
Ошский государственный университет,
Ош, Кыргызстан
aabdullajanova81@mail.ru

Аннотация: В статье представлены результаты исследования тенденций на потребительском рынке продовольственных товаров, а также оценки обеспеченности объектами розничной торговли с учетом критериев доступности и продовольственной безопасности. Уменьшение реальных доходов населения оказало влияние на потребление и изменило поведение покупателей, что в свою очередь отразилось на деятельности розничной торговли. В большей степени эта ситуация сказалась на продовольственной рознице. В связи с этим государство и ритейлеры ищут и внедряют различные пути повышения лояльности потребителей, стимулирования продаж и улучшения показателей своей деятельности. Это обеспечило основные тенденции развития продуктового рынка.

Ключевые слова: продуктовый рынок, особенности развития, тенденции, спрос и предложение, структура продовольственного рынка, экспорт, импорт.

**MAIN FACTORS AFFECTING THE ORGANIZATION AND EXPANSION OF THE
TRADE TURNOVER OF FOOD PRODUCTS IN THE KYRGYZ REPUBLIC**

Makyev Sagynbek Toloshovich, Ph.D,
makyev-s@mail.ru
Abdullozhonova Azizposhsho Nemonzhonovna,
Senior teacher
Osh State University,
Osh, Kyrgyzstan
aabdullajanova81@mail.ru

Abstract. The article presents the results of a study of trends in the consumer food market, as well as an assessment of the availability of retail facilities, taking into account the criteria for accessibility and food security. The decrease in real incomes of the population had an impact on consumption and changed the behavior of consumers, which in turn affected retail activities. This situation affected the food retail. In this regard, the government and retailers are looking for and implementing various ways to increase consumer loyalty, stimulate sales and improve their results. This provided the main trends in the development of the food market.

Keywords: food market, development features, trends, supply and demand, food market structure, export, import.

Введение. Определено, что товарооборот продовольственных товаров является сложной экономической системой, состоящая из многочисленных элементов и взаимосвязей между ними, изучение этого рынка требует всестороннего анализа различных факторов, определяющих его формирование и функционирование, а также выявление особенностей рыночных взаимодействий между ними. К основным факторам, формирующим товарооборот продовольственных товаров отнесены: ценовая политика, рыночная конъюнктура, инфраструктура рынка, спрос и предложение продовольственных товаров, институциональное обеспечение, бюджетные ограничения потребителей и факторы циклического и экономического роста.

На основе анализа данных факторов были определены основные особенности повышения эффективности мелкой торговли с целью товарооборота продовольственных товаров, в том числе большое количество участников на этом рынке, значительное влияние инфраструктуры, наличие диспаритета цен, взаимосвязь конъюнктуры рынка с динамикой развития мировых рынков, развитость конкуренции. Систематизированы главные причины, влияющие на развитие розничной торговли продовольственными продуктами. Сделаны выводы о том, что развитие розничной торговли продовольственными товарами в Кыргызстане осуществляется под влиянием как рыночного саморегулирования, так и с учетом государственного регулирования.

Постановка проблемы. Современное общество развивается в условиях численных угроз. Да, неравномерность производства и потребление продуктов питания, недостаточное развитие сельскохозяйственного производства есть предпосылки проблем с продовольствием, и это создает продовольственную опасность. И, напротив, продовольственная безопасность зависит от работоспособности и приспособляемости рынков продовольственных товаров и сельскохозяйственной продукции.

Рынки, на которых осуществляется торговля, регулируют эффективное распределение продовольственных товаров, а их рост зависит от степени развития производственно-коммерческих взаимоотношений ведущих экономических субъектов, уровня платежеспособности потребителей, использование маркетинговых подходов и т.д.

Таблица 1. Факторы влияния на формирование и развитие товаропродвижения продовольственных товаров

Фактор	Влияние
Экономический рост региона	-Наличие и структурный состав природных трудовых и финансовых запасов; -Развитие технологий и технического оснащения сфер сельского хозяйства и перерабатывающей промышленности; -Наличие сельхоз. Производства с объёмом товарной продукции достаточного для создания внутреннего и межрегионального равновесия товаров народного потребления; -Объёмы импорта и экспорта потребительских товаров на региональных и международных уровнях; -Инвестиционная привлекательность.

Объём спроса	-Уровень цен на продовольственные товары; -Размер заработной платы; -Численность населения; -Структура потребительских нужд; -Эффективность маркетинговых инструментов; -особенности в потребности региона.
Взаимосвязь спроса и предложения	-Формирование ценовой политики (оптовая, розничная); -Реклама товара; - Методы стимулирования, как производителей так и потребителей товара.
Органы Государственного, регионального управления и местного самоуправления	-Влияние государственных институтов на формирование продовольственных рынков региона; -Степень поддержки предприятий; -Современная нормативно-правовая база поддержки создания новых предприятий по производству продовольственных товаров, контроль за ценообразованием и импортом аналогичного сырья для производства продовольственных товаров.
Факторы непрямого влияния	-Социальные, политическая, культурная среда; -Социально-психологическое состояние общества

Негативное развитие торговли продовольственными товарами влияют кризисные явления, нарушение паритетности интересов продавцов, посредников и потребителей и другие факторы. Вышеописанные вопросы указывают на актуальность и своевременность исследования факторов, формирующих товарооборот продовольственных товаров.

Анализ последних исследований и публикаций. Основные теоретико-методологические базы и современные аспекты деятельности субъектов торговли Кыргызстана имеют отражение в работах многих специалистов описывавших системы регулирования внутреннего рынка. Значимое внимание, уделяя организационно-экономическим аспектам деятельности предприятий торговли и определению основных канонов государственного регулирования торговли [2, С. 35]

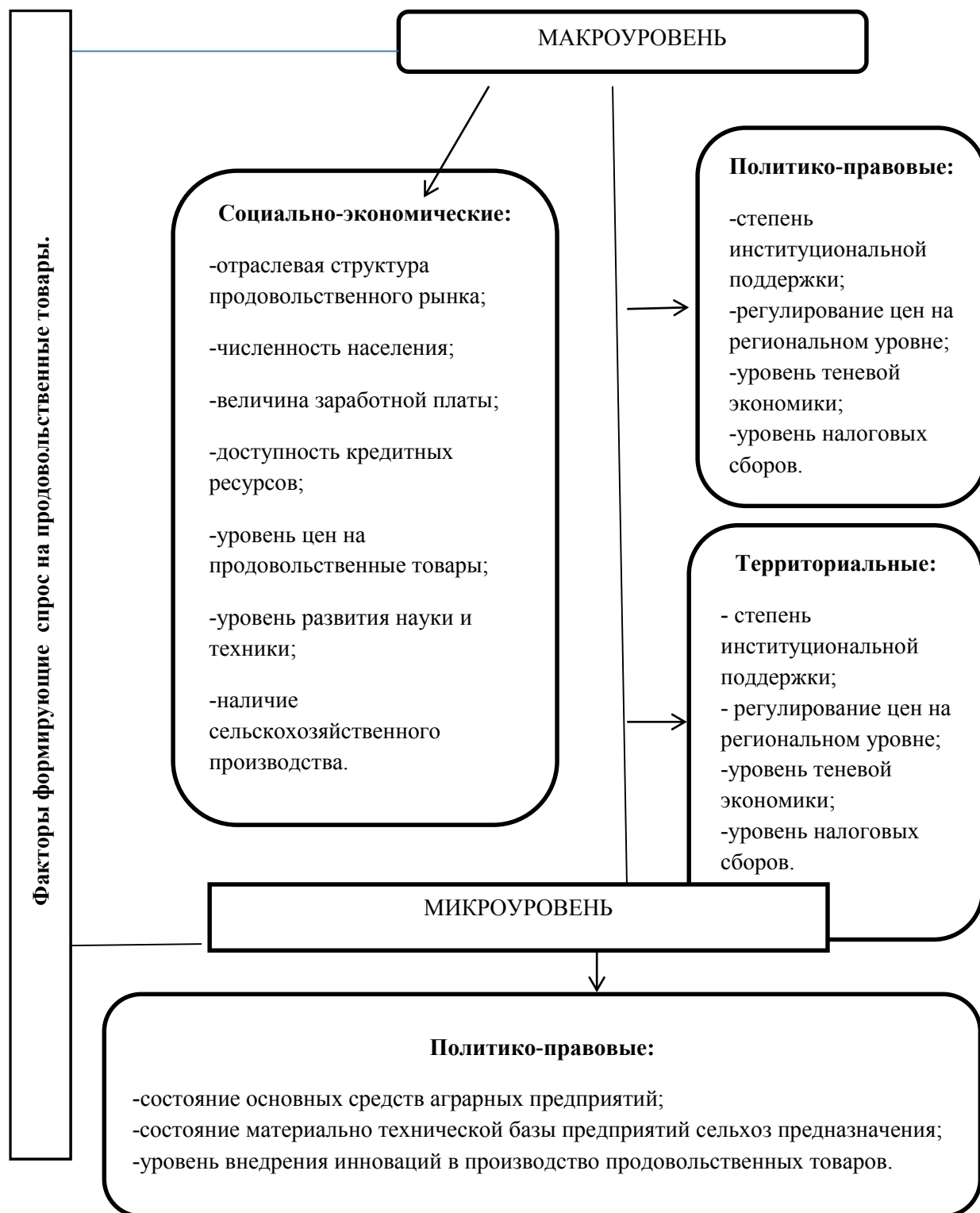
В исследовании вопросов развития розничной торговли недостаточно внимания уделяется определению факторов, характеризующих торговлю продовольственными товарами. На основе разъяснений можно сформулировать цель работы, заключающуюся в исследовании современных факторов оказывающих существенное влияния на формирование и развитие товарооборота продовольственных товаров.

Изложение основного материала исследование. Продовольственный рынок определяет взаимоотношения субъектов рынка, протекание социально-экономических процессов, организацию сельскохозяйственного производства, общую ситуацию в аграрном секторе. Одной из наиболее важных проблем современной социально-экономической политики Кыргызской Республики является формирование сбалансированных региональных продовольственных рынков для удовлетворения спроса населения в объёме и качественной продукции отечественного производства.

Продовольственный рынок является частью национального рынка, на котором, предметом купли-продажи выступают сельскохозяйственная продукция и продовольствие. Конечной целью и задачей функционирования продовольственного рынка является обеспечение товародвижения продовольственных товаров государства.

Рис.1. Классификация факторов формирования товародвижения продовольственных товаров.

Учитывая то, что товарооборот продовольственных товаров является сложной социально-экономической системой, состоящей из многочисленных отраслей и взаимосвязей между ними, изучение этого рынка требует всестороннего анализа различных факторов (табл. 1), что определяют его формирование и работоспособность, а также проявление особенностей рыночных взаимоотношений между ними. Только на этой основе можно с успехом выявлять приоритетные цели развития продовольственного рынка региона, ориентированные на его экономическую модернизацию.

Эти факторы определяют предложение потребительских товаров и услуг на каждом региональном рынке, а также спрос общества на них. Совместно с этим следует определить факторы воздействия, которые выступают необходимым условием при определении развития товарооборота продовольственных товаров (рис. 1). Определенно, к основным факторам, формирующим товарооборот продовольственных товаров можно отнести ценовую политику, рыночную конъюнктуру, инфраструктуру рынка, спрос и предложение продовольственных товаров, институциональное обеспечение, бюджетные ограничения потребителей и факторы экономического роста.

Эффективность функционирования товарооборота продовольственных товаров напрямую зависит от инфраструктуры рынка, которая в дальнейшем обеспечит оптимальное сочетание интересов продавцов и покупателей. Будучи связующим звеном между производителем и спросом, инфраструктура рынка дает возможность для максимальной реализации, производимой продукции, а для покупателей создаст условия для приобретения товара в необходимом объеме и ассортименте [5, С. 140]

Посреднические функции используют не только разнообразные торговые предприятия, но и вспомогательные службы, специализирующиеся на товаре, характере и объеме торговых операций. Использование потенциала продовольственного сектора с производства сельскохозяйственной продукции и функционирование рынка находится в непосредственной зависимости от состояния его инфраструктуры – совокупности вспомогательных звеньев и учреждений, обеспечивающих эффективное функционирование аграрной экономики.

Первые исследователи, выделив инфраструктуру как самостоятельный объект исследования, прежде всего сосредоточили внимание на том, что она необходима для обеспечения условий эффективного развития материального производства. Инфраструктура была определена как комплекс отраслей, обеспечивающих материальное производство. Основой становления и развития инфраструктуры товарооборота продовольственных товаров есть принцип обеспечения устойчивых конкурентных преимуществ для всех предпринимательских структур в цепи товарооборота продовольствия: товаропроизводитель – оптовик – розничная торговля – конечный потребитель.

Состав инфраструктуры продовольственного рынка — это система элементов, которые обеспечивают устойчивое бесперебойное функционирование взаимосвязей в продовольственном комплексе, взаимодействие субъектов продовольственного рынка и свободное продвижение ресурсов, товаров и услуг на рынке. На основе анализа этих факторов были определены главные особенности увеличения эффективности розничной торговли с целью максимального товарооборота продовольственных товаров, в частности большое количество участников этого рынка, значительное влияние инфраструктуры,

наличие конкурентных цен, взаимосвязь конъюнктуры продовольственного рынка с динамикой развития мировых рынков, развитость конкуренции.

Итак, формирование товарооборота продовольственных товаров происходит на основе эффективного функционирования инфраструктуры рынка, как связующего звена между продавцом и покупателем, совокупности условий и факторов, влияющих на конъюнктуру рынка, то есть изменение спроса, предложения и цены, повышение конкурентных характеристик продовольственных товаров. и весь этот процесс происходит под контролем государства, центральных и местных органов власти.

По мнению специалистов других стран, в условиях «экономической глобализации» общественная прогрессивная динамика становится ни так следствием экстраполяции во времени традиционных преимуществ и предварительных достижений, как результатом применения эффективной модели сочетания широкого комплекса значительных динамических факторов: от промышленно-логичных к социально - рыночным». Обеспечение эффективного функционирования производителей продовольствия невозможно без построения и использования дееспособных и рациональных, с позиций всех участников рыночных процессов, систем распределения продукции [3, С. 68].

В прочем, на предприятиях розничной торговли необходимо изучать динамику товарных ресурсов, факторы, определяющие их рост, ассортиментную структуру и оборачиваемость ресурсов, оценить эффективность работы по управлению товарными объемами и ее влияние на деятельность торгового предприятия. Процесс розничной торговли продовольственными товарами осуществляется под влиянием: политических, правовых, социально-экономических, региональных, организационно-технологических, управленческих, финансовых и других факторов, которые постоянно меняются. Из описанного следует, что необходимо использовать прямые и косвенные методы государственного регулирования, прогнозирования.

Целью государственного влияния является формирование оптимальной структуры розничной торговли продовольственными товарами, обеспечение доступа потребителей к продовольственным товаром и т.д. Развитие розничной торговли продовольственными товарами в Кыргызской Республике осуществляется под влиянием как рыночного саморегулирование, так и с учетом государственного регулирования. Влияние государства на развитие розничной торговли продовольственными товарами осуществляется посредством:

1. Ценовой политики страны (регулирование инфляционных процессов, рост цен на необходимые продовольственные товары).
2. Социальной политики (сокращение реальных денежных доходов ограничивает потребительский спрос на продовольственные товары).
3. Политики страны в агропромышленном комплексе (объемы отечественного производства товаров народного потребление).
4. Внешнеэкономическая политика (воздействие на импортные и экспортные операции). Что касается ценовой политики, то в зарубежных странах, как правило, используется косвенное государственное регулирование.

Выделим основные методы, которые могут быть использованы в Кыргызстане:

1. регулирование закупочных цен и фермерских расходов и доходов;
2. регулирование спроса и предложения путем осуществления закупочных и товарных интервенций на продовольственных рынках;

3. национальное кредитование производства и переработки продукции сельского хозяйства;

4. налоговое регулирование с использованием льгот для производителей продовольственных товаров.

Государственное реформирование розничной торговли продовольственными товарами необходимо, потому что современные форматы розничной торговли продовольственными товарами ряд многочисленных преимуществ:

1. сочетание оптовой и розничной торговли;

2. низкие затраты на стимулирование сбыта продукции;

3. экономия на масштабах при закупке продукции и экономия на транспортных расходах;

4. возможности привлечения работников, их обучение и т.д.

Выводы. Учитывая то, что товарооборот продовольственных товаров является сложной социально-экономической системой, которая состоит из многочисленных элементов и взаимосвязей между ними, то нами было проведено исследование самых разных факторов, определяющих его развитие и работоспособность. По нашему мнению, основными факторами являются: экономическое развитие региона, масштаб спроса, взаимодействие предложения и спроса, органы национального и регионального управления и фактора косвенного воздействия. Также в определены нижеследующие факторы влияния на обеспечение товарооборота продовольственных товаров: ценовая политика, рыночная конъюнктура, инфраструктура рынка, спрос и предложение продовольственных товаров, институциональное обеспечение, бюджетные ограничения потребителей и факторы циклического и экономического роста.

Литература

1. Программа продовольственной безопасности и питания в Кыргызской Республике на 2019-2023 годы // Постановление Правительства Кыргызской Республики от 27 июня 2019 года № 320.
2. Белеков Ж.К., Макыев С.Т., Макыев А.Т. Методическое пособие по стратегическому планированию местного экономического развития. Бишкек, 2011, С.25.
3. Макыев С.Т., Абдуллажанова А. Н. Кыргызстандын азык-түлүк коопсуздугу системасындагы айыл чарбасындагы камсыздандыруу. // Вестник филиала федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Российский государственный социальный университет» в г. Ош Киргизской республики, 2 (26), 2022, С.67-71.
4. Макыев С.Т., Абдулложонова А.Н. Некоторые аспекты продовольственной безопасности в Кыргызской Республике // Международный теоретический и научно-практический журнал «Известия И.К. Форума БАЦА» № 3 (38) 2022.
5. Макыев С.Т., Абдулложонова А.Н. Продовольственное обеспечение и продовольственная безопасность в Кыргызстане // Вестник филиала федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Российский государственный социальный университет» в г. Ош Киргизской республики, 1 (25), 2022, С.140-143.

ФАКТОРЫ И НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Орозбекова Жазымай Мухтаровна, аспирант,
Ошский государственный университет,
jazimayka@mail.ru
Ош, Кыргызстан

Аннотация. Устойчивое развитие национальной экономики Кыргызской Республики возможно лишь при условии устойчивого развития регионов. В качестве главных задач регионов страны в Концепции региональной политики Кыргызской Республики на период 2018-2022 годов отмечено внедрение принципов территориального управления, сбалансированного развития отраслей, кластерного принципа реализации конкурентных преимуществ регионов, внедрение мощных мер по развитию регионов и Кыргызстана в целом. Для реализации возложенной на регионы республики стратегически-значимой народнохозяйственной миссии они нуждаются в источниках ускорения устойчивого развития их экономики. Вышеизложенное обусловило необходимость осмысления объективных условий выявления факторов, направлений и механизмов обеспечения устойчивости и сбалансированности территориального развития. На основе системного подхода в статье проведен анализ тенденций и проблем развития регионов Кыргызской Республики на современном этапе и исследован потенциал их устойчивого сбалансированного развития.

Ключевые слова: регионы, устойчивое развитие, сбалансированное развитие, факторы, ВРП

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН РЕГИОНДОРУН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ФАКТОРЛОРУ ЖАНА БАГЫТТАРЫ

Орозбекова Жазымай Мухтаровна, аспирант,
Ош мамлекеттик университети,
jazimayka@mail.ru
Ош, Кыргызстан

Аннотация. Кыргыз Республикасынын улуттук экономикасынын туруктуу өнүгүшү региондор туруктуу өнүккөн шартта гана мүмкүн болот. Кыргыз Республикасынын 2018-2022-жылдар мезгилине региондук саясатынын концепциясында өлкөнүн региондорунун башкы маселелери катары аймактык башкаруу, тармактарды жана аймактарды тең салмактуу өнүктүрүү принциптерин, региондордун атаандаштык артыкчылыктарын ишке ашыруунун кластердик принцибин кийирүү, региондорду өнүктүрүүнүн кубаттуу механизмдерин пайдалауу белгиленген. Республиканын региондоруна жүктөлгөн стратегиялык маанидеги эл чарбалык миссияны жүзөгө ашыруу үчүн региондор алардын экономикасын туруктуу өнүктүрүүнүн булактарына муктаж. Жогорудагылар аймактык өнүгүүнүн туруктуулугун жана тең салмактуулугун камсыз кылуучу факторлорду, багыттарды жана механизмдерди аныктоонун объективдүү шарттарын изилдөө

зарылдыгын шарттады. Макалада системалык ыкманын негизинде Кыргыз Республикасынын региондорунун азыркы этаптагы өнүгүү тенденциялары жана көйгөйлөрү аныкталды жана алардын туруктуу тең салмактуу өнүгүү потенциалы изилденди.

Ачкыч сөздөр: региондор, туруктуу өнүгүү, тең салмактуу өнүгүү, факторлор, ДРП

FACTORS AND DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF THE REGIONS OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Orozbekova Zhazymay Mukhtarovna,
graduate student,
Osh state university
jazimayka@mail.ru
Osh, Kyrgyzstan

Abstract. Sustainable development of the national economy of the Kyrgyz Republic is possible only under the condition of sustainable development of the regions. As the main tasks of the regions of the country, the Concept of the Regional Policy of the Kyrgyz Republic for the period 2018-2022 notes the introduction of the principles of territorial administration, the balanced development of industries, the cluster principle of realizing the competitive advantages of the regions, the introduction of powerful measures for the development of regions and Kyrgyzstan as a whole. To implement the strategically significant national economic mission entrusted to the regions of the republic, they need sources to accelerate the sustainable development of their economy. The foregoing has led to the need to comprehend the objective conditions for identifying factors, directions and mechanisms for ensuring the sustainability and balance of territorial development. Based on a systematic approach, the article analyzes the trends and problems of development of the regions of the Kyrgyz Republic at the present stage and explores the potential for their sustainable balanced development.

Keywords: regions, sustainable development, balanced development, factors, GRP

Целевые установки развития Кыргызской Республики определены Национальной стратегией развития Кыргызской Республики на 2018-2040 годы, утвержденной Указом Президента Кыргызской Республики от 31 октября 2018 года № 221[1], Концепцией региональной политики Кыргызской Республики на период 2018-2022 годов, утвержденной постановлением Правительства Кыргызской Республики от 31 марта 2017 года № 194[2], Национальной программой развития Кыргызской Республики до 2026 года, утвержденной Указом Президента Кыргызской Республики от 12 октября 2021 года УП № 435[3]. Во всех вышеуказанных документах развития указано, что развитие национальной экономики Кыргызской Республики зависит непосредственно от развития экономики ее регионов.

С целью определения экономических процессов, влияющих на развитие страны и ее регионов, нами проведен анализ и выявлены проблемы, препятствующие социально-экономическому развитию регионов, и обоснованы способы их устранения.

Анализ ключевых экономических показателей на период 2019-2022 годов показывает, что в целом по республике наблюдается тенденция экономического роста (таблица 1).

Таблица 1-Ключевые экономические показатели Кыргызской Республики за 2019-2022 годы

	2019	2020	2021	2022	Темпы роста за 4 года
Реальный рост ВВП (в постоянных рыночных ценах)	4,6	-8,4	3,6	4,0	86,9
Личное потребление	0,8	-8,3	13,5	3,6	450
Государственное потребление	0,5	09	0,3	0,7	140
Валовые инвестиции в основной капитал	7,1	-16,2	-3,6	14,7	207
Экспорт – товары и услуги	16,2	-27,3	24 5	12,1	74,7
Импорт – товары и услуги	6,1	-28,0	39,1	14,0	229,5
Рост реального ВВП (в постоянных ценах факторов производства)	3,6	-8,4	3,6	3,9	108,3
Сельское хозяйство	2,5	0,9	-5,0	4,4	176
Промышленность	6,6	-7,0	7,2	10,0	151,5
Услуги	3,2	-16,5	10,4	0,7	21,9
Инфляция (индекс потребительских цен)	1,1	6,3	11,9	15,2	1381,8
Чистые прямые иностранные инвестиции (% ВВП)	3,8	-7,5	7,0	1,9	50
Бюджетный баланс (% ВВП)	0,5	-4,2	0,3	-0,3	-
Государственный долг (% ВВП)	51,6	67,7	60,3	55,2	107

Источник: составлено автором по данным [8]

Так, положительной тенденцией роста в течение анализируемого периода характеризуются показатели личного и государственного потребления, валовых инвестиций, реального ВВП, промышленности. Следует отметить низкий уровень чистых прямых иностранных инвестиций, высокие темпы роста импорта товаров и услуг, инфляции (в 13,8 раза), государственного долга, который в процентах от ВВП остается на уровне более 50%. Кроме того, остается отрицательным бюджетный баланс.

Отметим, что указанная тенденция по-разному проявилась в регионах республики (таблица 2).

Таблица 2-Основные социально-экономические показатели в разрезе регионов Кыргызской Республики

Регионы	ВРП (млн. сомов)			Прямые иностранные инвестиции (тыс. долл. США)			Среднемесячная заработная плата (сомов)		
	Годы								
	2019	2020	2021	2019	2020	2021	2019	2020	2021

Кыргызская Республика	569385,6	601820,3	739818,9	1076918,7	337553,8	1006091,2	7232	8940	9330
Баткенская область	18334,5	20892,4	25048,6	11470,6	3009,3	334,8	1583	3017	3010
Джалал-Абадская область	56971,7	63884,8	82213,9	255388,8	79266,3	359833,3	5843	7580	7478
Иссык-Кульская область	67232,8	85729,5	80059,6	259189,8	150818,6	843,9	2208	6860	80172
Нарынская область	14069,6	16970,3	17172,7	171,6	-	-	5945	8071	7941
Ошская область	42540,5	47183,5	56 666,5	3490,6	2539,5	23487,5	1368	2712	2557
Таласская область	14789,9	17405,3	30765,1	29,8	36581,4	31845,5	2969	6156	6400
Чуйская область	33075,2	34031,7	110267,1	175684,9	99964,8	203926,8	4724	6051	5958
Город Бишкек	230006,8	231841,7	297797,3	371087,5	164892,3	29551,1	1082	2677	3085
Город Ош	32364,6	33881,1	39827,4	405,1	481,7	1268,3	4866	5726	5674

Источник: составлено автором по данным НСК КР [9]

По данным таблицы видим, что более 40% валовой продукции республики в 2021 году обеспечил город Бишкек, 14,9% - Чуйская область, по 11% Джалал-Абадская и Иссык-Кульская области, самые маленькие показатели ВРП у Нарынской, Баткенской и Таласской областях. Что касается темпов роста ВРП, наибольший рост за последние 3 года наблюдается в Таласской (в 2 раза), Баткенской (на 36,6%), Ошской (на 33,2%), Чуйской (на 32,7%) области при среднереспубликанском темпе роста ВРП 129,9%.

Основой экономического развития служат инвестиции. Данные таблицы свидетельствуют о неравномерности поступления прямых иностранных инвестиций по регионам и их динамики. Наибольший объем инвестиций в 2021 году поступил в Джалал-Абадскую область (около 35,7% всех поступлений), город Бишкек (32,7%) и Чуйскую область (20,3%). Доля остальных регионов ничтожно мала (0,1-0,6%). За рассматриваемый период резко возросли иностранные инвестиции в Таласскую область, Ошскую область и город Ош. В Баткенской, Иссык-Кульской областях, напротив, сумма инвестиций резко сократилась. Высокий уровень дифференциации регионов Кыргызской Республики по данному показателю свидетельствует о том, что большинство регионов нуждаются в реализации мер по повышению инвестиционной привлекательности.

По размеру среднемесячной заработной платы лидирует Иссык-Кульская область (в 2021 году 30172 сомов), город Бишкек (23085 сомов), во всех остальных регионах показатели ниже среднереспубликанского значения (19330 сомов). При этом наименьший размер заработной платы в Ошской (12557 сомов) и Баткенской (13010 сомов) областях. Наиболее высокие темпы роста среднемесячной заработной платы установлены в Иссык-Кульской (136%) и Таласской (126,5%) области

Для более полного анализа межрегиональных различий по уровню развития экономики используется показатель ВРП на душу населения, данные по которому за 2019-2021 годы отражены на рисунке 1.

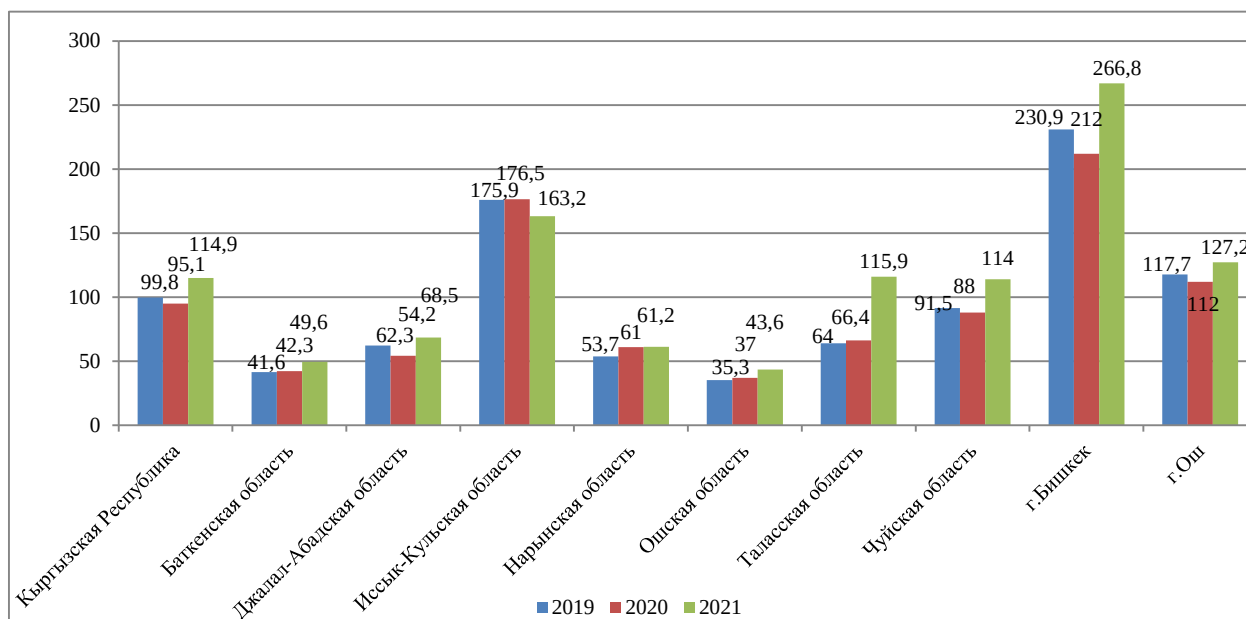

Рисунок 1-Валовой региональный продукт на душу населения (тыс. сомов)

Источник: составлено автором по данным НСК КР [9]

Данные рисунка наглядно показывают различия регионов по размеру ВРП в расчете на душу населения и тенденции их изменения. Так, в лидерах по показателю находятся город Бишкек и Иссык-Кульская область, далее следуют город Ош и Чуйская область. Средний уровень валового регионального продукта на душу населения по стране в 2021 году составил 114,9 тыс. сомов, показатель ниже среднереспубликанского отмечается в Ошской (39,8 млн. сом.), Баткенской (25,0), Нарынской (17,2), Таласской (30,7) областях и городе Ош (39,8 млн сомов). В период с 2019 года по 2021 год рост значения ВРП отмечался не только в благополучных регионах, но и в менее развитых регионах республики. При этом наибольшие показатели роста заметны в городе Бишкек, Таласской и Чуйской областях.

Основной причиной неравномерного развития регионов является отсутствие эффективного территориального управления внутри республики, что является, в свою очередь, основным фактором неконкурентоспособности регионов и республики в целом. К сожалению, имеются диспропорции в развитии регионов, разрывы между уровнями управления, слабые связи между регионами, декапитализация регионов, концентрация ресурсов в центре [5].

Приоритетным направлением устойчивого развития республики является развитие промышленности. Промышленность, как одна из важнейших отраслей экономики Кыргызской Республики, оказывает значительное влияние на экономический рост. В целях развития отраслей промышленности, повышения конкурентоспособности промышленной продукции и увеличения экспорта была разработана и утверждена Стратегия устойчивого развития промышленности на 2019-2023 годы. В качестве основных задач государства намечены усовершенствование промышленной политики, улучшение инфраструктуры в

регионах, создание благоприятных условий для привлечения инвестиций в промышленный сектор, внедрение инновационных технологий в промышленность [4].

В целом, можно утверждать, что в настоящее время промышленность Кыргызской Республики встала на путь устойчивого развития, о чем свидетельствуют данные по объемам производства промышленной продукции в территориальном разрезе (таблица 3).

Таблица 3-Объемы производства промышленной продукции за 2019-2022 годы в разрезе регионов Кыргызской Республики

	2019	2020	2021	2022	Темпы роста за 4 года
Баткенская область	2 975,3	3 110,9	4 349,4	4 546,7	152,8
Джалал-Абадская область	28 711,4	28 306	36 609,2	45 375	158,0
Ыссык-Кульская область	62 280,2	78 831,2	74 737,6	88 129,6	141,5
Нарынская область	2 870,5	3 206,6	3 293,6	4 003,8	139,5
Ошская область	10 385,6	9 457,8	13 516,8	14 575,4	140,3
Таласская область	1 578,3	1 899,9	15 128,8	22 854,6	1448,1
Чуйская область	128 102,5	155 656,3	167 981,4	183 840,4	143,5
г. Бишкек	42 292	40 053,9	48 978,7	56 548,2	133,7
г. Ош	4 775,9	4 567,5	5 938,3	6 072,2	127,1
Кыргызская Республика	257 348,5	283 971,7	325 090,1	370 533,8	144
без предприятий по разработке месторождения «Кумтор»	154 803,9	153 540	211 529,8	174 178,1	112,5

Источник: составлено автором по данным [9]

В целом, объемы промышленной продукции по республике за анализируемый период времени увеличились на 44%, самый высокий рост наблюдается в Таласской области (в 14 раз), в Баткенской и Джалал-Абадской областях – более чем 1,5 раза, в отдаленных регионах – на 30-40%.

Следует отметить, что промышленные предприятия сосредоточены в основном в городе Бишкек, Чуйской, Иссык-Кульской и Джалал-Абадской областях, что делает экономику остальных регионов уязвимой и зависимой. В сфере производства выделяется Чуйская область, которая имеет лидирующие позиции по уровню развития промышленности, сети инфраструктуры и коммуникаций, уровню благоприятности условий для ведения сельского хозяйства, также по доле перерабатывающей и легкой промышленности лидирует город Бишкек.

Анализ объемов произведенной в регионах продукции показывает, что приоритетными отраслями являются растениеводство и животноводство. Результаты анализа позволили сделать выводы о необходимости ускоренного развития перерабатывающей промышленности в регионах, которые обладают значительными сырьевыми ресурсами производственным потенциалом, в числе которых Джалал-Абадская, Иссык-Кульская, Ошская, Баткенская, Нарынская области.

По итогам анализа можно заключить, что для выявления потенциальных, значимых факторов и направлений, обеспечивающих комплексное, сбалансированное развитие регионов, необходимо наладить систему мониторинга региональной экономики с использованием системы ключевых показателей с заявленными индикаторами. Считаем необходимым развивать региональный потенциал на основе имеющихся региональных возможностей. К перспективным направлениям и мерам следует отнести внедрение принципов эффективной организации территориального управления, сбалансированного развития отраслей и территорий, кластерного принципа реализации конкурентных преимуществ регионов [4, 5, 6, 7].

Целесообразно также создание благоприятных условий для развития транспортно-логистической инфраструктуры, усиления сети информационно-партнерских коммуникаций, повышения качества оказываемых услуг. Предлагаем развивать отдельные сегменты сферы обслуживания, в частности туристических услуг в городе Ош, Иссык-Кульской и Джалал-Абадской областях.

В регионах Кыргызской Республики имеются потенциальные «точки» развития, среди которых цифровизация, экспортная деятельность, технопарки, государственно-частное партнерство и особые экономические зоны. Касательно факторов, считаем необходимым усилить управленческое внимание на группы экономико-производственных, социально-общественных и эколого-географических факторов, влияющих на устойчивое развитие регионов, использовать их для расширения возможностей развития территорий. Региональную политику развития необходимо формировать с учетом воздействия внешних и внутренних факторов.

Обобщая результаты исследования, можно заключить, что в условиях устойчивого развития экономики требуется активизировать «точки» развития регионов республики, ускоряющих инновационное развитие региональной, и тем самым национальной экономики и способствуют поддержанию их устойчивости. Перспективными «точками» развития регионов Кыргызской Республики являются особые экономические зоны, успешно содействующие реализации национальных интересов, которые сводятся к использованию преимуществ бестаможенной торговли в рамках ЕАЭС.

Литература

1. Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на 2018-2040 годы, утверждена Указом Президента Кыргызской Республики от 31 октября 2018 года. № 221
2. Концепция региональной политики Кыргызской Республики на период 2018-2022 годов, утверждена постановлением Правительства Кыргызской Республики от 31 марта 2017 года. № 194
3. Национальная программа развития Кыргызской Республики до 2026 года, утверждена Указом Президента Кыргызской Республики от 12 октября 2021 года. УП № 435
4. Стратегия устойчивого развития промышленности на 2019-2023 годы, утверждена постановлением Правительства Кыргызской Республики от 27 сентября 2019 года. № 502
5. Анализ тенденций и проблемы экономического развития регионов Кыргызской Республики на современном этапе. URL: <http://www.stat.kg/media/files/443f108d-7017-41ad-a1d9-9c514763658d.pdf>

6. Дехконов, У.А. (2020). Формирование механизмов устойчивого сбалансированного развития регионов Кыргызской Республики (автореферат диссертации). Международный университет имени К.Ш. Токтомаматова, Жалал-Абад.
7. Осмонов, З.А. (2021). «Точки» развития регионов Кыргызской Республики в условиях построения инновационной экономики (автореферат диссертации). Международный университет имени К.Ш. Токтомаматова, Жалал-Абад.
8. Обновленный общий страновой анализ (ОСА) ООН 2022 года для Кыргызской Республики. URL: <https://kyrgyzstan.un.org/en/236421-un-2022-updated-common-country-analysis-cca-kyrgyz-republic>
9. <http://www.stat.kg>

СҮТ АЗЫКТАРЫ ЖАНА АЛАРДЫ КАЙРА ИШТЕТҮҮН САПАТЫН ЖАНА АТААНДАШТЫККА ЖӨНДӨМДҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУ ФАКТОРЛОРУ

*Ташибаев Азизбек Мазанович, э.и.д., профессор,
М.Адышев атындагы Ош технологиялык университети,
atashbaev@mail.ru*

*Раимбердиев Бектур Султанбаевич, э.и.к., доцент,
bekturkg92@mail.ru*

*Осмоналиева Динара Абдумаликова, э.и.к., доцент,
Ош мамлекеттик университети,
odinara2018@mail.ru
Ош, Кыргызстан*

Аннотация. Бул макалада сүт азыктарынын сапатын жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу жана аларды кайра иштетүү маселелери талданган. Сүт азыктарынын сапатын жогорулатуунун негизги жолдору каралган. Сүт азыктарына карата ветеринардык-санитардык талаптарды камсыз кылууда бир катар кемчиликтер белгиленип, алар кайра иштетүү процессине автоматтык түрдө таасирин тийгизет. Сүттүн сапатын жогорулатуу жана сүттү кайра иштетүүчү ишканалардын кубаттуулуктары менен кайра иштетүүнүн балансын камсыз кылуучу өндүрүштүк-уюштуруучулук мүнөздөгү чараларды көрүү зарыл. Кыргызстандын бардык аймактарындагы сүт азыктарын кайра иштетүүчү ишканалар ЕАЭБ алкагында экспортко багытталган болушу керек.

Ачкыч сөздөр: сүт, сүт азыктары, атаандаштыкка жөндөмдүүлүк, кайра иштетүү, айыл чарба, мал чарбасы, ЕАЭБ.

ФАКТОРЫ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ МОЛОЧНОЙ ПРОДУКЦИИ И ЕЁ ПЕРЕРАБОТКИ

*Ташибаев Азизбек Мазанович, д.э.н., профессор,
Ошский технологический университет им. М.Адышева,
atashbaev@mail.ru*

*Раимбердиев Бектур Султанбаевич, к.э.н., доцент,
bekturkg92@mail.ru*

*Осмоналиева Динара Абдумаликова, к.э.н., доцент,
Ошский государственный университет,
odinara2018@mail.ru
Ош, Кыргызстан*

Аннотация. В данной статье анализируется проблемы повышения качества и конкурентоспособности молочной продукции и её переработки. Рассмотрены основные пути улучшения качества молочной продукции. Отмечено ряд недостатков в обеспечении ветеринарно-санитарных требований к молочной продукции, что автоматически отражается и на процессе переработки. В целях повышения качества и обеспечения сбалансированности переработки с мощностью перерабатывающих предприятий молока необходимо принять меры производственного и организационного характера.

Предприятия по переработке молочной продукции всех регионов Кыргызстана должны быть ориентированы на экспорт в рамках ЕАЭС.

Ключевые слова: *молоко, молочная продукция, конкурентоспособность, ЕАЭС, переработка, сельское хозяйство, животноводство.*

FACTORS FOR IMPROVING QUALITY AND COMPETITIVENESS DAIRY PRODUCTS AND THEIR PROCESSING

*Tashbaev Azizbek Mazanovich, Doctor of Economics, Professor,
Osh Technological University named after M. Adysheva,
atashbaev@mail.ru*

*Raimberdiev Bektur Sultanbayevich, Candidate of Economics,
Associate Professor,
bekturkg92@mail.ru*

*Osmonalieva Dinara Abdumalikova, Candidate of Economics,
Associate Professor,
Osh State University,
odinara2018@mail.ru
Osh, Kyrgyzstan,*

Abstract. *This paper analyzes the problems of improving the quality and competitiveness of dairy products and their processing. The main ways of improving the quality of milk products are considered. A number of shortcomings have been found in ensuring veterinary and sanitary requirements for dairy products, which automatically affects the processing process. In order to improve the quality and ensure the balance of processing with the capacity of milk processing enterprises, it is necessary to take measures of an industrial and organizational nature. Enterprises for the processing of dairy products in all regions of Kyrgyzstan, should be export-oriented within the framework of the EAEU.*

Key words: *milk, dairy products, competitiveness, processing, agriculture, animal husbandry, EAEU.*

Одним из представительных групп, требующих углубления переработки, является молочная продукция. Особенности производства молока заключаются в том, что в него помимо самого скота, вовлекаются самые различные сферы, имеющие отношение к молочному животноводству, включая сельскохозяйственные угодья, сельскохозяйственную технику, оборудование, организацию и т.д.

Особая задача возлагается на переработку молочной продукции таким образом, чтобы выпущенная продукция отвечала требованиям потребителей внутри страны и за ее пределами, поскольку переработанная молочная продукция по характеру потребления относится к продукции, потребляемой всюду, как внутри страны, так и за ее пределами.

Однако для международной торговли продукция должна отвечать определенным требованиям, связанным с условиями поставки, качественными характеристиками и т.д. Это можно рассмотреть на примере обращения молочных продуктов в рамках ЕАЭС. Как правило, обращение молочных продуктов, также, как и любой другой продукции, должно отвечать определенным стандартам в виде технических регламентов.

Технические регламенты ЕАЭС - это документы, устанавливающие обязательные требования к продукции, которым необходимо соответствовать, чтобы допустить

продукцию к обращению на рынке ЕАЭС. Это минимальные и единые требования, которые необходимо выполнить, чтобы гарантировать безопасность продукции.

К сожалению, в период подготовки к вступлению Кыргызской Республики в состав ЕАЭС, а также после вступления, обнаружился ряд недостатков в обеспечении ветеринарно-санитарных требований к молочной продукции сельском хозяйстве, что автоматически отражается и на процессе переработки. Эти недостатки связаны с:

- идентификацией и регистрацией животных;
- устранением отрицательных последствий изменений климатических условий на разведение молочного животноводства, в особенности в горных местностях;
- организацией оказания ветеринарных услуг частным владельцам молочного стада;
- осуществлением контроля молочного сырья при входе на промышленное перерабатывающее предприятие и другие.

Особый интерес представляет производственно-сбытовая цепочка молока и молочной продукции, представляющей единый производственно-сбытовой цикл его состояние на определенное календарное время.

В исследовании [1] указано, что для создания конкурентоспособного молокоперерабатывающего предприятия важно понимание состава цепочки ценности, включающей основные и дополнительные виды деятельности. Основные виды деятельности перерабатывающего предприятия включают в себя: закупку и поступление сырья (внутренняя логистика), его доставку (внешняя логистика), превращение его в готовые товары (операции по производству молочной продукции), проведение мероприятий по сбыту и продвижению товаров. К вспомогательной деятельности перерабатывающих предприятий необходимо отнести: закупку материалов, оборудования, развитие технологий, управление человеческими ресурсами и инфраструктуру предприятия.

Для обеспечения безопасности молочной продукции, реализуемой на рынках необходимо обеспечить безопасность на каждом участке линии «производитель-потребитель». Упущения на любом участке в конечном итоге отражаются на конечной продукции. Поэтому обеспечение безопасности конечной продукции – это соблюдение технологии производства молока не только на перерабатывающем предприятии, соответствующие хранение до реализации, но и по всей цепочке производственно-сбытового процесса.

Так, в качестве кормов для животных используются зерно, кукуруза, ячмень, люцерна, силос, многолетние травы и комбикорма. При этом большинство применяемых при производстве кормов тракторов, комбайнов, косилок и прочей сельскохозяйственной техники, используется еще со времен Советского Союза. Ввиду сокращения количества единиц техники и выхода ее из строя по причине старения и износа, нередко случаются сбои сроков уборки кормовых культур из-за низкой эффективности работ, что приводит к дефициту кормов в зимний период.

В мелкомасштабных фермерских хозяйствах отсутствуют возможности организации рационального кормления сельскохозяйственных животных, молочные коровы не получают воду в достаточном количестве, не осуществляется контроль выращивания молочных коров в соответствии с их особенностями, физиологией и т.д.

Кроме того, содержание пастбищ не выдерживает никакой критики в связи с ситуацией, близкой к хаосу по использованию пастбищ, отсутствию пастбище оборота, засоренностью пастбищ, наличием ядовитых трав, колючек и т.д.

Все вышеизложенное препятствует повышению качества молока, поставляемого переработке. Поэтому основными путями улучшения качества молока являются следующие меры:

- системное улучшение кормовой базы животных путем эффективного использования сельскохозяйственных угодий, в том числе пастбищ, повышения урожайности кормовых культур, обеспечения пастбище оборота, повышения ответственности, как арендодателей, так и пользователей пастбищ за правильную нагрузку пастбищ животными, очистки пастбищ от колючек, ядовитых трав, ограждения для целевого использования, а также организации подкормки и полива там, где это представляется возможным;

- проведение работ по укрупнению хозяйств на добровольной основе в связи с распределением земельных угодий, предназначенных для производства кормов по многочисленным крестьянским и фермерским хозяйствам, что препятствует правильному севообороту растений для кормов. Кооперативы, агрофирмы и другие формы объединений, в результате рационального использования земельных ресурсов, сельскохозяйственной техники, ирригационных систем, возможностей реализации сельскохозяйственной продукции и т.д. обеспечивают рентабельность хозяйствующих субъектов;

- системное обновление сельскохозяйственной техники в направлении механизации и автоматизации сельскохозяйственных работ, начиная от посева кормовых культур, заканчивая автоматизацией надоя молока;

- организация подготовки кадров и повышения их квалификации в соответствии с современными требованиями, учитывая чрезвычайную важность квалификации животноводов.

В работе [2] в качестве одной из основных задач молокоперерабатывающей отрасли указано на необходимость дальнейшего совершенствования производственного потенциала молоко перерабатывающих организаций, широкого применения современных технологических решений в переработке молока с использованием инновационных методов обработки исходного сырья. Техническое переоснащение и модернизация организаций молочной промышленности направлено на установку современного оборудования по обработке молока, расфасовке и упаковке молочных продуктов, переоснащение сыродельных цехов с установкой современных автоматизированных линий, модернизацию сушильных установок (с увеличением их производительности и снижением энергозатрат на сушку) и т. др.

Весьма важное значение в переработке молочной продукции имеет производство и сбор сырого молока. Здесь основной проблемой является охлаждение сырого молока не позднее чем через 2 часа после доения и доставка собранного молока от приемных пунктов до перерабатывающих предприятий. В условиях Ошской области, в летне-осеннее время отдаленность приемных пунктов по сбору молока, а также отсутствие автомолцистерн, оснащенных охлаждающими устройствами создает неудобства для дальнейшей переработки. Поэтому весьма актуальной задачей является охлаждение молока до соответствующих температур, а также их перевозка до перерабатывающих предприятий. Кроме того, с целью обеспечения сбалансированности переработки молока с мощностью перерабатывающих предприятий необходимо принять меры производственного и

организационного характера. В частности, в холодное время года значительно сокращается надой молока, а это непосредственно влияет на загрузку мощностей перерабатывающих предприятий. Чтобы смягчить такую ситуацию, целесообразно обеспечить равномерность загрузки мощностей переработки за счет регулирования кормления животных путем перевода на стационарные условия в разные периоды времени.

В работе [3] основные факторы, влияющие на конкурентоспособность продукции, для предприятий молочной промышленности условно разделены на два уровня:

-к первому уровню отнесены три наиболее весомых фактора – цена, качество и безопасность продукции. Это связано с тем, что для покупателя наибольший интерес представляют качественные характеристики продукции, уверенность в ее безопасности и затраты на ее приобретение.

-факторы второго уровня; реклама (в периодических изданиях, по телевидению, на радио, через интернет, плакаты, буклеты, презентации, дегустации и т.д.) торговая марка (имидж) и упаковка товара, поведения конкурентов, продвижение продукции на рынок (стимулирования сбыта) и изменение структуры потребления. Вторая группа факторов существенно значимы для формирования общественного мнения, привлечения покупателя к выбору конкретного товара.

Для повышения конкурентоспособности отечественной продукции необходимо увеличить качество молочных продуктов за счет реализации ряда конкретных мер по направлениям:

1. Повышение технического уровня производства.
2. Совершенствование организации производства и труда.
3. Изменение и введение новых ассортиментов продукции [4].

Проблем в сфере переработки также достаточно, среди них можно выделить:

- обеспечение качественного приема сырого молока в соответствии с техническим регламентом ЕАЭС;
- обеспечение технологии обработки молока согласно техническому регламенту;
- упаковка и доведение готовой продукции до потребителей, что является для предприятий Ошской области весьма проблематичным;
- устаревшее оборудование, оставшееся еще с советских времен;
- слабая механизированность погрузочно-разгрузочных работ, а также техническая изношенность механизмов, передаточных устройств, некоторое несоответствие санитарно-гигиеническим нормам подсобных помещений и хранилищ.

Эти и другие недостатки способствуют тому, что в настоящее время в Ошской области из пяти перерабатывающих предприятий работают только 2, а остальные простаивают.

Основной причиной создавшегося положения является ограниченное финансовое состояние предприятий, т.е. нехватка оборотных средств. Кроме того, предприятия характеризуются низким уровнем инфраструктуры (изношенное оборудование, отсутствие производственной лаборатории и компетентных специалистов). Малые предприятия мощностью до 1 тонн/сутки вынуждены выпускать более простые молочные продукты, и заинтересованы в объеме выпускаемой продукции, нежели в создании условий для производства стабильного безопасного продукта.

Что касается предприятий, которые производят кисломолочные продукты, необходимы резервуары, чаны для закваски, оборудование для накопления и упаковки и т.д. Производственное оборудование сравнительно крупное по размеру и сложное, поэтому

такое производство можно с уверенностью назвать «инфраструктурной промышленностью».

В этих условиях нам представляется, что необходимо провести тщательный анализ технического состояния Ошских перерабатывающих предприятий, составить многоуровневые проекты их модернизации или частичное усовершенствование в соответствии с требованиями ЕАЭС. Однако учитывая сложность составления проектов, а также привлечения инвестиций, было бы весьма полезным искать партнеров, желающих участвовать в модернизации, а главное - готовых принять участие в совместных проектах, как внутри страны, так и ее за пределами.

Вместе с тем, такого рода деятельность у нас, к сожалению, практикуется весьма редко. Причина в том, что в свое время предприятия переработки были приватизированы легким путем, а новоиспеченные хозяева по неизвестным в бизнесе причинам не хотели иметь партнерские отношения с кем-либо, в том числе с государством, опасаясь, что их бизнес отберут. В результате здания и оборудования, подсобные помещения и др. устаревают и постепенно приходят в негодность. Более того, поскольку их хозяевами являются в основном не специалисты, то они сталкиваются с трудностями технического, организационного и правового характера.

В Беларуси для формирования положительного имиджа организации у потребителей, повышения качества и безопасности выпускаемой продукции, увеличения конкурентоспособности в организации внедрены и действуют следующие системы менеджмента, подтверждающий соответствия техническим регламентам ЕАЭС [5]:

- система менеджмента качества применительно к разработке и производству молока, молочной продукции, сыров и заменителя цельного молока, соответствующая требованиям СТБ ISO 9001-2009;

- система менеджмента безопасности пищевых продуктов применительно к производству и хранению молока и сливок питьевых, пахты, сыворотки молочной, продуктов кисломолочных, творога зерненного, мороженого, напитков на основе молочной сыворотки, сухих молочных продуктов, массы творожной, продуктов йогуртных, масла сливочного, соответствующая требованиям СТБ ИСО 22000-2006;

- система управления окружающей средой производства молока и молочных продуктов, соответствующая требованиям СТБ ИСО 14001-2005; и т. д.

Сегодня предприятия по переработке молочной продукции всех регионов Кыргызстана, по сути, должны быть ориентированы на экспорт в рамках ЕАЭС. В связи с этим усиливаются работы в следующих направлениях:

- удовлетворение требований технического регламента ЕАЭС, а не как раньше национально технического регламента (безопасность маркировки, упаковки, добавок и др.);

- получение сертификата о прохождении ветеринарно-санитарных лабораторных исследований, признанных ЕАЭС;

- соблюдение правил перевозки и хранения;

- контроль качественных характеристик продуктов, имеющих соответствующие сертификаты, могут проходить также частные предприятия, имеющие на это право в установленном ЕАЭС порядке, а не только государственные органы, как раньше;

- на товарах, поставляющихся потребителям ЕАЭС, ставится товарный знак ЕАЭС для предприятий, имеющих право на это. Этим обеспечивается единство технического регламента в рамках ЕАЭС.

Необходимо отметить, что соблюдение технических регламентов по молочной продукции предусматривает не только соблюдение различных регламентов требований, но и меры по стимулированию перехода на новые условия интеграции, начиная от выращивания животных, надоя молока, поставки сырья на переработку, изготовление продуктов на перерабатывающих заводах и доведение их до потребителей. При этом для Кыргызстана, в особенности для Ошской области, возникли новые задачи, которые надо решать немедленно. Возникновение этих задач связано с тем, что предприятия Ошской области приступили к этой работе, т.е. к выполнению единых требований ЕАЭС позже чем, например, предприятия города Бишкек, Чуйской и Иссык-Кульской областей в связи с чем, как отмечалось выше, действуют только 2 из 5 предприятий, а 3 - бездействуют.

С другой стороны, острая нехватка оборотных средств и отсутствие инвестиций не позволяют выполнить своевременно и качественно требуемые работы. Еще одно препятствие – это отсутствие опыта по модернизации предприятий, а также недостаточный уровень квалификации специалистов, занятых на молочных предприятиях.

Выше изложенное, по сути, означает программу действий на перспективу, предусматривающую необходимость вхождения в единый ритм жизнедеятельности предприятий ЕАЭС и обеспечения соответствующей конкурентоспособности, самодостаточности и саморазвития.

На наш взгляд, в рамках общей программы ЕАЭС для предприятий нашей республики можно разработать специальные стимулы по опережающему переходу и обеспечению условий функционирования по единым правилам. Для предприятий Ошской области и города Ош к ним можно отнести:

- предусмотреть инвестиционные ресурсы из различных источников, и прежде всего, из ресурсов Кыргызско-Российского Фонда Развития с минимальными процентными ставками;
- разработать развернутые проектные задания по модернизации и реконструкции предприятий молочной промышленности;
- составить дорожные карты по реализации молочной продукции не только на рынках ЕАЭС, но и в порядке экспорта в другие страны (Узбекистан, Таджикистан и др.);
- предусмотреть возможности рациональной кооперации в области переработки и сбыта. Например, кооперация с Узбекистаном и Таджикистаном в области разработки пищевых продуктов, выпуск из одного и того же сырья одних продуктов в Ошской области, других продуктов в Узбекистане и Таджикистане. Такая специализация и кооперация способствовала бы применению новых технологий и инноваций в рамках деятельности одного и того же сектора экономики.

Весьма полезными окажутся такие мероприятия, как активные творческие работы по рационализации трудовой деятельности, механизация ручных работ,

разумная концентрация средств производства и другие. Например, к таким относятся:

- полномасштабный контроль условий содержания стада;
- проведение тренингов, способствующих повышению культурного и профессионального уровня специалистов, занятых в этой отрасли;
- организация непрерывного контроля пищевых продуктов, обеспечивающего продовольственную безопасность (сроки и условия хранения, правила потребления, химический состав продуктов и т.д.).

Литературы

1. Заседова, А. А. Повышение конкурентоспособности предприятий промышленной переработки молока. Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. к. э. н. Ижевск, 2010
2. Пилипук, А.В. Повышение конкурентоспособности молоко перерабатывающих предприятий [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://agroprom.belal.by/jour/article/download/138/138>
3. Контарева, В.Ю. Систематизация факторов, влияющих на конкурентоспособность молочной продукции // Food Processing: Techniques and Technology. 2015. Vol. 39. No. 4
4. Биримкулова, К.Д., Атакулова, З.М., Закиров, К.А. Конкурентоспособность отечественной молочной продукции на международном рынке // Наука и инновационные технологии. - № 2/2022(22). - стр.46-50. DOI: 10.33942/sititpr202206
5. Радько, М. М. Обеспечение конкурентоспособности молочной продукции на перерабатывающих предприятиях агропромышленного комплекса Республики Беларусь // Труды БГТУ. - 2020, серия 5, № 1, с. 100–103

REPRESENTATION OF THE POPULATION OF THE STEPPE REGION IN THE STATE DUMA OF RUSSIA AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY

Zhumatay Samat,
Eurasian National University named after L.N. Gumilyov
kopee95@mail.ru
Astana, Kazakhstan
Tashagul Ahmet
Yeditepe University
Istanbul, Turkey

Abstract. In this article, from a scientific point of view, the problems of the representation of the population of the Steppe region in the State Duma of Russia at the beginning of the 20th century are considered. The authors emphasize the fact that, despite the limited powers of the First and Second State Duma, the masses treated them with great hope, participated in the election campaign, assuming a peaceful way to improve the living conditions of the tsarist autocracy.

The authors of the article note that despite the obvious discrimination of the indigenous population of the Steppe Territory, the excesses of the organizers of the local elections, these were the first elections that laid the foundation for the formation of parliamentarism in Russia and its national suburbs. During the elections to the State Duma, the progressive Kazakh democratic intelligentsia in the person of A. Bokeikhanov, Sh. Koshygulov, N. Norekenov, who called for the use of the Duma to protect the rights of nomads, intensified its activities. On the whole, the participation of deputies from the Krai's population in State Duma and the elections themselves contributed to the intellectual and political growth of the masses, were a necessary stage and condition for freeing their consciousness from the bonds of constitutional illusions.

Keywords: Steppe region, State Duma, tsarist autocracy, parliamentarism, Kazakh democratic intelligentsia, nomads, constitutional illusions.

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО НАСЕЛЕНИЯ СТЕПНОГО РЕГИОНА В ГОСУДАРСТВЕННОЙ ДУМЕ РОССИИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Жуматай Самат,
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
kopee95@mail.ru
Астана, Казахстан
Ташагуль Ахмет
Университет Едитепе
Стамбул, Турция

Аннотация. В данной статье с научной точки зрения рассматриваются проблемы представительства населения Степного региона в Государственной Думе России в начале 20 века. Авторы подчеркивают тот факт, что, несмотря на ограниченные полномочия Первой и Второй Государственных дум, массы относились к ним с большой надеждой, участвовали в избирательной кампании, предполагая мирный путь улучшения условий жизни царского самодержавия.

Авторы статьи отмечают, что, несмотря на очевидную дискриминацию коренного населения Степного края, перегибы организаторов местных выборов, это были первые выборы, которые заложили основу для формирования парламентаризма в России и ее

национальных окраинах. Во время выборов в Государственную Думу прогрессивная казахская демократическая интеллигенция в лице А. Бокейханов, Ш. Косшыгулов, Н. Норекинов, призывавшие использовать Думу для защиты прав кочевников, активизировали свою деятельность. В целом участие депутатов от населения края в Государственной Думе и сами выборы способствовали интеллектуальному и политическому росту масс, были необходимым этапом и условием освобождения их сознания от уз конституционных иллюзий.

Ключевые слова: Степной регион, Государственная дума, царское самодержавие, парламентаризм, казахская демократическая интеллигенция, кочевники, конституционные иллюзии.

The Steppe Governor-General (a widespread unofficial name - the Steppe Region) – spread over a vast territory equal in area to the entire territory of Germany and Austria-Hungary combined, or, for example, corresponded to 1/5 of the territory of European Russia. The total area of the Steppe Region occupied more than a million square kilometers.

The Steppe Governor-General was formed in 1882 to implement national administrative reforms, establish transit routes, develop cities, industry and trade relations. It lasted until March 1917. For a little over three decades, industry began to develop in the region and the working class began to form. Huge masses of migrants arriving from the central regions of Russia transformed the forms of agriculture and formed a new agricultural sector of the region. The region was awakening to an active political and social life. Despite the remoteness and backwardness of the region, in all respects there were representatives of almost all political forces of Russia: social democrats, socialist revolutionaries, liberals, monarchists.

The most dramatic moment in the development of the Steppe Region, as well as Russia, is the elections to the State Duma. The draft of the creation of the State Duma was published on August 6, 1905. According to this provision, the Duma was assigned the role of an advisory institution under the State Council, which existed before the Duma and was higher in position than it. In the eyes of the majority of the people of Kazakhstan, the State Duma seemed to be the highest forum where urgent problems could be discussed and resolved. And it would not be an exaggeration to say that many had serious hopes for the democratization of the existing system by parliamentary means.

The unwillingness of the tsarist government and local authorities to grant Kazakhs voting rights led to the continuation of the petition movement among the indigenous population. For example, representatives of the Kazakh population of the Semipalatinsk region expressed dissatisfaction with the government's policy and disagreement with the deprivation of the right to participate in the elections of indigenous residents. They considered it right «proportional representation without distinction of gender, nationality and religion, by universal, direct and equal voting ...» [1, p.27]. The Karkaraly petition, adopted in the summer of 1905 at the Kuyandinsky Fair in the Karkaraly district, was also widely known. It was signed by 15 thousand people. The petition presented a whole package of demands that testified to the serious problems of the Steppe Region. The central place in this document was given to the participation of deputies from

The Steppe Region in the State Duma [2, p.33]. The document was prepared by representatives of the Kazakh democratic intelligentsia – A. Bukeikhanov, Zh. Akpayev, and others and published in newspapers.

The manifesto of October 17, 1905, translated into Kazakh, was distributed among the nomadic villages of the region. Literate persons brought the contents of the law to the public. «At

the end of October 1905,» A. Bukeikhanov wrote in his memoirs dedicated to the 10th anniversary of the First State Duma, «intelligent Kyrgyz living in Omsk translated the manifesto on October 17 into Kyrgyz and, with the blessing of the censor of local newspapers - the vice-governor, printed it in the Akmola regional printing house and sent it to the steppe 10 000 copies. Thanks to the mobility of the Kyrgyz, in a short time the manifesto became the property of the entire steppe. Everywhere Kyrgyz gathered for large and small congresses... read the manifesto, commented on it, discussed questions about future elections to the State Duma. The Kyrgyz of the most remote volosts went to the steppe cities in masses, where they took part in city rallies ...» [3, l.6].

On December 11, 1905, a decree on amendments to the Regulations on Elections to the State Duma was issued. In particular, an addition was made to the election rules stating that in «the provinces of Poland, the Ural and Turgai regions, Siberian provinces and regions, Steppe and Turkestan governorships and in the Caucasus, among local applicants, as well as nomadic foreigners, elections should be held on the basis of special rules»[4, L.16]. Nevertheless, as before, women, persons under the age of 25, students, military personnel, and some other groups of the population were not allowed to participate in the elections. But, perhaps, one of the main reasons for the impossibility of electing the majority of Kazakh deputies to the Duma was the provision in the rules that «those who do not speak Russian cannot be elected to the State Duma» [5, l.9].

In some regions of the Russian Empire, four-stage elections were introduced for the rural population, as, for example, in Akmola. In the beginning, at the rate of one householder from ten houses, members of the volost assembly were elected, who, in turn, elected commissioners at the rate of one for every thousand inhabitants, but not less than two and not more than four per volost. Volost commissioners elected electors at the county congress, the number of which was distributed as follows: from Omsk county – 1 elector, from Petropavlovsk – 3, Kokchetavsky – 5, Atbasarsky – 1, from Akmola – 1. Then, these 11 electors, elected by the rural population of the county, together with 9 city electors, elected one at the regional congress a member of the Duma from the Russian population [6, l.116]. A two-stage election procedure was approved for the Kazakh population of Akmola, Semipalatinsk, Ural and Turgai regions.

According to the Rules on Elections to the Duma, the voters of the Steppe Region were divided into local indigenous residents and the European population. From the western northern regions of Kazakhstan, where 70% was the local Kazakh population and 10 deputies were to be elected, the Kazakhs elected 4 deputies, and the Russian population, which makes up 30% of the inhabitants, 6 deputies [7, L.4].

In the region we are considering, the elections to the First State Duma were held in difficult conditions. The steppe region was included in the list of localities declared under martial law (decree of January 4, 1906), which created unlimited opportunities for administrative arbitrariness. Despite the obvious discrimination of the indigenous population of the Steppe Region, the excesses of the organizers of the elections on the ground, these were the first elections that marked the beginning of the formation of parliamentarism in Russia and on its national outskirts. During the elections to the State Duma, the advanced Kazakh democratic intelligentsia intensified its activities, calling for the use of the Duma to protect the rights of nomads.

The election campaign to the First Duma of the Kazakh steppe began at the end of April 1906. At that time, the State Duma had already started work, and in the volosts of the Semipalatinsk region, they only managed to verify the voter lists [8, p.73]. The main election campaign unfolded in the cities of the Steppe Region: Omsk, Akmolinsk, Semipalatinsk, Petropavlovsk, Ust-Kamenogorsk. The Social Democrats showed considerable activity.

Along with the Social Democrats in Omsk, Semipalatinsk and Ust-Kamenogorsk, supporters of the Cadet party actively participated in the election campaign.

In general, despite some activation of public life, due to persecution and obstacles on the part of the tsarist administration, the small number of party and political forces operating on the territory of the Steppe Region, pre-election campaigning, especially in rural areas, was not widespread. As a result, even in the cities of the Steppe Region, a significant part of the population ignored the elections. The indicator of participation in the elections of the population of the cities of the Steppe Region, including Omsk, can be traced by the following table: [9, p.253].

Name of cities	Total population	Total persons admitted to the elections	The number of voters who took part in the elections		Number of elected electors
			Number of people	In % of the total number of voters	
Omsk	75376	4987	1752	35	4
Akmolinsk	9688	551	238	43,1	1
Atbasar	3038	325	106	32,6	1
Kokchetav	4962	640	403	62,9	1
Karkaralinsk					
Petropavlovsk	19688	2468	732	29,6	2
Semipalatinsk	30000	3172	1049	45,8	2

As can be seen from the table, in the cities of Omsk, Atbasar and Petropavlovsk, the population participation rate in the elections was quite low. Residents of Kokchetav and Semipalatinsk participated more actively in the elections.

I.P. Laptev and V.I. Ishersky were elected to the First State Duma from the Siberian Cossack Army and the Akmola region. The chosen one of the Siberian Cossack army I.P. Laptev (1869-1917) was a lawyer by education, served as a tax inspector, was the author of «Materials on the Kirghiz-Kaysak language», an active member of Omsk scientific and educational societies. The deputy from the Russian population of the Akmola region, doctor I.V. Ishersky (1872 - 1942), was nominated by the Social Democrats. He worked in Omsk, was persecuted by the authorities for his revolutionary activities, in January 1906. He was exiled to the Tobolsk province, but at the request of voters he was returned to Omsk, where he was elected a member of the Duma by a majority of votes on June 15, 1906.

N.Ya. Konshin, an official of the regional statistical committee supported by the cadets, passed from the Russian population of the Semipalatinsk region to the First Duma. For participating in student «riots» at Moscow University, he was exiled to his homeland in Tver. Then he entered the Yaroslavl Demidovsky Lyceum, where he joined the People's Will circle. On charges of a «state crime» in 1887, he was sent into exile in the Steppe Region. After living for some time in Omsk, he then settled in Semipalatinsk, where his versatile activities took place. Here N.Ya. Konshin worked as a sworn attorney, was the editor of the newspapers «Semipalatinsk

Leaflet», «Semipalatinsk Region», collaborated in many Siberian and Russian publications, was an active figure of the Society for the Care of Primary Education [10, 1.138].

Elections from the population of the Kazakh steppe to the I Duma were also held in June 1906. The first meeting of electors from the Kazakh population of the Semipalatinsk region was held on June 10, 1906 in the regional center in the People's house. Over 150 people attended the meeting. The meeting was chaired by the governor of the Seitenevskaya volost T. Norekenov and was dedicated to the selection of candidates for members of the State Duma from the region. In addition to T. Norekenov, Alikhan Bukeikhanov and other representatives of the Kazakh intelligentsia addressed the audience. It was on their initiative that the demands for the immediate suspension of resettlement, land management of nomads, and the resolution of urgent issues related to education, the people's court, and religion were introduced into the program of activity of deputies in parliament [11, p.121].

One of the candidates for Duma deputies from the Kazakh population was a representative of the Cadet party A.N. Bukeikhanov (1870-1937). After graduating from Omsk Technical College, later the St. Petersburg Forest Institute, he conducted extensive scientific and journalistic activities, was an active member of the West Siberian Department of the Russian Geographical Society. A.N. Bukeikhanov's knowledge and research were very versatile and extensive: he was a historian and ethnographer, geographer and statistician. He signed his articles under the pseudonym «Stepnyak». Being a talented publicist, he collaborated with many periodicals of the Steppe Region, such as «Kirghiz Steppe Newspaper» - «Dala ualayatynyn Gazet», «Steppe Pioneer», «Steppe Region», «Semipalatinsk regional Vedomosti».

In November 1905, A.N. Bukeikhanov participated in the work of the next congress of zemstvo and city leaders of Russia in Moscow. After returning from Moscow, A.N. Bukeikhanov actively joined the election campaign.

The administration of the Steppe Region feared the election of A.N. Bukeikhanov to the Duma, not doubting that the Kazakh people would choose their popular leader as a member of the representative assembly. This was the main reason for the arrest and detention of the Kazakh leader in prison. On April 15, 1906, A.N. Bukeikhanov was transferred from Pavlodar prison to Omsk, from where he was released on April 30, when it became known that he had been elected an elector from the Tokraunsky volost of the Karkaraly district. Elections to the members of the State Duma were scheduled in Semipalatinsk, on June 15, 1906. On this occasion, the newspaper «Semipalatinsk Leaflet» printed the following lines: «On June 15, elections for members of the State Duma from the Kyrgyz population of the Semipalatinsk region were held in Semipalatinsk under the chairmanship of Comrade Prosecutor of the Omsk Judicial Chamber G. Viskovatov. Alikhan Nurmukhamedovich Bukeikhanov, a scientist-forester, Kirghiz of the Karkaraly district of the Tokraunsky volost, was unanimously elected.

The editorial board congratulates the Kyrgyz people on such an election result, since in the person of G. Bukeikhanov, the Kyrgyz will acquire a true fighter for their interests in the State Duma, where he, like no one else, will be able to find out all the needs and desires of the Kyrgyz» [12, L.14].

To participate in the work of the State Duma of the first convocation, A.N. Bukeikhanov left for Petebrurg only on July 3, 1906, having reached his destination shortly before the dissolution of the First Duma. On July 9, 1906, the First State Duma was dissolved, and its deputies were forcibly dispersed. But the majority of the members of the First Duma, who disagreed with its forcible dissolution, secretly gathered in Vyborg, where they prepared an appeal to the tsar and a

separate appeal – «To the People – from the people's representatives», more commonly known as the «Vyborg Appeal». The historic appeal was signed by more than 200 deputies, including A.N. Bukeikhanov.

From the deputies of the Steppe Region, A.N. Bukeikhanov and V.I. Ishersky joined him. The government's reaction was not long in coming: both deputies, among the other signatories of the appeal, were sentenced by the court to six months in prison and henceforth deprived of the right to run for the Duma. However, A.N. Bukeikhanov did not stay away from participation in public life. After the dissolution of the First Duma, the experienced journalist and talented publicist A. Bukeikhanov in 1906 – 1907, he collaborated in the Omsk newspapers «Irtysh», «Omich» and «Voice of the Steppe», close in their ideological positions to the local department of the Constitutional Democratic Party.

In a difficult situation, the elections of the deputy of the First State Duma from the Kazakhs of the Akmola region were held. The elections were held on June 15, 1906 in the city of Kokchetav. Six people ran for deputies. The victory was won by 36-year-old Mullah Shaimerden Koshygulov (1874-1937). He received 94 electoral votes of Akmola region [13, p.176]. Among his fellow countrymen, he was known for fighting to protect the interests of the nomadic population from colonization and resettlement, was an associate of the prominent religious figure Nahuan Talasov, for which he was systematically persecuted by the authorities. Shortly before the election, Sh. Koshygulov was exiled by the administration outside the Steppe Region to Yakutia, but at the request of the population, the tsarist authorities were forced to allow him to return.

The First State Duma did not last long - only 73 days. Concerned about the desire of a significant part of the Duma deputies for democratic changes, the tsarist government dissolved it on July 9, 1906. The dissolution of the parliament generated deep disappointment among the population of the Steppe Region. In the information transmitted from Ust-Kamenogorsk, the reaction of city residents was expressed as follows: «When the news of the dissolution of the State Duma came to us, many did not believe it... the mood was depressed, although the inevitability of a conflict between the people's representatives and the highest bureaucracy was foreseen here» [14, l.11]. The dissolution of the State Duma greatly shook the faith of the population of the Steppe Region in the «constitutional institution», with the activities of which they largely associated the implementation of their demands.

The elections to the II State Duma in the Steppe Region were held in the same time frame as in the central provinces of Russia – in January – February 1907.

As a result of the elections, according to the military governor of the Semipalatinsk region, most of the electors here from the urban population were representatives of the Cadet party.

Some citizens were excluded from the lists by the authorities under various pretexts at the very last moment, as a rule, by the decision of the regional election commissions. Such a fate, for example, befell 2 former deputies of the First Duma V.I. Ishersky and A. N. Bukeikhanov [15, L.2].

In general, the elections in the Steppe Region yielded the following results: Sh. Kosshchegulov was elected to the II Duma from the Kazakh population of Akmola region, T. Norekenov, the governor of Seitenov parish, from the Russian population of Semipalatinsk region, N.Ya. Konshin, from the Siberian Cossack army I.P. Laptev, a cadet by political beliefs; from the Russian population of the Akmola region, social Democrat A.K. Vinogradov.

The results of the elections to the II Duma and the elections themselves showed the interest of the population of the Steppe Region in democratic changes. This led to the fact that, with

curtailed voting rights and obstacles imposed by the administration, persons enjoying authority among the population who advocated transformations in the socio-political system of tsarist Russia were elected to the II Duma in the majority. We see this not only by the characteristics of their previous activities, this can be judged by their deputy work, which they deployed within the walls of the Tauride Palace. They really followed the instructions of their constituents and were true to their duty and their beliefs.

Literature

1. Demin V.A. The State Duma of Russia (1906 – 1907): the mechanism of functioning. Moscow. 1996. p.33.
2. CGA RK. F.25. Op.5. D300. L.6.
3. Ibid. L.6.
4. Ibid. L. 9.
5. CGA RK. F. 64.Op. 1. D. 2322. L. 116.
6. Ibid.. l.116.
7. Ibid. l. 116 vol.
8. Ibid. l.11.
9. GARF. F. DP. OO. 1905. d.1350. Ch.81. L.4.
10. The revolutionary movement in Kazakhstan in 1905 – 1907. Collection of documents and materials. Alma-Ata, 1955. p.69.
11. Ibid. p.62.
- 12 The revolutionary movement in Kazakhstan... P. 73.
13. Kalinychev F.I. The State Duma in Russia. M., 1957. p.138.
14. Bukeikhanov A. Elections in the Steppe region. 1906. Semipalatinsk region.//Prostor. 1998. No. 10. p.253
15. CGA RK. F. 15. Op. 1. d.1307. L.138.

IV БӨЛҮМ
ГЛОБАЛДЫК ЧАКЫРЫКТАР ЖАНА КЫЗМАТТАШТЫК: ЭЛ
АРАЛЫК КЫЗМАТТАШТЫКТЫ, РЕГИОНАЛДЫК
ИНТЕГРАЦИЯЛЫК ПРОЦЕССТЕРДИ ЖАНА ЭЛ АРАЛЫК
КООПСУЗДУК, АЙЛАНА-ЧӨЙРӨНҮ КОРГОО, ЖАРАТЫЛЫШ
РЕСУРАСТАРЫН ЭФФЕКТИВДҮҮ ПАЙДАЛАНУУ, МИГРАЦИЯ
ЖАНА ГЛОБАЛДЫК СООДА МАСЕЛЕЛЕРИНДЕ
КЫРГЫЗСТАНДЫН РОЛУ

УДК: 32:502 (575.2)

КЫРГЫЗСТАНДЫН АЙЫЛ ЖЕРИНДЕ АЙЛАНА-ЧӨЙРӨНҮ КОРГОО БОЮНЧА
ЭЛ АРАЛЫК УЮМДАР МЕНЕН КЫЗМАТТАШТЫКТЫ ӨНҮКТҮРҮҮ

Абдувапова Зиягүл Үсөнбаевна, ага окутуучу
М. Адышев Ош технологиялык университети
Ош, Кыргызстан
ORCID: 0009-0006-3229-6741
ziya.abduvapova@gmail.com

***Аннотация.** Макалада бир катар эл аралык кызматташтык уюмдарынын Кыргызстандын айыл чарбасын жана тоолуу айыл аймактарын өнүктүрүү, айыл жеринде айлана-чөйрөнү коргоо жаатында ишке ашырылган долбоорлору талдоого алынган. Сунушталган макаланын негизги максаты Кыргызстандын айыл жеринде айлана-чөйрөнү коргоо жаатында эл аралык уюмдар менен кызматташтыкты изилдөө болуп саналат. Эл аралык долбоорлорду ишке ашыруудагы тажрыйба жана жетишкендиктер Кыргызстандын айыл жеринде айлана-чөйрөнү коргоо боюнча иштерди натыйжалуу жүргүзүүдө чоң көмөк көрсөтөт. Изилдөөнүн жыйынтыгында, Борбордук Азия мамлекеттеринде жалпы трансчекаралык мааниге ээ болгон айыл чарбасындагы экологиялык көйгөйлөрдү чечүүгө багытталган көп тараптуу эл аралык жана регионалдык келишимдерди өнүктүрүү зарылдыгы белгиленди. Кыргызстандын эл аралык уюмдар жана башка өнөктөш-мамлекеттер менен кызматташтыгын андан ары бекемдөө республиканын айыл жеринде айлана-чөйрөнү коргоонун абалын жакшыртуу жана айыл чарбасын туруктуу өнүктүрүү боюнча улуттук саясаттын ыраттуу ишке ашырылышына шарт түзөт.*

***Ключевые слова:** айыл жеринде, айлана-чөйрөнү коргоо, эл аралык уюмдар, кызматташтык.*

РАЗВИТИЕ СОТРУДНИЧЕСТВА С МЕЖДУНАРОДНЫМИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ
ПО ОХРАНЕ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ В СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ
КЫРГЫЗСТАНА

Абдувапова Зиягүл Үсөнбаевна, старший преподаватель
Ошский технологический университет имени М. Адышева
Ош, Кыргызстан

Аннотация. В статье анализируются проекты, реализованные рядом организаций международного сотрудничества в области развития сельского хозяйства и горных сельских регионов Кыргызстана, охраны окружающей среды в сельской местности. Основной целью предлагаемой статьи является изучение сотрудничества с международными организациями в области охраны окружающей среды в сельской местности Кыргызстана. Опыт и достижения в реализации международных проектов оказывают существенную помощь в эффективном проведении природоохранных работ в сельской местности Кыргызстана. В результате исследования отмечена необходимость развития многосторонних международных и региональных соглашений, направленных на решение экологических проблем общего трансграничного значения в сельском хозяйстве в странах Центральной Азии. Дальнейшее укрепление сотрудничества Кыргызстана с международными организациями и другими государствами-партнерами будет способствовать последовательной реализации государственной политики по улучшению охраны окружающей среды в сельских районах республики и устойчивому развитию сельского хозяйства.

Ключевые слова: сельская местность, охрана окружающей среды, международные организации, сотрудничество.

DEVELOPMENT OF COOPERATION WITH INTERNATIONAL ORGANIZATIONS ON ENVIRONMENTAL PROTECTION IN RURAL AREAS OF KYRGYZSTAN

Abduvapova Ziyagul Usonbaevna Senior Lecturer
Osh Technological University named after M. Adyshev
Osh, Kyrgyzstan

ORCID: 0009-0006-3229-6741

ziya.abduvapova@gmail.com

Abstract. The article analyzes the projects implemented by a number of international cooperation organizations in the development of agriculture and mountainous rural regions of Kyrgyzstan, environmental protection in rural areas. The main purpose of the proposed article is to study cooperation with international organizations in the field of environmental protection in rural areas of Kyrgyzstan. Experience and achievements in the implementation of international projects provide significant assistance in the effective implementation of environmental protection works in rural areas of Kyrgyzstan. As a result of the study, the need for the development of multilateral international and regional agreements aimed at solving environmental problems of common transboundary importance in agriculture in Central Asian countries was noted. Further strengthening of cooperation of Kyrgyzstan with international organizations and other partner states will contribute to consistent implementation of the state policy on improvement of environmental protection in rural areas of the republic and sustainable development of agriculture.

Key words: rural areas, environmental protection, international organizations, cooperation.

Киришүү. Кыргыз Республикасында саясий эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарынан баштап эле айлана-чөйрөнү коргоо боюнча улуттук саясаттын алкагында чет өлкөлөр жана эл аралык уюмдар менен эл аралык кызматташтыктын калыптануу процесси активдүү башталган. Кыргыз Республикасы акыркы жылдары Бириккен Улуттар Уюмунун (БУУ)

Туруктуу өнүгүү максаттарына жетүүнүн алкагында экологиялык туруктуулукту камсыз кылууга жана “жашыл” экономиканы, анын ичинде “жашыл” айыл чарбасын өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл буруп жатат. Баарыбызга белгилүү болгондой, соңку жылдардын ичинде дүйнө жүзүндө айлана-чөйрөнүн абалынын кескин начарлоосу жана климаттын өзгөрүүсү менен байланышкан социалдык-экономикалык жана экологиялык кризистик жагдай эл аралык коомчулукту түйшөлткөн актуалдуу глобалдуу проблемалардын бири болуп калды.

Бириккен Улуттар Уюму (БУУ) жана анын Кыргызстандагы өнөктөштөрү Кыргыз Республикасындагы Туруктуу өнүгүү максаттарына жетүү үчүн биргеликте иштешүүдө. БУУнун билдирүүсүнө ылайык, “бул максаттар биз дуушар болгон глобалдуу көйгөйлөрдү чечүүгө, анын ичинде жакырчылык, теңсиздик, климаттын өзгөрүүсү, айлана-чөйрөнүн абалынын начарлоосу, өнүгүүнүн жоктугу, ошондой эле тынчтык жана ар бир адам үчүн адилеттүүлүккө байланышкан көйгөйлөргө багытталган. Максаттар бири бири менен байланышкан. Бир да адамды артта калтырбоо үчүн биргеликте аракет кылуу маанилүү” (Бириккен Улуттар Уюму. Кыргыз Республикасы).

Жарандардын бакубаттыгын арттырууга багытталган 2026-жылга чейин эсептелген Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук программасында өнүктүрүүнүн өзгөчө артыкчылыктары катары айлана-чөйрөнүн туруктуулугу жана климаттын өзгөрүшү көрсөтүлгөн. Улуттук программада “мамлекеттин стратегиялык максаты Кыргыз Республикасынын уникалдуу табигый экосистемасын сактоо жана жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу жолу менен адам жашоосу үчүн жагымдуу айлана-чөйрөнү түзүү болуп эсептелет. Экологиялык багыттагы бизнести өнүктүрүү жана колдоо, “жашыл” экономиканын принциптерин сектордук саясатка интеграциялоо, калдыктары аз, ресурстарды үнөмдөөчү технологияларды киргизүү зарыл” деп белгиленген [2].

Азыркы учурда Кыргыз Республикасы БУУнун Туруктуу өнүгүү максаттарына жетүү жана жашыл экономикалык өнүгүүнү тездетүү үчүн жакырчылык менен күрөшүүгө, экономиканы турукташтырууга, институционалдык жана түзүмдүк реформаларды тездетүүгө, ошондой эле климаттык өзгөрүүлөр шартында айыл чарба секторунда ыңгайлашуу боюнча чараларга өзгөчө басым жасап жатат. Бул максаттарга жетүүгө, өнүккөн өнөктөш мамлекеттер, эл аралык уюмдар жана фонддор ар тараптуу көмөк көрсөтүп келет. Бул багытта БУУнун бир катар уюмдары (ПРООН, ЮНЕП, БУУнун Азык-түлүк жана айыл чарба уюму (ФАО), БУУнун Европалык Экономикалык Комиссиясы ж.б.), Глобалдык экологиялык фонду, АКШнын эл аралык өнүгүү боюнча агенттиги (USAID), Германиянын эл аралык кызматташтык коому (GIZ), Япониянын Эл аралык кызматташтык агенттиги (JICA), Азиялык Өнүктүрүү Банки, Дүйнөлүк Банк, Кыргыз Республикасынын коомчулукту өнүктүрүү жана инвестициялоо Агентствосу (АРИС), Борбор Азиялык регионалдык экологиялык борбор сыяктуу көптөгөн эл аралык уюмдардын жана фонддордун ишмердүүлүгүн белгилеп кетсек болот.

Климаттын өзгөрүшү эске алынган жашыл айыл чарбасын туруктуу өнүктүрүү жаатында эл аралык кызматташтыктын негизги эки багытын белгилей кетсек болот. Биринчиси чет мамлекеттер жана эл аралык уюмдар менен кызматташтыкты түзүү жана өнүктүрүү менен байланышкан. Экинчи багытына тоолуу аймактардагы жана айыл жериндеги жаратылыш ресурстарын коргоо жана пайдалануу жаатындагы көйгөйлөрдү чечүү үчүн гранттык жана техникалык жардамдарды тартуу кирет.

Учурда эл аралык донордук уюмдар тарабынан Кыргызстандагы тоолуу аймактарды жана айылдарды туруктуу өнүктүрүү аркылуу айлана-чөйрөнүн абалын жакшыртууга

багытталган долбоорлорго олуттуу каржылык жана техникалык колдоолор көрсөтүлүүдө. Бул долбоорлор биринчи кезекте айыл аймактарында турмуштук маанилүү инфраструктуралык кызматтарды көрсөтүүнү жана жеткиликтүүлүгүн жакшыртуу, стимулдаштыруу системасын өркүндөтүү, айыл чарбасынын өндүрүмдүүлүгүн, рентабелдүүлүгүн жана туруктуулугун жогорулатуу, ошондой эле айылды каржылоонун туруктуу системасын бекемдөө жана кеңейтүү аркылуу айылдагы жакырчылыкты кыскартууга багытталган. Алар суу менен камсыздоо тутумдары үчүн ичүүчү таза сууга жеткиликтүүлүктү жакшыртуу, санитариялык-гигиеналык шарттарды жакшыртуу аркылуу айыл калкынын ден соолугун чыңдоону карайт.

Алсак, Япониянын Эл аралык кызматташтык агенттиги (JICA) менен биргеликте Кыргыз Республикасында айыл чарбасын жана айыл аймактарын өнүктүрүү, кичи жана орто бизнести колдоо жана өнүктүрүү боюнча ийгиликтүү долбоорлор ишке ашырылууда. Бул долбоорлордун ичинен 2007-жылдан бери Кыргыз Республикасынын Экономика жана Коммерция министрлиги жана Япониянын Эл аралык кызматташтык агенттиги (JICA) менен ишке ашырылып келе жаткан «Бир айыл - бир продукт» (БАБП) долбоору улуттук мааниге ээ.

Долбоордун эн негизги иш аракети жергиликтүү жамааттардын туруктуу ишине өзгөчө көңүл буруу менен, БАБП ыкмасы аркылуу чакан бизнести илгерилетүүнүн туруктуу моделин жайылтууга, рентабелдүү БАБП продукциясын өндүрүүнү көбөйтүүгө, алардын сапатын жогорулатууга жана туруктуу өз алдынча экосистеманы түзүүгө багытталган. Ошондой эле, бул долбоор региондордогу жергиликтүү калктын социалдык-экономикалык абалын жакшыртууга, ошондой эле айыл чарбасын туруктуу өнүктүрүүгө, жергиликтүү калкты иш менен камсыз кылууга жана өлкөдө өндүрүлгөн продукциянын экспортун көбөйтүүгө багытталган. Учурда Кыргыз Республикасында өндүрүлгөн БАБП продукциялары (кийиз буюмдары, бал, варенье ж.б.) Япония, Россия, Кытай, Европа өлкөлөрүнө экспорттолот. 2021-жылы өндүрүлгөн продукциянын 46% экспортко чыгарылган. БАБП+1 маалыматы боюнча, долбоордун алкагындагы жетишкендиктердин бири 2011-жылдан баштап кийизден жасалган буюмдарды экспорттоо боюнча япониялык “Муджи” компаниясы менен кызматташуу болду. 2011-жылдан 2022-жылга чейинки мезгилде япониялык “Муджи” компаниясы менен болгон сатуулар 1 076 181,58 миң долларды түздү. 2021-жылга карата жалпы сатуунун көлөмү “Муджи” компаниясын кошкондо 30 224 160 сомду түздү [3].

2022-жылдын 22-сентябрында Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министри Данияр Амангелдиев Япониянын Эл аралык кызматташтык агенттигинин (JICA) Кавамото Хироюки башында турган өкүлдөрү менен жолугушту. Жолугушуунун жүрүшүндө тараптар “Бир айыл – бир продукт” улуттук долбоорун масштабдоо маселелери жана бул долбоорду каржылоо механизмдерин талкуулашты. Өз кезегинде К.Хироюки мырза Кыргыз Республикасында «Бир айыл – бир продукт» долбоорун ишке ашыруунун натыйжалуулугун белгилеп, республика бүткүл дүйнөдө БАБП продукциясын өнүктүрүү боюнча алдыңкы орунду ээлей турганын белгиледи.

Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети бул долбоорду өлкөбүздүн айыл жерлеринде өндүрүштү стимулдаштырууга жана жолго коюуга, жумушсуздук көйгөйлөрүн чечүүгө, прикладдык өндүрүштү өнүктүрүүгө гана эмес, ошондой эле айылдын социалдык-экономикалык абалын жакшыртууга багытталган улуттук долбоорго айлантуу максатын койгон. Тактап айтканда, министр улуттук долбоорду кеңейтүү пландалып жатканын

билдирди. Долбоорду толук жана масштабдуу ишке ашыруу үчүн эки тараптуу капиталдаштыруу менен Кыргыз-Япония БАБП фондун түзүү сунушталууда. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин буйругу менен Ведомстволор аралык жумушчу топ түзүлүп, иштей баштады. Кыргызстандын алты аймагында бренддик комитеттер түзүлүп, алар өндүрүү жана андан ары сатуу үчүн потенциалдуу продукцияларды аныкташат. Чүй өрөөнүндө бренддик комитетти түзүү каралууда [3].

Кыргыз Республикасынын айыл жерлеринде айлана-чөйрөнү коргоо боюнча эл аралык кызматташтыктын маанилүү багыттарынын бири катары азык-түлүк коопсуздугун жана тамактанууну жакшыртууну белгилеп кетсек болот. Бул багытта долбоорлор БУУнун Азык-түлүк жана айыл чарба уюмунун (БУУ ФАО) колдоосу менен жүзөгө ашырылып жатат. БУУ ФАО Кыргызстанда 1997-жылдан бери иштеп келет. Азыркы учурда өлкөдө 20дан ашык программа ишке ашырылып жатат. ФАО берген техникалык колдоо айыл чарба секторун, анын ичинде өсүмдүк өстүрүүчүлүк, мал чарбачылыгы жана балык чарбасы жаатындагы долбоорлорду, ошондой эле климаттын өзгөрүү шарттарында жер жана токой ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу жаатындагы колдоону камтыйт. ФАОнун негизги максаты тамактануунун сапатын, айыл чарбасынын өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууга, айыл калкынын жашоо сапатын жакшыртууга жана дүйнөлүк экономиканын өсүшүнө көмөктөшүүдө турат.

2022-жылдын 13-декабрында Бишкекте Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министри Аскарбек Жаныбеков менен Бириккен Улуттар Уюмунун Азык-түлүк жана айыл чарба уюмунун (ФАО) Борбордук Азия боюнча субрегионалдык координатору Виорел Гуцу 2023-2027-жылдарга кызматташуунун алкактык Программасына кол коюшту. Программа БУУнун туруктуу өнүгүү максаттарына жана 2026-жылга чейин эсептелген Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук программасынын милдеттерине жетүү үчүн ФАОнун Кыргызстандагы ишмердүүлүгүнүн артыкчылыктуу багыттарын аныктайт. Виорел Гутунун айтымында, «бул алкактык программада ФАО менен Кыргызстандын өкмөтүнүн ортосундагы өнөктөштүктү багыттоочу үч артыкчылыктуу багытты аныктайт. Бул багыттар азык-түлүк коопсуздугун жана тамактанууну жакшыртуу, органикалык айыл чарбаны илгерилетүү, санариптештирүү, айыл чарбасын өнүктүрүүнү стимулдаштыруу, үй чарбаларынын туруктуулугун жогорулатуу, айлана-чөйрөнү коргоону жакшыртуу, жаратылыш ресурстарын туруктуу башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуу жана климаттын өзгөрүшүнө ыңгайлаштыруу менен байланышкан (Подписана Рамочная программа сотрудничества ФАО в Кыргызстане на 2023-2027 годы).

Азыркы учурда эл аралык кызматташтыктык алкагында климаттын өзгөрүшүнө адаптациялоо маселелерине жана Кыргызстан менен ФАОнун ортосунда Жашыл Климат Фондусунун алкагында кызматташууга өзгөчө көңүл бурулуп жатат.

АКШнын эл аралык өнүгүү боюнча агенттиги (USAID) жарандык демилгенин илгерилетүү, мамлекеттин элге кызмат көрсөтүүсүн жакшыртуу, экономикалык мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүү жана уюмдар менен шериктеш болуу аркылуу демократиялык башкаруу боюнча жетишкендиктерди алдыга жылдырууга Кыргыз Республикасы менен кызматташат. Кыргыз Республикасындагы USAIDдин миссиясы курчап турган чөйрөнү коргоо, сейрек кездешкен жаныбарлардын түрлөрүн коргоо, атап айтканда, ак илбирсти коргоо, өлкөнүн жана Борбор Азия менен Түштүк Азия аймактарындагы мөңгүлөр менен суу ресурсуна климаттык өзгөрүүлөрдүн тийгизген таасирин изилдөө боюнча бир катар программаларды да колдойт. Айлана-чөйрөнү коргоо тармагындагы USAIDдин негизги

долбоорлору: Азияда бийик тоолуу региондордо жана жамааттарда сактоо жана жатыгуу боюнча долбоор (2012 - 2016); Тоодогу муздун жана сезондук кар катмарынын ролуна баа берүү (2016); Жырткыч жаныбарларды сактоо боюнча долбоор (2015-2018) (<https://www.usaid.gov/kyrgyz-republic/environment>).

Ошондой эле, USAID Кыргыз Республикасындагы азык-түлүк коопсуздугун жогорулатуунун жана дыйкандардын кирешесинин деңгээлин көбөйтүүнүн үстүндө иш алпарууда. USAID бул багыттагы ишмердүүлүгү өз ичине өлкөнүн түштүгүндөгү чакан дыйкан чарбаларына өзгөчө көңүл буруу менен айылдык кеп-кеңеш берүүчү кызмат көрсөтүүлөрдү колдоо, бак өстүрүүнү жана мал чарбачылыгынын өндүрүү-сатуу процессин өнүктүрүү, айыл чарбасынын өндүрүмдүүлүгүнө инвестиция салуу, кайра иштетүүчү кубаттуулуктарды өнүктүрүү, ошондой эле айыл чарба продукциясы үчүн жаңы рынокторду ачууну колдоо сыяктуу бир катар иш-чараларды камтыйт.

USAIDдин айыл чарба жана тамак-аш коопсуздугу боюнча долбоорлорунун арасынан “Дыйкандан дыйканга” долбоору (октябрь 2013 - сентябрь 2023); “Агро Горизонт” долбоору (октябрь 2014 - сентябрь 2018); “Дүйнөлүк деңгээлде тамак-аш тармагында, өнөктөштүктү, натыйжалуулукту жана инновацияны чыңдоо” долбоорун (SRPING) (август 2014 – сентябрь 2016) белгилеп кетсек болот.

USAIDдин “Агро Горизонт долбоору” айыл-чарба ишканаларынын өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу, аларды рыноктор менен байланыштыруу, айыл чарба секторунда каржы капиталынын жеткиликтүүлүгүн жакшыртуу жана жумуш орундарын түзүү максатында иш алып барат. Долбоор агроишканалар менен кызматташып, алардын сырьелук базаларын өнүктүрүүгө, өндүрүш имараттарын жана жабдууларын жаңылоого, азык-түлүктүн сапат жана коопсуздук стандарттарын киргизүүгө, башкаруу системаларын жакшыртууга, жана ошондой эле алардын рынокторун кеңейтүүгө көмөктөшөт.

USAIDдин “Агро Горизонт” долбоору (жалпы бюджетти 22 миллион АКШ доллары) 2014-2019-жылдар ичинде негизги өнөктөштөрү: Helvetas, AIRD эл аралык уюмдары менен биргеликте Ош, Жалал-Абад, Баткен жана Нарын облустарында ийгиликтүү ишке ашырылды. Бул долбоору 50дөн ашык агроишканалар менен өнөктөштүк түздү. Бул ишканалар \$30 миллион АКШ долларынан ашык салым кошууга милдеттенме алып, ал каражаттар негизинен капиталдык салымга, сырьелук материалдарга, коммуналдык төлөмдөргө, айлыктарга жана башка операцияндук чыгымдарга жумшалды. Бул ишканалар менен өнөктөштүктөрдүн негизинде \$5,9 миллион АКШ долларына барабар жаңы инвестицияларды тартууга мүмкүнчүлүк түзүлүп, анын ичинде төмөнкү багыттарда капиталдык инвестициялар жасалды: сүт өндүрүү жана кайра иштетүү; малга тоют өндүрүү жана этти кайра иштетүү; мөмө жемиштерди өндүрүү жана кайра иштетүү; май өсүмдүктөрүн өстүрүү жана кайра иштетүү; жашылча-жемиштерди өндүрүү жана кайра иштетүү. Долбоордун жардамында эки чет элдик түз инвестиция тартылып, кургатылган мөмө жемиштерди Кыргызстанда кайра иштетип, таңгактап жана сатыкка чыгарчу эки биргелешкен кыргыз-тажик компаниясы түптөлдү (мурун сырьё Тажикстанга экспорттолуп, андан ары кайра иштетилип, сатылчу). USAID Кыргызстандагы эң биринчи сафлор жана башка май өсүмдүктөрүн кайра иштетүүчү өндүрүштү ишке киргизгенге көмөктөштү. Жаңы ишкана Жалал-Абад жана Ош облустарындагы 2 680 гектар мурда иштетилбеген кайрак жерди өздөштүрүүгө салым кошту [5].

Тренингдерден, гранттардан, техникалык жардамдан жана башка иш-чаралардан долбоор камтыган аймактардагы 100,000 ашык кожолук пайда көрдү. Пайда көргөндөрдүн

катарына насыя алган фермерлердин үй-бүлө мүчөлөрү, түрдүү тренингдерге катышкан фермерлер, туруктуу же убактылуу жумуш тапкандар, жана жаңы киреше мүмкүнчүлүктөрүн тапкан фермерлер кирет. Долбоор башталгандан бери аялдар, эркектер жана жаштар үчүн 1200 туруктуу жумуш орун түзүлдү. Долбоордун алкагындагы «Жаштар үчүн стажировкалар» программасы 43 студент үчүн 21 агроишканада тажрыйба топтоого мүмкүнчүлүк түзүп, анын ичинен 15 катышуучу туруктуу жумушка чакыруу алды [5].

Долбоор жалпы сыйымдуулугу 30 миң м³ ашык жаңы сактоочу жайларды түзүүгө, жана бир жылда 65 миң тоннадан ашуун мөмө жана жашылча-жемиштерди, май өсүмдүктөрүн жана этти өндүрүп же кайра иштете алган өндүрүштүк кубатты ишке киргизүүгө жардамдашты. Долбоор финансылык жана финансылык эмес уюмдар менен кызматташтыкта миңдеген фермерлер менен ишканалар үчүн каржы булактарын жеткиликтүү кылууга жардамдашып, ишкерликке жумшала турган каражаттарды алуу жолдорун жеңилдетти. Долбоордун жардамы менен 26 миңден ашык фермер жана ишкана 33 млн АКШ долларына барабар каражат алууга жетишти. Долбоор менен иштеген дыйкандардын жана ишканалардын сатууларынын жалпы суммасы \$ 30 млн АКШ долларын түздү. Анын ичинен \$ 11.3 млн. АКШ доллары жаңы бышкан жана кайра иштетилген продукциянын сатууларынан келип түштү. Бул долбоор бир катар продукциянын өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууга колдоо көрсөттү. 2018-жылы баштапкы көрсөткүчтөргө салыштырмалуу төмөнкү продукциялардын дүң кирешелүүлүгү өстү: шабалы – 16%га, гилас – 66%га, помидор – 141%га, өрүк – 25%, алма – 24%га, жана кышкы сүт – 21%га. Бул көрсөткүчтөр продукцияны өндүрүүнүн жакшыртылган жана алдыңкы тажрыйбаларды колдонуунун негизинде орун алды [5].

Жыйынтыктап айтканда, USAID “Агро Горизонт” долбоору жеке сектор менен кызматташтыкта айыл-чарба секторундагы атаандаштыкты күчөтүү аркылуу Кыргызстандын экономикасынын өсүшүнө жана айыл чарбанын айлана-чөйрөгө тийгизген терс таасирин азайтуу аркылуу экологиялык туруктуулукка зор салым кошту.

Мындан тышкары, GIZ жашыл экономикага өтүүгө жана экспортту өнүктүрүүгө да өзгөчө салым кошууда. Германиянын эл аралык кызматташтык коомунун (GIZ) “Жашыл экономика жана жеке секторду туруктуу өнүктүрүү” долбоору Кыргыз Республикасында “жашыл” экономика принциптерин өнүктүрүү жана алдыга жылдыруу боюнча негизги оңөктөштөрдүн бири экендигин белгилеп кетсек болот. Кыргыз Республикасынын экономика министрлиги жана Германия эл аралык кызматташуу коомунун (GIZ) ортосундагы түзүлгөн “Жашыл экономика жана жеке секторду туруктуу өнүктүрүү” долбоорун ишке ашыруу боюнча Макулдашууга 2020-жылдын 22-сентябрында кол коюлган. Долбоордун максаты үч сектордо туруктуу өнүгүүгө жардам берүү болуп саналат: мөмө-жемиштерди өндүрүү, мал багуу жана туризм. Долбоор алкагындагы иштер үч багытта жана деңгээлде алынып барат: өкмөттүк – “жашыл” экономика саясатын илгерилетүү; ишкердик – туруктуу жана экологиялык негизде иштеген ишканаларды өнүктүрүү; коомдук – жашыл экономика туралуу жана аны колдоо боюнча жарандардын маалымдуулугун жогорулатуу.

GIZ айыл жергесиндеги адамдарды жумуш менен камсыз кылуу жана киреше алуу мүмкүнчүлүктөрүн илгерилетүү аркылуу Кыргыз Республикасынын Туруктуу өнүгүү максаттарына жетүүгө жардам берет. Германиянын эл аралык кызматташтык коомунун (GIZ) долбоорлору Кыргызстандын айыл аймактарында агротуризмди жана экотуризмди

өнүктүрүүгө колдоо көрсөтүп, финансылык кызматтарга жана финансылык билимге жеткиликтүүлүктү жакшыртат.

Германиянын эл аралык кызматташтык коому (GIZ) “Айылды өнүктүрүүнүн комплекстүү программасынын” программанын алкагында (IRDP) 2018-жылдан 2023-жылга чейин Германиянын эл аралык кызматташтык коому (GIZ) Европа Биримдиги менен биргеликте каржылаган “Кыргызстандын түштүгүндөгү айыл аймактарын өнүктүрүү” долбоору Жалал-Абад областында ийгиликтүү ишке ашырылды.

Долбоордун алкагында жарыяланган конкурстун жыйынтыгында 16 бейөкмөт уюмдары (БӨУ) 23 иш-чаралардын пакетин ишке ашыруу үчүн жалпы суммасы 4,7 млн. евро өлчөмүндө каржылык колдоо алышкан. Тренингдер жана жумушчу пакеттерге тиешелүү бардык маселелер боюнча консультациялар аркылуу өнөктөш БӨУлар башка уюмдар үчүн долбоорлорду жогорку деңгээлде ишке ашырууга мүмкүнчүлүк алышат. Жалал-Абад облусунун алты районундагы 1103 жергиликтүү дыйкандар 41 өндүрүштүк топтун активдүү мүчөсү болуп калышты. Алар айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүү жана жыйноо ыкмаларынын заманбап жана инновациялык ыкмаларын үйрөнүшөт жана GIZ программасы (IRDP) тарабынан колдоого алынган сегиз техниканы тейлөөчү провайдердин жана сегиз айланма фонддун салымдарына жана технологияларына мүмкүнчүлүк алышат. Мындан тышкары, алар агрономдордон ар кандай темалар боюнча жеринде жана онлайн консультацияларын алышат. Мунун баары дыйкандарга түшүмдүүлүктү жогорулатууга жана алардын үй-бүлөлөрүнүн кирешесин жакшыртууга олуттуу жардам берет (Информационный бюллетень...).

Дестинацияны башкаруу боюнча «Дестинация Жалал-Абад» уюму облус боюнча 20дан ашык туристтик кызмат көрсөтүүчүлөрдү бириктирип, бекемдейт. Чет элдик жана жергиликтүү туристтердин кызыкчылыгына ылайыкташтырылган 15 экспансивдүү туристтик продукциясын тартуулады. Мисалы, уюмдун “www.jalal-abad.com” веб-сайтындагы шилтемеден өтүп, аймак боюнча бардыгын камтыган треккинг, ат үстүндөгү жана маданий турларды табууга болот.

Эки бейөкмөт уюм туризм тармагындагы 25 бизнес-долбоорду, анын ичинде кофе дүкөндөрүн ачуу, конок үйлөрүндөгү, сувенирдик жана кол өнөрчүлүк дүкөндөрүндөгү санитардык-гигиеналык шарттарды жакшыртууну илгерилетүүдө. Мындан тышкары, Сары-Челекте, Казарманда жана Токтогулда үч жамааттык туристтик борборлор иштей баштады. Сары-Челекте жана Жалал-Абад шаарында эки туристтик маалымат борбору ачылды. 2019-жылы аймак боюнча 40 туристтик көрнөк орнотулду жана азыр алар келген конокторду кооз жерлерге багыттайт. Туристтик кызмат көрсөтүүчүлөр жашыл туризм практикасы, санариптик маркетинг жана эффективдүү башкаруу боюнча үзгүлтүксүз тренингдерге катышуу аркылуу билимдерин жогорулатат (Информационный бюллетень...).

“Кыргызстандын түштүгүндөгү айыл аймактарын өнүктүрүү” долбоорунун натыйжасында Кыргызстандын Жалал-Абад облусунда калктын айыл чарба жана туризм тармагынан акча табуу мүмкүнчүлүгү кеңейип, жергиликтүү бийлик тарабынан социалдык-экономикалык жактан жакшы шарттар түзүлүүдө.

Мындан тышкары, Борбордук Азия мамлекеттеринин экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу чөйрөсүндөгү регионалдык кызматташтыгы чоң мааниге ээ. Трансчегаралык мүнөздөгү экологиялык коркунучтарды жоюу (сууну пайдалануу, суу жана абанын булганышы, биологиялык ар түрдүүлүктү коргоо, чөлгө айлануу менен күрөшүү)

Борбордук Азия өлкөлөрүнүн айлана-чөйрөнү коргоо жаатындагы кызматташуусунун артыкчылыктуу багыттарынын бири болуп калды. Бирдиктүү табигый аймактын жалпы экологиялык жана экономикалык көйгөйлөрү, ошондой эле аймактык экологиялык туруктуулукка жетишүүгө багытталган стратегиялык мамиленин жана күч-аракеттерди координациялоонун маанилүүлүгүн түшүнүү Борбордук Азиянын бардык өлкөлөрүнөн биргелешкен жана макулдашылган аракеттерди кабыл алууну талап кылды. Борбордук Азия чөлкөмүндө экологиялык коопсуздукту камсыздоо боюнча кызматташуу көп тараптуу макулдашуулардын негизинде иштелип чыккан бир катар биргелешкен программаларда жана демилгелерде чагылдырылган (Тайлакова А., Адилова Г., 2015, 32-б.).

Борбордук Азиянын жаратылыш ресурстарын коргоо жана пайдалануу жаатында Германиянын эл аралык кызматташтык коому (GIZ) тарабынан демилгеленген “Борбордук Азиядагы экономикалык өнүгүү үчүн жерди туруктуу башкаруу”; “Борбордук Азиядагы трансчегаралык сууларды башкаруу”; “Борбордук Азиянын бийик тоолуу аймактарында климаттын өзгөрүшүнө ыңгайлашуу үчүн экосистемалык мамиле”; “Жаңгак токойлорун жана жайыттарды башкарууга жергиликтүү жамааттарды тартуу менен биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо жана жакырчылыкты кыскартуу” регионалдык программалары Кыргызстанда дагы иштеп жатат.

2015-жылы Казакстанда, Кыргызстанда жана Тажикстанда башталган «Борбордук Азиянын бийик тоолуу аймактарында климаттын өзгөрүүлөрүнө ыңгайлашуу үчүн экосистемалык мамиле (ЭПАИК)» регионалдык долбоору Эл аралык климаттык демилгелердин (ЭАКД) бир бөлүгү болуп эсептелет, жалпы бюджети 4,0 миллион еврону түзөт. Айлана-чөйрөнү коргоо, жаратылышты коргоо жана ядролук коопсуздук боюнча федералдык министрлиги (BMU) Германия өкмөтүнүн чечиминин негизинде бул демилгени колдоп жатат. Долбоордун максаты - Борбордук Азия өлкөлөрүндөгү климаттын өзгөрүүсү боюнча саясатта жана стратегиялык пландоодо, ошондой эле тиешелүү эл аралык өнүктүрүү өнөктөштөрүнүн саясатында ЭПАИКтин инновациялык жана экономикалык натыйжалуу ыкмаларынын жеткиликтүүлүгүн камсыздоо жана системалуу түрдө бекемдөө. «Борбордук Азиянын бийик тоолуу аймактарында климаттык өзгөрүүгө ыңгайлашуу үчүн экосистемалык мамиле» долбоорун жүзөгө ашыруу үчүн курамына борбор азиялык жана чет өлкөлүк бейөкмөт уюмдар, фонддор, илимий мекемелер жана борборлор кирген концорциум түзүлгөн [8].

Ошондой эле “Кыргызстандын түштүгүндө жаңгак-мөмө токойлорду жана жайыттарды башкарууга жергиликтүү жамааттарды катыштыруу аркылуу биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо жана жакырчылыкты кыскартуу” долбоору Германия экономикалык өнүгүү жана кызматташуу Федералдык министрлигинин (BMZ) Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH (Германия эл аралык кызматташтык коому) тапшырмасы боюнча ишке ашырылууда [9].

Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын башка мамлекеттер менен эл аралык кызматташтыгын өнүктүрүүнүн алкагында тоолуу аймактарды туруктуу өнүктүрүү жана климаттын өзгөрүшүнө адаптациялоо аркылуу бийик тоолуу аймактарда жашаган калктын турмушун жакшыртуу, органикалык айыл чарбасын өнүктүрүү жаатында алгылыктуу иштеп жаткан жергиликтүү өкмөттүк эмес уюмдардын тармагы калыптанды. Республикада өздөрүнүн иш-аракеттери менен кеңири белгилүү “Camp Alatau” коомдук фонду, “Bio-KG” Органикалык кыймыл федерациясы, «ЛесИК Юг», «АгроЛид» коомдук уюму сыяктуу өкмөттүк эмес уюмдарды белгилей кетсек болот.

Алардын арасында өзгөчө орунду “Camp Alatau” коомдук фонду ээлейт. «САРП Алатао» коомдук фонду Борбордук Азиянын тоолуу аймактарынын туруктуу өнүгүшүнө көмөк көрсөтөт жана жергиликтүү жамааттардын жашоосун жакшыртууга олуттуу салым кошуп келе жатат. «САРП Алатао» коомдук фонду Борбордук Азия чөлкөмүндөгү жер жана суу потенциалын башкаруу жаатындагы улуттук жана эл аралык эң алдыңкы тажрыйбаны өнүктүрүү жана ылайыкташтыруу аркылуу табигый ресурстарды туруктуу пайдаланууну активдүү колдоого алат. Аталган фонд эл аралык донордук уюмдардын каржылоосу менен бир катар долбоорлорду ийгиликтүү ишке ашырып келе жатат.

Жергиликтүү жамааттар - «САРП Алатао» коомдук фонду иштеп жаткан бардык долбоорлордогу эң башкы багыт болуп саналат. Биз жамааттарды жайыттарга, токойлорго сууга жеткиликтүү кылуу менен табияттын ушул баалуу байлыктарын пайдалануусу үчүн көпүрөлөр, мал сугаруучу пункттар жана оңдолгон жолдор түрүндө шарттарды камсыздап, туура иштеп жатабыз деп ишенип келгенбиз жана ишенебиз. Биз жамааттарга финансылык жана консультациялык жардам беребиз, табигый ресурстарды сарамжалдуу жана аяр башкарууга үйрөтөбүз жана климаттын өзгөрүүлөрүн «даяр түрдө» тосуп алууга жана анын кесепеттерин жеңүүгө окутабыз. Жамааттар менен кызматташуу жана аларды жашоо шарттарды жакшыртуу процесстерине тартуу бизди шыктандырат жана ар түрдүү демилгелерге, анын ичинде, адамдардын өздөрү көтөрүп чыккан сунуш-пикирлерге дагы туруктуулукту ыроолойт. Ар бир кыргызстандык айылдык жамааттарга алардын идеяларын жана жаратылышты, биологиялык ар түрдүүлүктү, экологияны сактоого умтулган демилгелерин колдоого алуу менен жардам бере алат.

«САРП Алатао» коомдук фонду жамааттардын жаңы өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарын (ӨКЖА) түзүү демилгелерин колдойт. Адамдардын туулуп өскөн жериндеги жаратылышты коргоого катышуусу, алардын өзүндө баалуулуктарды жана маданий мурастарды сактоого сыймыктанууну жана кылган ишине карата терең ишенимди пайда кылат. Иш жүзүндө коомдук ӨКЖА модели буга чейин Ысык-Көл облусундагы «Байбоосун» микро коругунда жана «Жаргылчак» зоологиялык чакан коругунда, Нарын облусундагы «Кара-Кужур» аңчылык чарбасында иштеп келет. Түзүлгөн коомдук ӨКЖА жардамы менен чет жакадагы айылдардын жашоочулары экологиялык өнүмдөрдү өндүрүүнүн жана туризмдин эсебинен өздөрүнүн бакубатчылыгын жакшыртууга мүмкүнчүлүк алышты, ошондой эле, жайыттарын деградациядан сактап калышты [10].

«САРП Алатао» коомдук фонду менен Швейцариянын «Pamir's Bridges» ассоциациясынын финансылык жана техникалык колдоосунда жүзөгө ашырылып жаткан «Кыргызстандын тоо көпүрөлөрү» долбоору өзгөчө кызыгууну жаратат. Тоолуу аймактарда көпүрөлөр жайыттарга жана башка ресурстарга жеткиликтүүлүктү камсыздайт жана агыны катуу дарыялар аркылуу өтүүчү бирден бир пункт катары кызмат кылат. Бирок катаал климаттык жана аба-ырайынын шарттарынан улам бүгүнкү күнү көпүрөлөрдүн чоң бөлүгү бузулган жана калыбына келтирүүгө же реабилитацияга муктаж. “САРП Алатао” КФ 2002-жылдан тартып Швейцариянын “Pamir's Bridges” өкмөттүк эмес уюмунун колдоосунда тоо көпүрөлөрүн куруу жана реконструкциялоо долбоорун ишке ашырып келет. Бүгүнкү күнү республика боюнча, ошондой эле, Тажикстандын Тоолуу-Бадахшан автоном облусунда 90 ашык тоо көпүрөлөрү курулган/реконструкцияланган. Кыргызстандын алыскы тоолуу райондорунда, Нарын облусунун Ак-Талаа жана Жумгал райондорунда, Жалал-Абад облусунун Токтогул жана Аксы райондорунда, Баткен облусунун Лейлек районунда жаңы көпүрөлөр курулган [11]. Долбоордун шарттары боюнча курулган жана калыбына

келтирилген көпүрөлөрдү оңдоо жана тейлөө милдетин жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары өздөрүнө алат.

Айта кетчү жагдай, макаланын көлөмүн эске алып, биз бул изилдөөбүздө Кыргызстандын айыл чарбасын жана айыл аймактарын өнүктүрүү, айыл жеринде айлана-чөйрөнү коргоо жаатында БУУнун Азык-түлүк жана айыл чарба уюмунун (ФАО), АКШнын эл аралык өнүгүү боюнча агенттигинин (USAID), Германиянын эл аралык кызматташтык коомунун (GIZ) жана Япониянын Эл аралык кызматташтык агенттигинин (JICA) финансылык жана техникалык колдоосунда ишке ашырылган айрым гана ийгиликтүү долбоорлорун кыскача талдоо менен чектелдик. Эл аралык уюмдар менен учурда тыгыз кызматташып жаткан, көптөгөн эл аралык долбоорлордун Кыргызстандагы улуттук координатору болгон “Camp Alatau” коомдук фондунун айрым артыкчылыктуу долбоорлорун белгиледик. Айтылгандарды жыйынтыктап жатып, эл аралык уюмдардын макалада аты аталган долбоорлорду ишке ашыруудагы тажрыйбасы жана жетишкендиктери Кыргызстандын айыл жеринде айлана-чөйрөнү коргоо боюнча иштерди жүргүзүүдө чоң көмөк көрсөтөт деп белгилеп кетишибиз керек.

Корутунду. Макалада айтылгандарды жыйынтыктап жатып, Кыргызстандын 30 жылдык эгемендик тарыхында эл аралык кызматташтык уюмдары тоолуу аймактардагы жана айылдардагы жаратылыш ресурстарын коргоо жана рационалдуу пайдалануу жаатындагы мамлекеттин алдына коюлган татаал маселелердин орчундуу бөлүгүн чечүүнү өз жоопкерчилигине алып, айыл жеринин экологиялык абалын жакшыртууга чоң салымдарын кошуп келе жатышкандыгын баса белгилеп кетсек болот. Ошону менен бирге айыл жеринде айлана-чөйрөнү коргоо чөйрөсүндөгү орун алган көйгөйлүү маселелерди мамлекеттик органдардын, жергиликтүү жааматтардын, жарандык коомчулуктун жана жеке ишкерлер чөйрөсүнүн биргелешкен күч-аракеттери менен гана чечүү мүмкүн экендиги талашсыз.

Кыргызстандын эл аралык уюмдар жана башка өнөктөш-мамлекеттер менен эл аралык жана регионалдык кызматташтыгын андан ары бекемдөө республиканын айыл жеринде айлана-чөйрөнү коргоонун абалын жакшыртуу жана айыл чарбасын туруктуу өнүктүрүү боюнча улуттук саясаттын андан ары ыраттуу ишке ашырылышына шарт түзөт. Борбордук Азия мамлекеттеринде жалпы биргелешкен трансчекаралык маанидеги айыл чарбасында орун алган экологиялык көйгөйлөрдү чечүүгө багытталган көп тараптуу эл аралык жана регионалдык келишимдерди өнүктүрүү зарыл.

Адабияттар

1. Бириккен Улуттар Уюму. Кыргыз Республикасы. <https://kyrgyzstan.un.org/ky/sdgs>
2. 2026-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук программасы (Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 12-октябрындагы ПЖ № 435 Жарлыгы). URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kk/430700?cl=ky-kk>
3. “Бир айыл – бир продукт” улуттук долбоорун масштабдоо маселелери жөнүндө жана аны каржылоо механизмдери. URL: <https://mineconom.gov.kg/ky/post/8445>
4. Подписана Рамочная программа сотрудничества ФАО в Кыргызстане на 2023-2027 годы. URL: <https://knews.kg/2022/12/13/podpisana-ramochnaya-programma-sotrudnichestva-fao-v-kyrgyzstane-na-2023-2027-gody/>
5. USAID: “Агро Горизонт” Долбоору. URL: <https://www.usaid.gov/ky/kyrgyz-republic/fact-sheets/usaid-agro-horizon-project>

6. Информационный бюллетень - Содействие развитию сельской Джалал-Абадской области (PDF, 0,63MB, EN). URL: https://www.giz.de/en/downloads/2021-10-07_Factsheet%20_IRDP_EN.pdf
7. Тайлакова, А. Адилова, Г. (2015). Сотрудничество Кыргызской Республики со странами Центральной Азии в сфере обеспечения экологической безопасности. Alatoo Academic Studies. (4), сс. 29-33.
8. Краткий обзор результатов проекта «Помощь людям адаптироваться к изменению климата через природоохранные решения (экосистемный подход для адаптации к изменению климата – ЭПАИК) в высокогорных регионах Центральной Азии — Кыргызстан». URL: <https://www.landuse-ca.org/publications/>
9. Краткий обзор результатов проекта «Общинное управление ореховыми лесами и пастбищами на юге Кыргызстана». URL: <https://www.landuse-ca.org/publications/>
10. «CAMP Алатоо» коомдук фонду. Кыргызстандын жамааттарынын демилгелери. URL: https://www.camp.kg/contributions/KGZ_Initiatives
11. «CAMP Алатоо» коомдук фонду. КР тоолуу аймактарында көпүрөлөрдү куруу жана реабилитациялоо. URL: <https://www.camp.kg/services/bridges>

УДК: 141.319.8

АДАМ ЖАШОО ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНҮН СОЦИОЖАРАТЫЛЫШТЫК ЖАНА СОЦИОМАДАНИЙ ШАЙКЕШТИГИ

Акматов Өмүрзак Сарытайович филос.и.к.,доцент.

Sarytaiovich64@gmail.com

Жутанова Гульмира Атанбековна п.и.к.,доцент.

osarytai@gmail.com

Ош мамлекеттик университети

Ош, Кыргызстан

Аннотация. Макалада адам жашоо ишмердүүлүгүнүн социожаратылыштык жана социомаданий табияты, өңүттөрү жана алардын шайкештиги концептуалдуу талдоого алынган. Адам маселесинин биологиялык, социалдык жана рухий негиздери жана алардын интеграцияланышы гуманисттик-философиялык алкакта иликтенген. Өзгөчө, адамдын гуманисттик, трансгуманисттик жана экзистенциалдык жагдайы каралып, адам маселелеринин бардык көп кыйырлары аныкталган.

Ошондой эле макалада, гуманисттик философиянын тарыхый иерархиясы жана алардын турмуштук интерпретацияланышы концептуалдуу изилдөөгө алынган. Мифологиялык, диний жана илимий ан сезимдин детерминанттары жана алардын социалдык эволюцияланышы чагылдырылган. Ишмердүүлүк түшүнүгүнү жана анын өбөлгөлөрү талдоого алынган.

Ачкыч сөздөр: Адамдын социожаратылыштык жана социомаданий өңүттөрү, шайкештик, жашоо ишмердүүлүктөр, гуманисттик жана трансгуманисттик баалуулктар, Адамдын генезиси жана эволюциясы.

ГАРМОНИЯ СОЦИОПРИРОДНОСТИ И СОЦИОКУЛЬТУРНОСТИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Акматов Өмүрзак Сарытайович к.филос.н.,доцент.

Sarytaiovich64@gmail.com

Жутанова Гульмира Атанбековна к.п.н.,доцент.

osarytai@gmail.com

Ошский государственный университет

Ош, Кыргызстан

Аннотация. В статье проводится научно-концептуальный анализ к природе, аспектам и гармонию социоприродности и социокультурности человеческой жизнедеятельности. Исследуется биологические, социальные и духовные основы человеческих проблем в ракурсе гуманистическо-философской рефлексии. Особенно выявлено сущность гуманистических, трансгуманистических и экзистенциальных аспектов человека и определено многополярности человеческих проблем.

А также, в статье проводится научно-концептуальный анализ к иерархию и их жизненную интерпретацию гуманистической философии. Отражено детерминанты и их социальной эволюции мифологической, религиозной и научной сознания. Дано анализ к понятии деятельности и их предпосылки.

Ключевые слова: социоприродности и социокультурности человеческой жизнедеятельности, гармония, гуманистические и трансгуманистические ценности, генезис и эволюция человека.

HARMONY OF SOCIO-NATURITY AND SOCIO-CULTURE OF HUMAN LIFE

Akmatov Omurzak Sarytayovich Ph.D. in Philosophy, Associate Professor

Sarytaiovich64@gmail.com

Zhutanova Gulmira Atanbekovna Ph.D., Associate Professor

osarytai@gmail.com

Osh State University

Osh, Kyrgyzstan

Abstract. *The article provides a scientific and conceptual analysis of nature, aspects and harmony of the socio-natural and socio-cultural nature of human life. The biological, social and spiritual foundations of human problems are studied from the perspective of humanistic and philosophical reflection. The essence of humanistic, transhumanistic and existential aspects of a person is especially revealed and the multipolarity of human problems is determined.*

And also, the article provides a scientific and conceptual analysis of the hierarchy and their life interpretation of humanistic philosophy. The determinants and their social evolution are reflected in the mythological, religious and scientific consciousness. An analysis is given to the concept of activity and their prerequisites.

Key words: *socio-natural and socio-cultural aspects of human life, harmony, humanistic and transhumanistic values, human genesis and evolution.*

Ар кандай социожаратылыштык жана социомаданий ишмердүүлүктөрдүн башаты – Адамдын алгачкы пайда болуусу же, маданияттын алгачкы калыптануу доору менен түшүндүрүлөт. Homo sapiens (Homo – человек, sapiens – разумный) – “акыл-эстүү киши” жана Homo erectus (Homo – человек, erectus – прямоходящий) – “басып жүрүүчү киши” доорлору алгачкы маданияттын калыптануу этабы экендигин антропологдор белгилешип келишет. Ал эми, маданияттын пайда болуу этабы менен Адамдын алгачкы пайда болуу тарыхы бир эле контексттеш каралаары илимде белгилүү. Деги эле Адам түшүнүгүнүн өзү эволюциялык контекстте ишмердүүлүк же, маданият түшүнүктөрү менен синонимдеш келээри айкын.

Илимде белгилүү болгондой, алгачкы доорлордон тартып эле адамдар жашоо тиричилик жана жаратылыштын түрдүү кырсыктарынан сактануу үчүн бири-бирине ыкташып, инстинктик мамиледе жамааттык жашоого шартталышкан. Алар ан-сезимдүү түрдө мындай шарттуулукту түшүнбөсө да интуициялык-сезимдик касиеттер аркылуу бири-бирине жардам беришип, кол-кабыш кылышып, байыр алып жашашкан. Мисалы: жырткыч айбандардын кол салуусунан, жаратылыш кырсыктарынан чогуу коргонуу ж.б.у.с. Мына ушул инстинктик касиет жашоо турмуштун бардык жагдайында ан-сезимдешүү эволюциясы аркылуу маданий процесске айланган.

Адамдардын инстинктуалдык табийгый жашоосунун социомаданий жашоого эволюциялануу доору миндеген жылдарды кучагына алып, мифтик аң сезимдин императиви алдында калыптанган. Ал эми, мифтик аң сезим – алгачкы доорлордогу адамдардын аалам, жаратылыш, жашоо жана аны курчап турган айлана-чөйрө тууралуу баш-аламан, чаржайыт, кыялый ой жүгүртүүсү, ишеними болчу. Шарттуу түрдө ал доорлордо адамдарды бирдиктүү, системалуу жана логикалуу ой жүгүртүүгө багыттай турган коомдук аң сезим, диний жана илимий окуулар болгон эместигин эске алуубуз абзел. Ар бир жеке индивид табийгый түрдө өз алдынча дүйнө таанууга далаалат кылышкан. Бизге

белгилүү болгондой, мифтик аң сезим өз императивинде түрдүү өңүттөрдө кучак жайган. Алар: анимизм, тотемизм, фетишизм, магия ж.б.у.с.

Алгачкы адамдар өздөрү жашап жаткан күнүмдүк жашоо мамилелеринде түрдүү ырым-жырымдарды жасоо менен өздөрүнүн жашоо ишмердүүлүгүндө жакшылыктарга шыктанууларды, жамандыктардан арылууну көздөшкөн. Мындай умтулуулар коомдук жашоодогу “жакшылык” менен “жамандык” сыяктуу карама-каршы келген моралдык идеялардын пайда болушун шарттаган. Кезинде мындай илеялар адамдарга жакшылык кылуу – Кайрымдуулук идеяларын калыптоого жол ачкан.

Мифтик аң сезимдин узак жашоосу адамдардын коргонуу, жашоо үчүн күрөш инстинктин күчөтүп, жамааттык жашоону – социалдык мамилелердин эң жөнөкөй алгачкы элементтерин калыптаган. Социалдык эволюциянын канонунда адамдар арасында акырындык менен алдуулар алсыздарга көмөктшүү жараянынан улам боорукердик, мээримдүүлүк сезимдердин калыптанышына өбөлгө түзүлгөн. Боорукердик-интуициялык сезимдер маданий процесстер аркылуу ан-сезимге – андан кайрымдуулук ишмердүүлүгүнө канондошкон. Мына ошентип, табийгый жана социалдык эволюциянын шартында – мифтик аң сезим – диний аң сезимге – андан кайрымдуулук ишмердүүлүгүнө эволюцияланган. Диний аң сезим өзүнөн мурдагы мифтик аң сезимге салыштырмалуу адамдардын дүйнө таанымын, ишенимин, социалдык мамилелерин бирдиктүү бир нукка, системалаштырууга жөндөмдүү болгон. Чаржайыт ой жүгүртүүлөр менен ишеним-кыялдануулар ирээттештирилген.

Мына ошентип, баш-аламан түрдүү жамааттык жашоолор – ири жамааттарга, уруктар – урууларга, уруулар уруу союздарына – этникалык жамааттарга баш кошушкан. Диний аң сезимдин императиви алдында көптөгөн мамлекеттер пайда болгон. Ал гана эмес, бир нече мамлекеттердин башын бириктирген диний империялар пайда болду.

Мифтик аң сезим шартындагы боорукердик-инстинктуалдык сезимдер маданий процесс аркылуу ан-сезимге, диний кайрымдуулук ишмердүүлүгүнө эволюцияланган. Анткени, мифтик аң сезимден айырмаланып, диний аң сезим шартында диний атайын окуулар пайда болгон. Ал албетте социалдык мамилелердин ирээтештирилишине, социалдык нормалар менен баалуулуктардын системалуулугуна алып келген.

Боорукердик-инстинктуалдык сезимдер дүйнө таануунун иррационалдуу багытынан орун алса, кайрымдуулук – рационалдуу жагдайын толуктаган. Демек, диний кайрымдуулук ишмердүүлүгү тарабынан берилген жардамдар – жардамга муктаж адамдардын тигил же, бул керектөөлөрүнө канааттандыраарлык денгээлде таасир эткидей кылып, уюштурулган. Ишмердүүлүктөр ар тараптуу универсалдуу болгондой эле кайрымдуулуктун ареалы жана мүнөзү дагы универсалдуу кулач жайган. Ал күндөлүк турмуш тиричиликте, дүйнө таанымда жана ишенимде – жашоонун бардык алкагында кучак жайган.

Адам – (киши) – жердеги тирүү организмдердин ичинен өзүнүн өрчүп-өнүгүүсүндө эң жогорку баскычка жеткен, коомдук-тарыхый ишмердүүлүктөрдүн жана маданияттын жаратуучусу жана ээси. Адам жаныбардан айырмаланып, анын акыл эске, ойлоо жөндөмдүүлүгүнө ээ. Ал эмгек куралын жасап, аны менен айлана-чөйрөгө таасир этип, өзгөртө алат. Ал табийгый даяр жана чийки продуктыларды өндүрүп чыгаруу, кайта иштетүү жолу менен маданий продуктыларды даярдоого жөндөмдүү. Табийгый кубулуштарды интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөр аркылуу маданий кубулуштарга жана баалуулуктарга айландыруу жөндөмдүүлүктөрүнө ээ. Анын башкы касиети – жашоо-

тиричиликке шартталган табийгый даяр жана чийки продуктыларды өндүрүп чыгаруу же, кайра иштетүү аркылуу ишмердүүлүккө ээ экенедигинде. Өзүн-өзү коргонуу, жашоо үчүн күрөш сыяктуу табийгый инстинкттери – изденүү, ойлоп табуу, аракеттенүү, жасап көрүү ишмердүүлүктөрүнүн – тиричилик кылуунун детерминанты болуп саналат. Демек, Адамдын же, маданияттын башкы феномени – ишмердүүлүк болуп эсептелинет.

Эволюциянын натыйжасында – ишмердүүлүк табийгый өнүгүүдөн социалдык феноменге айланып, аң уулоодон – аңчылык, мергенчилик, жер иштетүүдөн – дыйканчылык, эмгек куралдарын, согуш куралдарын, үй буюмдарын жасоодон – кол өнөрчүлүк, товарларды айырыбаштоодон жана ооштуруудан (алмаштыруудан) – соодагерчилик ж.б.у.с. ишмердүүлүктөр келип чыгат. Мына ошентип, социалдык эволюциянын натыйжасында түрдүү багыттагы жана тиричилик шартка ылайык бирин-бири толуктап туруучу көптөгөн ишмердүүлүктөр калыптанган.

Ишмердүүлүк – илимге (илимий аң сезимге) чейин эле турмуштук, тиричилик муктаждыкка ылайык эмпирикалык деңгээлде эле калыптана алган. Адамдар турмуштагы өз тажрыйбаларын бири-бирине (горизонталдуу) жана муундан-муунга (вертикалдуу) үйрөтүшүп, тажрыйба алмашып келишкен. Илимде мындай кубулушту – социалдык коммуникация катары бааланып, белгилүү. Кандай гана ишмердүүлүктөр болбосун, ар бир ишмердүүлүк коомдук керектөөгө ылайык өз учурунда актуалдуу болуп, зарылчылыктан оолак болгондо актуалдуулугун жоготуп турган. Бир ишмердүүлүктүн ордуна экинчи бир ишмердүүлүк пайда болгон. Мындай кубулуш объективдүү шарттарга ылайык эволюцияланууга дуушар болгон.

Тигил же, бул коомдук зарылчылыкка жараша ишмердүүлүктөр түрдүү тармакты же, багытты өз ичине камтый алат. Бирок, ошол түрдүү тармактагы же, багыттагы ишмердүүлүктөр Адам үчүн, анын жашоо жыргалчылыгы үчүн кызмат кылып, бардык ишмердүүлүктөр Адамдын айланасына интеграцияланып, Гуманисттик идеялардын алкагында жашап турган. Мына ошол Гуманисттик идеялардын алкагында эмпирикалык деңгээлдеги коомдук ишмердүүлүктөр жашоо муктаждыгына ылайык – социалдык эволюциянын шартында, илимий аң сезимдин императиви алдында кесиптердин келип чыгуусуна өбөлгө болгон. Б.а. ишмердүүлүктүн социалдык эволюциясы – цивилизациялык өлкөлөргө мүнөздүү болгон кесиптин келип чыгышын шарттаган. Анын башкы өбөлгөсү болуп, илимий аң сезимдин императиви алдында өнүккөн илимий-техникалык индустрия эсептелинет. Мына ошентип, ишмердүүлүктөрдүн өрчүгөн тармактары кесиптердин келип чыгуусуна мүмкүндүк берди.

Коомдук өнүгүүнүн кезектеги этабына өтүү менен Чыгыш жана Батыш Ренессанстары, Батыштык “жаңы мезгил” доору – илимдин бийиктикке көтөрүлүшүн даңктоо менен соңку индустриялык коомдордун, мамлекеттердин пайда болушун шарттады. Мифтик, диний жана эмпирикалык аң сезимдердин канондук алкагына илимий аң сезим кошулду. Илимий аң сезим – дүйнөлүк коомчулуктун өнүгүү темпин тездетти. Мына ошентип, Батыш европалык цивилизациянын өнүгүшү индустриялык коомдордун өнүгүүсүн шарттаган. Бул жолдун биринчи маанилүү этабы болуп, XV кылымдагы И. Гуттенберг ойлоп тапкан китеп басуу эсептелинет. Бул ачылышты Канадалык социолог М. Маклюэн «Гуттенбергдин галлактикасы» деп атап, маданияттагы жана цивилизациядагы чоң бурулуш катары эсептеген. XVII кылымда массалык информациянын маанилүү элементтери болгон газета жана журналдар пайда болду.

XIX кылымдан баштап салттуу жана гуманитардык маданиятты сүрүп чыгарган индустриалдык цивилизация өзүнүн маданиятын жаратты. XIX кылымдын экинчи жарымында живопистин жашосунун сакталышына шек келтирген түссүз ак кара түстөгү, андан кийин түстүү фотография ойлоп табылган. Ушул эле кылымдын аягында, бир эле мезгилде (1895-ж) театрдын жашап жаткан мезгилинде радио жана киномотография искусствосу пайда болгон.

Ошол эле XIX кылымда азыркы байланыш системасынын маанилүү бөлүгү болгон телефон жана телеграф ойлоп табылган. XX кылымдын отузунчу жылдарында коммуникациянын мурунку ыкмаларын бириктирген, цивилизациядагы жана маданияттагы терең бурлушту мүнөздөгөн телевидение жаралган. М. Маклюэндин оюу боюнча телевидениенин пайда болушу өзүнүн ордун мурунку «жазуучулук цивилизациянын», же, «Гуттенбергдин галактикасынын» бүтүшүн түшүндүргөн, адамзатты бирдиктүү «глобалдуу айылга» бириктирген электрондук жана телевизиондук маалымдоо каражаттарынын цивилизациясына берди. XX кылым ортосунда азыркы массалык маалымдоо каражаттарынын (ММК) жана коммуникациянын калыптанышы аяктаган. Аны менен бирге массалык маалыматтын жаралышына зарыл болгон өбөлгөлөр да даярдалып бүткөн. Мына ошентип, илимий-техникалык прогресстин жүрүшү – АКШда жана Батыш Европа өлкөлөрүндө болуучу кесиптик маданияттын жаралуусуна алып келген. АКШ бул нерсени баарынан мурда ишке ашырды. Тарыхый жана маданий тоскоолдуктарга дуушар болбогон Америка, ал технологиялык прогресстин маданий мүмкүнчүлүктөрүн кабыл алуусу оңой болгон.

Эмпирикалык ишмердүүлүгүнөн өзгөчөлөнүп, кесиптик иштер – адамга карата толук кандуу социалдык: психологиялык, укуктук, педагогикалык, коррекциялык, инструменталдык, материалдык жактан жогорку даражадагы профессионалдык жардам көрсөтүүгө жөндөмдүү келген. Ал адамды калыптоого, колдоого, коргоого, жана эн негизгиси аны трансгуманисттик өнүктүрүүчү — жашоо ишмердүүлүгүн гармонизациялоого багытталган. Анын башкы пафосу альтруисттик сүйүүгө негизделген гуманисттик принцип эсептелинет. Гуманизм – адам укугун коргоого, адамдык бийик зоболоону данктоого, анын жыргалчылыгын, адам абийирин, ыйманын, ар намысын даназалоого, адамдын чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн жашоого стимулдаштыруу аркылуу анын талантын өнүктүрүүгө, адам тагдыры, бактысы үчүн күрөшүүгө арналган. Адам (киши) – биологиялык, социалдык жана рухий барлык

Ал – жердеги тирүү организмдердин ичинен өзүнүн өрчүп-өнүгүүсүндө эң жогорку баскычка жеткен, коомдук-тарыхый ишмердүүлүктөрдүн жана маданияттын жаратуучусу – ээси. Адам өзүнөн башка жаныбардан айырмаланып, акыл эске, ойлоо жөндөмдүүлүгүнө жана көркөм сезимдерге ээ. Ал эмгек куралын жасоо менен айлана-чөйрөгө таасир этип, өзгөртө алат. Адам табийгый даяр жана чийки продуктыларды өндүрүп чыгаруу, кайта иштетүү жолу менен маданий продуктыларды даярдоого жөндөмдүү. Табийгый кубулуштарды интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөр аркылуу маданий кубулуштарга жана баалуулуктарга айландыруу жөндөмдүүлүктөрүнө ээ. Мындай эволюциялык өзгөрүү – адамдын жашоо ишмердүүлүгүнүн социожаратылыштык жана социомаданий өнүктөрүнүн шайкештигин айгинелеп турат.

Социожаратылыштык кубулуш – адамдардын инстинктуалдык табийгый жашоосунун генезистик жана эволюциялык табияты менен социалдык жашоо табиятынын биримдиги. Адам – биологиялык, социалдык жана рухий барлык. Адамдын денелик-генетикалык

табийгый өрчүүсү – анын биологиялык кубулушун түшүндүрүп турат. Ал эми, социалдык жагдай – адамдардын социалдашкан жамааттык жашоого негизделген кубулушу. Демек, социожаратылыштык кубулуш – социалдык жана жаратылыштык жагдайлардын ширелишип бирдиктүү каралышы.

Ал эми, социомаданий кубулуш – адамды Гуманисттик коргоого, калыптоого жана өнүктүрүүгө багытталган социалдык жана маданий кубулуштардын ширелишип бирдиктүү каралышы. Социомаданий кубулушта – адам жашоосундагы биофизикалык эмес жалаң гана социалдык жана рухий кубулуштары камтылган.

Социалдуулук түшүнүгү – адамдын жашоо ишмердүүлүгүн жана инкорпоративдүүлүгүн¹ социумга карай ыңгайлаштыруучу адам тарабынан өздөштүрүлгөн касиеттердин биримдиги. Социалдык кубулуш – социалдык мейкиндиктеги адамдардын өз ара аракеттенүүсү – Адам ишмердүүлүгүнүн материалдык жана рухий продуктысы – социалдык мамилелер жана социалдык институттардын мейкиндиги.

Маданий кубулуш – адамзат жыргалчылыгына багытталган, адам ишмердүүлүгүнүн негизинде ойлонуп табылган, жасалган, өздөштүрүлгөн, иштеп чыгарылган, өндүрүлгөн, же, кайра өндүрүлгөн, чыгармачылыктуу көркөмдөлгөн материалдык жана рухий баалуулуктар.

Социалдык кубулуш менен маданий кубулуштун экөөнүн тең жалпылыгы – адардын Адам ишмердүүлүгүнүн материалдык жана рухий продуктысы экендигинде. Алардын айырымасы – социалдык кубулуш – социалдык мейкиндиктин баарын камтыйт. Ал адамдардын өз ара аракеттенүүсүнүн, Адам ишмердүүлүгүнүн, социалдык мамилелердин бардык мейкиндигин кучагына алат. Мында Адам ишмердүүлүгүнүн материалдык жана рухий продуктысы – оң жана терс (адал жана арам, уурулук, кылмышкердик, сойкулук ж.б.у.с.) алкагы камтылган. Мисалы: уурулук же, кылмышкердик – адам ишмердүүлүгүнө мүнөздүү жана алар да социалдык кубулуштан келип чыккан.

Ал эми, маданий кубулуш – адам ишмердүүлүгүнүн жалаң гана позитивдүү алкагын камтып турат. Ошондуктан ал – адамзат жыргалчылыгына багытталган, адам ишмердүүлүгүнүн негизинде ойлонуп табылган, жасалган, өздөштүрүлгөн, иштеп чыгарылган, өндүрүлгөн, же, кайра өндүрүлгөн, чыгармачылыктуу көркөмдөлгөн бардык материалдык жана рухий баалуулуктарды кучагын алат. Социалдык терс кубулуштар: араккеттик, баңгилик, сойкулук, суициддик, уурулук, кылмышкердик, арм ойлуулук, көрө албастык, коомду бөлүп жаруу ж.б.у.с. – маданият боло албайт.

Маданий кубулуш – социалдык кубулуштун ареалында болуу менен аны баалуулуктар алкагына багыттап турат. Ал араккеттик, баңгилик, сойкулук, суициддик, уурулук, кылмышкердик, арм ойлуулук, көрө албастык, коомду бөлүп жаруу сыяктуу социалдык терс кубулуштарданын алдын алууга, аларды ажырымдоого, алардан оолак болууга багыт алат.

Мына ошентип, социомаданий кубулуш– социалдык жана маданий кубулуштардын ширелишип адамды Гуманисттик, а түгүл трансгуманисттик коргоого, калыптоого жана өнүктүрүүгө багытталган. Адам баалуулуктарын, анын укуктарын, бакытка жана эркиндикке умтулуусун таануу, ошондой эле, адамдын социалдык-рухий жашоодогу абалын, чыгармачыл-ишкер жөндөмдүүлүктөрүн, талантын жогору баалоо менен, аларды ишке ашыруучу социожаратылыштык жана социомаданий мүмкүндүктөрдү түзүү сыяктуу

---

¹. Инкорпоративдүүлүк – чакан объектилердин ири объектиге биригиши.

идеялардын биримдигин камтып келген гуманистик идеялар – түбөлүк актуалдуу маселелерден.

Гуманизм идеясынын эң негизги чордонунда адамды сүйүү, урматтоо менен аны жогорку жетишкендик катары кароо жана инсандын ар тараптуу жана гармониялуу өнүгүүсү үчүн зарыл болгон ыңгайлуу шарттарды камсыз кылуу талаптары жатат. Адамдын гармониялуу өнүгүүсүндө анын табийгый башталышы менен маданий өрчүүсүнүн шайкеш келиши негизги мааниге ээ. Андагы эң негизги принципалдуу маселе «адамдык» (философиялык мааниде), «адамгерчилик» (этикалык мааниде) жашоону түзүү болуп саналат.

Гуманизм идеялары рухий иерархиянын ажыралгыс бөлүгү катары түрдүү элдердин элдик оозеки чыгармачылыгында (көркөм эстетикалык таанусунда), нравалык жана диний көз караштарында терең орун алып келген. Өзгөчө философиялык окуулардын өзөгү катары – гуманизм Байыркы Чыгыштык, Грециялык, Римдик алдыңкы ойчулдар тарабынан негизделип өркүндөтүлгөн. Андай гуманист ойчулдардын катары Конфуций (Кун-фу-цзы), Лао - цзы (Ли Эр), Сократ, Антисфен, Аристипп, Платон, Аристотель, Цицерон ж. б. ысымдарыменен белгилүү.

Байыркы кытай ойчулу, коомдук жана саясий ишмер Конфуций өзүнүн окуусунун борборунда гумандуулук («жэнь») принцибин жогору койгон. Анын окуучуларынын берген маалыматтары боюнча топтолгон «Лунь юй» («Аңгемелер жана пикирлер») деп аталган жыйнакта Конфуций социалдык-этикалык, этикоэстетикалык баалуулуктарга басым жасап, коомдогу адамдардын адептик жактан өркүндөөсүнө, улуулук менен акылмандыкты, кооздук менен сулуулукту ардактоого, жакшылык менен жамандыктын тирешүүсүндө адилет, чынчыл болууга чакырган. Адамдарды өзүн-өзү тааный жана башкара билүүгө, ата-бабалардын баалуу мурастарын сактоого, эң негизгиси адамдык татыктуулук даражага жетишүүгө үйрөткөн. Анын гуманисттик принцибинде татыктуулук адамдыктын асыл сапаты катары анын ысымы жана титулу анын коомдогу ээлеген оордуна, адептик жүрүм-турумуна, ыйман-рухуна ылайык келүүсү зарыл деп эсептейт. Конфуций гумандуулук жана акылмандык түшүнүктөрдү изгиликтердин эриш-аркагы катары адамдык асылдыктардын эң мыктысы деп баалайт.

Того, кто мудр, – радуется вода,
Того, кто гуманен, – радуют горы,
Мудрый ценит движение,
Гуманный – покой.
Мудрый обретает радость,
Гуманный – долголетие. [1. -С.150.]

Байыркы Грециялык ойлоодо аалам жана адам – макро жана микрокосмостун катышы сыяктуу картинада элестетилген. Мына ошол аалам диалектикасындагы адамдык маңызды иликтөөдө Сократ өз замандаштарынан айырмаланып инсандык рух концепциясын негиздеген. Ал адамдык феноменди түзүүчү башкы жана бирден-бир касиет, ааламдын башка бөлүкчөлөрүндө кайталанылбаган, нагыз адамдык гана маңызды чагылдырган өзгөчөлүк – уникалдуулук – адамдын ички дүйнөсү – руху экендигинин үстүндө иштеген.

Сократтык гуманизм идеясынын азыркы контекстинде «адамдагы адамдык» башкы роль ойнойт жана ал бүгүнкү күндүн актуалдуу маселеси болуп саналат. Анын актуалдуулугунун мазмуну – адам – биологиялык жана социалдык биримдиктин кубулушу

гана эмес, ал экөөнүн ортосун байланыштыруучу – рухтук (душевное) б.а. нагыз адамдык (человечное) касиетке ээ экендигинде.

Сократ адамдык маңызды рух тузөрүн аныктоо менен гана чектелбестен, аны өнүктүрүү, сактоо, бапестөө жолдорун, адамдын өзүн-өзү таанып билүүсүн жана интеллектуалдык-нравалык өрчүүсүн көрсөткөн. Эң негизгиси, Сократтын окуусунда адам рухунун эркиндиги, өзүн-өзү таанып билүүсү, акыл-эс концепциясы, эмгек, чыгармачыл – ишкердүү аракет, алардын натыйжасында жыргалчылыктын жана бакыттын ишке ашышы сыяктуу идеялар өркүндөтүлгөн. Ал эми жыргалчылыкка жана бакытка жетүүнүн маанилүү каражаттары жана факторлору, Сократтын ою боюнча, бекем ден-соолук, денелик бакыбаттуулук, рухий жетишкендик жана анын акыл-эс жөндөмдүүлүктөр менен айкалышы, илим жана искусство, ынтымактуулук, граждандык коом жана мамлекет – эсептелет.

Жыргалчылыкка жетүүнүн жолунда изгилик жаратуу негизги орунда турат. Сократ негизинен үч изгиликти: токтоолукту (өзүн-өзү башкара билгендик), кыраакылыкты жана адилеттүүлүктү белгилеп, бул изгиликтер акылмандуулуктун (анын ичинде билимдүүлүктүн) негизинде гана ишке ашарына басым жасайт.

Өзүн-өзү кармай жана башкара билгендик Сократтын окуусунда адамдык эрктүүлүктүн өзгөчө маанилүүсү. «Не следует ли каждому проникнуться убеждением, что воздержание есть основа добродетели, и его прежде всего запаста в душе? И действительно, кто может без него приобрести какие-нибудь полезные знания или достигнуть упражнением значительного навыка в них?» [2, С. 31].

Бакыт жана изгилик адамдын эркине, акыл-эсине жана билимине таандык деген Сократтын идеясын өркүндөтүү менен Афиналык ойчул Антисфен бакыт изгиликке шайкеш келип, сырткы чөйрөгө, өзгөчө коомдук моралга жана динге көз каранды эмес, ички эркин абалда гана ишке ашарын айтат. Ал инсандын өз алдынчалыгын, эркиндигин жана социалдык теңчилдик идеясын жогору коюу менен, бакытка жетишүү мүмкүндүгүн – гуманизмдеги эвдемонисттик багытты – жактайт.

Адам жөнүндөгү окууну өркүндөтүүчүлөрдүн дагы бир өкүлү – афиналык ойчул Платон адамды эки негизде – рухтук жана денелик жагдайда карайт. Рух чөйрөсүндө акыл негизги үстөмдүк кылуучу мааниге ээ. Дене болсо рухтун жашоо турагы катары эсептелинет. Рух үчүн дене дайыма эле жагымдуу шартты түзүп бере албайт. Бул учурда акыл менен денени башкара жана айкалыштыра билүү маанилүү болуп саналат. Платондук идеяда – жашоонун маңызын адамдык жашоону татыктуу өткөрүү принципалдуу негизге ээ, «...надо искать способ провести дни и годы, которые предстоят самым достойным образом» [4, С.558]. Анын пикири боюнча, жашоону татыктуу өткөрүүнүн үч: интеллектуалдык, эрктик жана сезимдик – аспектилер зарыл болуп саналат.

Платондун окуучусу катары белгилүү болгон байыркы грек окумуштуусу Аристотель адам жана анын эң бир жетишкен жөндөмдүүлүгү катары акыл-эс жөнүндөгү окууну өркүндөткөн. Анын окуусунда адамдын жашоосунун чыныгы максаты катары ыракаттануу жана жыргал турмуш эсептелет. Жогорку жыргал – бул максатты аткарууга болгон адамдын умтулуусу, ал акыл-эстүү аракеттин изгилик менен шайкеш болуусу аркылуу мүнөздөлөт. Изгиликтер болсо – табийгый жөндөмдүүлүктөр же, туюм-сезимдер эмес, адамдык эрктин, акыл эстин натыйжасында өздөштүрүлгөн баалуу сапаттар. Аристотелдин гуманизми – адамдык акыл эстин көзөмөлү жана баамдоосу аркылуу жашоо кечирүү. Адамдын бардык жашоо аракети, умтулуусу максаты туура жол таба билүүдөн көрүнүп, ал

табийгый өрчүүнү акыл-эстик баамдоо менен айкалыштырууга укуктуулугу, эрктүүлүгү болуп саналат.

Гуманизм – социомаданий-идеялык кыймыл катары Европалык кайра жаралуу доорунда кеңири кулач жайды (б.з. XIV-XVI кк.). Бул доордун гуманист өкүлдөрү болгон Ф.Петрарки, Леонардо да Винчи, Н.Коперник, Монтель, Ф.Бэкон, В.Шекспир, Т.Мор, Рембрандт ван Рейн, Сервантес ж.б.у.с. таланттар адамды жана жалпы эле коомдук моралды диний-аскеттик түшүнүүгө каршы турушуп, адамды табияттын эң жогорку жаратылышы деп жарыялашкан. Алар байыркы антикалык классикалык маданиятты кайра жаралтуу аркылуу адамды ар кандай социалдык жана рухий эксплуатациялоолордон, адептик жаман жоруктардан куткаруу, инсандын керт башын өнүктүрүү, анын саясий, укуктук эркиндигин орнотуу менен, материалдык жана рухий жыргалчылыктарга жетиштирүүнүн толук мүмкүнчүлүктөрүн түзүү идеяларын көтөрүп чыгышкан.

А.Ф.Лосев кайра жаралуу гуманизмине төмөнкүдөй мүнөздөмө берет: «...гуманизм – есть, во-первых, типичное для Ренессанса свободомыслящее сознание и вполне светский индивидуализм. ...во-вторых, считать гуманизм это не просто светским свободомыслием, но по преимуществу общественно-политической и гражданской стороной этого последнего, исторически прогрессивной его стороной, включая всякие формы утопизма, педагогической и бытовой и, в конце концов, просто практической и моральной стороной этого свободомыслия» [3, С.109]. Мында белгиленгендей, кайра жаралуу гуманизминде эң негизгиси адамдын индивидуалдык эркиндиги, өрчүүсү, ал өрчүүнүн табийгый жана маданий шайкештиги, адам жөндөмдүүлүктөрү, таланты баалуулуктар катары жогорку бийиктикке көтөрүлөт.

Өзгөчө кайра жаралуу гуманизми жеке адамдын чыгармачылык өркүндөөсүнө толук мүмкүнчүлүктөрдү түзүп, өзүнөн мурдагы гуманисттик идеялардан эстетикалуулугу менен айырмалана алды. Бул жөнүндө окумуштуу В.Ф.Шаповалов «Возрожденческий гуманизм есть, в первую очередь, эстетический феномен» [5, С. 177] деп белгилейт.

Аталган доордогу гуманизмдин дагы бир өзгөчөлүгү ошол гуманисттик идеялардын прагматикалуулугу менен мүнөздөлөт. Анын маанисин инсанды жогорку бийиктикте даңктаган Ф.Петрарканын, В.Шекспирдин, Леонардо да Винчинин, Микеланджелонун, М.Сервантестин, Рембрандт ван Рейндин, Рафаэлдин көркөм эмгектеринен көрүүгө болот. Алардын чыгармаларындагы негизги идея адамдын каармандыгын, эрктүүлүгүн, эркиндигин, эрдигин, талантын жана ички дүйнөсүндөгү рухий жетишкендиктерди сүрөттөөгө багытталган. Аталган гениалдуу таланттардын чыгармачылык ийгиликтери гана эмес, алардын өздүк ар тараптуу өнүгүүсү да гумандуулуктун прагматикалуулук натыйжасы болуп саналат. Маселен: Леонардо да Винчи – сүрөтчү, архитектор, скульптор, музыкант, акын, окумуштуу, инженер-ойлоптабуучуинсанболгон. Микеланджело – скульптор, сүрөтчү, архитектор жана акын, ал эми Аль-брехт-Дюрер – сүрөтчү, инженер, архитектор, акын катары таланттын, чыгармачылыктын ар тараптуулугун жана баалуулугун көрсөтө алышкан.

Европалык кайра жаралуу гуманизми XVII-XVIII кылымдардагы агартуучулар, социалист-утописттер, немецтик-классикалык философтор жана адабиятчылар тарабынан андан ары өркүндөтүлгөн. Алардын катарын Ж.Ж.Руссо, Ф.М.Вольтер, Д.Дидро, К.А.Гельвеций, П.А.Гольбах, Г.Э.Лессинг, И.Г.Гердер, И.В.Гете, Ф.Шиллер, И.Кант, Г.Г.Фихте, Г.В.Гегель, Л.Фейербах, ошондой эле орус революциялык демократтары: В.Т.Белинский, А.И.Герцен, Н.Г.Чернышевский ж.б.у.с. ысымдар түзөт. Аталган

гуманисттердин көз караштарынын, идеяларынын негизги өзөгүндө адам эркиндиги, теңдиги, адамдын табийгый жана социалдык укуктары, анын чыгармачылыкка, ар тараптуу өнүгүүгө болгон умтулуулары турган.

Мына ошентип, жогоруда белгиленген гуманисттик идеялардын иерархиясы жалпыадамзаттын социомаданий жашоосундагы Гуманисттик баалуулуктарды жаратты. Ал эми мына ошол Гуманисттик баалуулуктар учурку жана болочок коомдорго социомаданий парадигма катары прагматикалык мааниге ээ.

Социалдык эволюциянын мыйзамдуу көрүнүшү катары таанылган жалпы адамзаттык бүткүл социомаданий алкакта социалдык проблемалар түбөлүк актуалдуу жана көп кырдуу маселе экендиги талашсыз. Адамдын жашоосунун өзү – субъектинин объективдүү жашоого болгон умтулууларынын “Мендик” жана “коомдук” мамилелер диалектикасынын биримдигин талап кылат. Мындай биримдик – социалдык мамилелер контекстиндеги социожаратылыштык жана социрмаданий шайкештиктин өнүгүндө конструктивдүүлүктүн алкагында жөнгө салынышы абзел.

Адабияттар

1. Введение в культурологию. рук. автор. колл. и отв. ред. Попов Е. В. -М.: Владос. 1995. -С.150.
2. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе. -М., 1993. -С. 31.
3. Лосев А. Ф. Эстетика возрождения. -М., 1982. -С. 109.
4. Платон. Собр. соч. Т.1. -С.558.
5. Шаповалов В. Ф. Основы философии. От классики к современности. -М., 1998.

**ДЕГРАДАЦИЯЛАНГАН ЖЕРЛЕРДИ БИОРЕКУЛЬТИВАЦИЯЛООДО АГРО-
ТОКОЙ МЕЛИОРАЦИЯ ИШ-АРАКЕТТЕРИНИН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУ
ЖӨНҮНДӨ
(ӨЗГӨН РАЙОНУНУН ЖАЛПАК-ТАШ АЙЫЛ ӨКМӨТҮНДӨГҮ “КУРБУ-ТАШ
ТОКОЙ” ДОЛБООРУН АТКАРУУНУН МИСАЛЫНДА)**

*Аккулов Абдижапар Ураимович г.и.к., доцент
“Курбу-Таш токой” экологиялык долбоорунун автору жана жетекчиси
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргызстан*

Кыргызстанда улуттук байлыгыбыз болгон жайыттардын эрозиясы жана деградациясы учурдун эң олуттуу маселесине айланды. Учурда мурдагы союз мезгилиндегиге салыштырмалуу мал-жандыктарыбыздын саны эки эсеге аз болсо да, айрыкча айылдардын жакабелиндеги жазгы-күзгү жайыттар баардык жерде керектен чыгып бүттү. Мурдагыдай жайытты сезондук которуп пайдалануу боюнча мыйзамдык нормалар таптакыр иштебей калды. Жергиликтүү бийликтердин буга баш ооруткулары да келбейт. Натыйжада жайыт, жер кыртышы эле бузулбастан, табийгый чөп катмарынын (фитоценоздун) курамы жакырдашып, айрым биологиялык түрлөр таптакыр жок болуп жатат. Эрозияга учураган ири аянттарда жаан-чачындар жер үстүнкү агымдардан кубаттуу селдердин пайда болушуна, жер көчкүлөрүнүн активдешүүсүнө алып келген учурлар көп болууда. Жерди-сууну, жан-жаныбарларды, өсүмдүктөрдү, жайыттарды коргоо боюнча ж.б. мыйзамдардын натыйжасыз болуп жаткандыгы ачык байкалууда.

Мал-жандыктарынын көбөйүшүнөн, жайыттарды которуштуруп пайдалануу режими жоктугунан алар деградацияланган, адырлардагы чөптөр жок болуп, өспөй, алардын жандуу тамырлар системасы кыйрап, кыртыштын какырап калуусу, тилмеленген жаракалардын пайда болуусу жер көчкүнүн келип чыгышына түрткү болууда. Мындай жерлерде бак-дарактарды жергиликтүү эл өз алдынча отунга кыйышып, айыл тегерегиндеги жайыттарда жылдын дээрлик баардык мезгилинде малды нормадан ашыкча жаюудан улам чөптөр тепселенип, вегетациялык мезгилде гулдөп урук төккөнгө мүмкүн болбой, ландшафттын акырындык менен чөлдөшүүсү шартталган. Мунун баары адамдардын бүгүнкү күндөгү табиятка кылган мамилесинин натыйжасы экендиги ачык көрүнүүдө.

Кыргызстандын аймагы тоолуу болгондуктан геологиялык процесстерге бай келет. Ошонун ичинен эң коркунучтуу болгону, акыркы жылдары эң көп кесепеттерди алып келгени – жер көчкүлөр. Өлкө аймагынын геологиялык структурасы да өзгөчө түзүлүшкө ээ. Тоо этектери, бөксө тоолор, адырлар негизинен неоген жана төртүнчүлүк мезгилдеринин борпоң тектеринен турат. Алардын көпчүлүгү майда дисперсиялуу лёсс (ак чопо) чопо, күлбото тектери менен капталган. Мына ошол тектер таралган аймактарда жер көчкүлөрдүн жүрүү ыктымалдуулугу да жогору экендиги байкалат.

Окумуштуулардын маалыматтары боюнча Орто Азиянын аймагында 12 миңден ашык жер көчкүлөрдүн очоктору белгиленген, алардын ичинен 2,5 миндейи чоң жана эң чоң өлчөмдөү жер көчкүлөр. Кыргызстандагы жер көчкүлөр тараган аянттар 8 миң кв.км ге жетет. Көпчүлүгү Фергана өрөөнүнүн айланасындагы жапыз тоолордо жана адырларда. Эгерде жер көчкүлөр мүмкүн болгон аянттарды эсептесек, көрсөтүлгөн сандан он эсе чоң санды алууга болот.

Өзгөчө кырдаалдарга мониторинг жүргүзүү жана божомолдоо департаментинин маалыматтарына ылайык Кыргызстандын аймагында 4554 жер көчкү кооптуу тилкелери бар, анын ичинен 1204 эл жашаган аймактарга жана объектилерге коркунуч жараткан участоктор. Бул 4554 кооптуу участоктун 98% республиканын түштүк аймагында жайгашкандыгы аныкталган. Айрыкча Ош облусунун Өзгөн, Кара-Кулжа, Алай райондорунда, Жалал-Абад облусунун Сузак, Базар-Коргон жана Аксы райондорунда. Бул аймактарда төрт миңден ашык үй-бүлө өзгөчө кооптуу аймакта жашайт деп жыйынтыктар алынган. Алардын ичинен эки миңден ашуун үй-бүлө башка жактарга көчүү үчүн мамлекеттен ссуда алышкан, бирок, айрым үй-бүлөлөр дагы деле көчпөстөн кооптуу аймактарда жашап жаткандыгы белгилүү.

Көптөгөн илимий изилдөөлөр көрсөтүп жаткандай жана адистердин маалыматына караганда, Кыргызстанда жер көчкүлөр адатта катуу, нөшөрлөп жааган жаан-чачындардан жана жер кыртышынын структурасынын бузулуп, сапатынын начарлашынан жана анын эрозияга чалдыгуусунан улам келип чыгууда.

Мына ушундай деградацияланган жерлерди биорекультивациялоодо агро-токой мелиорация иш-аракеттерин жүргүзүү, аларды сапаттуу уюштуруу жана натыйжалуулугун арттыруу, ошондой эле, өз тажрыйбаларыбызды өлкөбүздүн башка аймактарына жайылтуу максатыбыз жөнүндө биз тараптан Өзгөн районунун Жалпак-Таш айыл өкмөтүндөгү “Курбу-Таш токой” долбоорун аткаруунун мисалында айтып беребиз.

Ош мамлекеттик университетинин Табият таануу, туризм жана агротехнологиялар факультетинин окумуштуулары, кызматкерлери, студенттери көп жылдан бери эле тоо экосистемаларын коргоо, климаттык туруктуулукту сактоо багытында билим берүү жана илимий-изилдөө иштерибизде практикалык билимдин олуттуу мааниси бар экендигине өзгөчө көңүл буруп келебиз. Бул багытта окуп, билим алып жатышкан студенттерибиз менен биргеликте бизди курчап турган айлана-чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө жеринде мониторинг жасап, табигый кырсыктар, жер көчкүлөр, сел ташкындары, эрозия кубулуштары, кыртыштын деградациясы жана алардын кесепеттери, экологиялык катастрофалардын келип чыгышындагы антропогендик фактордун орду, биорекультивациялык, токой-мелиоративдик иш-чаралардын мааниси, бак-дарак отургузуудагы практикалык навыктарга үйрөнүү – учурдун талабы болууда.

Өткөн 2022-жыл өлкөбүздүн президенти Садыр Жапаров тарабынан сунушталып БУУ тарабынан колдоо таап, Эл аралык тоолор жылы, ал эми Кыргызстанда Тоо экосистемасын сактоо жана климаттык туруктуулук жылы деп жарыяланышы мезгилдин талабына эң эле шайкеш экендигинде талаш жок. ОшМУнун өнүгүү концепциясындагы негизги приоритеттердин бири катары илимий билимге, илимий-практикалык иштерге басым жасоонун, мындай механизмдер аркылуу сапаттуу кадрларды даярдоо, аймактарды өнүктүрүүгө салым кошуу, бул багыттагы программаларды каржылоонун актуалдуулугу жогорулап бараткандыгын айтсак болот.

2017-жылдын жаз айларында Өзгөн районунун Жалпак-Таш айыл өкмөтүндө ири аянтта жер көчкүсү жүрүп 80 ден ашуун турак-жайларды басып калган Курбу-Таш айылынын ордунда аткарылып жаткан «Курбу-Таш токой» долбоорубуздун рамкасында 5 жылдан бери жүргүзүлүп жаткан илимий-өндүрүштүк иштерибизди колдоо максатында 2022-жылы илимий грант бөлүү жөнүндө чечим кабыл алынган. Ал эми президентибиздин “Кыргыз Республикасынын жогорку кесиптик билим берүү уюмдарынын потенциалын жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча чаралар жөнүндө” Жарлыгына

ылайык Ош мамлекеттик университетинин өзгөчө макамга ээ болушу Университет - экономика, Университет - өндүрүш багытында жаңы мүмкүнчүлүктөргө, ОшМУда болсо стартаптарды, бизнес-инкубаторлорду уюштурууга жол ачты десек болот. Андыктан факультетибизде окуп жаткан студенттердин, магистранттар менен аспиранттардын сапаттуу билимге ээ болуусунда теориялык сабактар менен катар алардын практикалык навыктарын арттыруу, өндүрүшкө жакын болуусуна, мыкты компетенцияга жетишүүсү үчүн өздөрүнүн активдүү катышуусу аркылуу алардын адистигине байланыштуу стартаптарды, бизнес-инкубаторлорду түзүүнүн мааниси олуттуу мааниге ээ болууда.

Аталган долбоорду аткаруу боюнча мында буга чейин аткарылган иштер жөнүндө төмөндөгүлөргө токтолууга болот:

-2018-жылы жаз айларында Жалпак-Таш айыл аймагынын (башчысы К.Эралиев) жана Өзгөн районунун жетекчилиги (акими Б.Алайчиев) менен көчкү жүргөн жер аянтында токой түптөө идеясы жөнүндө сүйлөшүлүп, жергиликтүү калк тарабынан да колдоого алынган;

- 2019-жылы жеке каражаттарыбызга жана Жалпак-Таш айыл аймагы тарабынан бөлүнгөн каражаттарга көчөттөр, уруктар сатылып алынып жеткирилди. Бул жылы жамааттык ишембиликтер уюштурулуп, 20 га жакын аянтка 8500 түп дарак жана бадал көчөттөрү отургузулган;

- 2019-жылы деңиз деңгээлинен 1600 м бийиктикте жайгашкан Курбу-Таш айылындагы эски мектеп багынын ордунда жергиликтүү питомник түзүлүп, мында жаңгак, эмен, катальпа, тал-терек ж.б. көчөттөрү өстүрүлүүдө. Мында өндүрүлгөн 2000 түп жаңгак көчөттөрү азыркы учурда токойго отургузуу үчүн жетилип калды;

- 2020-жылы иштерибизди жеринде көрүп таанышууга КР нын ЖК нин вице-спикери А.Касымалиева баштаган депутаттар тобу, Ош областынын губернатору У.Жылкыбаев, ӨКМ нин коомдук кеңешинин төрагасы Ж.Акматовдор келип-кеетишкен;

- 2020-жылы Кыргыз Республикасынын Өзгөчө кырдаалдар министрлиги жана Жалпак-Таш айыл аймагы тарабынан бөлүнгөн каражаттага тикен зым, тор зым, түркүк материалдары, цемент сатылып алынып, Курбу-Таш айылынын тургундарынын жана ОшМУнун жамаатынын күчү менен 100 га жакын аянт тосулду;

- 2021-жылы КРнын Президентинин Ош облусундагы өкүлчүлүгү (Ж.Абдраимов) менен Ош мамлекеттик университетинин (К.Кожобеков) ортосунда 2021-ж. өз ара кызматташуу боюнча Меморандум кабыл алынган;

- 2021-жылы Жалпак-Таш айыл аймагы, Өзгөн токой чарбасы, “ЮгЛес” коомдук фонду жана ОшМУнун Табият таануу-география факультети ортосунда бул жерде окуу-илимий-өндүрүштүк базаны уюштуруу боюнча өз ара кызматташуу жөнүндө Меморандум түзүүгө жетишилген;

-2022-жылы токой-мелиоративдик иштерди аткаруу аркылуу климаттын туруктуулугун сактоого багытталган “Курбу-Таш токой – сугат” долбоору Ага Хан фонду тарабынан өткөрүлгөн конкурста утушка ээ болуп, 10 миң АКШ доллары өлчөмүндө колдоого ээ болду;

- 2022-жылы ОшМУнун жамаатынан 200 адамдын катышуусунда “Жашыл мурас-2022-ж.” акциясы өткөрүлүп, дарактар менен бадалдардын 400 түп көчөтү отургузулуп, уруктары себилген. Бул жылда университет тарабынан долбоорду аткарууну колдоо үчүн 1400 000 (бир миллион төрт жүз миң) сомго атайын техника (көп функцияны аткаруучу

шаймандар комплекти менен минитрактор) сатып алынып, ал 2023-ж. апрель айында долбоордун аткаруучуларына тапшырылды;

- 2023-жылдын апрель айында бул жерде 1000 (бир миң) түп алма багын түптөөгө КРнын Президентинин Ош облусундагы өкүлчүлүгүнүн (Д.Жаныкулов), Өзгөн райадминистрациясынын (Р.Мырзакулов), ОшМУнун (К.Кожобеков), Ага Хан фондунун (Ж.Мамбетова, Н.Долотбаев), Кыргызстан Аялдар Кеңешинин (А.Алтыбаева), “ЮгЛес” коомдук фондунун, Жалпак-Таш айыл аймагынын (Ш.Мамадалиев) жамааттарынан 300 дөн ашуун адам катышкан чоң акция өткөрүлдү;

- 2023-ж. апрель айында долбоорду колдоого Ага Хан фонду тарабынан 525 000 (беш жүз жыйырма беш миң) сомго дарактар менен бадалдардын 7000 (жети миң) түп көчөттөрү сатылып алынып, ОшМУнун жамаатынын жана жергиликтүү элдин катышуусунда аларды отургузуу акаясы ишке ашырылды, ошондой эле 507 000 (беш жүз жети миң) сомго 800 м аралыкка жеткидей тосмо материалдары сатып алынып, Курбу-Таш айылына жеткирилип берилди.

Долбоорубузду мындан ары улантуу үчүн бул жерде ОшМУнун “Курбу-Таш тоо токой питомниги” бизнес-инкубаторун түзүүдө төмөндөгү максаттар коюлган:

- 2017-жылдын жаз айларында Өзгөн районунун Жалпак-Таш айыл өкмөтүндө ири аянтта жер көчкүсү жүрүп 80 ден ашуун турак-жай басып калган Курбу-Таш айылынын ордунда комплекстүү чарбалык тоо токой питомнигин уюштуруу;

- Питомник иштери үчүн парник участокторун уюштуруу, дарак-бадалдардын, жашылчалардын, дары чөп өсүмдүктөрүнүн уруктары жана көчөт материалдары менен камсыз кылуу;

- Деңиз деңгээлинен 1600-1700 м бийиктикте мындай токой питомниктерин уюштуруу башка аймактардагы ушундай бийиктик зонадагы калктуу конуштарда экосистемаларды калыбына келтирүүнүн, сактоонун, коргоонун жана жашылдандыруунун натыйжалуулугун арттырат;

- Дарактардын, бадалдардын жана дары чөптөрдүн көп түрдүүлүгүн арттыруу – кичи дендро-ботаникалык бакты түптөө;

- Студенттердин, магистранттардын жана аспиранттардын бадал-дарактарды жана дары чөптөрдү таануу жөндөмдөрүн арттыруу;

- Ар бир дарактын, бадалдын жана дары чөптүн экологиясын, функциясын, касиетин, чарбалык маанисин үйрөнүү;

- Өлкөдө бак-дарак отургузуунун, жашыл аянттарды көбөйтүүнүн экологиялык жана мекенчилдик-тарбиялык маанисин түшүндүрүү;

- Өндүрүлгөн көчөттөрдү жергиликтүү социалдык объектилердин айланасын жана турак-жай конуштарын, ошондой эле башка тоолуу аймактарды жашылдандырып көрктөндүрүүгө, токой аянттарын көбөйтүүгө пайдалануу;

- Жергиликтүү айылдарды көчөттөр менен камсыз кылуу;

- Жергиликтүү калк жана мектептердин окуучулары менен иштиктүү байланыштарды өнүктүрүү;

- Жол бойлоруна коргоочу токой тилкелерин түптөөнү колго алуу жана бул жөрөлгөнү башка аймактарга жайылтуу;

- Бул жердеги көлдө балык, балчылык жана коен, ошондой эле, канаттуулар (каз-өрөк, кыргыз тоогу, үндүк, бөдөнө, цесарка жана төө куш) чарбасын уюштуруу;

- Студенттерге, магистранттарга, аспиранттарга жана жергиликтүү элге өз күчү менен питомниктерде өстүрүлгөн көчөттөрдү, жандыктар чарбасынан өндүрүлгөн продукцияларын сатуу аркылуу киреше табууну жана бул багытта келечекте бизнес-ишмердикти түптөөнү үйрөтүү.

Бул бизнес-инкубатор долбоорунун аткарылышы туруктуу мүнөзгө, натыйжада өзүн-өзү каржылоо жана өнүгүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп, көп жылдык мезгилди камтыйт. ОшМУнун “Фармация”, “География”, “Туризм”, “Биология”, “Экология”, “Агрардык технологиялар” ж.б. адистиктеринде билим алып жаткан студенттер, магистранттар, аспиранттар жана илим изилдөөчүлөр үчүн окуу-талаа жана өндүрүштүк практиканы уюштуруп-өткөрүүгө ыңгайлуу жана натыйжалуу база катары кызмат кылат. Жергиликтүү коомчулуктун социалдык абалын жакшыртууга өбөлгө түзөт, алардын арасында тоо экосистемасын сактоонун маанисин түшүнүүнү калыптандырат, экологиялык мобилдүүлүктү пайда кылат жана чарба жүргүзүүдө альтернатива катары жашыл экономиканын түптөлүшүнө жол ачат.

Жогорулардын негизинде жыйынтыктап айтканда, азыркы учурда Жалпак-Таш айыл аймагындагы биз тараптан демилгеленип, жергиликтүү бийлик жана калк тарабынан колдоого алынган «Курбу-Таш токой» долбоорун аткарууга биздин аракеттер аркылуу жалпысынан 3 458 000 (үч миллион төрт жүз элүү сегиз миң) сом инвестиция түз тартылды. Мындан сырткары, бул максаттарга жеке каражаттарыбыз (150 миң сом), Жалпак-Таш айыл өкмөтүнүн (450 миң сом), КР нын ӨКМ нин (250 миң сом) жалпысынан 850 000 (сегиз жүз элүү миң) сом биргелешкен каражаттары жана канчалаган адамдардын беш жыл аралыгындагы ар кандай жумуштарды аткарууга кошкон эмгектик салымдары айтсак болот.

Тилекке каршы, долбоорду аткарууга тоскоол болгон, же аны үзгүлтүккө учураткан ар кандай жагдайларды (айыл өкмөтү тарабынан кароолдук штатты туруктуу камсыз кылбай коюу, жергиликтүү айрым тургундардын каршылыгы, тосмолорду талкалоо жана уурдоо, тигилген бак-дарактарды сындыруу, жулуп салуу, малга тепселетүү, токой участогун жайыт катары пайдалануу, балык уулоого келгендер жана жолдон өткөндөр тарабынан таштандылардын ыргытылышы ж.б.) да көрдүк.

Биз буга чейинки мезгилде айыл өкмөтү, жергиликтүү коомчулук, эл аралык уюмдар менен биздин ортобузда биргеликте жасалган иштерди өнүктүрүүгө, бул үчүн түзүлгөн Меморандумдарды жетекчиликке алып, эми мындан ары тийиштүү тараптар ортосунда жаңы пландерды мерчемдөөгө, конкреттүү иштерди аткарууга келишимдерди түзүүгө, бул үчүн алдыбызда ачылып жаткан потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрдү биргелешип пайдалануу үчүн жаңы өнөктөштөрдү табабыз.

Өлкө ЖОЖ дору арасында эң биринчи болуп Ош мамлекеттик университетинде Тоо экосистемаларын сактоо жана жашыл инновациялар Борборун ачуу жөнүндөгү сунушубуз колдоого ээ болсо, ал аркылуу өлкөбүздүн түштүк аймактарындагы тоо экосистемаларын сактоо, коргоо жана өнүктүрүү ишмердиги боюнча багыттагы иш-аракеттерибизди илгерилетүүгө жаңы мүмкүнчүлүктөр ачылмак.

**ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В
ЗОЛОДОДОБЫВАЮЩЕЙ ОТРАСЛИ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ
РАЗВИТИЯ**

Алтымышбаева Лена Касымалиевна
Кыргызский государственный технический университет имени И. Раззакова
altymyshbayeva@mail.ru
ORCID: 0000-0003-0900-5476
Бишкек, Кыргызстан

Аннотация. В данной статье рассматривается государственная политика Кыргызской Республики в золотодобывающей промышленности. Актуальность исследования определяется тем, что после развала СССР, Кыргызская Республика под влиянием внутренних и внешних факторов оказалась в противоречивой ситуации длительного кризисного становления и развития национальной золотодобывающей отрасли. В связи с чем, изучение и осмысление состояния и проблем золотодобывающей отрасли является весьма актуальным. Целью данной работы является изучение вопроса разработки и реализации государственной политики Кыргызской Республики в области золотопромышленности, выявление проблем и противоречий золотодобывающей отрасли в современных условиях. Методология исследования: автором были использованы общенаучные методологические принципы историзма, объективности и системности. Результаты. Установлено, что процесс становления золотодобывающей отрасли протекал в Кыргызстане на фоне социально-политического и экономического кризиса. По результатам исследования сделан вывод, что государственная политика в области золотодобывающей промышленности Кыргызстана прошла достаточно сложный и критический период своего становления в условиях политического суверенитета. За годы независимости была проведена огромная работа по созданию нормативно-правовой базы, институционального механизма и развитию данного стратегического сектора экономики страны.

Ключевые слова: государственная политика, золотодобывающая промышленность, Кумтор, перспективы развития.

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АЛТЫН КАЗЫП КАЛУУ ТАРМАГЫНДАГЫ
МАМЛЕКЕТТИК САЯСАТЫ: МАСЕЛЕЛЕРИ ЖАНА ӨНҮГҮҮ КЕЛЕЧЕГИ**

Алтымышбаева Лена Касымалиевна
И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети
altymyshbayeva@mail.ru
ORCID: 0000-0003-0900-5476
Бишкек, Кыргызстан

Аннотация. Бул макалада Кыргыз Республикасынын алтын казуу тармагындагы мамлекеттик саясаты талкууланат. Изилдөөнүн актуалдуулугу СССР кулагандан кийин Кыргыз Республикасы ички жана тышкы факторлордун таасири астында улуттук алтын казып алуу өнөр жайынын узакка созулган кризистик калыптанышынын жана өнүгүүсүнүн карама-каршылыктуу кырдаалына туш болгондугу менен аныкталат. Ушуга

байланыштуу алтын казып алуу тармагынын абалын жана көйгөйлөрүн изилдөө жана түшүнүү абдан актуалдуу. Бул иштин максаты - Кыргыз Республикасынын алтын казып алуу тармагындагы мамлекеттик саясатын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу маселесин изилдөө, азыркы учурдагы алтын казып алуу тармагындагы көйгөйлөрдү жана карама-каршылыктарды аныктоо. Изилдөө методологиясы: автор историзмдин, объективдүүлүктүн жана ырааттуулуктун жалпы илимий методологиялык принциптерин колдонгон. Жыйынтыктар. Кыргызстанда алтын казуу тармагынын калыптануу жараяны коомдук-саясий жана экономикалык кризистин фонунда өткөнү аныкталган. Изилдөөнүн жыйынтыгында Кыргызстандын алтын казып алуу тармагындагы мамлекеттик саясаты саясий эгемендүүлүктүн шарттарында өзүнүн калыптанышынын кыйла татаал жана орчундуу мезгилин басып өтүү деген тыянак чыгарылды. Эгемендүүлүк жылдарында мыйзамдык базаны, институционалдык механизмди түзүү жана өлкө экономикасынын бул стратегиялык секторун өнүктүрүү боюнча көптөгөн иштер аткарылды.

***Ачык сөздөр:** мамлекеттик саясат, алтын казуу өнөр жайы, Кумтөр, өнүгүү келечеги.*

STATE POLICY OF THE KYRGYZ REPUBLIC IN THE GOLD MINING INDUSTRY: PROBLEMS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT

Altymyshbaeva Lena Kasymaliyeva

Kyrgyz State Technical University named after I. Razzakova

altymyshbayeva@mail.ru

ORCID: 0000-0003-0900-5476

Bishkek, Kyrgyzstan

Abstract. *This article considers the state policy of the Kyrgyz Republic in the gold mining industry. The relevance of the study is determined by the fact that after the collapse of the USSR, the Kyrgyz Republic under the influence of internal and external factors found itself in a contradictory situation of long-term crisis formation and development of the national gold mining industry. In this regard, the study and comprehension of the state and problems of the gold mining industry is very relevant. The purpose of this work is to study the development and implementation of state policy of the Kyrgyz Republic in the field of gold industry, identifying problems and contradictions of the gold mining industry in modern conditions. Research methodology: the author used general scientific methodological principles of historicism, objectivity and systematicity. Results. It was established that the process of formation of the gold mining industry took place in Kyrgyzstan against the background of socio-political and economic crisis. According to the results of the study it was concluded that the state policy in the field of gold mining industry of Kyrgyzstan passed a rather difficult and critical period of its formation in the conditions of political sovereignty. During the years of independence, a huge work has been done to create a legal framework, institutional mechanism and development of this strategic sector of the country's economy.*

Keywords: *government policy, gold mining industry, Kumtor, development prospects.*

Введение. Актуальность исследования определяется тем, что золотодобывающая отрасль является одной из ключевых и перспективных направлений экономики Кыргызской Республики. За последние 30 лет независимости, в Кыргызстане произошли существенные изменения в политической, социально-экономической и культурной жизнедеятельности общества. После распада Советского Союза, а вместе с ним и системы административно-государственного планирования, в постсоветских странах, в том числе и в суверенном Кыргызстане сложились условия для создания и развития национальных золотодобывающих предприятий с привлечением иностранных инвестиций. Одним из актуальных вопросов современной исторической науки, который требует изучения и осмысления, является вопрос становления и развития государственной золотопромышленной политики Кыргызской Республики.

Как известно, самым крупным инвестиционным горнодобывающим проектом в Кыргызстане в условиях независимости стало золоторудное месторождение Кумтор с запасами около более 300 т. металла и производительностью более 650 тыс. унций золота в год. Данное золоторудное месторождение было введено в эксплуатацию в рамках Генерального соглашения по созданию проекта «Кумторзолото», подписанного 4 декабря 1992 года между Правительством Кыргызской Республики и канадской корпорацией «Камеко».

С 1990-х годов вокруг месторождения «Кумтор» не утихают споры и конфликты, для разрешения которых неоднократно создавались парламентские и правительственные комиссии. Долгие годы в стране велись политические дискуссии о будущем месторождения, оппозиционные политики часто требовали национализировать рудник Кумтор.

Безусловно, что в становление государственной золотопромышленной политики в первые годы независимости значительный вклад внес государственный и политический деятель Кыргызской Республики **Насирдин Исанов**. Современники Н. Исанова помнят его как профессионального, беспристрастного и принципиального руководителя, который ставил интересы государства выше собственных. При нем экономика страны получила новый виток развития, а главное, она наконец перешла на рыночные отношения. Будучи первым премьер-министром суверенного Кыргызстана, Н. Исанов выступал против заключения договора с канадскими предпринимателями по проекту «Кумтор» [Исабеков К., 2012, с. 8]. В ноябре 1991 года Насирдин Исанов трагически погиб в автокатастрофе. Легковой автомобиль, в котором он находился, столкнулся с грузовиком на автодороге Джалал-Абад - Ош. В машине были еще четыре человека, но никто из них серьезно не пострадал. Странные обстоятельства гибели политика породили множество вопросов, связанных с компанией «Сиабеко», учрежденной канадским гражданином, международным «аферистом» Б. Бирштейном. В средствах массовой информации много пишут о том, что Насирдин Исанов никогда не был замешан в коррупции и стал первой жертвой масштабной коррупции вокруг месторождения «Кумтор» [7; 10; 14].

Материалы и методы. Источниковой базой статьи в основном послужили официальные документы государственных органов, обзорные аналитические исследования, материалы периодической печати, а также отчетная документация, размещенная на официальных сайтах государственных органов Кыргызской Республики. Методологическую основу исследования составили общенаучные и специальные методы

исторической науки: принцип историзма, объективности системности, которые определяют сущностную сторону исторического познания.

Результаты. Становление самостоятельной государственной политики в области золотодобывающей отрасли в условиях постсоветского развития связано с социально-экономическими преобразованиями, проводившимися в Кыргызской Республике в 1990-е годы. После распада СССР, золотодобывающая промышленность республики, как и экономика в целом, переживала не самые лучшие времена в своем историческом развитии. В то же время, несмотря на трудности переходного периода, в Кыргызстане за период независимости сделано немало в формировании государственной политики, направленной на развитие горнодобывающей отрасли и создание горного законодательства.

Процесс разработки нормативно-правовой базы для горнодобывающей отрасли происходил поэтапно и отразил изменения, происходящие в Кыргызстане в условиях перехода к рыночной экономике. Первые значимые попытки по выработке государственной политики в сфере горнодобывающей промышленности начали предприниматься в середине 1990-х годов. Началом формирования горного законодательства суверенного Кыргызстана можно определить 1992 год, когда в числе первых законов был принят Закон Кыргызской Республики «О недрах». Действующий Закон Кыргызской Республики «О недрах» был принят в 2018 году. К настоящему времени деятельность предприятий золотодобывающей отрасли регулируется рядом нормативных правовых документов, ключевыми из которых являются Законы Кыргызской Республики: «О недрах», «О соглашениях о разделе продукции при недропользовании» и другие соответствующие нормативные правовые акты, «Об охране окружающей среды», «Об экологической экспертизе», Налоговый кодекс, Земельный кодекс, Водный кодекс и др.

С периода обретения суверенитета в Кыргызстане неоднократно осуществлялись попытки Правительства Кыргызской Республике дать толчок развитию золотодобывающей промышленности в рамках различных стратегических документов отраслевого уровня. Учитывая перспективную роль золотодобывающей отрасли в экономике Кыргызстана, после обретения суверенитета был взят курс на развитие золотодобывающей промышленности. В 1994 году была подготовлена и утверждена государственная программа «Золото Кыргызстана», содержащая план развития золотодобывающей отрасли на ближайшие годы.

Следует отметить, что в последние годы, в процессе разработки основных стратегических документов по устойчивому развитию Кыргызской Республики также учитывались и включались вопросы развития золотодобывающей промышленности как приоритетного направления горнодобывающей отрасли страны. В Национальной стратегии развития Кыргызской Республики на 2018-2040 годы, утвержденной Указом Президента Кыргызской Республики от 31 октября 2018 года УП № 221, определено, что разработка полезных ископаемых должна обеспечить формирование финансовых ресурсов для развития экономики республики [1].

Приоритетность вопросов развития золотодобывающей промышленности также отражены в Национальной программе развития Кыргызской Республики до 2026 года, Указ Президента КР от 12 октября 2021 года УП № 435. Как сказано в данной Национальной программе, «развитие горной добычи должно быть сконцентрировано на эффективном освоении месторождений при условии соблюдения требований законодательства по охране окружающей среды. Необходимо обеспечить совершенствование механизма

лицензирования деятельности, контроля за деятельностью и экологической реабилитацией нарушенных территорий, оптимизацию отношений недропользователей с бюджетом, местными сообществами, заинтересованными сторонами в области защиты окружающей среды» [2].

Ключевым направлением государственной горнодобывающей политики стало создание благоприятного инвестиционного климата для действующих и потенциальных инвесторов. Основные принципы государственной инвестиционной политики, направленные на улучшение инвестиционного климата в республике и стимулирование привлечения отечественных и иностранных капиталовложений, устанавливаются Законом «Об инвестициях в Кыргызской Республике» (2003), который также регламентирует отношения между государством и инвестором. Законодательством предусмотрено невмешательство государства в экономическую деятельность инвесторов, признание их интересов за исключением случаев, предусмотренных правовыми актами. При этом должностные лица Кыргызской Республики, не соблюдающие требования, несут ответственность в соответствии с законодательством.

К настоящему времени в Кыргызстане создана относительно либеральная законодательная база в отношении защиты прав иностранных инвесторов. Уровень поступления инвестиций в горнодобывающую промышленность в период с 2010 по 2016 годы составила 359,9 млн. долларов. Следует также отметить, что в 2013 году Кыргызстан стал обладателем премии «Горнодобывающая страна года» на международной Гонконгской конференции «Mines and money 2013». Кыргызстан удостоился данной награды за реформы в горнодобывающей отрасли, улучшение инвестиционной привлекательности страны и легкость ведения бизнеса. На премию «Горнодобывающая страна года» были также номинированы Папуа Новая Гвинея, Мьянма и Австралия [11].

Однако, несмотря на создание нормативно-правовой базы и институциональных механизмов развития золотодобывающей промышленности, существует ряд проблем, препятствующих реализации государственной политики в более активном и масштабном развитии геологоразведочных и золотодобывающих проектов в Кыргызстане. В первую очередь к ним относятся: коррупция, противодействие населения, политизированность [Условия ведения бизнеса, 2011, с. 7].

Одним из негативных факторов, препятствующих развитию горнодобывающей промышленности, стала коррупция в системе государственного управления в горнодобывающем секторе. В связи с этим в процессе реализации государственной политики в области золотодобывающей отрасли Кыргызстана значительное внимание уделялась антикоррупционным мероприятиям. Принятая в сентябре 2020 года Государственная стратегия по противодействию коррупции и ликвидации ее причин в Кыргызской Республике на 2021-2024 годы (Указ Президента КР от 25 сентября 2020 года № 180) и дальнейшие шаги по ее реализации позволили государству и обществу нанести серьезный удар по коррупции и в горнодобывающей промышленности.

Основным индикатором успешности реализации антикоррупционной политики является повышение прозрачности деятельности золотодобывающих предприятий. Одним из наиболее успешных примеров внедрения антикоррупционных мер в золотодобывающей отрасли стало обеспечение прозрачности выдачи лицензий. Так, в 2016 году на электронном сайте Государственного агентства геологии и минеральных ресурсов при Правительстве Кыргызской Республики была запущена «Интерактивная карта месторождений»

[Недропользование...], которая значительно снижает возможность манипуляций и незаконных вознаграждений за доступ к базе данных. В результате внедрения данного проекта исключены прямые переговоры и усовершенствована процедура проведения аукционов для недропользователей.

Несмотря на неоднократные попытки Правительства Кыргызской Республики по реализации поставленных задач в рамках принятых различных государственных программ и концепций, направленных на реформирование горнодобывающей отрасли на протяжении последних нескольких лет, на современном этапе остались неразрешенными ряд вопросов, связанных с низкой эффективностью отрасли при сравнительно высоком минерально-сырьевом потенциале республики. Проблемы отрасли были обусловлены влиянием следующих негативных факторов: политическая, экономическая и социальная нестабильность, несовершенное горное законодательство, высокий уровень коррупции, повсеместное противодействие со стороны местного населения, создающее препятствия в успешной работе горнодобывающим компаниям и др.

С 2020 года начинается качественно новый этап в развитии государственной политики в сфере золотодобывающей отрасли Кыргызстана. С приходом к власти С.Н. Жапарова в качестве нового президента Кыргызской Республики начинается серьезный пересмотр подходов и методов государственной политики в области золотодобывающей отрасли. Намечились существенные изменения в политической и социально-экономической жизни республики, которые также отразились на проведении ряда значительных реформ в управлении горнодобывающей отраслью, направленных на создание целостной системы горного законодательства, либерализация условий для развития горнодобывающего бизнеса, снижение контрольных функций государства путем замены административного контроля более действенными рыночными регуляторами.

Необходимость проведения кардинальных реформ в геологической и горнодобывающей отрасли была отмечена в Указе Президента Кыргызской Республики от 29 января 2021 года УП № 5 «О вопросах реформирования горнодобывающей отрасли Кыргызской Республики» [3]. В целях повышения производительности горнодобывающей промышленности, создания прозрачной системы правового регулирования, раскрытия ее потенциала, обеспечения безопасности населения и минимизации нагрузки на окружающую среду, а также создания благоприятного инвестиционного климата и расширения возможностей для дальнейшего экономического роста Кыргызской Республики было рекомендовано Правительству КР принять меры по реализации Указа. Распоряжением Премьер-министра Кыргызской Республики (от 30 апреля 2021 года № 491) утвержден План мероприятий по реализации данного Указа Президента Кыргызской Республики.

Как известно, долгие годы в стране велись политические дискуссии о будущем месторождения, оппозиционные политики часто требовали национализировать золотой рудник Кумтор. За все годы реализации проекта «Кумтор» было заключено несколько соглашений: 1) Соглашения 1992-1994 годов; 2) Соглашения 2003-2004 годов; 3) Соглашения 2009 года; 4) Соглашения 2017 года. Соглашения между Кыргызстаном и канадскими инвесторами по проекту «Кумтор» менялись несколько раз и являлись важными для Кыргызстана. Но каждое из них вызывало множество проблем для обеих сторон [Алтымышбаева, 2022].

После октябрьских событий 2020 года вновь стал вопрос о национализации Кумтора и денонсации соглашений с компанией «Центерра Голд Инк.». Постановлением Жогорку Кенеша Кыргызской Республики от 17 февраля 2021 года была создана временная депутатская комиссия по изучению деятельности золотодобывающей компании «Кумтор». Позже ее статус был изменен на государственную, а 17 мая 2021 года Жогорку Кенеш принял Постановление о продлении сроков работы комиссии еще на 3 месяца.

6 мая 2021 года Жогорку Кенеш Кыргызской Республики одобрил законопроект, позволяющий введение внешнего управления на руднике. 17 мая 2021 года Жогорку Кенеш Кыргызской Республики принял постановление о введении на объекте временного внешнего управления в связи с «безответственными действиями» компании «Центерра Голд Инк.». Это решение парламента было основано на выводах государственной комиссии и принятом в начале мая законе, который позволяет правительству брать «Кумтор» под внешнее управление в случае нарушения экологических требований.

Важным шагом в процессе реализации государственной политики в области золотодобывающей отрасли Кыргызстана становятся антикоррупционные мероприятия. Так, в мае 2021 года Генеральная прокуратура Кыргызской Республики, изучив материалы государственной комиссии по проверке деятельности «Кумтор голд компани», возбудила уголовное дело по факту коррупции при заключении соглашений о разработке золоторудного месторождения Кумтор. В сообщении Генеральной прокуратуры Кыргызской Республики отмечается, что «с 1992 по 2019 годы, отдельные высокопоставленные и другие должностные лица уполномоченных государственных органов, и руководство ОАО «Кыргызалтын», создав противоправную и устойчивую связь с представителями канадских компаний Cameco и Centerra Gold Inc., а также ЗАО «Кумтор оперейтинг компани» и ЗАО «Кумтор голд компани», в целях незаконного получения материальных и других благ заключили несколько заведомо невыгодных для Кыргызстана соглашений о разработке рудника. В результате государству был нанесен многомиллиардный материальный ущерб, а окружающей среде - непоправимый урон, что в свою очередь создало угрозу государственной безопасности» [Коррупция при заключении...].

4 апреля 2022 года президент Кыргызской Республики Садыр Жапаров анонсировал телевыступление с важным обращением к народу Кыргызстана. Во время обращения он сообщил, что кабмин и «Центерра Голд» подписали большое и долгожданное соглашение, разрешающее все споры по месторождению. Ответственность за все, что творится на месторождении, прибыль от его разработок, экологические риски и проблемы полностью легли на Кыргызстан.

29 июля 2022 года Кыргызская Республика объявила об окончательном завершении процесса передачи «Кумтора». По данным Министерства юстиции Кыргызской Республики, 29 июля 2022 года, в посольстве Кыргызской Республики в Великобритании состоялась процедура обмена документов, подтверждающих процесс перехода золоторудного месторождения «Кумтор» в собственность Кыргызстана. На территории посольства Кыргызстана в присутствии международных юридических представителей сторон и эскроу агента Чрезвычайному и полномочному послу Кыргызской Республики в Великобритании Улану Джусупову был передан полный пакет юридических документов, включая все необходимые передаточные акты, доверенности и свидетельства для оформления полного перехода прав собственности на 100% акций компаний «Кумтор Голд

Компани» и «Кумтор Оперейтинг Компани» в пользу ОАО «Кыргызалтын». Президент Кыргызской Республики Садыр Жапаров дал оперативные поручения Кабинету Министров Кыргызской Республики обеспечить эффективную разработку национального достояния республики - месторождения «Кумтор» во благо народа Кыргызстана с соблюдением всех требований национального законодательства (экологических, налоговых, корпоративных, трудовых и т.д.) и международных стандартов [12].

В тот же день (29 июля 2022 года) были произведены все предусмотренные Соглашением финансовые выплаты в пользу Кыргызской Республики. Достигнутое соглашение содержит, кроме всего прочего, следующие пункты [12]:

- 1) *Месторождение «Кумтор» полностью переходит в собственность республики. При этом за Кыргызстаном признается право собственности на золото, произведенное на руднике с 15 мая 2021 года.*
- 2) *«Центерра» выплачивает дивиденды в размере около 11 млн долларов США, также согласована единовременная выплата компанией «Центерра» кыргызской стороне в размере 50 млн долларов США.*
- 3) *Кыргызстану переходит управление над Рекультивационным фондом по руднику «Кумтор» - объемом около 53 млн долларов США. Эта сумма также будет перечислена на спецсчет в одном из кыргызских банков.*
- 4) *Компания «Центерра» также прекращает все судебные процессы, инициированные против кыргызской стороны: в США (прекращено 27 июля), Швеции и Канаде (28 июля направлены письма по отзыву исковых претензий).*

Кроме Кумтора, в Кыргызстане есть несколько крупных месторождений золота. По данным Министерства энергетики и промышленности КР, по состоянию на 1 января 2020 года, имелись 13 крупных месторождений золота. Объемы запасов каждого из них превышают 100 тонн драгоценного металла. За период с 2013 по 2018 годы была начата реализация таких национальных инвестиционных проектов, как Джеруй, Талды-Булак Левобережный, Талды-Булак, Бозымчак, Иштамберды, Куру-Тегерек, Тереккан, Чааратская группа. На данный момент в Кыргызстане 14 горных предприятий разрабатывают 9 коренных месторождений золота – Кумтор, Макмал, Солтон-Сары, Джеруй, Тереккан, Иштамберды, Джамгыр, Караказык и Талды-Булак Левобережный. Добыча золота из россыпей проводится на месторождениях: Сулу-Тегерек, Каратюбе Бузук, Баймак, Иштамберды, Чанач Джалал-Абадской области, Кумбельсу и Кынды Нарынской области, Токойлуу и Карабулак Чуйской области. В Кыргызстане за период 2019-2021 годов было добыто 75,5 т золота, включая 59 т в виде сплава Доре и 16,5 т в концентратах, среднем 25 т. в год [<https://www.geology.kg>].

В настоящее время высшее руководство Кыргызстана пытается решать создавшиеся проблемы, связанных с деятельностью национализированного золоторудного месторождения «Кумтор». На сегодняшний день перед Кыргызской Республикой остро стоит проблема развития золотодобывающей отрасли промышленности, рационального использования природных ресурсов и соблюдения правил и требований безопасности в золотодобывающей промышленности, решением которых является строгое соблюдение всего законодательства Кыргызской Республики.

Результаты нашего исследования показывают, что в целом, основными препятствиями для эффективной реализации принятых законов и стратегий является бессистемность проводимых реформ в золотодобывающем секторе и отсутствие

самостоятельного уполномоченного государственного органа, реализующего государственную политику в области геологии и недропользования в Кыргызской Республике. Особенно проблематичным является непоследовательная государственная политика в сфере недропользования. По мнению экспертного сообщества, за последние несколько лет в отрасли накопилось множество системных проблем, которые не решались долгое время и требуют незамедлительного решения. Так, А.Сыдыков, глава Международного делового совета, отмечает, что «компании не знают, чего им ждать от законодательства. К примеру, уже год идет обсуждение Горного кодекса, но до сих пор не ясно, каким он будет, когда будет принят и на каких условиях. Иногда некоторые нормы противоречат друг другу. Много вопросов по статусу уполномоченного госоргана. Сейчас статус Госгеологии, регулятора горнодобывающей отрасли, которая дает около 20% бюджета страны, спустили до уровня департамента при Министерстве природных ресурсов» [15].

Исторический анализ становления и реформирования системы государственного управления в горнодобывающем секторе Кыргызской Республики показывает, что данный процесс был сложным и противоречивым. Государственный орган недропользования претерпел неоднократные структурные преобразования, которые касались как понижения его статуса, так и изменения функций. С 2016 года уполномоченным государственным органом по реализации государственной политики по недропользованию в Кыргызской Республике являлся Государственный комитет промышленности, энергетики и недропользования Кыргызской Республики, однако в 2021 году он был реорганизован. Постановлением Кабинета Министров Кыргызской Республики от 24 декабря 2021 года № 338 «О вопросах подведомственных подразделений Министерства природных ресурсов, экологии и технического надзора Кыргызской Республики» был создан Департамент геологии и недропользования при Министерстве природных ресурсов, экологии и технического надзора Кыргызской Республики, ставший правопреемником Государственного агентства геологии и недропользования при Министерстве энергетики и промышленности Кыргызской Республики.

Современное состояние и существующие проблемы в горнодобывающей отрасли вызвали необходимость разработки комплексной стратегии развития горнодобывающей промышленности. Следует отметить, что до 2014 года концептуальных стратегических документов, определяющих развитие горнодобывающей отрасли (в том числе и золоторудной промышленности) на долгосрочный период в Кыргызской Республике, практически не создавалось. В 2014 году был опубликован проект «Среднесрочной и долгосрочной стратегии развития горнодобывающей промышленности Кыргызской Республики». Данная Стратегия была подготовлена по заказу Министерства экономики Кыргызской Республики консорциумом экспертов («Консорциум») при администрировании Кыргызской Горной Ассоциации. В Стратегии были определены основные направления развития горнодобывающей промышленности Кыргызстана до 2052 года в условиях обострения конкуренции на международных рынках минерального сырья, сервисных услуг в области геологоразведочного производства и освоения месторождений полезных ископаемых. В частности, в развитии золотодобывающей отрасли Кыргызской Республики прогнозировался три этапа: 1) Инвестиционный (2015-2018 гг.); 2) Этап стабильно высоких доходов от производства золота (2018-2023 гг.); 3) Компенсационный этап при снижении и сворачивании производства золота (2024-2035 гг.). В соответствии с

прогноznными данными, приведенными в указанной Стратегии, горнодобывающая отрасль может оказать сильное влияние на долгосрочное устойчивое развитие страны. Для минимизации рисков в устойчивом развитии горнодобывающей промышленности необходимым условием успешной реализации данного стратегического документа является создание такой политической среды, где исключается политическое вмешательство в административную и техническую работу регулирующих органов [4]. 20 февраля 2015 г. после рассмотрения на заседании Правительства Кыргызской Республики указанный проект был утвержден. Однако, несмотря на одобрение правительством, в последующем о стратегии перестали упоминать на государственном уровне и в СМИ.

В декабре 2022 года Министерство природных ресурсов, экологии и технического надзора Кыргызской Республики вынес на общественное обсуждение проект Концепции развития геологической и горнорудной отрасли Кыргызской Республики на 2023-2035 годы, где были обозначены цели и основные задачи горнодобывающей отрасли на ближайшую перспективу. Проект постановления Кабинета Министров Кыргызской Республики «Об утверждении Концепции развития геологической и горнорудной отрасли Кыргызской Республики на 2023-2035 годы» и проект Концепции развития геологической и горнорудной отрасли Кыргызской Республики на 2023-2035 годы были размещены на официальном сайте Кабинета Министров Кыргызской Республики для общественного обсуждения [URL: <https://www.gov.kg/ru/npa/s/4298#>].

Целью данной Концепции является создание стабильной инвестиционной среды в геологической и горнодобывающей отрасли, повышение качества поиска, оценки, разведки, добычи и переработки полезных ископаемых, за счет внедрения и поддержки экологически безопасных, передовых технологий, техники и инноваций, производства продукции с высокой добавленной стоимостью, укрепление и повышение конкурентоспособности страны на международном рынке. В Концепции качестве первоочередных задач в золотодобывающей отрасли были выдвинуты: 1) проведение геологоразведочных работ в пределах Кумторской рудной для наращивания запасов золота и продления срока жизни рудника; 2) интенсификация процесса запуска новых золотых объектов; 3) активизация геолого-поисковых работ в пределах перспективных золоторудных зон [9]. Как предполагается, Концепция развития геологической и горнорудной отрасли Кыргызской Республики на 2023-2035 годы будет реализована через принятие и реализацию среднесрочных и долгосрочных государственных программ, направленных на развитие геологической и горнодобывающей отрасли

Заключение. Подводя итоги, следует отметить, что государственная политика в области золотодобывающей промышленности Кыргызстана прошла достаточно сложный и критический период своего становления в условиях политического суверенитета. За годы независимости была проведена огромная работа по созданию нормативно-правовой базы, институционального механизма и развитию данного стратегического сектора экономики страны.

Безусловно, золотодобывающая отрасль горнодобывающей промышленности Кыргызской Республики определяет сейчас и долго еще будет определять ее экономическую основу. В целях реализации поставленных задач Национальной программой развития Кыргызской Республики до 2026 года в сфере развития горной добычи, важным шагом в развитии золотодобывающей промышленности в ближайшей перспективе должно стать принятие Горного кодекса, формирование самостоятельного

уполномоченного госоргана управления горнодобывающей отраслью, реализация крупных проектов по разработке месторождений полезных ископаемых; реализация цифрового решения по обеспечению рационального, прозрачного использования финансовых средств, поступающих от горнодобывающей отрасли.

Таким образом, главным приоритетом для государственной политики Кыргызской Республики в сфере развития золотодобывающей отрасли в условиях качественно новой политической ситуации становится дальнейшая модернизация системы государственного управления золотодобывающей отраслью, в число первоочередных задач которой входят: создание благоприятных условий в области горного законодательства и государственного регулирования; четкое определение и разделение функций государственных органов, управляющих золотодобывающей промышленностью, создание благоприятного инвестиционного климата для действующих и потенциальных инвесторов.

Литературы

1. Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на 2018-2040 годы (Указ Президента КР от 31 октября 2018 года №221). URL: <https://www.gov.kg/ru/programs/8>
2. Национальная программа развития Кыргызской Республики до 2026 года (к Указу Президента КР от 12 октября 2021 года №435). URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/430700?cl=ru-ru>
3. Указ Президента Кыргызской Республики от 29 января 2021 года УП № 5 «О вопросах реформирования горнодобывающей отрасли Кыргызской Республики». URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/430340/10?mode=tekst>
4. Среднесрочная и долгосрочная стратегия развития горнодобывающей промышленности Кыргызской Республики (2014). Бишкек
5. Алтымышбаева, Л.К. (2022). История развития золоторудного месторождения «Кумтор»: проблемы и противоречия. Бюллетень науки и практики, Т. 8. № 6. сс. 116-125. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/79/13>
6. Был главным соперником Акаева — о трагически погибшем премьер-министре Кыргызстана. URL: <https://ru.sputnik.kg/20181107/isanov-fakty-gibel-dtp-1041900822.html> (дата обращения: 10.08.2023).
7. Ибраимов О. Роковое золото Кыргызстана. URL: <https://rus.azattyk.org/a/27511348.html> (дата обращения: 10.08.2023).
8. Исабеков, К. (2012). Золотая мафия в Кумтор. Бишкек
9. Концепция развития геологической и горнодобывающей отрасли Кыргызской Республики на 2023-2035 годы. Проект. URL: <https://www.geology.kg/> (дата обращения: 01.07.2023)
10. Коррупция при заключении соглашений по Кумтору - Генпрокуратура завела дело. URL: <https://ru.sputnik.kg/20210521/kyrgyzstan-genprokuratura-kumtor-delo-1052567035.html>
11. Кыргызстан наградили премией «Горнодобывающая страна года» URL: https://www.vb.kg/doc/221168_kyrgyzstan_nagradili_premiev_gornodobyvaushaia_strana_goda.html
12. Министерство юстиции Кыргызской Республики. Кыргызская Республика объявляет об окончательном завершении процесса передачи «Кумтора». URL: <http://minjust.gov.kg/ru/news/view/id/3286/> (дата обращения: 10.08.2023)

13. Недропользование: новости отрасли и законодательства (2016). Kalikova & Associates. URL: http://www.k-a.kg/sites/default/files/ilu_min_0416_rus.pdf
14. Смерть отца до сих пор покрыта тайной — интервью с сыном Насирдина Исанова. URL: <https://ru.sputnik.kg/20210908/intervyu-synom-nasirdina-isanova-1053826944.html> (дата обращения: 10.08.2023)
15. Сыдыков, А. Бизнес-сообщество обеспокоено будущим горнодобывающей отрасли. URL: https://www.abc.kg/ru/analysis/articles/5990_biznessoobschestvo_obespokoeno_buduschim_gornodobyvayuschei_otrasli
16. Условия ведения горного бизнеса в Кыргызстане и тенденции их изменения за прошедший год (2011). Бишкек.

**ВНЕДРЕНИЕ ТРАНСДИСЦИПЛИНАРНЫХ ПОДХОДОВ И ФОРМИРОВАНИЕ
ПАРТНЕРСКИХ ОТНОШЕНИЙ ДЛЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ
(СОЗДАНИЯ МОДЕЛИ НА ПРИМЕРЕ Г. ОШ И ОШСКОЙ ОБЛАСТИ)**

*Жумабаева Таасилкан Токтомаматовна, д.б.н., профессор
член-корреспондент НАН КР,
zhumol@oshsu.kg,
ORCID 0000-0001-8837-9702
Каримова Д, магистр
Ош государственный университет
Ош, Кыргызстан*

Аннотация. В данной работе мы приводим исследования проведенного социологического опроса горожан по вопросам, составленным согласно индикаторам и показателям УР города. Главная цель стратегического планирования города, айыл өкмөтү это - обеспечение социально-экономического развития с целью реализации НСУР, - создания достойного качества жизни населения. Нами определены основные целевые индикаторы социально-экономического развития. Разработаны основные показатели устойчивого развития (УР), с целью объединения заинтересованных партнеров в развитии УР общества и активизировать их деятельность по рациональному использованию природных ресурсов по г. Ош.

Ключевые слова: рациональное использование природных ресурсов, трансдисциплинарный подход, целевые индикаторы, экология, биоразнообразие, экономика, социология, партнеры, модель, индекс человеческого развития

Ключевые слова: рациональное использование природных ресурсов, трансдисциплинарный подход, целевые индикаторы, экология, биоразнообразие, экономика, социология, партнеры, модель, индекс человеческого развития.

**INTRODUCTION OF TRANSDISCIPLINARY APPROACHES AND FORMATION OF
PARTNERSHIPS FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT (CREATING A MODEL
BASED ON THE EXAMPLE OF OSH AND THE OSH REGION)**

*Zhumabayeva Taasilkan Toktomamatovna, Doctor of Biological Sciences, Professor
Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic,
zhumol@oshsu.kg,
ORCID 0000-0001-8837-9702
Karimova D, Master
Osh State University
Osh, Kyrgyzstan*

Annotation. In this paper, we present studies of the conducted sociological survey of citizens on issues compiled according to the indicators and indicators of the UR of the city. The main goal of the strategic planning of the city, aiyl okmotu, is to ensure socio-economic development in order to implement the NSUR, to create a decent quality of life for the population. We have identified the main target indicators of socio-economic development. The main indicators of sustainable development (SD) have been developed in order to unite interested partners in the development of SD society and to activate their activities for the rational use of natural resources in Osh.

Keywords: rational use of natural resources, transdisciplinary approach, target indicators, ecology, biodiversity, economics, sociology, partners, model, human development index

Введение. В 1984 г. по инициативе Генерального секретаря ООН была создана Международная комиссия по окружающей среде и развитию. Комиссию возглавила премьер-министр Норвегии Гру Харлем Брундтланд. В 1987 г. Комиссия представила Доклад «Наше общее будущее», где впервые прозвучал термин «устойчивое развитие». Именно этот Доклад стал главной опорой в будущем в разработке концепции устойчивого развития [1-3].

В XX веке понятие «устойчивое развития» возникло как результат быстрых глобальных изменений от прямого столкновения биосферы и человечества в результате которого восстановления ресурсов и их возрождения (флору и фауну, почву, воздух, воду) практически нарушилось.

Социальная сторона устойчивого развития направлена на сохранение стабильности социальных и культурных систем и на сокращение конфликтов между людьми. Таким образом устойчивое развития общества должна обеспечивать справедливое разделение благ т.е качественную жизнь.

Стратегической целью развития КР в среднесрочной перспективе является повышение благосостояния населения и снижение уровня бедности на основе динамичного и экономического роста и устойчивого развития общества. В числе приоритетных задач УР в КР социально-экономического развития, решение которых обеспечивает достижение данной цели, определены:

- рациональное использование природных ресурсов;
- повышение уровня и качества жизни населения...

Здесь недостаточно одних усилий экологов, их понимания проблемы. Необходимы меры по привлечению всего населения, созданию системы его обучения, которая способствовала бы формированию разумных и сознательных методов изменения условий жизни людей и созданию среды для более продуманных принципов потребления. «Национальной стратегии устойчивого развития Кыргызской Республики (НСУР КР) на период 2017-2017(2030, 2040) годы» будущее страны, обозначает главные направления и приоритеты деятельности, которые должны быть неизменны, несмотря на бесконечные смены правительства. «Кыргызстан в долгосрочной перспективе - сильное и независимое государство, входящее в число развитых стран, комфортное для жизни людей, с обеспечением защиты их прав, свобод и безопасности, многоязычной и доброжелательной внутренней средой, соблюдением законности, высоким уровнем образования, здоровой окружающей средой, общественной стабильностью, международным имиджем благополучной страны, устойчивым ростом экономики и высокой привлекательностью для инвесторов» (НСУР КР).

Ни одна отдельно взятая наука не в состоянии решить все задачи охраны природы – рационального использования природных ресурсов. Исходя из этого мы впервые объединили ученых (экологов-биологов, экономистов, социологов и медиков) университета и партнеров - разных специалистов в том числе и предпринимателей к комплексному изучению природы и в решении вопросов охраны природы и рационального использования природных ресурсов. По мере того как будут объединяться лидеры разных социальных групп и претворять в жизнь свои намерения, преодолевая инерцию общества, на смену конфронтации будет приходить содружество.

Во-первых, три блока разделов (экономика, социальное развитие и экологические аспекты) тесно взаимосвязаны с компонентами модели устойчивого развития. Переход к

устойчивому развитию осуществляется через взаимосвязь и взаимное влияние экономических, социальных и экологических процессов.

В сельском хозяйстве одним из перспективных приоритетов выдвигается органическое сельское хозяйство и производство экологически чистой продукции, а в обрабатывающей промышленности через политику мер по постепенному переходу на ресурсосберегающие технологии [4-6, 9-12].

Текущее положение г. Ош характеризуется повышенной остротой эколого-социально-экономических проблем и острым дефицитом финансовых и человеческих ресурсов, требуемых для кратного повышения уровня жизни, необходимого для прекращения оттока населения, особенно работоспособной молодежи [14].

Исходя из выше перечисленного, мы собираемся впервые внедрить междисциплинарный подход и объединить заинтересованных партнеров для исследования рационального использования природных ресурсов и устойчивого развития в г.Ош. Создание устойчивой рабочей площадки в сфере УР, создании модели устойчивого развития города Ош, с учетом рационального использования природных ресурсов и других показателей, целевых индикаторов и обеспечение роста уровня и качества жизни населения,

Таким образом целью исследования явилось разработка основных видов работ по сохранению биоразнообразия, по рациональному использованию природных ресурсов и устойчивого развития (УР) в обществе и активизировать деятельность сообществ по рациональному использованию природных ресурсов.

Мы впервые делаем попытку применения междисциплинарного подхода к исследованию устойчивое развития региона, и к использованию биотехнологических методов для переработки природных отходов (животного и растительного происхождения) и попробуем создать экспериментальную и теоретическую модели устойчивого развития г. Ош. Результаты работы должны служить основой для УР развития регионов.

В работе были использованы эмпирические-классические методы; Системный подход, моделирование, прогнозирование, мониторинг, ГИС, Социологический опрос, Сравнительный анализ. Мы проводили исследования, по отдельным аспектам устойчивого развития, разделяя их в подтемы: 1. социальные аспекты УР; 2. экономические аспекты УР; 3. экологических аспектов устойчивого развития;

В данной работе мы приводим данные по первой подтеме исследования и результаты проведенного социологического опроса горожан по вопросам, составленным согласно индикаторам и показателям УР города.

Результаты исследования и их обсуждения. Социальные аспекты УР рассматривают вопросов, связанных с человеческим развитием. В политике перехода к устойчивому развитию, преодоления бедности будет одним из основных направлений. Поэтому политика сокращения уровня бедности будет тесно связана с мерами по обеспечению экономического роста и сохранению окружающей среды [4,9,10,14].

По итогам 2017 года 25,4% населения страны живет в абсолютной бедности и за период с 2008 года уровень бедности возрос на 5,3%. При этом, показатель глубины бедности остался практически на том же уровне и составил 7,7 %.

Известны, что основная часть бедного населения проживает в сельской местности, так, если за чертой бедности в 2017 году проживали 2 050 тыс. человек в целом по стране, то из них 60 % являлись жителями села. Средством к существованию бедных семей в

сельской местности в основном являются природные ресурсы и окружающей среды. Уровень бедности в высокогорных районах республики превышает аналогичный показатель для равнинных районов (33,3 % относительно 25,4 %).

Из общей численности детей в возрасте 0-17 лет, 44,6 % проживали в условиях бедности, из них 5,6 % оказались в категории крайне бедных. Уровень детской бедности в сельской местности составил 47,6 %, что на 8,9 процентного пункта выше, чем в городских поселениях. Доля детей, проживающих в бедных домохозяйствах, превышает общий уровень бедности. Эту ситуацию объясняет коэффициент иждивенчества, который выше в бедных домохозяйствах, и большое влияние на его значение оказывает число детей в возрасте 0-17 лет. Так, если на одно небедное домохозяйство в среднем приходится 1,9 ребенка, то в бедных домохозяйствах этот показатель достигает 2,7 ребенка.

Результаты. Преодоление бедности напрямую связано с вопросами качества жизни населения. Одним из актуальных вопросов качества жизни является сбалансированное по качественному и количественному составу питание. Анализ уровня потребления основных продуктов питания на душу населения за период с 2000 года по 2017 год выявил ухудшение качества питания населения. Переход к устойчивому развитию предполагает не только оценку влияния факторов окружающей среды на население, но и влияние человека на окружающую среду. Недостаточная доступность коммунальных услуг приводит к усилению негативного воздействия человека на окружающую среду на бытовом уровне.

В начале для проведения анкетирования нами были составлены вопросы (анкета для респондентов) с учетом индексов и показателей УР принимая во внимание социальные аспекты рационального использования природных ресурсов и устойчивого развития.

В таблице 1. приведены Социальные индикаторы УР

Таблица 1. СОЦИАЛЬНЫЕ ИНДИКАТОРЫ			
Борьба с бедностью	1. Темп роста занятости (61,5%) 2. Соотношение средних зарплат женщин и мужчин	15. Население, проживающее в абсолютной бедности (25,4%) По Ошской области 51,4%	
Демографическая динамика	3. Темп роста населения (26%) 4. Темпы миграции населения (2258 чел/год) - (отток)	17. Плотность населения (31чел/км2)	29. Рост рождаемости 26%
Содействие образованию, подготовке кадров и информированности общества	5. Темп роста населения школьного возраста 6. Прирост числа учеников начальных школ (25%) 7. Прирост числа учеников средних школ (20%)	18. Доля грамотных среди взрослых (56 %) 19. Доля населения, имеющая образование на уровне 5 классов (90%) 20. Среднее число лет обучения в школе 10	30. Доля ВВП, расходуемая на образование (21%) Число женщин на 100 мужчин среди работающих 65

Защита здоровья населения	8. Доля населения, не имеющего должного доступа к чистой питьевой воде (10,9%) 9. Доля населения, проживающая в жилищах, не обеспеченных системами канализации (71,4%) 10. Доля населения, подверженная воздействию вредных для здоровья загрязнителей воздуха (45%)_	21. Детская смертность на 10000 родившихся живыми 16,6 из них: Младенческая 19% Неонатальная 19,5% 22. Ожидаемая средняя продолжительность жизни при рождении 70,9 лет 23. Материнская смертность при родах на 100000 рождений 20, снизилась на 41,2%	33. Доля ВВП, затрачиваемая на здравоохранение (3,7%) 34. Доля населения, охваченного первичной медицинской помощью (35%) 35. Доля населения, иммунизированного против основных заразных заболеваний (23%)
	11. Доля населения, не обеспеченная должным уровнем питания {39,3%}		36. Число женщин в детородном возрасте, имеющих доступ к обсуждению проблем планирования семьи 5 на 100 37. Доля расходов национального здравоохранения, затрачиваемая на местное медицинское обслуживание 2,7%
Содействие устойчивому развитию поселений	12. Темп роста городских поселений (23%) 13. Потребление моторного топлива на душу населения (литры) 14. Число мегаполисов с населением 10 и более миллионов человек -	24. Доля городского населения (%) 25. Площадь и население маргинальных поселений –нет (м2/численность) 26. Ущерб и число пострадавших и погибших от природных катастроф снизились на 6.5 % 27. Общая площадь жилья на душу населения (3 719, 8 км²) 28. Соотношение оплаты жилья и дохода_	38. Расходы на строительство низкооплачиваемого жилья 3 млрд 182 млн сом 39. Расходы на поддержание общественного транспорта 40. Инфраструктурные расходы на душу населения 41. Объем кредитов на строительство жилья

В добровольном анкетировании всего по городу Ош участвовали 82 мирных жителей. Мы респондентов затем разделили в зависимости:

- от пола: 41 женщин и 41 мужчин;
- по возрасту: 10-18 лет - 4 (4,9%); 19-29 лет - 35 (42,7%); 30-39 лет - 17 (20,7%); 40-49 лет - 15 (18,3%); 50-60 лет - 11 (13,4%);
- по уровню образования: 36 из них имели высшее образование (43,9%); с неоконченное/высшее - 17 человек (20,7%), со средним специальным образованием - 7 (8,5%) и средним образованием - 20 (24,4%) а также встречались с незавершенно-средним образованием 2 из опрошенных 82 (2,4%).

Все вопросы анкетирования (7-16 разделы) и их анализ в виде процентных и численных показателей подробно показаны в таблице 1.

Как видна из таблицы, 43,9% респондентов были высоко образованные молодые люди в возрасте 19-29 лет. По национальному составу респонденты разделились таким образом: кыргызы - 67 (81,7%), узбеки - 9(10,9%), турки -5(6%) из разной сферы деятельности и по уровню образованности.

Как видно из таблицы и ответов: на вопрос (7раздел) «Как вы оцениваете нынешнее экономическое положение города?», 36,6% опрошенных отметили ответ «хорошо», а 35,3%, «удовлетворительным», и 17%, не удовлетворительным, а 10,9% не могли оценить и «не знают» или затруднялись ответит. Но, на следующие вопросы 8 раздела «В городе созданы ли все условия для развития бизнеса?», 36 человек из опрошенных (43,9%) выбрали ответ «нет», на вопрос «Есть ли четкий план экономического развития города?» согласились - 27 (32,9%) респондентов. Горожане показали готовность к сотрудничеству демонстрируя принципиальность, объективность в своих ответах и по остальным вопросам анкеты (см. таблицу 2).

На последний вопрос (16 раздел) «Что бы Вы сделали как ответственный гражданин для устойчивого развития КР и города Ош?» опрошенные респонденты предложили следующее: 20 человек (24,4%) – считают, что нужны образованные, компетентные кадры и надо постоянно обучать персонал, другие 15 (18,3%) написали о развитии туризма, 12 из опрошенных респондентов (14,6%), предложили повысить занятость или трудоустройство граждан т.е., создание рабочих мест необходимы для УР города.

Обсуждение и выводы. По результатам полученных на вопросы ответов жителей города Ош можно отметить, что граждане, которые участвовали в анкетировании не равнодушны к развитию города и улучшении качества жизни жителей. Участвующие правильно подчеркнули о необходимости и повышения уровня образование и профессиональной подготовки кадров для устойчивого развития, ответы граждан на большинство вопросов были открытыми и объективными, они предпочли прозрачность, анонимность и написали все контактные данные, указали фамилии и имя.

Это нас навело на мысль, что горожане готовы к сотрудничеству. Мы хотим в перспективе создать открытые площадки обмена мнениями гражданским обществом в области УР города, региона КР. Поэтому мы предлагаем принять во внимание, их предложения и идеи по развитию города при создании стратегических планов нашего города, содействовать активное участие гражданского общества в обсуждении отчета мэрии города о выполненных работ и при принятии перспективных - стратегических планов развития (УР) города на следующие годы.

Еще одним фактором социального развития территорий является малое предпринимательство. Идея развития малого предпринимательства имеет под собой экономическую и социальную основу. В социальном плане малое предпринимательство призвано создать систему содействия занятости населения и более полному использованию творческого потенциала работников, кроме того, создать условия для бесперебойного обеспечения местного населения товарами и услугами первой необходимости[7].

В этой связи, учитывая и экономическую составляющую развития местного предпринимательства, местные власти должны разрабатывать системы поддержки малого предпринимательства, а также включать отдельные проекты в государственные и муниципальные программы развития.

Любые инвестиционные программы должны обеспечивать решение назревших социальных проблем, а специальные инвестиционные программы должны способствовать повышению экономической активности населения.

Таким образом, социально направленная инвестиционная политика на местном уровне должна включать в себя совокупность конкретных мер и мероприятий, направленных на жизнеобеспечение населения посредством повышения эффективности использования инвестиционных ресурсов.

Таблица 2. Результаты исследования по устойчивому развитию людей г. Ош

Таким образом можно отметить, что для эффективной реализации системы мероприятий НСУР КР и для стратегического планирования социально-экономического развития местных муниципальных структур необходимо участие всех основных заинтересованных сторон (местной администрации, местного совета, руководителей, имеющих на территории, а/ предприятий, предпринимателей (малого бизнеса), общественности).

Доходный потенциал местного бюджета может быть повышен за счет роста налоговых поступлений через рост заработной платы и доходов физических лиц в предпринимательском секторе. Также, большое значение для увеличения доходной части бюджета, имеет эффективное использование муниципальной собственности, которая составляет финансово-экономическую основу местного самоуправления.

Исходя из этого можно сделать вывод, что мероприятия по повышению общественной осведомленности по УР способствуют изменениям в поведении и отношении к бедствиям, что ведет к становлению особой культуры их предотвращения. Это включает в себя информирование общественности, распространение информации, образование, телевидение и вклад печатных СМИ, также, как и учреждение информационных центров и сетей. Однако практические механизмы и руководящие принципы являются недостаточно эффективными.

Население - главный местный ресурс. Желания, потребности, энергия, воля, интеллект и труд людей - основная опора местного самоуправления (города и а/о).

1. Главная цель стратегического планирования города, айыл өкмөтү это - обеспечение социально-экономического развития с целью реализации НСУР, - создания достойного качества жизни населения. Нами определены основные целевые индикаторы социально-экономического развития и указаны в приложении таблицах 2.1.4. 2.1.5, 2.1.6;

2. Муниципальное управление основано на ценностях, ресурсах, задачах

№	Вопросы	Количественный показатель				Процентный показатель		
	Горожане, указавшие полное имя и фамилии	82				100%		
1.	пол	41жен	41 муж			100%		
2.	возраст							
	10-18	4				4,9 %		
	19-29	35				42,7 %		
	30-39	17				20,7 %		
	40-49	15				18,3 %		
	50-60	11				13,4 %		
3.	Образование							
	высшее	36				43,9 %		
	Неоконч. высшее	17				20,7 %		
	Средне-специальное	7				8,5 %		
	среднее	20				24,4 %		
	Неоконч. среднее	2				2,4 %		
4.	Сфера работы	82						
	Государственный служащий	13				15,8 %		
	Предприниматель	16				19,5 %		
	Учитель	7				8, 5%		
	Учащиеся, студент	20				24,4 %		
	безработный	18				21,9 %		
5.	Национальность							
	Кыргыз	67				81,7%		
	Узбек	9				10,9%		
	Турк	5				6%		
6.	Место проживание - Ош	82				100%		
7.	Как вы оцениваете нынешнее экономическое состояние города?							
1.	хорошо	30				36,6%		
2.	удовлетворительно	29				35,3%		
3.	неудовлетворительно	14				17 %		
4.	Не могу сказать	9				10,9%		
8.	Согласны ли вы со следующими комментариями?	Количе ство	Процентный показатель					
		1. да	2. нет	3.не могу опр-ся	1. да	2. нет	3. не могу	

и возможностях, связанных с местом проживания человека.

1.	В городе созданы все условия для развития бизнеса	24	36	22	29,2 %	43,9 %	26,8%
2.	Есть ли четкий план по экономическому развитию города	27	31	24	32,9 %	37,8 %	29,2%
3.	В городе не проводятся работы по ликвидации безработицы (создание новых рабочих мест, занятости и т.д.)	37	28	15	45,1 %	34,1 %	18,2%
4.	по экономическому развитию мы отстаем от городов ближнего и дальнего зарубежья	49	20	12	59,7 %	24,3 %	14,6%
9.	Как вы оцениваете текущий доход вашей семьи?	Колич. пок-ль	% пок-ль				
1.	Денег не хватает даже не еду	12	14,6%				
2.	Денег достаточно на питание, но не хватает денег на обновку (одежда, обувь)	22	26,8%				
3.	Достаточно денег, чтобы купить еду, но не достаточно, чтобы получить более дорогие товары (телевизоры или холодильники и. др)	39	47,5%				
4.	Мы можем купить все что захотим	9	10,9%				
10.	По вашему мнению, как экономическая ситуация в городе измениться в течение ближайших 3-х лет? (Выбирайте только 1 ответ)	Колич. пок-ль	% пок-ль				
1.	Улучшится	28	34,1%				
2.	Не изменится	29	35,3%				
3.	Ухудшается	7	8,5%				
4.	Не могу сказать	18	21,9%				
11.	Социальная среда города Ош (услуги: образование, культура, здравоохранение, бытовое обслуживание и общепит и др)? (Пожалуйста, выберите только 1 ответ)	82					
1.	Отлично	1					
2.	хорошо	38					
3.	удовлетворительно	17					
4.	неудовлетворительно	15					
5.	Не могу сказать	11					
12.	Согласны ли вы со следующими заявлениями? (Выберите только 1 из каждой строки)						
		1	2	3	4		

	По данным социального обеспечения	Да	На половину, согласен	Не согласен	Не могу сказать
1.	в городе работает эффективная социальная политика	16	44	12	8
		19,5%	53,6%	14,6%	9,7%
2.	В городе каждый гражданин имеет одинаковый и достаточный доступ ко всем социальным объектам	13	36	21	13
		15,8	43,9%	25,6%	15,8%
3.	Социальный пакет (пособия, пенсии, социальные пособия, пособия по болезни и т.д.), для граждан необходимость, чтобы удовлетворить	10	29	30	12
		12,2%	35,3%	36,6%	14,6%
4.	Из-за высокой стоимости жилья не все граждане имеют доступа к нему	61	10	4	8
		74,4%	12,2%	4,8%	9,7%
	Здравоохранение	1.	2.	3.	4.
		Да	Наполовину, согласен	Не согласен	Не могу сказать
5.	Подавляющая часть жителей г. Оша удовлетворены работой системы здравоохранения	12	24	34	12
		14,6%	29,2%	41,4%	14,6%
6.	Не все горожане могут получить качественные медицинские услуги, медицинских учреждений	40	12	27	3
		48,8%	14,6%	32,9%	3,6%
7.	Медицинское оборудование, больницы старые и находятся в плохом состоянии	52	8	5	6
		63,4%	9,7%	6,1%	7,3%
8.	Уровень обслуживания и квалификационные характеристики медицинских работников удовлетворяет населения	18	20	29	15
		21,9%	24,3%	35,3%	18,3%
	Образование	1.	2.	3.	4.
		Да	Наполовину, согласен	Не согласен	Не могу сказать
9.	В системе образования г. Ош продолжается эффективная реформа	25	35	10	12
		30,5%	42,6%	12,2%	14,6%
10.	Система образования имеет очень сильный человеческий ресурс: высококвалифицированные преподаватели, учителя	26	26	17	13
		31,7%	31,7%	20,7%	15,8%
11.	Внедрение западных стандартов может привести к неэффективному	22	26	14	20
		26,8%	31,7%	17%	24,4%

	функционированию системы образования						
12.	Плохое (бедное) снабжение учебников, учебно-методических материалов	40	15	12	15		
		48,8%	18,3%	14,6	18,3%		
13.	Рэкет среди школьников (участвуют в рэкете)	36	24	7	15		
		43,9%	29,3%	8,5	18,3%		
13.	Школьники подвергаются рэкет, как вы думаете, в чем причина? (Выбирайте только 1 ответ)	Количественный показатель		Процентный показатель			
1.	Отсутствие воспитания	36	43,9%				
2.	Отсутствие связи между родителем и учителем	20	24,4%				
3.	Влияние среды	21	25,6%				
4.	Не могу сказать	5	6 %				
14.	Как вы оцениваете нынешнее состояние миграции города? (Выбирайте только 1 ответ)						
1.	хорошо	18	21, 9%				
2.	удовлетворительно	21	25, 6%				
3.	неудовлетворительно	19	23, 2%				
4.	Не могу сказать	24	29, 3%				
15.	Согласны ли Вы следующими мнениями?	1	2	3	1	2	
		Количественный показатель			Процентный показатель		
		Да	Нет	Затрудняюсь отв.	Да	Нет	Затрудняюсь отв.
1.	Обилие внутренней миграции в города	47	15	21	57,3 %	18,3%	25,6%
2.	Большинство мигрантов в городе молодежь	62	13	9	75,6 %	15,8%	10,9%
3.	В городе не проводятся работы по устранению миграции, чтобы снизить отток молодежи (по созданию рабочих мест, повысить занятость и трудоустройству т.д.)	40	22	21	48,7 %	26,8%	25,6%
4.	Миграция молодежи в городе оказывает негативное влияние на жизненный уровень и качество жизни населения	39	29	12	47,5 %	35,3%	14,6%
16.	Что Вы сделали бы как ответственный гражданин для устойчивого развития КР и города Ош? Мнение респондентов	Количественный показатель	Процентный показатель				
1	Развитие туризма	15	18,3 %				

2	Обеспечение жильем	10	12,2 %
3	Открытые вакансии и трудоустройство граждан	12	14,6 %
4	Образованные, компетентные кадры, обучение персонала	20	24,4 %
5	Устранение коррупции	10	12,2 %

Следовательно, рассматривать устойчивое развитие без учета социальных вопросов невозможно, так как в противном случае социальная напряженность разрушит не только экономику, но и весь «организм» общества. Поэтому социальная и экономическая сферы

Литература

1. Наше общее будущее. Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР). Перевод с английского под редакцией С. А. Евтеева и Р. А. Перелета. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.устойчивоеразвитие.pf/files/monographs/OurCommonFuture-introduction.pdf> (дата обращения 23.01.2014)
2. Хартия «Города Европы по пути к устойчивому развитию» //URL: http://sustainable-cities.eu/upload/pdf_files/ac_russian.pdf (дата обращения: 25.02.2012)
3. Indicators of sustainable development: framework and methodologies, UN commission on Sustainable Development, New York, 2001. -294
4. Основные положения стратегии устойчивого развития России /Под ред. А.М. Шелехова М., 2002. - 161 с.
5. Понедельников В.В. Инвестиционное обеспечение устойчивого развития аграрного производства. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Ставрополь, 2005. – 207 с.
6. Тодаро М. Экономическое развитие - М.: ЮНИТИ, 1997. - 671 с.
7. “Снижение уровня бедности посредством уменьшения высокорисковых рисков” ПАМИР Южно-Кыргызская Геологическая Экспедиция (ЮКГЭ) (А. Умаралиев, координатор проекта, К. Акаев, старший геолог проекта)
8. Лось, В. А. Устойчивое развитие [Текст]: учеб. пособие / В. А. Лось, А. Д. Урсул. -М.: Агар, 2000. -253 с.
9. Наше общее будущее. Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР). Перевод с английского под редакцией С. А. Евтеева и Р. А. Перелета. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.устойчивоеразвитие.pf/files/monographs/OurCommonFuture-introduction.pdf> (дата обращения 23.01.2014)
10. Нуреев, Р. М. Экономика развития: модели становления рыночной экономики [Текст]: учеб. пособие / Р. М. Нуреев. -М.: ИНФРА-М, 2001. -240 с.
11. Система муниципального управления/ Под ред. В. Б. Зотова – СПб: Питер, 2010. -560 с.
12. Шургалина, И. Н. Реформирование российской экономики. Опыт анализа в свете теории катастроф [Текст] / И. Н. Шургалина - М.: Российская политическая энциклопедия, 1997. -22
13. Шевелева Р. Н. К вопросу определения понятия «устойчивое развитие муниципального образования» [Текст] / Р. Н. Шевелева // Актуальные вопросы экономических наук: материалы III междунар. науч. конф. (г. Уфа, июнь 2014 г.). -Уфа: Лето, 2014. -С. 160-162.
14. Б. Токторалиев. «Проблемы горнодобывающей отрасли Кыргызстана с точки зрения науки» докладна на круглом столе НАН КР от 18 июня 2017 г.
15. Справочные сведения о городе Ош по состоянию на 1 января 2016 года, Управление МЧС по г.Ош

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ВОССТАНОВЛЕНИЯ ГОРОДСКОЙ СРЕДЫ
(на примере городской службы комбината по благоустройству и зеленому хозяйству
города Ош)**

Кошужева Кайратгул Баатырбековна, аспирант

koshueva81@inbox.ru,

ORCID 0009-0008-7647-9835

Ошский государственный педагогический университет

Т.Т. Жумабаева, д.б.н., профессор, член-корр НАН КР,

zhumol@oshsu.kg,

ORCID 0000-0001-8837-9702

Ошский государственный университет

Ош, Кыргызстан

Аннотация. В статье рассмотрены текущие проблемы при посадке рассады цветочных культур тепличного хозяйства служб города Ош. Как показывает практика, зеленые насаждения играют огромную роль в очистке воздуха города. Исходя из этого вырастить здоровую, крепкую рассаду цветочных культур необходимо, но и задача непростая, ведь известно, что сеянцы довольно часто страдают от инфекционных и неинфекционных заболеваний. Поэтому, своевременная профилактика и защитные меры помогут предотвратить поражение растений или снизить ущерб, если болезнь уже проявилась. Авторами проведены лабораторные исследования и предложены методы борьбы с вредителями.

Ключевые слова. Проблемы городской экологии, государственные меры по борьбе с вредителями, лабораторные исследования, рекомендации по борьбе с вредителями.

**ШААР ЧӨЙРӨСҮН КАЛЫБЫНА КЕЛТИРҮҮДӨГҮ АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕР
(Ош шаарынын көрктөндүрүү жана жашылдандыруу муниципалдык ишканасынын
күнөсканасынын шаардык кызматынын мисалында)**

Кошужева Кайратгул Баатырбековна, аспирант

koshueva81@inbox.ru,

ORCID 0009-0008-7647-9835

Ош мамлекеттик педагогикалык университети.

Т.Т. Жумабаева, б.и.д., профессор, КР УИАнын мүчө-корр,

zhumol@oshsu.kg,

ORCID 0000-0001-8837-9702

Ош мамлекеттик университети

Ош, Кыргызстан

Аннотация. Макалада Ош шаарынын көрктөндүрүү, жашылдандыруу муниципалдык ишканасынын күнөсканаларындагы өсүмдүктөрүн өстүрүүдөгү учурдагы көйгөйлөр тууралуу сөз болот. Практика көрсөткөндөй, жашыл өсүмдүктөр шаардын абасын тазалоодо чоң роль ойнойт. Мунун негизинде гүлдүү өсүмдүктөрдүн дени сак, күчтүү көчөттөрүн өстүрүү зарыл, бирок бул оңой эмес, анткени көчөттөр көбүнчө жугуштуу жана жугуштуу эмес оорулар менен жабыркай турганы белгилүү. Ошондуктан, өз убагында алдын алуу жана коргоо иш-чаралары өсүмдүктөрдүн зыянын

алдын алууга жардам берет же оору буга чейин өзүн көрсөткөн болсо, зыянды азайтат. Авторлор лабораториялык изилдөөлөрдү жүргүзүп, зыянкечтерге каршы күрөшүү ыкмаларын сунушташты.

Ачкыч сөздөр. Шаар экологиясынын көйгөйлөрү, зыянкечтерге каршы күрөшүү боюнча мамлекеттик чаралар, лабораториялык изилдөөлөр, зыянкечтерге каршы күрөшүү боюнча сунуштар.

SOME ISSUES OF URBAN ENVIRONMENT RESTORATION (on the example of the city service of the plant for Landscaping and Green economy of the city of Osh)

Koshueva Kaiyratgul Baatirbekovna, graduate student

koshueva81@inbox.ru ,

ORCHID 0009-0008-7647-9835

Osh State Pedagogical University.

T.T. Zhumabayeva, Doctor of Biological Sciences, Professor,

corresponding member of NAS KR,

zhumol@oshsu.kg,

ORCID 0000-0001-8837-9702

Osh State University

Osh, Kyrgyzstan

Abstract. *The article deals with the current problems in planting seedlings of flower crops of the greenhouse economy of the services of the city of Osh. As practice shows, green spaces play a huge role in cleaning the city's air. Based on this, it is necessary to grow healthy, strong seedlings of flower crops, but the task is not easy, because it is known that seedlings often suffer from infectious and non-communicable diseases. Therefore, timely prevention and protective measures will help prevent plant damage or reduce damage if the disease has already manifested itself. The authors conducted laboratory studies and proposed methods of pest control.*

Keywords. *Problems of urban ecology, state pest control measures, laboratory studies, recommendations for pest control.*

Введение. В последние годы рост численности населения в крупных городах Кыргызстана значительно увеличивает нагрузку на биоразнообразие и влияет на состояние экологии. Негативные последствия антропогенных факторов приводит к ухудшению экологической обстановки в городской среде. Отсутствие в городах мусороперерабатывающих заводов приводит к постоянному сжиганию домашних отходов и токсических продуктов в местах их хранения и количество выбросов вредных веществ от сжигания мусора, использования угля в частном секторе и выхлопные газы старых автомобилей с каждым годом увеличивается в окружающей среде. Согласно статистическим данным, в последние годы масса выбросов вредных веществ в расчете на одного человека составляет в Бишкеке - 23,2 кг, в областях: Чуйской – 16,9 кг, Ошской – 6,5 кг, Иссык-Кульской – 4,9 кг, Нарынской – 4,4 кг и Джалал-Абадской – 2,9 кг [2].

Как показывает практика зеленые насаждения играют огромную роль в очистке воздуха города. По мнению ученых “дерево средней величины за 24 часа восстанавливает столько кислорода, сколько необходимо для дыхания трех человек. За один теплый солнечный день гектар леса поглощает из воздуха 220-280 кг углекислого газа и выделяет

180-200 кг кислорода. Один гектар хвойных деревьев задерживает за год до 40 тонн пыли, а лиственных - около 100 тонн” [4]. Таким образом озеленение города является самым эффективным средством по борьбе загрязнения воздуха и окружающей среды и по снижении действия вредных выбросов в атмосферу и в итоге на изменении климата городской среды.

В целях улучшения экологической обстановки в стране приняты “Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на 2018-2040 годы” (Указ Президента КР №221 от 31.10.2018 г.), “Национальная программа развития Кыргызской Республики до 2026 года” (Указ Президента КР №435 от 12.10.2021 г.) и др. Для реализации этих государственных программ местные органы управления принимают меры по улучшению экологической обстановки в регионах. К примеру, для улучшению экологической обстановки в городе Ош органы государственной администрации с силами комбината по благоустройству и зеленому хозяйству, учебных заведений и различных организаций сажают саженцев деревьев (можжевельник, белая береза и т.д.) и семян цветов (*гайлардия* (*gaillardia*), *цинния* (*zinnia*), *рудбекия* (*rudbeckia*), *катапантус* (*catharanthus*) и т.д.). По программе развития города Ош каждый год для улучшения экологической обстановки производится посадка сотни тысяч деревьев, кустарников и цветов, выращенных в тепличных хозяйствах комбината по благоустройству и зеленому хозяйству. Несмотря на принятые меры по оздоровлению экологии города в некоторых участках возникают проблемы, связанные с вредителями флоры – фитопатогенов.

Материалы и методы исследования. В нашем случае рассмотрены исследовательские работы по патологизированным растениям *celosia plumosa*, выращиваемых в теплицах комбината по благоустройству и зеленому хозяйству при мэрии города Ош, а также растений посаженных на территории города Ош: по улице А. Шакирова (№ 108) - *salvia splendens*, Ы. Монуева (№50) – *tagetes* и А. Масалиева (№37) – *petunia*.

Согласно теории и практики, с XX века болезни растений с помощью стандартных методов были исследованы такими учеными, как Э.З. Коваль (1974), Р.А. Нумер (1997), Г.Р. Ледневым, Н.А. Наумов (1937), Б.А. Борисовым и Г.В. Митиной (2003). В период исследования ими были изучены причины появления грибков и бактерий. Все исследования были произведены с помощью визуальных и классических методов мясо - пептонного агара, т.е. средой общего назначения, которая является неселективной и подходит для культивирования широкого спектра нетребовательных микроорганизмов.

В ходе нашего исследования нами использовались необходимые средства: центрифуга-к240 №3196 (инв. №236), термостат №4020075 (инв. №233), бинокулярный и стереоскопический микроскопы МБС-1, металлические пинцеты, препаративные иглы, скальпель, чашка Петри, колба, предметное и закрывающее стекло, предметы для литья различных размеров, пипетка и электронные весы.

В начале, для исследования визуальными и классическими методами мы определили микроорганизм из пораженного растения, его листьев, стеблей и коры. После, в процессе исследования классическим методом в лабораторных условиях нами было приготовлено мясо-пептонный агар.

В нашем случае, приготовления в лабораторных условиях мясо-пептонного агара потребовалось 5 грамм Pepton ферментативного, 5 грамм бактериологического агара и полуфабриката из говядины в форме кубика. Для точности исследования были использованы электронные весы. Процесс лабораторных работ начинается с

приготовлением в течении двух минут смеси, состоящей из 5 грамма Pepton ферментативного, 5 грамма бактериологического агара, полуфабриката из говядины в форме кубика и 400 мл дистиллированной воды. После определяется среда pH готового раствора - 7,1 – 7 готовой смеси и в автоклаве производится фильтрация и стерилизация. Это создает условия для развития и роста грибов. Затем с помощью визуального метода мы произведем последующую операцию и идентифицируем микроорганизм через бинокулярный микроскоп [3].

На наш взгляд, изучение этих процессов и решение проблем становится актуальными. Поэтому, сегодня, для выявления вредителей городских растений и изучения экологических проблем возникшие с вредителями флоры – фитопатогенов привлекаются ученые, аспиранты и работники Научно-исследовательского института медико-биологических проблем Южного отделения Национальной Академии наук Кыргызской Республики, Ошской лабораторией карантина растений Южного отделения Департамента карантина растений Министерства сельского хозяйства, пищевой промышленности и мелиорации Кыргызской Республики и комбината по благоустройству и зеленому хозяйству при мэрии города Ош.

Результаты и обсуждения. Сегодня изучение патологического процесса, причин возникновения болезней в растениях, форм распространения заболеваний и его влияние на окружающую среду является первостепенной актуальной задачей. В ходе исследования причин возникновения вредителей учеными и аспирантами изучаются состояние экологии фитопатогенов растений, выращиваемых в теплицах комбината по благоустройству и зеленому хозяйству, а также условия выращивания этих растений в городской среде. В лабораторных условиях учеными и аспирантами рассматриваются объекты современной фитопатологии и возбудители болезней: декоративные и питомниковые растения, энтомологические, вирусные и инфекционные болезни, патогенные бактерии, различные грибы, абиотические факторы. К примеру, рассматриваемые растения целозия метельчатая (*celosia plumoza*), сальвия блестящая (*salvia splendens*), бархатцы (*tagetes*), петуния (*petunia*) были подвержены фитопатологическим условиям, влияющим на различные условия окружающей среды.

В ходе исследования мы получили следующие результаты:

Табл. 1. Результаты лабораторных исследования

№	Дата сдачи	Наименование растения	Откуда взято	Место исследования	Исследовательские направления	Результаты экспертизы
1	10.04.2023	<i>Celosia plumoza</i>	Теплицы комбината по благоустройству и зеленому	ОЛКР (Э.З. Коваль	энтомологические	Соответствует требованиям на основе лабораторных исследований

			хозяйству при мэрии города Ош	(1974), Г.Р. Ледневым, Б.А. Борисовым и Г.В. Митиной (2003), Р.А.Хумбер (1997),	бактериологические	<i>Staphylococcus epidermidis</i> <i>erwinia amylovora bacteria</i>	
					микологические	<i>Aspergillius niger</i> , <i>penicillium</i> <i>Pythium delawarii</i> <i>sporangia</i>	
2	19.07.2023	<i>Salvia splendens</i>	Г. Ош, ул. А. Шакирова, 108	ОЛКР (Э.З. Коваль (1974), Н.А. Наумов (1937))	энтомологические	Тля бахчевая - <i>Aphis gossypii</i> . Тепличная белокрылка - <i>Tria leurodes vaporariorum</i> . Обыкн. паутин. клещ- <i>Tetranychus urticae</i>	
					бактериологические	<i>Staphylococcus caprae</i> . <i>Streptococcus constelatus</i> <i>pseudomonas tumefaciens</i>	
					микологические	Соответствует требованиям на основе лабораторных исследований	
3	10.08.2023	<i>Tagetes</i>	г. Ош ул. Монуева, 50	ОЛКР Н.А. Наумов (1937)	энтомологические	Соответствует требованиям на основе лабораторных исследований	
					бактериологические	<i>Pseudomonas syringae</i> ,	
					микологические	Соответствует требованиям на основе лабораторных исследований	
4	16.08.2023	<i>Petunia</i>	г. Ош пр. Масалиева, 37	ОЛКР (Э.З. Коваль	энтомологические	Соответствует требованиям на основе лабораторных исследований	Болезнь хлороз

				(1974), Н.А. Наумов (1937)	бактериологические	-	
					микологические	-	

Итак, в ходе лабораторных исследований были выявлены различные виды патогенов вызывающие заболевания тепличных растений. Например, растение *celosia plumosa* [7], *salvia splendens* [8], *tagetes* [9] было поражена грибковым и бактериологическим заболеванием. При идентификации фитопатогенного микроорганизма выявлены такие виды, как *aspergillus niger*, *penicillium*, *pythium delawarii sporangia* и *staphylococcus epidermidis*, *erwinia amylovora bacteria*, *staphylococcus caprae*, *streptococcus constelatus*, *pseudomonas tumefaciens*, *pseudomonas syringae*. В итоге можно сделать вывод о том, что растения энтомологически в основном поражены такими паразитами, как *aphis gossypii*, *trialeurodes vaporariorum*, *tetranychus urticae* [1].

А при исследовании *petunia* показало, что хлороз является ее неинфекционным заболеванием [6]. Поэтому, согласно исследованиям ученых для борьбы с этими вредителями рекомендуются принятие таких мер, как выбор почв обладающие хорошей аэрацией и водопроницаемостью, но имеющие низкую влагоемкость, и проветриваемые места для гряд. Обязательное обрабатывание почвы и ее компонентов вапамом в разведении 1:5 10 (1000-1500 л/га), базадом (500-600 кг/га), метилбромидом (700- 800 л/га) или формалином 2 % (1500- 2000 л/га). Рекомендуется обеззараживание семян каптаном 30 Д 150 мл/ 100 кг семян. Посев должен осуществляться с учетом оптимальной густоты стояния. Поддерживание хорошего воздушно- водного режимов в грядках” [4]. При этом, необходимо помнить о том, что от бактериозов эффективных способов защиты пока еще неразработаны. Поэтому, при профилактических работах для сдерживания развития бактериозов рекомендуется производить опрыскивание с интервалом в 15 дней с такими средствами, как хлорокисью меди, медно-мыльным раствором и бордоской смесью. По рекомендации советских ученых Э.З. Коваль и Н.А. Наумов для повышения эффективности работ к этим химическим веществам необходимо добавить растворы микроэлементов (марганца, молибдена, цинка, бора и т.д.) и использование такого антибиотика, как фитолавин. По итогам исследований советских ученых можно сделать вывод о том, что причиной возникновения неинфекционного хлороза растений может быть дефицит железа, магния, азота, белков. По их мнению, неинфекционный хлороз может быть вызван несоответствующим дренажом почвы. В сегодняшних условиях, если в целях предупреждения хлороза растений применяют органические и минеральные удобрения, то при лечении неинфекционного хлороза в почву вносят недостающие элементы питания.

В итоге можно сделать **вывод** о том, что для выращивания из декоративных растений здоровую и крепкую рассаду, необходима своевременная профилактика различных заболеваний. Это непростая задача, но она достижима. При отсутствии профилактических работ растения могут подвергнуты мучнистой росе, черной ножке, серой гнили, пятнистости листьев: септориозу, рамуляризу, аскохитозу, антракнозу, вирусным, бактериологическим заболеваниям и энтомологическим поражениям.

Литература

1. Горленко С.В. Определитель болезней цветочно-декоративных растений. -Минск, 1969. -156 с.
2. Ларионов К. Как экологическая ситуация в Кыргызстане влияет на активность гражданского общества и власти? – Бишкек, 2020.
3. Наумов Н.А. Методы микологических и фитопатологических исследований. – Москва, 1937. – 272 с.
4. О болезни расады цветочных культур. <https://www.ncsemena.ru/article/o-boleznyakh-rassady-tsvetochnykh-kultur>.
5. Посадка деревьев – важная часть экологического вклада в устойчивое развитие. <https://www.trend.az/azerbaijan/society/2454993.html>
6. Petunia. Свид. Карантинной фитосанитарной экспертизы KG №00524224. Ошская лаборатория по карантину растений. Прот. № 4780. 16.08.20023.
7. Celosia plumosa. Свид. Карантинной фитосанитарной экспертизы KG №0074242. Ошская лаборатория по карантину растений. Прот. №1657-О. 10.04.2023.
8. Salvia splendens. Свид. Карантинной фитосанитарной экспертизы KG №0052025. Ошская лаборатория по карантину растений. Прот. №4417-О. 19.07.2023.
- Tagetes. Свид. Карантинной фитосанитарной экспертизы KG №0052349. Ошская лаборатория по карантину растений. Прот. № 4715 – О. 10.082023

ААЛАМДАШУУ ШАРТЫНДАГЫ КӨРКӨМ ӨНӨРДҮН (ИСКУССТВОНУН) РОЛУ

Курбанбаев Кылычбек Азимович ф.и.д.
Ош мамлекеттик университети,
aruuke7171@gmail.com
Ош, Кыргызстан

Аннотация: Азыркы социумдардын көпчүлүк бөлүгүндө искусствонун ролу, анын коомдук мамилелер системасындагы орду терең трансформацияларга дуушар болууда. Массалык коомдун шартында жана мамлекеттердин, элдердин атаандаштыгы күчөгөн абалда, ошондой эле жаратылыштык-эмгектик, интеллектуалдык ресурстар үчүн күрөштө искусство негизги идеологиялык каражаттардын бирине, коомдук пикирди калыптандыруунун жана бурмалоонун натыйжалуу каражатына айланды. Искусствонун жанрларынын жана түрлөрүнүн өтө ар түрдүүлүгүнө жана адамзаттын жогорку техникалык жетишкендиктерине ылайык көркөм өнөр бир жагынан саясатташса, экинчи жагынан гуманисттик маанисин жоготууда.

Ачкыч сөздөр: азыркы искусство, модернизм, постмодернизм, чыгармачыл энергия, түш көрүү, гипноз, урбанизация.

РОЛЬ ИСКУССТВА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Курбанбаев Кылычбек Азимович, д.ф.н.
Ошский государственный университет,
aruuke7171@gmail.com
Ош, Кыргызстан

Аннотация: Роль искусства в большинстве современных обществ, его место в системе общественных отношений претерпевает глубокие трансформации. В условиях массового общества и конкуренции государств и народов, а также в борьбе за природные, трудовые и интеллектуальные ресурсы искусство стало одним из главных идеологических средств, действенным средством формирования и искажения общественного мнения. Благодаря большому разнообразию жанров и видов искусства, высоким техническим достижениям человечества искусство, с одной стороны, политизировалось, а с другой - утратило гуманистическое значение.

Ключевые слова: современное искусство, модернизм, постмодернизм, творческая энергия, сновидение, гипноз, урбанизация.

THE ROLE OF ART IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

Kurbanbaev Kylychbek Azimovich, Doctor of Philological Sciences.
Osh State University,
aruuke7171@gmail.com
Osh, Kyrgyzstan

Abstract. The role of art in most modern societies, its place in the system of social relations is undergoing profound transformations. In the conditions of mass society and competition between states and peoples, as well as in the struggle for natural, labor and intellectual resources, art has become one of the main ideological means, an effective means of shaping and distorting

public opinion. Thanks to the wide variety of genres and types of art, the high technical achievements of humankind, art, on the one hand, has become politicized, and on the other hand, it has lost its humanistic significance.

Key words: contemporary art, modernism, postmodernism, creative energy, dreaming, hypnosis, urbanization.

Киришүү. «Азыркы искусство» термини бүгүнкү күндөгү көркөм өнөрдү түшүндүрөт. Ал учурдагы мезгилге чейинки искусствону камтып, алдыңкы технологиялык урбанизациянын, массалык стилдин жана жашоо образынын натыйжасында өзгөрүп жаткан дүйнөнүн көркөм программасын чагылдырат. Тарыхый өнүгүү процессинде байыркы мезгилден тартып эле искусство эстетикалык түшүнүктөр менен байланышып, жогорку мотивдер аркылуу шартталып келген. Азыркы искусствонун негизги аспектиси катары ушул айырмачылыктын талкаланышын кароого болот. Учурдагы искусствонун негизги аспектилеринин аныксыздыгы, түшүнүксүздүгү терең жайылган. Демейки реалдуулуктагыдай эле, искусство дүйнөсүндө да ааламдашуу натыйжасы кеңири байкалат. Искусствонун көптөгөн чектери жана айырмачылыктары жоголууда.

Учурдагы айрым багыттардын жана кыймылдардын булагы модернизмде жаткандыгына карабастан, азыркы искусствону жана модерн стилиндеги иштерди чаташтырууга болбойт. Учурдагы көркөм өнөрдүн негизги мүнөздөмөлөрүнүн бири катары курчап турган объективдүү реалдуулукка терең таасирин тийгизген чөйрөлөрдүн чагылдырылышы эсептелет. Азыркы искусство курчап турган реалдуулук менен кайчылашып, материалды же усулдарды тандоодо чектелбейт. Ал живопись, сүрөт, скульптура сыяктуу салттуу, ошондой эле перформанс инсталляция, видео жана башка материалдар сыяктуу салттуу эмес формаларды да кеңири пайдаланат. Ал глобалдуу мүнөзгө айланып, жогорку искусствонун элитардык мүнөзүн жана коомдук пикирди бөлгөн маданий тоскоолдуктарды жокко чыгарат.

Материалды изилдөө методу. Учурдагы коомдо искусствонун абалы жана ролу терең трансформацияланууда. Леви-Стросстун пикири боюнча, ал коллективдүү функциясын жоготту. Коллективдүү аңсыздыктын булагы катары белгилүү болгон шаманизм жана магия индивидуалдык психоанализге орун бошотту, архаикалык сүрөтчүнүн коллективдүү ордун азыркы индивидуализм алмаштырды. Ага ылайык сүрөтчүнүн социалдык статусу да өзгөрүүгө дуушар болду. Андыктан анын жүрүм-турумунда эгоцентризм, эксцентризм, ошондой эле невроз менен байланышкан патологиялык формалар байкалат.

Азыркы искусствонун пайда болушун эмгектин бөлүнүшүнө жана көркөм өнөрдүн жаңы идеологиясына каршы турушу менен байланыштырган көз караштар, ошондой эле аталган эволюцияны маданияттын секуляризация жана гуманизация процессинин жыйынтыктоочу баскычы катары караган идеялар кеңири. Бул жагдайда Люк Ферри өзүнүн “Кооздук сезими, азыркы маданияттын булагы” аттуу эмгегинде “Искусствонун чыгармалары автордун инсандык сапаттарын көрсөтөт. Абстрактуу искусстводогудай автор менен тыгыз байланышпаган реалдуулукту чагылдырганда да олуттуу өзгөчө талабы негизги бойдон калат. Жаңынын культу жана оригиналдуулук жаңы искусствого башкача таасир тийгизет” деп белгилеген. Автор белгилегендей, азыркы искусстводо кризистик кубулуштар, ички карама-каршылык абсолюттук новация идеясынын негизинде пайда болот (Волошинов, б.11).

XX кылымдын башында батыш искусствосунун дээрлик бардык стилдери жана багыттары сырткы дүйнөгө, объективдүү реалдуулукка багытталып, авторлор жана сүрөтчүлөр өздөрүнүн чыгармаларын терс мааниде көрсөтө башташкан. Сүрөтчү-модернисттер өздөрүнүн чыгармаларында реалдуулук менен искусствонун ортосундагы чек араларды бузуп, классикалык искусстводон алыстап иштөөнү биринчи орунга коюшкан. Импрессионизмден кийин модернизм уникалдуу реалдуулукту, индивидуалдуулукту өзгөчө кылып жаратууну негизги максаты катары эсептеген. Бул доордо модернисттер пайда болгон психоаналитикалык нарративдерге (англ. жана фр. narrative, лат. narrare – “айтып берүү”, “баяндоо”) жооп берүү менен алар көрүүчүлөргө өздөрүнүн ички дүйнөсүн гана көрсөтүшпөстөн, өздөрү жасаган долбоорлорду практикалык түрдө жасоо аркылуу көрүүчүлөрдү өздөрүнө жакындатышкан. Модернисттик чыгармаларды жаратуучуларга эстетикалык маанилер өтө эле маанилүү эмес, аларга презентация учурундагы кандайдыр-бир мезгилдин уникалдуу учурлары гана негизги болуп эсептелет. Бардык чыгармачылык аракеттер жана изденүүлөр көрүүчүлөрүн кабыл алуусун активдештирип, алардын аң-сезиминде кандайдыр-бир толкундоолорду пайда кылат. Орус философу А. Венков: «Модернисттик искусство чындыкка окшобогон, жалган салыштыруулардан, парадоксалдык жыйынтыктардан, салттуу эмес ыкмалардан пайда болгон», – деп адилеттүү айтып өткөн. Көптөгөн модернисттер радикалдуу социалдык-саясий ыкмаларды кабыл албастан, кризиске кабылган дүйнөнү руханий түрдө өздөштүрүү керек деп белгилешкен (тагыраак айтканда, революция) (Венкова, б.158).

Модернисттер реалдуулуктагы өтө экспрессивдүү көз ирмемдик актуалдуу көз караштарды, табияттын жана адам болмушу боюнча эң керектүү болгон темаларды чагылдырууга аракет жасашат. Д. Ольшанский модерн искусствосунун мазмундарына багыттап, мындай жыйынтык чыгарган: «алар айрыкча дүйнөнүн келечегин моделдештирүүдө өткөндү, азыркыны, келечекти – баарын бириктирип жалпылаштырган искусствону жаратууда» (Ольшанский, б.2). Модернизмдин негизги мүнөздөмөсү чыгармачыл ишмердүүлүктүн багыттарын жана анын көптөгөн түрлөрүн байланыштырып, бардык көлөмдүү көз караштарды камтуу менен жаңы реалдуулукту жаратуу болуп саналат. XX кылымдын башындагы кубизм, абстракционизм көркөм искусствонун белгилери жана багыттары катары каралган. Кубизм феноменин XX кылымдагы көркөм искусствонун мейкиндик-убакыттык параметрлеринин контекстинде кароого болот. К. Малевич кубизм боюнча мындай пикирди айткан: «Табияттын элементтерине тескери таасир тийгизип, кубизм эски живописстик жыйынтыктарын асманга сапырып, өзүнүн жаңы системасын түзөт» (Малевич, б.95).

Абстракттуу экспрессионисттер иррационалдык изилдөөлөр үчүн салттуу болгон рационалисттик образдарды четке кагышкан. Алардын чыгармаларында тарыхый кызыкчылыктар менен маданий символдор кээде гана колдонулат. Ошону менен бирге сүрөтчүлөр субъективдүү кабыл алууларга, чөйрөнүн өзүндөгү формалдуу абстракттуу маңыздарга, түс, форма, сызык сыяктуу визуалдуу элементтерге, эки өлчөмдүү холсттун бетине таянышкан. Бул жерде визуалдуу натыйжаларга терең басым жасоо менен массалык маданиятты багындырып алган тенденция чагылдырылган. Андан сырткары абстракционисттер активдүү түрдө батыштан сырткары турган маданияттын жетишкендиктерине токтолушкан, себеби, адамдын аң-сезиминин формасы менен өз ара байланышкан диапазонду кеңейтүү үчүн ар түрдүү маданияттарда XX кылымдагы цивилизацияны мүнөздөгөн глобалдык диалогдун келечегин чагылдырышкан.

Экспрессионизмдин (французча “expressionisme”, латынча “expressio” “билдирүү», «сүрөттөө», «айтуу» деген маанилерди билдирет) өкүлдөрү дүйнөнү түрдүү контрасттардын жана боёктордун кагылышуусунун негизинде көрө билишкен, алар табигый реалдуулукту сынып, талкаланган, реалдуулукка туура келбеген дисгармония менен байланыштырышкан. В. Кандинскийдин пикири боюнча, “живопись адамды өзүнүн ички дүйнөсүн көрө билүүгө жардам берип, ал сырттан ички жакка кирүүгө, материалдуулуктан идеалдуулукка өтүүгө шарт түзүп берет. Ал сүрөтчүнүн негизги өзгөчөлүгү катары боёктун жардамы менен улуу космосту жана келечектеги жогорку рухту, өзүнүн ички дүйнөсүндө жалпылаштырууга жөндөмдүү” деп айткан. В. Кандинский бул идеяларды ишке ашыруу үчүн белгисиз дүйнөнүн абстрактуу образын түзүп, мындай деп белгилеген: «живопись ар кандай дүйнөнүн тирешүүсү, ал тирешүүнүн негизинде чыгарма деп аталган жаңы дүйнө түзүлөт» (Кандинский, б.31).

К. Малевич абстракционизмдин белгилүү өкүлдөрүнүн бири катары эсептелет. Ал В. Кандинский сыяктуу сүрөтчүлөр кардиналдуу түрдө жаңы дүйнөнү жаратуу үчүн живописстин тилдерин таптакыр өзгөрткөн деп билдирген. К. Малевич идеялык түрдө жарыяланган көркөм тилди аныктаган: «Живописстин динамизми – эч кандай форманы билдирбеген, живописстен чыккан баш аламандык, башкача айтканда эс-акылдын үстүнөн ар кандай максаттардагы формалардын үстөмдүүлүк кылышы. Жалпылап айтканда, “футуризм живописстин динамизмине академиялык формалар аркылуу жете алат». Философ М.Н. Афасижев XX кылымдын башындагы авангардистердин руханий, идеялык темадагы чыгармаларын изилдөөдө «Малевичтин көптөгөн эмгектеринен футуристтердин символикалык көрүнүштөгү космикалык аракеттенүүлөрүн көрүүгө болот» деп белгилеген. О. Тарабенко жана В. Мироновдун пикирлери боюнча, «Космикалык убакыт жана мейкиндик супрематизмдин (лат. supremus–жогорку) негизги жетишкендиктери болот. К. Малевич дүйнөнүн талкаланып жок болуусунун трагедиялык күнүнүн космикалык структурасын түзгөн. Ал живописстин каражаттарынын жардамы менен адам өзүнүн рухун бийиктикке көтөрүлүүгө аракет жасаган космостук мейкиндигин жараткан» (Афасижев, б.66).

Жыйынтыктоо жана талкуулоо. Сюрреализм – француз тилинен алынганда «жогорку чындык» дегенди билдирген. XX кылымдын 20-жылдары адабиятта жана искусстводо кеңири орун алган багыттардын бири. Бул агым Францияда А. Бретондун демилгесинде пайда болуп эл аралык багыт катары таанылган. Каралып жаткан багыт мезгил өткөн сайын эл аралык багытка айланган. Сюрреалисттер белгилегендей, чыгармачыл энергия, түш көрүү, гипноз, автоматтык-механикалык иш-аракеттер пайда болот. Алар абстракционисттерден айырмаланып, реалдуу түрдө жашаган предметтерди башаламан, логикалык байланыштан тышкары сүрөттөшөт. Мисал катары М. Эрнстин, Дж. Миронун, И. Тангинин түшүндүрүүгө мүмкүн болбогон чыгармаларын кароого болот. С. Далинин сюрреалисттик багыттагы чыгармалары ирреалдык образды иллюзордуу сүрөттөөгө негизделген.

Абстракционизмге жакын болгон модернисттик живописстен сюрреализм агымы келип чыккан. Ошону менен бирге сюрреализмдин идеяларына жакын болгон психоаналитикалык концепциялардын структуралары, жашоонун психикалык динамикасы З. Фрейддин эмгектеринде терең чагылдырылган. Сюрреализм негизги эки багытта өнүккөн: автоматизм жана ишеним багыты. Автоматисттер (А.Бретон, А. Массон) акылсыздык аң-сезимге эркин форма аркылуу кирет деп белгилешкен, ал эми ишеним

багытындагылар (С. Дали, М. Эрнст, Р. Магрит) түш көрүү аркылуу реалдуу дүйнөнүн байланыштарын түзүү үчүн түшүбүздө дүйнөнүн реалдуу образын түзүшүбүз керек деп белгилешкен. Модернизмдин башка агымдарынан сюрреализмдин негизги айырмасы – живописчи-сюрреалисттер сырткы формага өтүп, аны өздөштүрүүдөгү адам рухунун ички тереңдигине жетүүгө багытталышында турат, сюрреализм реалдуулуктун өзгөчө формасы болуп саналарын белгилеп кетүү керек. Модерн чыгармаларына бир нече негативдүү мүнөздөмөлөр берилсе да, жалпы доордун символуна айланды, ошонун негизинде европалык маданият өнүккөн.

Модернизмдин артынан постмодернизм жаңы маанилик жана мазмундук идеяларды чагылдырууга умтулат. Постмодернизмдин пайда болушу менен искусствонун жана маанинин ортосундагы бир тараптуулук жоюлган. Эгерде модернисттер жана анын тарапкерлери салттуулук жөнүндөгү идеяларды биринчи орунга койсо, ал эми постмодернисттер ар кандай салттуулуктун өз ара аракети жөнүндөгү мамилени изилдешкен. Бул жагдайлар постмодерндик аң-сезимге ылайык келет. Ар кандай тануу жана четке кагуу, акыйкатка монотондук түрдө ээ болуу мыйзамсыз кубулуш катары бааланат. Искусствонун азыркы учурдагы өзгөчөлүктөрүнүн бири катары живопись полотносунун тажрыйбалык түрдө жок болуусу эсептелет. Анын ордун заманбап фотографиялар ээлөөдө. Мындай фотографиялар түрдүү формаларга, ыкмаларга ээ болуп, анын мазмунуна карата чектөө жана тыюу салуулар жок. Түрдүү кырдаалдагы сюжеттерге адамдын денеси, архитектура, адамдардын тобу, диний иконография, биография, роман, фото жана башкалар кирет. Живопись визуалдык концентрацияны түшүнүү үчүн белгилүү убакытты талап кылса, фотографиянын көлөмү аз мазмундуу сенсациялык мүнөзгө ээ.

Тездик менен алмашкан тарыхый-маданий жагдайлар чоң өзгөрүүгө дуушар болуп, XX кылымдын көркөм искусство чөйрөсүндө революциялык өзгөрүүлөр жана аны менен бирге бир нече аспектилер пайда болду: аларга реалдуулукту чагылдыруу, элестетүү, искусство менен илимдин өз ара аракеттери, жаратуучу катары сүрөтчүнүн ролу жана социомаданий, саясий, экономикалык процесстер таандык.

Постмодернизм чыгармалардан конструкцияларга өтүүнү бекемдеген. Башкача айтканда, бул агым социумдагы маданияттын ордун, өндүрүшкө карата реакцияны чагылдырат. Маданиятка карата постмодернисттик негиздеме искусство феноменинин тазалыгын бузуу катары каралат. Анын натыйжасында коллаж жана монтаж сыяктуу кубулуштардын ролу өсүүдө. Башка агымдар сыяктуу эле постмодернизм искусствосу дүйнөнүн сүрөттөлүштөрүн чагылдырат. Постмодернисттик агым Кайра жаралуу жана Агартуу доорундагы баалуулук идеалдарынан баш тартып, алардын прогресске, эс-акыл мүмкүнчүлүктөрүнө, адамдын чексиз күчүнө карата ишенимин колдогон. Постмодернизмдин түрдүү улуттук варианттары үчүн жалпы доорго «чарчаган», эсхатологиялык маанай, эстетикалык мутация катары аныктама беришин эсептөөгө болот.

Ж.Ф. Лиотардын пикири боюнча, “бүгүнкү күндүн адамы практикадагы жана ой жүгүртүүдөгү жаңы объектилердин артынан кууп жете албай жатат” (Лиотар, б.58). Көптөгөн изилдөөчүлөрдүн көз караштарына ылайык, азыркы социомаданий реалдуулук адамзаттын жашоосунун мурунку баскычтарынан реалдуу түрдө айырмаланат. Х. Ортега-и-Гассет төмөнкүдөй ойду айткан: “Азыркы геосаясий мейкиндикте эталонсуз, үлгүсүз доор пайда болду, ал өзүнүн артынан натыйжалуу, керектүү эч нерсени таба албайт. Руханий салттуулуктун издери четке кагылып, жок болду. Үй-бүлөнүн бардык эталондору пайдасыз болуп калды” (Х. Ортега-и-Гассет, б.301).

3. Бауман азыркы коомду индивидуалдашкан коом деп баалаган. Мында коом менен жекеликтин ортосундагы тең салмактуулук жоголот. Ал эми социумдагы баланс жалпылык менен жекеликтин байланышы аркылуу ишке ашып, социалдык иреттүүлүк басымдуулук кылат. Автор мындай деп жазат: “Жекелик жалпылыктын аймагын тебелеп кирди. Бирок максат өз ара байланышта болууда эмес, мында жекелик тарабынан жалпылык колониялаштырылат. Коомдук маселелер арткы планда түшүнүксүз бойдон калууда” (Бауман, б.257). Социалдык реалдуулук фрагменттештирилип, олуттуу коомдук милдеттер, жеке кызыкчылыктар жана алга умтулуулар менен алмаштырылат. Адамдын жашоосу коом менен болгон байланышын үзүп, системалык карама-каршылыктарды географиялык мүнөздө чечүү менен гана чектелет. Социалдык эволюциянын натыйжаларын талдоо менен бирге 3. Бауман мындай деген ойду айтат: “Социумду өнүктүрүүгө анын жыргалчылыгы үчүн күрөшкөн жамааттар, алардын мүмкүнчүлүктөрү өзгөрмөлүү жана алдын ала аныкталбаган сырдуу күчтөрдөн көз каранды экендигин аңдап сезишүүдө. Мындай негативдүү жагдайлардын бардыгы жамааттык түрдөгү коомчулуктун биргеликте жасаган иш-аракеттери аркылуу ийгиликке жетишүү, коомду өнүктүрүү сыяктуу жагдайларга карата ишенимдин жоголушуна алып келди” (Бауман, б.176).

Корутунду. Азыркы социумдардын көпчүлүк бөлүгүндө искусствонун ролу, анын коомдук мамилелер системасындагы орду терең трансформацияларга дуушар болууда. Массалык коомдун шартында жана мамлекеттердин, элдердин атаандаштыгы күчөгөн абалда, ошондой эле жаратылыштык-эмгектик, интеллектуалдык ресурстар үчүн күрөштө искусство негизги идеологиялык каражаттардын бирине, коомдук пикирди калыптандыруунун жана бурмалоонун натыйжалуу каражатына айланды. Искусствонун жанрларынын жана түрлөрүнүн өтө ар түрдүүлүгүнө жана адамзаттын жогорку техникалык жетишкендиктерине ылайык көркөм өнөр бир жагынан саясатташса, экинчи жагынан гуманисттик маанисин жоготкон.

Учурдагы искусствого реалдуулуктагы түрдүү кабылдоолорго туруктуу умтулуу мүнөздүү. Мында индивид курчап турган айлана-чөйрөдөгү процесстерди, окуяларды тездик менен кабыл алып, жаңы маалыматтарды өздөштүрүш үчүн мурункуларды дароо унутууга мажбур. Искусство образдын мазмунунан жана контекстинен көз карандысыз практикадагы өзгөрүүлөрдү каттоого карата мүмкүнчүлүгүнө карап актуалдуу мүнөзгө ээ.

Азыркы искусство өзгөрүп жаткан реалдуулуктун, башкача айтканда, алдыңкы техниканын, урбанизациянын, жашоо образынын базасында социалдык-экономикалык прогрессти тездеткен дүйнөнүн көркөм программасы катары баалуу. Ошол эле учурда ал социалдык түзүлүш катары убакыттан, мейкиндиктен көз каранды болуп саналат. Адамдын чыгармачыл мүмкүнчүлүктөрүн ачууга багытталган, плюрализмге негизделген азыркы искусство дүйнө жөнүндө ой жүгүртүүнүн радикалдык жаңы тажрыйбасын сунуштоо менен демейки аң-сезимди ойготуп, көрүүчүнүн интеллектуалдык даражасына терең таасирин тийгизиши мүмкүн. Ошондой ааламдашуу шартындагы өзгөрүүлөр, массалык маданияттын жайылышы демейки аң-сезимди өнүктүрүүгө да өбөлгө түзүүдө.

Акыркы мезгилдерде адамдын жашоо процессинин контекстинде, ошондой эле экономика менен маданияттын ортосундагы өз ара мамилелер да жаңыча калыптанып жатат. Союз мезгилиндеги модель экономика менен маданияттын жетишкендиктерине таянган. Модернисттик моделде биринчи планга экономика чыгып, ал социум менен маданияттын үстүнөн басымдуулук кыла баштады.

Адабияттар

1. Волошинов, В.Н. (М. М. Бахтин). Фрейдизм [Текст]: маска первая / В.Н.Волошинов (М.М. Бахтин). – М.: Лабиринт, 1993. – 120 б. – (Сер. кн. Бахтин под маской).
2. Малевич, К. От кубизма и футуризма к супрематизму: новый живописный реализм [Текст] / К. Малевич. – М.: [б.и.], 1916. – 32 б.
3. Венкова, А.В. Культура модернизма и постмодернизма: читатель и зритель в авторской картине мира [Текст]: автореф. дис. ... канд. культурологии: 24.00.01 / А.В. Венкова. – СПб., 2001. – 225 б.
4. Кандинский, В.В. О духовном в искусстве [Текст] / В.В. Кандинский. – М.: Архимед, 1992. – 110 б.
5. Афасижев, М.Н. Изобразительное искусство и наука [Текст] / М.Н.Афасижев. – М.: ГИИ; СПб.: Алетейя, 2002. – 184 б.
6. Лиотар, Ж.Ф. Состояние постмодерна [Текст] / Ж.Ф. Лиотар. – СПб: Алетейя, 1998. – 159 б.
7. Ортега-и-Гассет, Х. Восстание масс [Текст] / Х. Ортега-и-Гассет. – М.: АСТ, 2000. – 347 б.
8. Бауман, З. Индивидуализированное общество [Текст] / З. Бауман. – М.: Логос, 2000. – 257 б.

Интернет булактар:

1. Ольшанский, Д.А. Основы идеологии модернизма [Электронный ресурс] / Д.А. Ольшанский. – Режим доступа: // <http://anthropology.ru/ru/texts/olshansky/modern.html>. – Загл. экрана. – (Датаобращения: 20.10.2013).

**«КОЖОЖАШ» КЕНЖЕ ЭПОСУНДАГЫ СУР ЭЧКИНИН МОНОЛОГУ АРКЫЛУУ
ЖАШТАРГА ЭКОЛОГИЯЛЫК ТАРБИЯ БЕРҮҮ**

*Мадиярова Ч.А., окутуучу,
Кызыл-Кыя индустриалдык-педагогикалык колледжи,
Кызыл-Кыя, Кыргызстан,
madiarova_cholpon@mail.ru
Тайиров М.М., ф.-м.и.д., профессор,
Баткен мамлекеттик университети,
Баткен, Кыргызстан,
mtairov13@mail.ru*

Аннотация. *Адамзат өзүнүн жакшы жашоосу үчүн табиятты өзгөртүп, жаратылыш ресурстарын сарамжалсыз иштетип, кен байлыктарды баш аламан казып, табияттагы көп түрдүүлүктүн санын азайтып, сууларды булгап, жер кыртышыны бузуп глобалдык экологиялык көйгөйлөрдү пайда кылды. Мамлекетибиз мындай экологиялык кризисти болтурбоо максатында атайын мыйзамдарды иштеп чыгып, жарлыктарды чыгарып, алар боюнча иш-чараларды аткарууда (М: айлана-чөйрөнүн абалын жакшыртуу, жаратылыш байлыктарын сарамжалдуу пайдалануу, калдыктарды кайра иштетүү ж.б.)*

Жаштарыбыздын экологиялык маданиятын калыптандырып, аны андан ары жогорулатуу менен табиятка аяр мамиле жасоого үйрөтөбүз. Экологиялык маданиятты элдик Кожожаш кенже эпосундагы Сур эчкинин монолугун колдонуу менен өстүрүү учурдун талабы. Ошондуктан бул эпосту экология сабагында пайдалануу аркылуу жаштарга азыркы экологиялык көйгөйлөрдү так көрсөтүп, аларды болтурбай коюуга боло тургандыгын түшүндүрүү зарыл.

Ачкыч сөздөр: *табият, экология, адамзат, биокөптүрдүүлүк, азык тизмеги, экологиялык маданият, Кожожаш, Сур эчки, тоо теке, монолог.*

**ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЁЖИ ЧЕРЕЗ МОНОЛОГ СУР ЭЧКИ
ИЗ МАЛОГО ЭПОСА «КОЖОЖАШ»**

*Мадиярова Ч.А., преподаватель,
Кызыл-Кийский индустриально-педагогический колледж,
Кызыл-Кыя, Кыргызстан,
madiarova_cholpon@mail.ru
Тайиров М.М., д.ф.-м.н. профессор,
Баткенский государственный университет,
Баткен, Кыргызстан,
mtairov13@mail.ru*

Аннотация. *Человечество для улучшения условий своего существования на земле, неэкономно использовало природные ресурсы, повлияло на сокращение количества разнообразия в природе, бессистемно добывая полезные ископаемые, загрязнило воды, разрушило земную кору и вызвало глобальные экологические проблемы. В целях предотвращения такого экологического кризиса разработаны специальные законы, изданы*

указы и в соответствии с ними осуществляются мероприятия (Н: оздоровление окружающей среды, рациональное использование природных ресурсов, переработка отходов и др.).

Мы будем формировать экологическую культуру молодёжи и еще более повышать ее, учить бережному отношению к природе. Воспитание молодежи экологической культуре на основе монолога Сур эчки малого народного эпоса «Кожожаш» – веление времени. Поэтому, используя данный монолог на уроках экологии, можно наглядно показать учащимся и студентам актуальные экологические проблемы и объяснить, что их можно избежать.

Ключевые слова: природа, экология, человечество, разнообразие, пищевая цепь, экологическая культура, Кожожаш, Сур эчки, горный козел, монолог.

ECOLOGICAL EDUCATION OF YOUTH WITH THE HELP OF THE MONOLOGUE OF SUR ECHKI OF THE SMALL EPIC «KOZHOSHASH»

Madiyarova Ch.A., teacher,
Kyzyl-Kiya Industrial-Pedagogical College ,
Kyzyl-Kiya, Kyrgyzstan,
madiyarova_cholpon@mail.ru
Taiirov M.M., doctor of philosophy, professor,
Batken State University,
Batken, Kyrgyzstan,
mtaiirov13@mail.ru

Abstract. Mankind, in order to improve the conditions of its existence on earth, used natural resources uneconomically, influenced the reduction in the amount of diversity in nature, haphazardly extracting minerals, polluted water, destroyed the earth's crust and caused global environmental problems. In order to prevent such an ecological crisis, special laws have been developed, decrees have been issued, and measures are being taken in accordance with them (f.ex: environmental improvement, rational use of natural resources, waste processing, etc.).

We will form the environmental responsibility of young people and further increase it, teach respect for nature. The education of ecological culture on the basis of the monologue of Sur echki of the small folk epic «Kozhoshash» is the imperative of the times. Therefore, using this monologue at the lessons of ecology, you can clearly show pupils and students actual environmental problems and explain that they can be avoided.

Key words: nature, ecology, humanity, diversity, food chain, ecological culture, Kozhoshash, Sur echki, mountain goat, monologue.

Азыркы ааламдашуу заманы адамзаттын алдына коопсуздуктун үч түрдүү негизги багытын алып чыкты. Алар энергетикалык коопсуздук (Кыргызстандын мисалында), тамак-аш коопсуздугу (Африканын мисалында) жана экологиялык коопсуздук (Жер шарынын мисалында). Бул макала экологиялык коопсуздукту алдын алууга арналып, канткенде жаштарыбыздын экологиялык маданияты жогору болуп, табиятыбызга, айлана-чөйрөгө аяр мамиле жасайбыз деген суроого жооп берүүгө багытталган.

Бизди курчап турган айлана-чөйрөнүн калыптанышы миллиондогон жылдардын ичинде тирүү организмдердин тиричилик аракетинен пайда болгон. Анын андан ары калыптанып эволюциялык жактан өрчүүсүндө продуценттер, консументтер, редуценттер негизги функцияны аткарган. Табияттагы организмдердин көп түрдүүлүгүнүн азайышы

азык тизмегин үзүп, экологиялык системалардагы зат айлануунун жана энергияны багыттоо кызматынын тең салмактуулугун бузат. Натыйжада суунун, жер кыртышынын жана атмосферанын химиялык составы өзгөрүлүп, экосистемада сукцессиялык процесстери жүрө баштайт.

Адамзаттын азык түлүккө болгон муктаждыгы пайда болгонго чейин адам баласы менен жаратылыштын ортосунда гармония өкүм сүргөн. Адам баласы мал чарбачылыкты, дыйканчылыкты өздөштүрүү менен жаңы агроценоздорду пайда кылды. Адамдар жашоосу үчүн ыңгайлуу шарт түзүү максатында табиятты өзгөртүп жаткандыгы анык. Адамдын илим менен техникадагы жетишкендиктеринин натыйжасында жаратылыш ресурстарын сарамжалсыз иштетүүсү, кен байлыктарды баш аламан казуусу, табияттагы көп түрдүүлүктүн санын азайтып, жер кыртышын бузуп жайыттардын такыр данышын пайда кылды. Өзгөчө кургактыктагы флора жана фауна көп жабыркап жатат. Адамзат, көп түрлөрдү түп тамырынан жок кылып жиберди, көптөгөн түрлөр жок болуп кетүү коркунучунда турат.

Мамлекетибизде дүйнөлүк экологиялык кризисте алдын алуу максатында мыйзамдар иштелип чыгып алар боюнча иш чаралар аткарылууда. Кыргыз Республикасынын Президентинин «Экологиялык коопсуздукту жана климаттык туруктуулукту камсыз кылуу боюнча чаралар жөнүндө» Жарлыгында (2021-жылдын 19-мартындагы №77) [1] бизди курчап турган айлана-чөйрөнүн абалын жакшыртууну, жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууну камсыз кылуу, калдыктарды кайра иштетүү, утилдештирүү боюнча ишканаларды түзүүгө, аз калдыктуу жана калдыксыз технологияларды киргизүүгө, аңчылыкты ченемдүү кылуу менен тирүү организмдердин санын көбөйтүүгө ж.б. багытталган иш чараларды жүргүзүү милдеттендирген.

Бул жарлыкка ылайык аткаруу бийлиги тиешелүү иш пландарды иштеп чыгып, аны ирети менен аткарууда (Мисалы: шаарларда таштандыларды кайра иштетүү заводдорун куруу, өлкө боюнча жашылдандыруу акцияларынын жүргүзүү ж.б.).

Мындан сырткары, азыркы учурда жаштарыбызга экологиялык билим, тарбия, маданиятты кантип калыптандырабыз? Канткенде адам баласы жаратылыштын алдында өзүнүн жоопкерчилигин сезет? Экологиялык билимге ээ болгон окуучу, студент маданияттуу да боло алабы? - деген суроолорго толук жоопторду табуу азыркы замандын орчундуу маселелери болуп саналат.

Мындай суроолорго жооп табуу максатында Ч.Айтматовдун «Кыямат», «Кылым карытар бир күн» романдарын пайдалануу аркылуу окуучуларга экологиялык маданиятты, жоопкерчиликти арттырууга жана жаратылышыбызды коргоого багытталган изилдөөлөр жүргүзүлгөн жана алардын жыйынтыгы [2,3] макалаларда жарык көргөн.

Азыркы санариптешкен мезгилде жаштарыбызга экологиялык маданиятты калыптандырып, андан ары арттырууну **«үй-бүлө-балдар бакчасы-мектеп-окуу жай»** системасына негиздөө зарыл. Анткени үй бүлөдө, балдар бакчасында элдик оозеки чыгармаларды айтып берүү, аудио жазууларды уктуруу, кино тасмаларды көрсөтүү менен ролдорго бөлүштүрүп аткаруу, экологиялык жактан анализдөөгө багыт берүү да максатка ылайыктуу.

Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү мектеп программасындагы кыргыз адабияты сабагында Кожожаш кенже эпосуна 7-класста 4 саат, ал эми окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектеп программасында 2 саат берилген [4]. Кожожаш кенже эпосун өтүүдө өткөн заманда көзгө атар мерген Кожожаш болгон, анын өз

элин тамак менен камсыздап ачарчылыктан алып калгандыгын даңазалабастан, экологиялык өңүттөн кароо зарыл жана мезгилдин талабы. Жогорку жана орто кесиптик билим берүүдө бардык адистиктерге «Экология» дисциплинасы өтүлөт. Ар бир студент болочоктогу ата-эне жана адис болгондуктан экология дисциплинасынын Популяциянын экологиясы, Кыргыз Республикасынын экологиялык көйгөйлөрү деген ж.б. темаларды өтүүдө Кожожаш кенже эпосундагы Сур эчкинин монологун пайдалануу менен сабак өтүү студенттердин экологиялык маданиятын калыптандырууга жакшы өбөлгө түзөрү чындык.

Эми Кожожаш кенже эпосуна токтолсок: мерген мергенчилик менен бир уруу элди ачарчылыкта багуу үчүн, кийиктерди кырып атып, алардын терисин кийим-кече катары пайдаланышкандыгын төмөнкү эпостогу үзүндүдөн көрүүгө болот:

Жашынан мерген кызыгып,
Айлына келбейт анчалык,
Кудай берген өнөр-деп.
Кийгени кийик териси,
Мага десе жүз болсун,
Бирөөн койбой терүүчү,
Атып салып кийикти,
Айлына кабар берүүчү,
Мергендиктин пайдасын,
Жыйырма үй кытай көрүүчү [5].

Эпосто жазылгандай Кожожаш түш көргөн күнү Сур эчки да түш көрүп, эртеси Алабаш текесине түшүн мынтип айтат:

Түндөгү көргөн түшүмдө,
Ошол, келбеген мерген келиптир,
Кенен жаткан жеримде,
Тетиги, кемерче менен бекинип,
Мына бу, Кереге-Таштан көрүптүр.
Кыйын деп сырттан укчу элем,
Кытайда мерген жалгыз баш,
Уругум таза териптир,
Жазамды колго бериптир.
Жору айланып чогулуп,
Сай-сайдын баары өлүктүр.
Көтөрчү башың, Алабаш,
Сур эчки ушундай түштү көрүптүр.
Макул десең, Алабаш,
Биз бул жерден кетели,
Башка жерге жетели,
Менин көргөн түшүм анык чын [5].

Бул түштү уккан Алабаш макул эместигин билгизип, эркексинип Сур эчкини бир сүзөт. Сур эчки тоодогу, Кара-Үңкүрдөгү кийиктерди улактары менен кошо атып салгандан кийин Кожожашка зарлап мынтип айтат:

Мерген, кырыпсын улак түгөлүн,
Кыйналды менин жүрөгүм.
Балдарымдын бири жок,

Ай талаада каңгырап,
Кантип жалгыз жүрөмүн.
Чын кайберен энең мен,
Менин бар эле сенден тилегим.
Макул десе көңүлүң,
Картайса да берип кет,
Алабаш теке шеригим [5].

Сур эчкинин Кожожашка айткандары, Сур эчкинин монологу болот (монолог бул көркөм чыгармадагы каармандын жекече же көрүүчүлөргө айткан сөзү. Монологдун диалогдон айырмасы сүйлөп жаткан кишинин сөзүнө башка каармандар аралашпайт. Монологдор аркылуу каармандардын мурунку жана кийинки тагдырын, жекече сапаттарын билүүгө болот [6]).

Сур эчкинин монологунан тукуму курут болгонуна кейигенин көрүүгө болот. Себеби популяциянын стрессстик абалы, жыныстык, жаштык структурасы жаныбарлардын тукумдашуу процессинине азык тизмегинин үзүлүүсүнө таасирин тийгизет. Азыркы учурда деле жаныбарлардын санынын күндөн-күнгө азайып бара жаткандыгын Кызыл китепке кирген, коруктарга алынган тирүү организмдердин санынан билүүгө болот.

Аңчылыктын кызыгына берилген мерген Сур эчкинин өтүнүчүн кабыл албайт, адамдык гумандуулукту көрсөтпөстөн, тукумун кырып салат. Аялы Зулайканын суранганына карабастан, мерген көздөгөн максатынан кайтпайт. Түшүн айтса айыл эли да аны колдойт, бул да болсо экологиялык маданияттын төмөндүгүн көрсөтүп турат. Сур эчки мерген менен антташып, убадасы боюнча бир жылдан кийин аксак эчки болуп келип, Кожожашты ээрчитип кетет. Кожожаш Сур эчкини кууп жүргөн мезгилде Кыргызстандын табигый табияты өзгөчө кооз экендиги эпосто сүрөттөлөт. Эгерде адамзат жаратылыштын мыйзамдарына каршы чыкса өлүм менен жазаланышын Кожожаштын аскада калуусу менен далилденип турат.

Элибиздин кино тармагындагы чыгармачыл инсандары 2017-жылы «Кайра жаралуу» деп аталган кинофильмди тартышкан [6]. Бул кинофильмдин негизги идеясы табияттын мыйзамдарына каршы келген аракеттерди жасагандардын тагдыры өлүм менен бүтөрүн, азыркы мезгилдин мисалында көрсөтүп, кийинки муундун кайра жаралгандыгын, экологиялык маданиятынын өскөндүгүн көрсөтөт. Кинофильмдеги окуялар Асек ава (Сур эчкинин ролунда), Акмат (Кожожаштын ролунда), Бегимай (Зулайканын ролунда) жана Айтемирдин (Молдожаштын ролунда) ортосунда жүрөт. Акмат мерген, Асек аванын кеңешин, аялы Бегимайдын сөзүн укпай төрөлө турган баласын кийиктин эти менен оозандырам деп, тоо эчкилери төлдөп жаткан мезгилде, ууга чыгып тоодон учуп өлүп, сөөгүн эр жеткен Айтемир баласы таап Жерге койгондугу баяндалат. Бул көркөм кинофильм жаштарга экологиялык тарбия берүүгө арналгандыктан аны билим берүү мекемелерине окуу-тарбия процессин уюштуруп өткөрүүдө пайдаланууну сунуштайбыз.

Окумуштуу А.Спиркин «Философия негиздери» [8] деген эмгегинде «Адам өзүн жаратылыштын чексиз кожоюну катары сезет, иш жүзүндө жаратылыш эч качан жабыркап түгөнбөгөн бир кенч эмес, өтө назик жана өзүнчө кылдат аяр мамиле талап кылган, адам баласы, адам өзүнүн мурдагы чексиз бийлигинен баш тартып – экологиялык этикасын калыптандыруусу зарыл» деп жазат. Бул дагы да болсо экологиялык маданиятты калыптандыруу зарылдыгынын кеч эместиги көрүнүп турат.

Ал эми экологиялык этикага ээ болуу үчүн билим берүү мекемелеринин кызматкерлери, окутуучулары, ата-энелер менен биргеликте семинар-тренингдерди, түшүндүрүү иштерин жүргүзүү менен аларды социалдык тармактар аркылуу байма-бай жарыялап туруу абзел. Ал эми студенттер, окуучулар менен биргеликте экологиялык акцияларды, конкурстарды уюштуруу зарыл.

Адамзаттын эң кейиштүү мамилесинен улам жаратылышты оңдоп түзөп жатам деп табиятты көрксүздөндүрүп салды, акыркы жүз жылдыкта жер бетин оторлогон адамзат тукуму 8 миллиарддан ашып, өзүнүн жашоосуна керектелүүчү азык түлүк сырьелорунун жетишсиздиги көйгөйгө айланды. Натыйжада иретсиз чарба жүргүзүп аесуз коротуулардын натыйжасында айлана-чөйрө булганып, табиятыбыз болуп көрбөгөндөй кейиштүү абалга келди. Ошондуктан жаштарыбыздын экологиялык сабаттуулугун арттыруу жана маданиятын калыптандыруу ата-энелердин, мугалимдердин жана коомчулуктун негизги милдети деп эсептейбиз.

«Кожожаш» кенже эпосун жана Сур эчкинин монологуна экология сабагында пайдалануу менен төмөнкүдөй көйгөйлөрдү ачыктан ачык көрсөтүп, түшүндүрүүгө болот:

1. Көп түрдүүлүктүн бузулушун, бир түрдүү особдордун (кийиктердин) санынын кескин азайышын (жок болушун).
2. Азык-түлүк тизмегинин үзүлүшүн.
3. Адам баласы табият менен болгон мамилесин бузгандыгы үчүн өлүм менен жазаланышын.

Адабияттар

1. <http://cbd.minjust.gov.kg>
2. Мадиярова Ч.А., Тайирова Н.М., Тайиров М.М., Чыңгыз Айтматовдун «Кыямат» романындагы экологиялык көйгөйлөрдүн берилиши. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, Б., 2019, №9, 44-48 б.
3. Мадиярова Ч.А., Тайирова Н.М., Тайиров М.М., Чыңгыз Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романындагы экологиялык маселелер. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, Б., 2020, №7, 28-33 б.
4. <https://kao.rg>
5. Кожожаш, Эл адабияты сериясынын 1-тому, Б., Шам басмасы, 1996,-248 б.
6. Википедия – монолог, [http:// Kyrgyzinfo.ru](http://Kyrgyzinfo.ru)
7. You Tube, Кыргыз кино//Кайра жаралуу, 2017.
8. Мурсалиев А., Чоров М., Усенгазиев М., «Экологиянын фундаменталдык негиздери», Б., 2014, -206 б.

**ГЕОМЕТРИЯНЫ ОКУТУУДА ЖАРАТЫЛЫШ РЕСУРСТАРЫН ЭФФЕКТИВДҮҮ
ПАЙДАЛАНУУГА КАРАТА ТУРМУШТУК МАСЕЛЕЛЕР АРКЫЛУУ ТҮЙҮНДҮҮ
КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТӨРДҮ КАЛЫПТАНДЫРУУ**

Тагаева Дамира Абылкасымовна п.и.к., доцент

Ош мамлекеттик университети

tagaeva.69@mail.ru

ORCID: 0000-0002-2290-8015

Калдыбаев Салидин Кадыркулович п.и.д., профессор

Эл аралык Ала-Тоо университети

Талипов Алмамбет Тынычбекович, окутуучу

Ош мамлекеттик университети

talipovalmambet@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4699-3776

Ош, Кыргызстан

Аннотация. Геометрия - окуучулардын ой жүгүртүүсүн жана логикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү үчүн маанилүү болгон математиканын тармактарынын бири. Орто мектепте геометрияны окутуунун максаты - геометриялык фигуралар жана алардын касиеттери жөнүндөгү билимди бекемдөө, күнүмдүк турмушта жана келечектеги кесиптик ишмердүүлүктө ийгиликтүү геометрияны колдонууга өбөлгө түзүү. Геометрия күнүмдүк турмушта курчап турган мейкиндикти пландаштыруу менен түздөн-түз байланыштуу болгон предмет. Атап айтканда, шаар куруу пландарын, жер участкаларын, айыл чарба багытындагы жерлерди жана өнөр жай багытындагы маселелерди иштеп чыгууда аймактын геометриялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу, жерди пайдаланууну оптималдаштырууга жана ресурстардын сарамжалдуу пайдаланууга мүмкүндүк берет. Имараттарды жана инфраструктураны сайтка туура жайгаштырууну, энергияны жана сууну үнөмдөйт, ошондой эле айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин азайтат. Бул макалада орто мектепте геометрияны окутууда жаратылыш ресурстарын эффективдүү пайдаланууга карата турмуштук тапшырмаларды колдонуу аркылуу түйүндүү компетенцияларды калыптандыруу маселелери каралган.

Ачкыч сөздөр: жаратылыш ресурстары, Туруктуу өнүгүү максаттары, геометрия, компетенттүүлүккө багытталган тапшырмалар.

**ФОРМИРОВАНИЕ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ЧЕРЕЗ ЖИЗНЕННЫЕ
ЗАДАЧИ ПО ЭФФЕКТИВНОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ПРИРОДНЫХ РЕСУРСОВ
В ОБУЧЕНИИ ГЕОМЕТРИИ**

Тагаева Дамира Абылкасымовна к.п.н., доцент

Ошский государственный университет

tagaeva.69@mail.ru

ORCID: 0000-0002-2290-8015

Калдыбаев Салидин Кадыркулович д.п.н, профессор

Международный университет Ала-Тоо

Талипов Алмамбет Тынычбекович, преподаватель

Ошский государственный университет

Ош, Кыргызстан

Аннотация: Геометрия является одним из разделов математики, имеющим важное значение для развития рассуждений и логического мышления учащихся. Целью преподавания геометрии в средней школе является закрепление знаний о геометрических фигурах и их свойствах, содействие успешному использованию геометрии в повседневной жизни и будущей профессиональной деятельности. Геометрия – предмет, непосредственно связанный с планированием окружающего пространства в быту. В частности, учет геометрических особенностей местности при разработке градостроительных планов, земельных участков, земель сельскохозяйственного и производственного назначения позволяет оптимизировать землепользование и рационально использовать ресурсы. В данной статье рассматриваются вопросы формирования ключевых компетенций посредством использования жизненных задач в обучении геометрии в средней школе по эффективному использованию природных ресурсов.

Ключевые слова: природные ресурсы, Цели устойчивого развития, геометрия, компетентностные задачи.

FORMATION OF KEY COMPETENCES THROUGH LIFE TASKS FOR THE EFFECTIVE USE OF NATURAL RESOURCES IN TEACHING GEOMETRY

Tagaeva Damira Abylkasymovna
Candidate of Pedagogical Sciences, assistant professor,
Osh State University
tagaeva.69@mail.ru
ORCID: [0000-0002-2290-8015](https://orcid.org/0000-0002-2290-8015)
Kaldybaev Salidin Kadyrkulovich
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Ala-Too International University
Talipov Almambet Tynychbekovich senior teacher
Osh State University
Osh, Kyrgyzstan

Abstract: Geometry is one of the areas of mathematics that is important for the development of reasoning and logical thinking in students. The purpose of teaching geometry in high school is to strengthen knowledge about geometric figures and their properties, to promote successful use of geometry in everyday life and future professional activities. Geometry is a subject that is directly related to the planning of the surrounding space in everyday life. In particular, taking into account the geometric features of the area when developing urban planning plans, plots of land, agricultural land and industrial issues allows for optimization of land use and rational use of resources. This article deals with the issues of formation of key competencies through the use of life tasks in the teaching of geometry in high school for the effective use of natural resources.

Keywords: natural resources, Sustainable Development Goals, geometry, competency-based tasks.

Киришүү. Кыргыз Республикасында мамлекетибиздин алдыңкы мамлекеттердин катарына кошулуп, андан ары өнүгүсүнө карата бир топ алгылыктуу иш чаралар уюштурулган. Алардын катарында өлкөбүздө Туруктуу өнүгүү максаттарына жетүү үчүн алгылыктуу иш-аракеттер жүргүзүлүп жаткан мезгили. «Туруктуу өнүгүү максаттары – бул эл аралык коомчулуктун алдында турган жакынкы 15 жылда теңсиздик менен жакырчылыкты жоюу, социалдык интеграцияга жетишүү, глобалдык климаттын

өзгөрүшүн токтотуу жана дүйнөнү куруу, мында биздин урпактардын татыктуу жашоосу үчүн ресурстардын жетиштүүлүгү болгон 17 максаттын жана 169 милдеттердин комплекси. 2015-жылдын 25-сентябрында БУУнун 193 мүчө-мамлекеттери туруктуу өнүгүү максаттарына жетүү боюнча милдеттенмелерди алышкан. Бул чечим «Биздин дүйнөнүн кайра түзүлүшү: 2030-жылга чейинки мезгилде туруктуу өнүгүү жаатындагы күн тартиби» документинде бекитилген» (Туруктуу өнүктүрүү максаттары, <https://kyrgyzstan.un.org/ky/sdgs>, 23.07.2023)

1-сүрөт. Туруктуу өнүгүү максаттары.

Белгиленген 17 максаттын 15-максатына ылайык, “Жердин эко системасын сактоо” – максатынын талаптарын аткарууда орто мектепте геометрияны окутууда жаратылыш ресурстарын эффективдүү пайдаланууга багытталган турмуштук маселелер маанилүү ролду ээлейт.

Геометрия - мейкиндиктин формаларын, өлчөмдөрүн, байланыштарын жана касиеттерин изилдөөчү эң байыркы илимий дисциплиналардын бири. Турмуштун ар кандай тармактарында, анын ичинде жаратылыш ресурстарын эффективдүү пайдаланууда маанилүү роль ойнойт. Ал биздин күнүмдүк турмушубузда жана жаратылыш ресурстарын натыйжалуу пайдаланууда өзгөчө мааниге ээ. Макалада орто мектепте геометрияны окутууда жаратылыш ресурстарын эффективдүү пайдаланууга жана туруктуу өнүгүүгө карата маселелерине токтолобуз.

Материалдар жана изилдөө методдору. Жаратылыш ресурстары - жер бетинде жашоону камсыз кылган баа жеткис капитал. Коомдун өнүгүшү жана калктын санынын өсүшү менен бул ресурстарды натыйжалуу пайдалануу барган сайын курч болуп баратат. Геометрия фигуралар, мейкиндик жана тегиздиктер жөнүндөгү илим катары жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууда маанилүү роль ойнойт.

Туруктуу өнүгүү – бул келечек муундарга заманбап жашоону камсыздоочу коомдун учурдагы керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн иштелип чыккан концепция. Геометрия бул процессте негизги ролду ойнойт, бизге айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин анализдөөгө жана болжолдоого, ресурстарды пайдаланууну оптималдаштырууга жана туруктуу өнүгүү пландарын иштеп чыгууга мүмкүндүк берет.

Адамдын жаратылыш менен болгон мамилеси ар дайым коомдун өнүгүшүнүн негизги компоненти болуп келген. Технологиянын өнүгүшү жана калктын санынын өсүшү менен жаратылыш ресурстарын натыйжалуу пайдалануу туруктуу өнүгүүнүн жана айлана-чөйрөнү коргоонун барган сайын маанилүү милдети болуп калууда. Бул процессте геометрия олуттуу роль ойнойт, бул бизге ресурстарды колдонууну түшүнүүгө жана оптималдаштырууга жана айлана-чөйрөгө терс таасирин азайтууга шарттарды жаратат.

Жаратылыш ресурстары биздин планетанын жашоосу үчүн маанилүү жана зарыл компоненти болуп саналат. Бул ресурстарды эффективдүү пайдалануу глобалдык экологиялык көйгөйлөрдүн жана туруктуу өнүгүүнүн шартында барган сайын маанилүү болуп баратат. Геометрия математиканын бир тармагы катары жаратылыш ресурстарын пайдаланууну оптималдаштырууда жана пландаштырууда негизги ролду ойнойт.

Геометрия эң байыркы жана универсалдуу илимдердин бири, ал мейкиндиктеги нерселердин формаларын, өлчөмдөрүн, жайгашуусун жана ортосундагы мамилелерди изилдейт. Анын мааниси математикалык окуу китептеринин чегинен алда канча ашып, жашообуздун ар кандай тармактарында кеңири колдонулуп келет. Геометрия чечүүчү роль ойногон эң актуалдуу багыттардын бири – жаратылыш ресурстарын натыйжалуу пайдалануу.

Кыргызстандагы көрүнүктүү педагог окумуштуулардын бири - И.Бекбоевдин ысымы биздин республикабыздын бардык булуң бурчтарында гана эмес башка өлкөлөрдө да таанымал. Билим берүүнүн өсүшүнүн ар түрдүү этаптарында педагогдордун алдына келип чыгуучу окуу-таанып билүүчүлүк жана практикалык маселелерди чечүүгө байланыштуу болгон алардын муктаждыктарын оптималдуу жана оперативдүү камсыздоонун илимий-методикалык жолдорун изденүүгө И.Бекбоев өтө көп күч жумшаган.

Мисалы, өткөн кылымдын 50-60-жылдарында мектептин турмуш менен байланышын чыңдоо жана өлкөдөгү билим берүүнү андан ары өнүктүрүү деген жалпыга белгилүү программаларды иш жүзүнө ашыруу планына ылайык И.Бекбоев мугалимдерге практикалык жардам көрсөтүүгө арналган китептердин төмөнкүдөй сериясын жазып чыгарган: «Өндүрүштүк мазмундагы арифметикалык маселелер» (1959-ж.), «Өндүрүштүк мазмундагы алгебралык маселелер» (1961-ж.), «Практикалык мазмундагы геометриялык маселелер» (1962-ж.). Анын бул эмгектеринде математиканын мектептик курсунун турмуштук жагдайдагы маани-маңызын ачып көрсөтүүнүн жана окуучулардын математикалык даярдыгынын деңгээлин көтөрүүнүн илимий жактан негизделген конкреттүү сунуштары берилген.

Бул изилдөөдө баяндалып берилген теориялык корутундулар жана практикалык сунуштар изилдөөчүнүн бир катар төмөнкүдөй монографияларында жана окуу-методикалык колдонмолорунда андан ары өнүктүрүлүп тереңдетилген, алар: «Математиканы турмушка байланыштырып окутуу» (1964-ж.), «Практикалык мазмундагы маселелер» (1967-ж.), «Элементардык математика боюнча маселелерди чыгаруунун ыкмалары» (1988-ж.), «Программалаштырып окутуунун принциптерин математика сабактарында пайдалануу» (1970-ж.), «Окуучулардын математикалык билимин тереңдетүү маселелери» (1974-ж.).

Окумуштуу, профессор И.Бекбоев педагог-практик катарында окутуу методикасынын проблемалары менен бирге педагогиканын жана дидактиканын принципалдуу маселелерин да изилдөөгө алган. Ал билим берүүнү башкаруунун илимий негиздерин иштеп чыгуу, окуучулардын окуу-таанып билүү ишмердүүлүгүн активдештирүүнүн

оптимальдуу методдорун: проблемалык окутууну, программалаштырылган окутууну, дифференциялап окутууларды ишке ашыруу маселелерин конкреттештирип өркүндөттү. Анын ушул изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары массалык басылмаларда ошондой эле өзүнчө китептерде дайыма жарыяланып турган (Исак Бекбоев, <https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0>, 23.07.2023).

Профессор И.Бекбоевдин «Практикалык мазмундагы маселелер» (1967-ж.) аттуу колдонмосунда жаратылыш ресурстарына карата турмуштук бир нече маселелерди мисалга келтирүүгө болот:

1. Жол 120^0 ка бурулганда радиусу 500 м тегеректөө жасалат. Жолдун узундугу канча метрге кыскарды?

2. Кыргыз Республикасында 1958-жылы ар бир адамга 61 кг кант өндүрүлгөн. 1965-жылы бул көрсөткүч 87 кг га жеткен. 1958-1965-жылдар аралыгында ар бир жылда канттын өндүрүмдүүлүгүнүн орточо пайызын аныктагыла.

3. 510 кг өлчөмүндө 2% ным массасын алуу үчүн 15% ным камтылган сироптон канча суу бууланышы керек? (Практикалык мазмундагы маселелер, 1967, б.27)

Учурда жаратылыш ресурстары жаратылыштын баа жеткис белектери, мисалы, суу, жер, токой, пайдалуу кендер жана башкалар, алар биздин планетанын турмуштук процесстерин жана адамзаттын жыргалчылыгын камсыз кылат. Бирок калктын санынын өсүшү жана керектөөнүн өсүшү шартында жаратылыш ресурстарын натыйжалуу пайдалануу экологиялык тең салмактуулукту сактоо жана туруктуу өнүгүүнү камсыз кылуу үчүн өтө маанилүү милдет болуп калат.

Географиялык маалыматтарды жана жер участкакторун талдоо менен айыл чарба талааларынын, шамал турбиналары, күн электр станциялары жана башка инфраструктуралык объектилердин оптимальдуу жайгашуусун аныктоого болот. Геометриялык эсептөөлөр участкактордун оптимальдуу өлчөмүн жана формасын аныктоого мүмкүндүк берет, бул жерди жана ресурстарды натыйжалуу пайдаланууга алып келет.

Жаратылыш ресурстары менен иштөөдө геометриялык моделдөө жана анализдөө да чоң мааниге ээ. Геометриялык алгоритмдердин жана программалардын жардамы менен пейзаждардын, рельефтердин жана суу агымдарынын так моделдерин түзүүгө болот. Бул айлана-чөйрөдөгү мүмкүн болуучу өзгөрүүлөрдү алдын ала айтууга жана мүмкүн болуучу экологиялык кырсыктардын алдын алуу боюнча тиешелүү чараларды көрүүгө мүмкүндүк берет.

Жаратылыш ресурстарынын көлөмүн эсептөөдө геометрия маанилүү роль ойнойт. Мисалы, мунайдын, газдын же пайдалуу кендердин запастарынын көлөмүн аныктоо үчүн татаал геометриялык эсептөөлөрдү жүргүзүү жана тоо тектердин түзүлүшүн талдоо зарыл. Так геометриялык ыкмалар ресурстардын көлөмүн жогорку тактык менен аныктоого жана аларды өндүрүүдө коромжуларды минималдаштырууга мүмкүндүк берет.

Геометрия ошондой эле жаратылыш ресурстарын ташууну оптималдаштырууга жардам берет. Географиялык маалыматтарды талдоо жана оптимальдуу маршруттарды куруу менен транспорттук чыгымдарды азайтып, айлана-чөйрөгө терс таасирин азайтууга мүмкүнчүлүктөр жаралат. Геометриялык ыкмалар жолдор, магистралдар, электр линиялары жана суу менен камсыздоо сыяктуу инфраструктураны жайгаштырууну пландаштырууда колдонулат. Бул объектилерди оптимальдуу жайгаштыруу жолдордун узундугун, энергияны керектөөнү жана айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин кыскартууга мүмкүндүк берет. Геометриялык эсептөөлөр ошондой эле максималдуу энергия жыйноо

үчүн күн массивдери жана шамал турбиналары үчүн оптималдуу кыйшаюу бурчтарын аныктоо үчүн колдонуп келет.

Айыл чарбасында жаратылыш ресурстары негизги ролду ойнойт. Геометриялык анализдер талаалардын оптималдуу өлчөмдөрүн, өсүмдүктөрдү жайгаштырууну жана сугарууну аныктоо үчүн колдонулат. Оптималдуу пландаштыруу түшүмдүүлүктү жогорулатууга, сууну жана жер семирткичтерди керектөөнү кыскартууга жана айлана-чөйрөгө терс таасирин азайтууга жардам берет.

Геометриялык методдор жаратылыш ресурстарын изилдөө үчүн рационалдуу чектерди аныктоого мүмкүндүк берет. Мисалы, пайдалуу кендердин запастарын аныктоо үчүн геологдор геометриялык принциптерди колдонуп, суу сактагычтын көлөмүн жана анын чек арасын аныкташат. Бул жер казынасын изилдөөдө жана изилдөөдө убакытты жана ресурстарды үнөмдөөгө жардам берет.

Коруктардын жана парктардын оптималдуу чектерин жана өлчөмдөрүн аныктоо үчүн геометриялык ыкмалар колдонулат. Геометриялык ыкмалар айлана-чөйрөнү булганган чекиттерди жана аймактарды аныктоо үчүн колдонуп келет. Геометриялык моделдер булгануунун масштабын, анын таралышын баалоого жана айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин азайтуу боюнча эң жакшы чараларды аныктоого мүмкүндүк берет.

Жаратылыш ресурстары – бул бизди курчап турган чөйрөнүн баалуу материалдык жана энергетикалык компоненттери, алар адамзаттын турмуштук активдүүлүгүн камсыз кылат. Аларды эффективдүү пайдалануу зарылчылыгы өсүп жаткан экологиялык көйгөйлөргө жана айрым ресурстардын түгөнүп кетүү коркунучуна байланыштуу барган сайын маанилүү болуп жатат. Бул жерде геометрия маанилүү ролду ойнойт, жаратылыш ресурстарын башкаруу жана пайдалануу менен байланышкан процесстерди оптималдаштыруу үчүн инструменттерди жана ыкмаларды берет. Жаратылыш ресурстары биздин планетанын маанилүү байлыгы болуп саналгандыктан, ал Жердеги жашоонун бардык формаларынын жашоого жөндөмдүүлүгүн камсыз кылат. Колдо болгон ресурстардын азайышы жана экологиялык абалдын начарлашы менен жаратылыш ресурстарын эффективдүү пайдалануу барган сайын чоң мааниге ээ болууда. Бул процессте, б.а. ресурстарды пайдаланууну талдоодо, пландаштыруу жана оптималдаштырууда геометрия негизги ролду ойнойт.

Жыйынтыктар жана талкуулоолор. Геометрия географиялык маалыматтарды талдоо жана жаратылыш ресурстарынын моделдерин түзүүгө жардам берет. Геометриялык ыкмаларды колдонуу менен токойлор, суу бассейндери, асыл топурак жана башка ресурстардын өлчөмүн жана бөлүштүрүлүшүн баалоого болот. Бул маалыматтар ресурстардын көлөмүн аныктоого жана аларды пайдалануу боюнча негизделген чечимдерди кабыл алууда маанилүү болуп саналат.

Геометриялык методдорду колдонуу менен ресурстарды пайдалануунун эффективдүүлүгүн жогорулатуу жана айлана-чөйрөгө терс таасирин минималдаштыруу максатында айыл чарба жерлеринин, өнөр жай комплекстеринин, турак жайлардын жана башка объекттердин оптималдуу жайгашуусун аныктоого болот. Геометрия энергияны үнөмдөөчү системаларды долбоорлоодо маанилүү роль ойнойт. Мисалы, күн панелдеринин же шамал турбиналарынын оптималдуу ордун кайра жаралуучу энергияны максималдуу пайдалануу үчүн геометриялык ыкмалар менен эсептөөгө болот.

Экосистемаларды жана жаратылыш ресурстарын изилдөө алардын структурасын жана өз ара аракеттенүүсүн терең талдоону жана түшүнүүнү талап кылат. Геометрия

токойлор, дарыялар, көлдөр жана деңиз коруктары сыяктуу экосистемалардын мейкиндик түзүлүшүн талдоо ыкмаларын камсыз кылат. Геометриялык анализдин жардамы менен илимпоздор түрлөрдүн таралышынын мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктай алышат, экосистемадагы энергиянын жана материалдардын агымын изилдеп, адамдын ишмердүүлүгүнүн натыйжасындагы өзгөрүүлөрдү болжолдой алышат.

Геометриялык методдор жерди пландоодо жана айыл чарба жана токой жерлерин оптималдаштырууда маанилүү роль ойнойт. Геометриялык анализди жана мейкиндикти моделдештирүү аркылуу айыл чарба жерлеринин оптималдуу жайгашуусун, максималдуу түшүм алуу жана айлана-чөйрөгө терс таасирин азайтуу үчүн талаанын жайгашуусун жана өлчөмүн аныктоого болот. Ошондой эле дарыялар жана көлдөр сыяктуу суу ресурстарын натыйжалуу пайдаланууга жардам берет. Геометриялык анализдин жардамы менен суу алуучу жана тазалоочу курулмалардын оптималдуу жайгашуусун аныктоого, айыл чарба жерлеринин сугат системаларын иштеп чыгууга болот. Бул колдо болгон суу ресурстарын максималдуу пайдаланууга жана алардын түгөнүшүнө жол бербөөгө мүмкүндүк берет.

Геометрия энергияны үнөмдөөчү технологияларды өнүктүрүүдө маанилүү ролду ойнойт. Күн панелдерин, шамал турбиналарын жана башка кайра жаралуучу энергия булактарын оптималдуу жайгаштыруу, ошондой эле эффективдүү жарыктандыруу жана кондициялоо системаларын долбоорлоо геометриялык методдорду жана анализди колдонууга негизделген. Транспорттук каттамдарды оптималдаштырууга, күйүүчү майдын чыгымын азайтып, айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин азайтат. Геометриялык методдор аркылуу жүктөрдү жана жүргүнчүлөрдү ташуунун эң кыска аралыктарын жана оптималдуу жолдорун аныктоого негиз түзүлөт.

Компетенттүү мамиледе инсанга багыттап окутуу шарттарында аракеттеги мамлекеттик билим берүү стандарттарынын талаптарына ылайык заманбап мугалим ТӨМдүн максаттарына багыттап жекече тапшырмаларды бере алат (С.К.Калдыбаев, ж.б. (2021, б. 200)). Төмөндө бир нече тармактар боюнча маселелерден мисалдарды келтиребиз.

1. Интерьерди пландаштыруу: Альбина бөлмөсүн сырдап, эмеректерин алмаштыргысы келет. Анын бөлмөсү тик бурчтукка окшош, узуну 4 метр, туурасы 3 метр. Ал бөлмөнүн бурчунда узун дубалга 45^0 бурчта орнотула турган жаңы керебетти тандагысы келет. Жаңы керебет канча орунду ээлейт? Ал эми узун дубал менен кандай бурч пайда болот?

2. Бакчаны пландаштыруу: Марат өзүнүн бакчасын долбоорлоону чечти. Анын узундугу 8 метр, туурасы 6 метр келген тик бурчтуу жер тилкеси бар. Ал бирдей өлчөмдөгү тик бурчтуу клумбаларды түзүп, гүлзарлардын ортосунда туурасы 1 метр жолго орун калтыргысы келет. Марат өзүнүн участогуна канча гүлзар орното алат?

3. Жол оңдоо: Жол шаардын аймагы аркылуу өтөт жана оңдоого муктаж. Жол үч бурчтуу болуп 60^0 , 75^0 жана 45^0 бурчтары менен узундугу 500 метрди түзөт. Оңдоп-түзөтүүдө жолдун үч бурчтуу аянтын толугу менен алмаштыруу керек. Канча тротуар аянтын алмаштыруу керек?

4. Пакет дизайны: Конфет компаниясы кадимки алты бурчтук формасында таңгакталган жаңы продуктуну чыгаргысы келет. Алты бурчтуктун жагы 10 см болушу керек. Пакеттин бетинин аянты жана 1000 таңгак чыгаруу үчүн канча материал керек болот?

5. Жер багыты: Данияр тоодо турат жана алыстан эки бийик мунараны көрөт. Анда мунаралардын ортосундагы бурч 70^0 экенин көрсөтүп турган аймактын картасы бар.

Данияр мунаралардын ортосундагы аралык 3 км экенин да билет. Ал ар бир мунарага чейинки аралыкты тапкысы келет. Ал геометриядан окуп үйрөнгөн кайсы билимин колдонуп, муну жасай алат? (Тагаева Д.А., 2023, б. 397).

Бул тапшырмалар геометрияны пландаштыруу, долбоорлоо, куруу жана навигация сыяктуу ар кандай турмуштук кырдаалдарга кантип колдонсо болорун көрсөтөт. Мындай маселелерди чечүү окуучулардан геометриялык билимдерди жана талдоо көндүмдөрүн колдонууну талап кылат, бул түйүндүү компетенциялардын калыптанышына өбөлгө түзөт.

Орто мектепте жаратылыш ресурстарын эффективдүү пайдалануу максатында геометриялык компетенттүүлүккө багытталган тапшырмаларды сунуштайбыз. Ал эми компетенттүүлүккө багытталган тапшырмалардын түзүмү боюнча стимул маанилүү болуп саналат. Окуучулар ар бири өз деңгээлине жараша, өздөрүнүн тандап алган өлчөмдөрүнө ылайык геометриялык маселелерди түзө алышат. Жаратылыш ресурстарына карата геометрияны колдонууну талап кылган жерди пландаштырууга тапшырмалардын стимулдарын сунуштайбыз:

1. Турак-жай комплексин пландаштыруу: Сиз белгилүү бир жер тилкесинде турак жай комплексин долбоорлоочу архитекторсуз. Мейкиндикти максималдуу пайдалануу жана жашоочулар үчүн ыңгайлуулукту жана комфортту камсыз кылуу үчүн сайтта имараттардын жана инфраструктуранын жайгашуусун пландаштырып көрүңүз.

2. Спорт аянтчасынын дизайны: Сиз шаардын бир бөлүгүндө спорт аянтчасын түзгүңүз келет. Анда футбол же баскетбол үчүн аянттын оптималдуу өлчөмүн эсептөө менен чуркоо жана секирүү үчүн тректерди жайгаштырууну эске алып, ошондой эле көрүүчүлөр жана эс алуу үчүн аймактарды камсыз кылыңыз.

3. Айдоо жерлерин жайгаштыруу: Сиз дыйкансыз, сизде белгилүү бир формадагы айыл чарба талааңыз бар. Аянтты максималдуу пайдалануу жана өсүмдүктөрдүн өсүшү үчүн оптималдуу шарттарды камсыз кылуу менен эгиндерди туура тандап, өндүрүмдүүлүк, түшүмдүүлүк мол болсун үчүн эгин аянтында жөөктөрдү үнөмдүү жайгаштыруу керектигин эске алыңыз.

4. Шаардык эс алуу аймагын пландаштыруу: Сиз паркта же жээкте эс алуу аймагын түзгүңүз келет. Жашоочулардын жашоо шартын жакшыртуу жана ыңгайлуулугун камсыз кылуу үчүн отургучтарды, пикник аянтчаларын, балдар аянтчаларын жана башка объектилерди оптималдуу жайгаштырууну долбоорлооңуз.

5. Жашылдандырууну пландаштыруу: Сиз жеке ишкер катары турак жай комплексинин алдын жашылдандырып жатасыз. Гармониялуу жана эстетикалык жагымдуу аянтчанын жашылдандырылышын түзүү үчүн, жердин шартын эске алуу менен геометриялык фигураларды пайдаланып бакчаны же короону жашылдандыруунун дизайнын долбоорлооңуз.

Мындай типтеги компетенттүүлүккө багытталган тапшырмалар геометрияны колдонууну талап кылуу менен жаратылыш ресурстарын оптималдуу пайдаланууга багытталат.

Корутунду. Жаратылыш ресурстарын натыйжалуу пайдаланууда геометрия маанилүү роль ойнойт. Аны архитектура, айыл чарба, суу чарба, энергетика жана айлана-чөйрөнү коргоо тармагында колдонуу туруктуу, экологиялык жактан таза жана ресурстарды үнөмдөөчү объекттерди жана системаларды түзүүгө мүмкүндүк берет. Геометрияны түшүнүү жана анын принциптерин ишмердүүлүктүн ар кандай чөйрөлөрүндө колдонуу жаратылыш ресурстарын сактоого жана келечек муундар үчүн биздин планетанын

туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылууга көмөктөшөт. Геометрия гармонияга жана экологиялык туруктуулукка жетишүү үчүн адамзат менен жаратылыштын муктаждыктарын тең салмактоого жардам берген күчтүү курал болуп саналат. Жаратылыш ресурстарын эффективдүү пайдаланууга карата түзүлгөн геометриялык компетенттүүлүккө багытталган тапшырмалар аркылуу мамлекеттик билим берүү стандарттарынын талаптарына ылайык биз окуучуларда түйүндүү компетенттүүлүктөрдү калыптандырууга өбөлгө жарата алабыз.

Адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын мектептик жалпы билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарты (2022). Бишкек. Б.32.
2. Бекбоев И.Б. (1967). Практические задачи. Издательство “Мектеп”. Фрунзе. Б.156.
3. Калдыбаев С.К., Тагаева Д.А., Нурматова Н.Д. (2021). Компетенттүүлүккө негизделген окутуу процессинде предмет мугалимине коюлуучу талаптар // Вестник Ошского государственного университета. Т. 2. № 4. С. 197-202.
4. Тагаева Д.А., Турганбаева Р.Ж., Талипов А.Т. (2023). Жизненные задачи как средство изучения нового материала при обучении геометрии в средней школе// Бюллетень науки и практики. Т. 9. № 3. С. 395-399.
5. <https://kyrgyzstan.un.org/ky/sdgs>
6. <https://ky.wikipedia.org/wiki>

СОЗДАНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ПЕРЕРАБОТКИ ПРИРОДНЫХ РЕСУРСОВ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Ташполотов Ысламидин д.ф.-м.н., профессор
Ошский государственный университет,
Ош, Кыргызстан
itashpolotov@mail.ru

Аннотация. В работе рассмотрены процесс переработки природных ресурсов на основе новых технологий. Получено когерентное вещество-конденсат Бозе-Эйнштейна. Экспериментальным путем установлено возможности получения меди из техногенных отходов промышленности на основе электрофизической активации. Показана возможность получения медного купороса с использованием электрического поля из водного техногенного раствора. Определен химический состав полученного анодного медного купороса с использованием спектроскопического метода.

Ключевые слова: природные ресурсы, техногенные отходы, электрофизическая активация, электрическое поле, медный купорос.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАРАТЫЛЫШ БАЙЛЫКТАРЫН КАЙРА ИШТЕТУУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ТУЗУУ

Ташполотов Ысламидин ф.-м.и.д., профессор
Ош мамлекеттик университети,
Ош, Кыргызстан
itashpolotov@mail.ru

Аннотация. Бул макалада жаратылыш байлыктарын кайра иштетуу процесси каралган. Бозе-Эйнштейндин конденсаты- когеренттуу зат алынды. Электрофизикалык активациянын негизинде техногендик ондуруштук калдыктардан жезди алуу

мумкундугун эксперименталдык жол менен аныкталды. Электр талаасын колдонуп техногендик калдыктардын суу аралашмасынан жез купоросун алууга мумкундугун корсоттук. Спектраскопиялык методду колдонуп алынган аноддук жез купоросунун химиялык курамы аныкталды.

Ачкыч сөздөр: жаратылыш байлыктары, техногендик калдыктар, электрофизикалык активация, электрдик талаа, жез купоросу.

CREATION OF TECHNOLOGIES FOR PROCESSING NATURAL RESOURCES OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Tashpolotov Yslamidin Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor
Osh State University,
Osh, Kyrgyzstan
itashpolotov@mail.ru

Abstract. The paper considers the process of processing natural resources based on new technologies. A coherent substance, the Bose-Einstein condensate, was obtained. The possibility

of obtaining copper from man-made industrial waste based on electrophysical activation has been experimentally established. The possibility of obtaining copper sulfate using an electric field from an aqueous technogenic solution is shown. The chemical composition of the obtained anodic copper sulfate was determined using the spectroscopic method.

Keywords: *natural resources, man-made waste, electrophysical activation, electric field, copper sulfate.*

Введение. Известно, что существует четыре агрегатных состояния вещества: газ, жидкость, твердое тело и плазма. Однако есть и другие агрегатные состояния, свойства которых кардинально отличаются от всех известных веществ. Одно из них — конденсат Бозе-Эйнштейна (КБЭ) [1].

Конденсат Бозе - Эйнштейна характеризуется тем, что все атомы двигаются согласованно, они формируют одну квантово-механическую волну, т.е. все атомы в конденсате Бозе - Эйнштейна занимают одно и то же квантовое состояние и ведут себя как одна большая квантовая волна. Впервые КБЭ был экспериментально получен в 1995 году в газе атомов рубидия [1] и в газе атомов натрия [2]. В обоих экспериментах атомы удерживались оптико-магнитной ловушкой. Дальнейшее совершенствование экспериментальных технологий позволило получить конденсат в оптических ловушках [3], оптических решётках [4] и атомных чипах [5,6]. Появились также другие виды конденсата, например, молекулярный [7,8] и фотонный [9].

В настоящее время считается известным, что КБЭ представляет собой скопление бозонов (например, бозон Хиггса) [9,10], охлажденных до сверхнизких температур (0 K , $-273,15\text{ }^{\circ}\text{C}$). В таком сильно охлаждённом состоянии достаточно большое число атомов оказывается в своих минимально возможных квантовых состояниях и квантовые эффекты начинают проявляться *на макроскопическом уровне*. Поэтому, именно в среде бозе-конденсированном состоянии установлены квантовые свойства и макроскопические свойства материи, например, создан “атомный лазер” и предложено их использовать в качестве кубитов квантового компьютера.

Наряду с этим сверхпроводимость, сверхтекучесть, лазерный луч и другие явления, также, возникают благодаря когерентности в макроскопических масштабах, т.е. в квантовом мире когерентность волновых свойств объектов способна придать им совершенно новые качества, которые не только очень необычны, но и важны для создания новых материалов, способных радикально изменить существующие технологии [11,12]. Поэтому почти половина Нобелевских премий по физике, присужденных за последние годы, связана с когерентными явлениями: в лазерном излучении (2005), в холодных атомах (1997, 2001), в жидком гелии (1996) и в сверхпроводниках (2003).

Таким образом, можно предположить, что когерентность коллективных квантовых взаимодействий физической системы могут привести к появлению совершенно новых физических свойств веществ и материалов, которые позволяют использовать их в различных формах и в “промышленных масштабах”.

1. Когерентное вещество

Когерентное вещество — это вещество, в котором атомы, молекулы или электроны взаимодействуют в такой мере, что их колебания совпадают во времени в пространстве. Такое вещество обычно имеет определенное число частиц или молекул в единице объема и

относительно упорядоченную структуру. Примерами когерентных веществ являются лазеры, сверхпроводники и фазовые переходы в кристаллах.

В квантовой физике известно, что каждая частица вещества может проявлять свойства волны. Такие волны называют волнами де Бройля или волнами материи. При охлаждении атомов, согласно формуле де Бройля, растет длина волны λ . И когда значение λ превысит расстояние между частицами, волны де Бройля разных частиц дадут устойчивую интерференционную картину, поскольку фундаментальное свойство волн любой природы является способность интерферировать и в результате возникают эффекты, когда свойства когерентных волн материи удастся наблюдать макроскопические свойства для конденсированного вещества.

Согласно Р. Дике [13], сформулировавший закон сверхизлучения, система тождественных частиц с двумя уровнями, разделенными энергетическим интервалом $\Delta E = h\nu$, занимающая область, не превышающую длину волны $\lambda = hc/\Delta E$, на которой они излучают, может переходить в когерентное состояние. Для квантовых когерентных систем большое значение играет такая величина, как фаза. Фаза определяет ритм всех внутренних когерентных процессов в квантовых макросистемах, в том числе в водных наноструктурах и когерентных доменах воды (КД).

В 2004 году американцы Юн Сён Ким и Мозес Чан [14] сообщили об обнаружении сверхтекучести в твердом гелии. Они использовали сп композитный материал (Vycor glass) с волокнистой структурой, обладающей так называемой запутанной геометрией. Благодаря наличию в структуре «викора» многочисленных беспорядочных пор, имеющих наноразмеры, заполнявший их сжатый гелий под давлением в 62 атмосферы и при относительно высокой температуре в 0,175 К перешел в сверхтекучую стадию.

Для сверхтекучести необходимо, чтобы в одном квантовом состоянии находились большое количество зарядов (как фотоны в лазере). Данное требование наталкивается на ограничение, установленное Вольфгангом Паули в 1924 году о том, что в одном квантовом состоянии может находиться лишь одна частица (**фермионы**), если спиновое число частицы равно 1/2, а при целом значении спина в одном квантовом состоянии могут находиться большое количество частиц (**бозоны**). Таким образом, для сверхпроводящего тока необходимы частицы с целым спином. В случае, когда пары электронов (фермионов) будут формировать составную частицу, то спин этих пар будет целым числом, то есть составные частицы станут бозонами и дать сверхпроводящий ток. Опыты показывают, что несмотря на то что кулоновские силы отталкивают электроны друг от друга в проводниках могут возникать связанные пары электронов - эта идея легла в основу теории *сверхпроводимости* в простых металлах (Дж. Бардин, Л. Купер, Дж. Шриффер, Нобелевская премия по физике за 1972 г.), открытая голландцем Хейке Камерлинг-Оннесом в 1911 году в ртути при ее охлаждении до температуры жидкого гелия (Нобелевская премия 1913 года).

Отметим, что любое вещество - это ещё не материал, чтобы получать нужные атомы, молекулы и вещества с нужными функциями необходимо управлять физическими и химическими процессами.

В последние годы созданы молекулы-ротаксаны, молекулы-катенаны, фуллерены, высокоспиновые ферромагнитные молекулы; молекулярные машины; органические сверхпроводники и сверхпроводящие керамики, органические ферромагнетики, молекулы-лестницы, молекулы-тороиды и многопалубники, молекулярные контейнеры,

дендримерные молекулы, синтезированы углеродные нанотрубки диаметром 10 нм и созданы технологии манипулирования этими молекулярными трубками, т.е. впервые открывается реальный путь к молекулярной наноэлектронике.

Изучены также когерентность веществ - свойство систем генерировать осциллирующие, периодические режимы реакций. Есть два типа периодических осцилляторов: квантовые (в них осциллирует во времени реакционная способность частиц) и классические (в них осциллируют макроскопические характеристики - концентрации реагентов, электрические токи, потенциалы и др.). В осциллирующих режимах случайное, хаотическое, статистически независимое поведение реагирующих молекул превращается в упорядоченное, синхронное поведение организованных ансамблей молекул - когерентных волновых пакетов. Хаос становится порядком: волновой пакет реагирует как целое, как единый молекулярный ансамбль. Появляется новый фактор управления свойством вещества - фаза волнового пакета. Классическое, некогерентное свойство вещества управляется двумя факторами - энергией и спином; в когерентной макро системе можно также осуществлять и фазовый контроль процесса. Она основана на фундаментальном и универсальном принципе сохранения спина в различных процессах [15]: все процессы селективны по спину - они разрешены только для таких спиновых состояний веществ, в которых полный спин идентичен спину компонентов. Спиновое состояние молекулярных систем описывается на основе квантовой механики.

В работе [16] показано, что физический вакуум в рамках построенной модели может находиться в трех фазовых состояниях: зарядовой поляризации (электромагнитное поле-Е), спиновой продольной поляризации (гравитационное поле - G), спиновой поперечной поляризации (спиновое поле -S). В [17] установлено возникновение коллективного спинового поля при намагничивании ферромагнетика за счет упорядочения магнитных моментов, жестко связанных с ядерными спинами.

Таким образом, спиновое поле можно генерировать с помощью устройств, созданных на основе специально организованного ансамбля классических спинов, в котором реализуется максимальная энергия взаимодействия не только между соседними, но и удаленными спинами. Система взаимодействующих спинов является при этом своеобразным усилителем малых эффектов каждого отдельного спина.

Так как спин рассматривается нами как источник спинового поля, то в соответствии с концепцией Р. Утиямы [18] объектом, чувствительным к воздействию излучаемого генератором спинового поля, должна быть спиновая система материальной среды.

Особый интерес представляют индуцированные спиновым полем неравновесные состояния материальной среды, когда на одном квантовом уровне, характеризующем одну из собственных колебательных частот материальной среды, выстраивается максимально возможное количество спинов. При этом уменьшается не только спиновая энтропия, но и за счет взаимодействия спин-решетка, энтропия материальной среды и материальная среда переходит в когерентное состояние.

На фундаментальном уровне природа спиновых полей связывается с классическим спином. Простейшим из всех спиновых полей является поле порождаемое классическим спином $1/2$ [19]. Такое спиновое поле является универсальным, поскольку порождающий его спин может быть представлен в виде циркулирующего потока энергии. Понятие такого поля соответствует концепции «А-полей» Р. Утиямы [18], согласно которой, каждому независимому параметру частицы a_i , удовлетворяющему закону сохранения, соответствует

свое материальное поле A_i , через которое осуществляется взаимодействие между частицами, соответствующее данному параметру. Примером спиновых микрообъектов могут служить состояния электронов, протонов и нейтронов. Однако спиновые объекты возможны и на макроскопическом уровне [20,21].

Известно, что если в процессе реакции взаимодействующие молекулы имеют антипараллельные спины (синглетное состояние), то происходит образование связи между ними, если же взаимодействующие молекулы имеют параллельные спины (триплетное состояние), то молекула может образоваться только в триплетном, возбужденном состоянии.

Скорость реакции между частицами вблизи резонансного значения взаимодействия молекул вещества может быть определена из следующего уравнения [22]

$$K = (kT/2\pi\hbar) \cdot \exp(F^*/F) / \exp(-\Delta H/kT), \quad (1)$$

где k - постоянная Больцмана; T - температура; $\hbar$ - постоянная Планка; F^* – отнесенная к единице объема статистическая сумма синглетных спиновых состояний; F – отнесенная к единице объема статистическая сумма триплетных спиновых состояний; ΔH - энтальпия активации.

Любая реакция связана с перемещениями ядер атомов, из которых состоят молекулы реагентов, и происходит существенное перераспределение электронной плотности, обусловленное заселением вакантных молекулярных орбиталей. Это приводит к тому, что в возбужденных состояниях изменяется реакционная способность молекул, их кислотноосновные и окислительно-восстановительные свойства. Потенциальная энергия системы атомов определяется расположением электронов и ядер. Поскольку распределение электронов задано взаимным расположением ядер, то любому такому расположению соответствует единственное значение потенциальной энергии системы. А переход молекулы с одной поверхности потенциальной энергии на другую связан с изменением электронного и/или спинового состояния молекулы [22].

Из уравнения (1) видно, что в возбужденных состояниях молекул скорость реакции между молекулами(атомами) возрастает с увеличением температуры и за счет уменьшения энергии активации. Возможности прямого определения характеристик реакций в возбужденных состояниях существенно ограничиваются коротким временем жизни этих состояний, которое в уравновешенных с воздухом растворах не превышает 10 нс и 10 мкс, соответственно для нижних синглетных S_1 и триплетных T_1 состояний $\pi\pi^*$ -природы. Поэтому необходимы не прямые методы определения физико-химических характеристик молекул в возбужденных состояниях. Один из таких методов – так называемый метод цикла Фёрстера и он содержит допущение о равенстве энтропии активации в нижнем возбужденном синглетном S_1 и основном S_0 состояниях, т.е. для управления скорости реакции взаимодействующих систем используется активационная энтропия:

$$S_a/k = F^*/F \quad (2)$$

Перепишем уравнение (1) в виде:

$$K = A \cdot \exp(F^*/F), \quad \text{где } A = (kT/2\pi\hbar) \cdot \exp(-\Delta H/kT) \quad (3)$$

Вычислим скорость реакции между молекулами в условиях термодинамического равновесия со следующими спиновыми состояниями в единице объема, определяемых правилом Вигнера: $F^* = 250000$; $F = 750000$:

$$K_1 = A \cdot \exp(250000/750000) = 1,39 \text{ A.}$$

Для когерентного состояния реагентов $F^* = 500000$; $F = 500000$

$$K_2 = A \cdot \exp(500000/500000) = 2,73 \text{ A.}$$

Из полученных данных видно, что скорость химической реакции увеличилась в два раза, при этом надо учитывать, что рассмотренный нами пример является идеальным.

Таким образом, квантовая когерентность может играть очень важную роль в процессах переходов и в элементарных химических актах. Таким образом, когерентное состояние вещества может активно влиять на кинетику процесса. Например, в кинетике горения большую роль играет энергия активации. В экспериментах, проведенные в Ченстоховском политехническом институте (Польша) по влиянию когерентного состояния топлива на его энергию активации было получено снижение энергии активации на 56,7% относительно равновесного состояния[23]. В [23] также показано двухкратное уменьшение теплоемкости воды, обусловленной когерентным по спине состоянием вещества под воздействием торсионных генераторов.

2. Когерентное свойство веществ в электрическом поле

Исследования изменения энергии активации угля в равновесном и когерентном состояниях были проведены в Ченстоховском политехническом институте (Польша) [21], таблица 1.

Таблица 1.

Изменения энергии активации угля в равновесном и когерентном состояниях

Состояние угля	Энергия активации	Снижение энергии активации, %
Равновесное состояние	378 кДж/моль	0%
Когерентное состояние № 1	260 кДж/моль	31,2%
Когерентное состояние № 2	164 кДж/моль	56,6%

Эти полученные данные показывают о том, что в случае сжигания угля в когерентном состоянии происходит уменьшении энергетического барьера. Это означает, что под действием электрического поля[23] возможно осуществить преобразования химических элементов за счет низкоэнергетического воздействия. Поскольку процесс преобразования элементов связан с жидкофазной гетерогенной системой, то необходимо рассмотреть процессы активации такой системы.

С другой стороны Ван-дер-Ваальсовы силы между атомами и молекулами обычно действуют на относительно коротких расстояниях и обратно пропорциональны седьмой степени межмолекулярных расстояний для молекул и атомов. Для двух сфер одинакового радиуса R энергия взаимодействия W в зависимости от расстояния между частицами D равна:

$$W(D) = - \frac{A_{131}R}{12D} \quad (4)$$

где A_{131} постоянная Гамакера, которая зависит от относительных диэлектрических постоянных материала электрода(1) и активированной воды (3).

Уравнение (4) указывает на значительную роль относительной диэлектрической проницаемости водной среды для величины энергии Ван-дер-Ваальса.

Таким образом, изменение электродинамических параметров раствора может привести к значительному изменению взаимодействий сил Ван-дер-Ваальса и водородных связей. Наряду с этим изменение состояния спинов в системе реализуется путем воздействия на нее электрическими или электромагнитными полями [24].

Рассмотрим процессы активации водных [25] растворов (раствор воды с порошкообразным отходом небольшой концентрации) с помощью электрического поля. Активация воды осуществлялась электрическим полем. Значительный прорыв в области физики воды был осуществлен двумя важными открытиями: созданием новой теории воды с позиции квантовой электродинамики (автор теории - выдающийся итальянский физик-теоретик Дж. Препарата) [26] и открытием эффекта резонансного взаимодействия низкоинтенсивного излучения (мощность менее 10 мВт/см²) крайне высокочастотного диапазона с водой (мм-диапазон) – СПЕ-эффект[27].

Электрическое поле может влиять на когерентность вещества через ряд механизмов. Например, в электрических полях возможно возникновения дипольных моментов, приводящих к дополнительным взаимодействиям между молекулами и уменьшению когерентности волновых функций. Процесс активации воды электрическим полем происходит в непосредственной близости к поверхности электрода, где напряженность электрического поля в двойном электрическом слое(ДЭС) достигает сотен тысяч вольт на сантиметр [25].

Установка электрофизической активации (рис. 1) представляет собой ячейку (камера) из оргстекла с катодной и анодной электродами, подключенную к источнику постоянного тока.

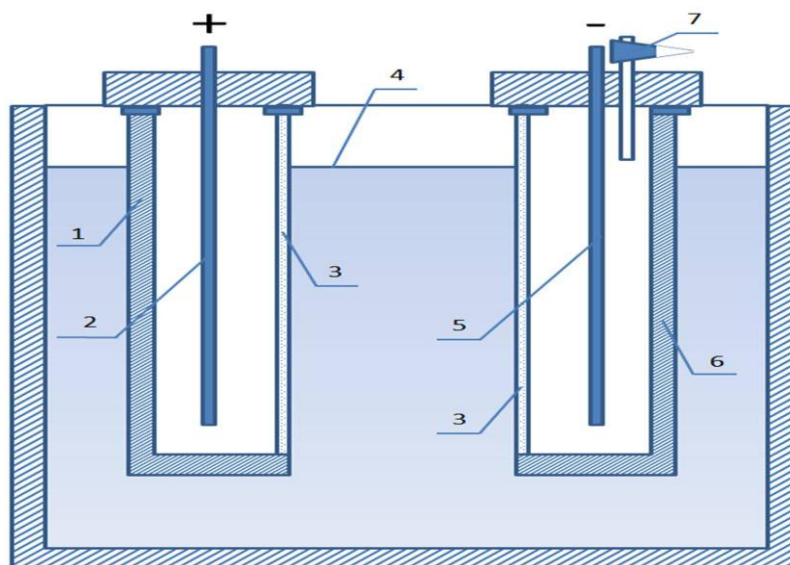

Рис. 1. Устройство для электрофизической активации: 1 – анодная камера, 2 – медный электрод, 3 – мембрана (фильтровальная ткань), 4 – уровень воды, 5 – электрод из нержавеющей стали, 6 – катодная камера, 7 – краник для катодного газа.

Анодная камера имеет медный электрод, закрепленный в жестком каркасе и изолированный мембраной (фильтровальной тканью) от остального объема водного раствора, а также для отделения анодного осадка от остальной части объема воды в сосуде. В катодной камере имеется электрод из нержавеющей стали. Площади катода и анода составляли по 120 см². Расчет анодной плотности тока определен как отношение силы тока к общей площади анодного электрода.

Электрофизическая активация проведена при анодной плотности тока 0,6 А/см². Начальная масса анодного электрода составляла 42,65 гр. Общая продолжительность эксперимента составила 120 мин. Отбор проб анодного осадка осуществляли через каждые 2 ч.

По завершении эксперимента определили массы анодного электрода и анодного осадка и с использованием спектрометров химический состав порошкообразного осадка.

Отобранную для испытаний пробу порошкообразного осадка, сушили в сушильном шкафу при температуре (110±5) °С до постоянной массы. Далее структуру (морфологию) порошка оценивали методом микроскопии, рис.2.

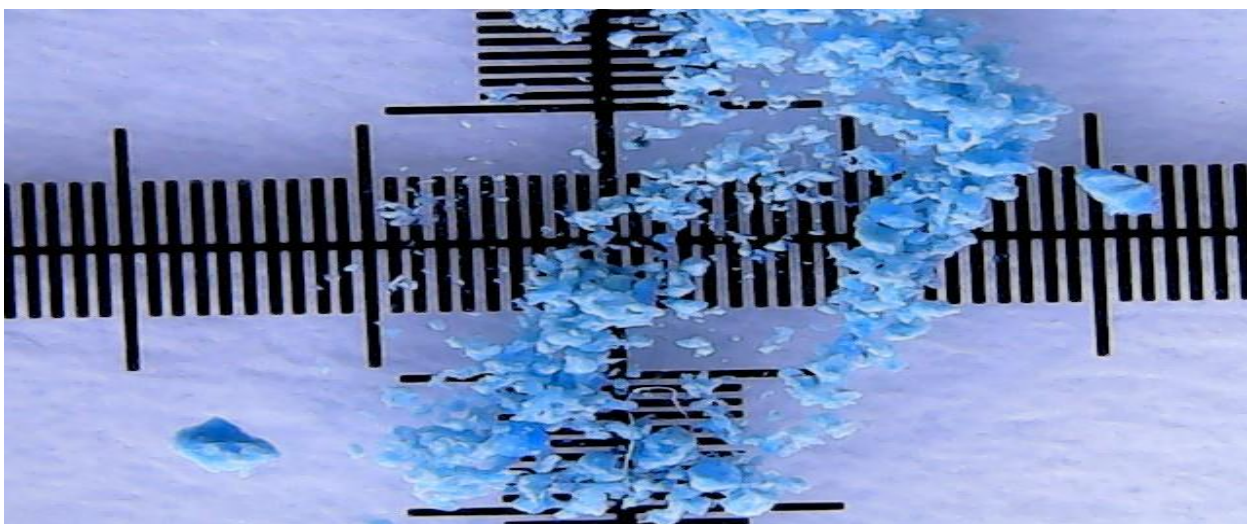

Рис.2. Структура порошкообразного анодного осадка.

Работа, выполняемая в результате воздействия электрического поля, на раствор совершается в форме

$$dA = T dS - dU \quad (5)$$

а изменение выполняемой работы за определенный промежуток времени dt дается формулой⁶

$$\frac{dA}{dt} = \frac{TdS}{dt} - \frac{dU}{dt} \quad (6)$$

Первый член правой части данного уравнения 6) показывает внутреннюю энергию жидкофазного раствора, которая не переходит в работу, а второй член уравнения составляет количества энергии затраченной на активации системы под действием электрического поля.

Изменение этой энергии конденсированной фазы(раствора) за время dt можно представить в виде

$$\frac{dU}{dt} = \frac{Q}{dt} \frac{dn}{dt} = Q \frac{m k T}{h} \exp\left[-\frac{E_a}{kT}\right] \quad (7)$$

где Q – энтопийность раствора, m – масса рассматриваемой системы, E_a – энергия активации, k – постоянная Больцмана, T – температура.

Из формулы (7) видно, что чем меньше энергия активации раствора в ДЭС, тем больше выполняемая работа в изотермическом процессе, т.е. процесс перехода из неравновесного состояния в равновесное эффективно можно управлять на основе энергии активации конденсированной фазы в ДЭС.

Активация молекул жидкофазного раствора происходит в результате перехода атомов в ДЭС в результате возбуждения электронов. Таким образом активация макроскопической системы может быть вызвана поглощением электромагнитной энергии, например, с помощью *электрического разряда, электрического и магнитного поля, ультразвука и др.*

Рассмотрим влияние электрического поля на атомов вещества (атомы раствора в ДЭС и поверхностного слоя электрода). Электрическое поле взаимодействуя со спинами атомов раствора в ДЭС, переводит их из равновесного состояния в неравновесное. Если оператор энергии этой системы обозначим через $\hat{H}$, то стационарные состояния ψ_k и уровни энергии этих стационарных состояний E_k находятся из решения уравнения Шредингера

$$\hat{H}\psi_k = E_k \psi_k \quad (8)$$

Согласно квантовой механике система может находиться в состоянии линейной суперпозиции стационарных состояний

$$\psi = \sum c_k \psi_k$$

Обозначим через $\psi_{\text{нач}}$ начальное состояние жидкофазной конденсированной системы и через $\psi_{\text{кон}}$ конечное состояние системы. Следует ожидать, что при движении вдоль координаты реакции конденсированная система будет проходить через суперпозицию состояний $\psi_{\text{нач}}$ и $\psi_{\text{кон}}$. А это означает, что при движении вдоль границы взаимодействия (реакции), т.е. в ходе элементарного акта взаимодействия важную роль может играть *квантовая когерентность*.

Результаты экспериментов

В ходе электрофизической активации на аноде (в двойном электрическом слое (ДЭС)) происходит переход $\text{Cu}^0 \rightarrow \text{Cu}^{2+}$, а также разложение воды ($2\text{H}_2\text{O} \rightarrow \text{O}_2 + 4\text{H}^+$). При этом на аноде начинает также

выделяться кислород, а на катоде — водород. Наряду с этим изменение концентраций элементов в ходе эксперимента указывает накопление меди вокруг анодного электрода в виде «шубы». Содержание меди в порошке колеблется в пределах 0,4—2,0 г/л. Установлено, что масса медной осадки в анодном электроде зависит от напряженности электрического поля между электродами (плотности тока), а также от площади анодного электрода, и ее осаждения на катоде вызваны прекращением растворения сульфида меди на аноде. Показано, что осаждение меди происходит с большей интенсивностью в начальный период действия электрического поля, а через 5 ч и более практически прекращается. Осаждаемый порошок меди содержит примеси Ni, Fe, Co и др, количество которых возрастает с увеличением напряженности электрического поля (плотности тока). Порошок меди представлен кристаллами размером около 1 мкм, сросшимися в дендриты крупностью до 100 мкм, рис.2.

V, В	5,1	10,1	15,1	20,1	25,1	29,3	29,3	29,3
E, В/cm	2,7	5,34	7,99	10,63	13,28	15,5	21,08	32,2
m, гр	0,09	0,16	0,26	0,4	0,46	0,55	0,55	0,68

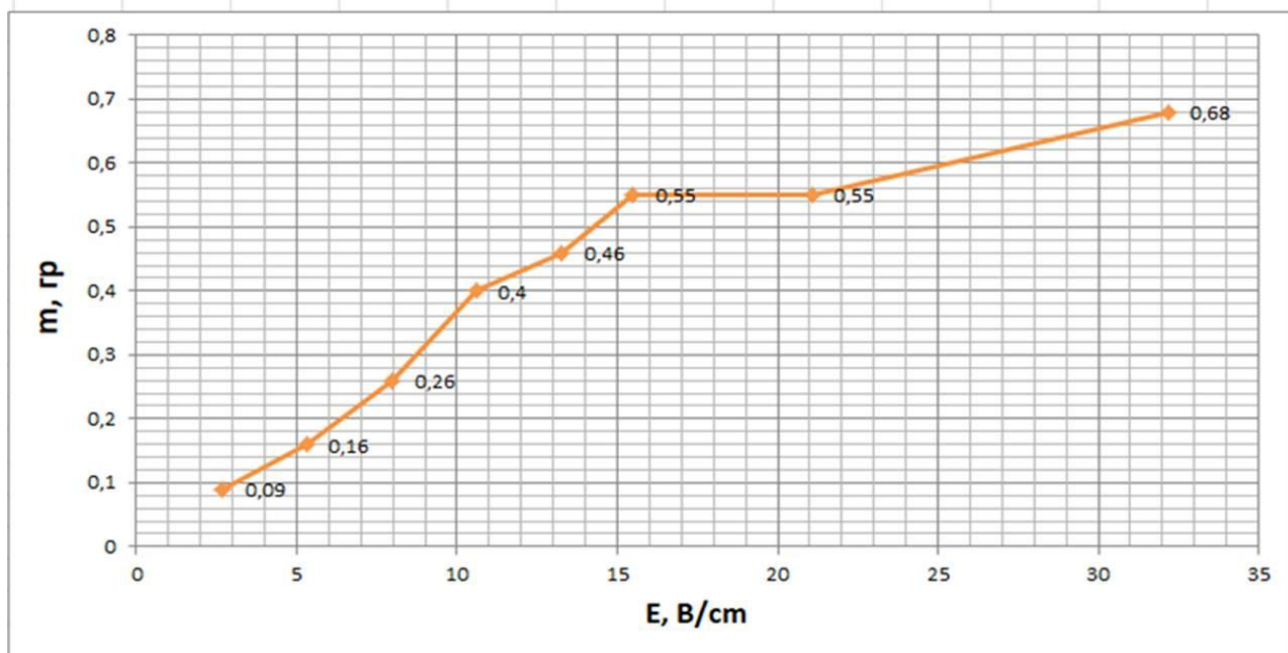

Рис. 3. График зависимости массы осадка в анодном электроде от напряженности электрического поля между электродами.

На основании полученных экспериментальных результатов можно сделать следующие выводы:

1. Подтверждена возможность получения медного купороса с использованием электрофизической активации на основе техногенных отходов промышленных предприятий.

2. Определены химический состав полученного анодного медного купороса с использованием спектроскопического метода.

Литература

1. Anderson M.H., Ensher J.R., Matthews M.R., Wieman C.E., and Cornell E.A. Observation of Bose-Einstein Condensation in a Dilute Atomic Vapor. //Science 1995, V.269, Issue 5221. pp. 198-201.
2. Davis K.B., Mewes M.O., Andrews M.R., van Druten N.J., Durfee D.S., Kurn D.M., Ketterle W., Bose-Einstein Condensation in a Gas of Sodium Atoms. //Phys. Rev. Lett. 1995, V.75, pp.3969-3973.
3. Neuman K.C., Block S.M., Optical trapping.// Rev. Sei. Instrum., 2004, V.75, № 9, pp.2787-2809.
4. Morsch O., Oberthaler M., Dynamics of Bose-Einstein condensates in optical lattices.// Rev. Mod. Phys., 2006, V.78, №1, pp.179-215 .
5. Hansel W., Hommelhoff P., Hansell T.W., Reichel J., Bose-Einstein condensation on a microelectronic chip.// Nature, 2001,413, pp.498-501.

6. Ott H., Fortagh J., Schlottcrbeck G., Grossmann A., Zimmermann C., Bose-Einstein Condensation in a Surface Microtrap. *Phys. Rev. Lett.* //2001, V.87, №23, pp.230401-1 - 230401-4.
7. Zwierlein M.W., Stan C.A., Schunck C.H., Raupach S.M.F., Gupta S., Hadzibabic. Z. and Ketterle W., Observation of Bose-Einstein Condensation of Molecules. *Phys. Rev. Lett.*// 2003, №91, pp.250401-250406 .
8. Jochim S., Bartenstein M., Altmeyer A., Hendl G., Riedl S., Chin C., Denschlag J.H. and Grimm R., Bose-Einstein Condensation of Molecules. //Science, 2003, V.302, №5653, pp.2101-2103/
9. Klaers J., Schmitt J., Vewinger F., Weitz M., Bose-Einstein condensation of photons in an optical microcavity //Nature, 2010, V.468, pp. 545-548.
10. Кадомцев Б.Б., Кадомцев М.Б. Конденсаты Бозе –Эйнштейна//Успехи физических наук, 1997, т.167, №6, с.649-664.
11. Бучаченко А.Л. Химия на рубеже веков: свершения и прогнозы // Успехи химии. 1999. Т. 68. С. 85-102.
12. Buchachenko A.L., Frankevich E.L. Chemical Generation and Reception of Radio- and Microwaves / VCH Weinheim, New York, Basel, Cambridge, Tokyo, 1994. -180 p.
13. <http://rccnews.ru/Rus/NT/?ID=57163>. Получено новое «супертвердое» состояние вещества.
14. Бучаченко А.Л., Салихов К.М., Молин Ю.Н., Сагдеев Р.З. Магнитные и спиновые эффекты в химических реакциях./ Новосибирск: Наука, 1978.-296с.
15. Акимов А.Е., Бойчук В.В., Тарасенко В.Я. Дальнодействующие спинорные поля. Физические модели. / Журнал Формирующихся Направлений Науки, 2016, №12-13(4), с.121-129.
16. Bialynicky-Birula I. Quantum Electrodinamics without Electromagnetic Field //Phys. Rev. 1963, №.130, P.465.
17. Утияма Р. К чему пришла физика. (От теории относительности к теории калибровочных полей). М., Знание, 1986, 224 с.
18. Birrell N.D., Davies P.C.W. Quantum Fields in Curved Space. Cambridge University Press. Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourn, Sydney, 1982, 386 p.
19. Aharonov Y., Susskind L. Observability of the Sign Change of Spinors under 2π Rotations //Phys. Rev., 1967, №158, P.1237-1238.
20. Акимов А.Е., Тарасенко В.Я. Модели поляризованных состояний Физического Вакуума и торсионные поля //Известия высших учебных заведений, серия Физика. 1992, т.35, N 3, с.13.
21. Краснобрыжев В.Г. Управление теплоемкостью воды в теплоэнергетике// Материалы международной научной конференции. Хоста, Сочи, 25-29 августа 2009 года, с.500-505. Электронная версия: <http://www.secondphysics>.
22. Ибраимов Т.К., Эркинбаева Н.А., Ташполотов Ы., Садыков Э. Способ преобразования химических элементов на основе эффекта электрофизической ионизации// Вестник Ошского государственного университета. Математика, физика, техника, 2021, №1, с.129-135.
23. Бахир В.М. Электрохимическая активация. - М.: ВНИИИ мед. техники,1992. 2 ч. 657 с;
24. Курик М. В., Марценюк Л. С. Структурные и энергетические свойства природной воды//Физика сознания и жизни, космология и астрофизика, 2011, №2, с.13-32.
25. Краснобрыжев В.Г., Курик М.В. Свойства когерентной воды. – Квантовая магия, 2010, т.7, в.2, С.2161-2166.
26. Bischof M. and Del Giudice E. Communication and the Emergence of Collective Behavior in Living Organisms: A Quantum Approach (Review). Hindawi Publishing Corporation Molecular Biology International Volume 2013. Article ID 987549: 19 p.]
27. Sinitsin N.I., Petrosyan V.I., Elkin V.A. i dr. Osobaya rol' sistemy «millimetrovye volny – vodnaya sreda v prirode. Biomeditsinskaya radioelektronika 1999; (1):

ТҮШТҮК КӨМҮР ШАХТАЛАРЫНЫН КӨМҮРЛӨРҮН ИЗИЛДӨӨДӨ ТЕРМИКАЛЫК ПИРОЛИЗ ЫКМАСЫН КОЛДОНУУ.

Осекова Г.А. ага окутуучу,
Ош технологиялык университети,
Gul_532@mail.ru
Ташполотов Ы. ф.-м.и.д., профессор
Ош мамлекеттик университети.
itashpolotov@mail.ru
Ош, Кыргызстан

Аннотация. Макалада Өзгөн кенинен (Чангент) көмүрдү лабораториялык шартта 950-1000⁰С температурада аба кирбей туруп пиролиз жолу менен жылытуу процесстери изилденет. Көмүрдү 950дөн 1000⁰Сге чейин жай жана прогрессивдүү жылытууда жогорку калориялуу кокс пайда болот. Жогорку температура режиминде пролиз ыкмасы менен: пирогендик сууну, аммиак суусун, чайырды, нефтини, учуучу заттарды, газдарды алууга боло тургандыгы көрсөтүлгөн. Жогорудагы заттарды (буу-газ аралашмаларын) алуу үчүн атайын муздаткыч колдонулган, муздатуу процессинде ысык суу пайда болуп, аны ар кандай муктаждыктар үчүн колдонууга болот. Газ түрүндөгү аммиакты суюлтуу үчүн 5% H₂SO₄ эритмеси колдонулган. Күкүрт кислотасын колдонуу бөлмөдө (лабораторияда) экологиялык кырдаалды камсыз кылууга мүмкүндүк берет.

Ачкыч сөздөр: көмүр, газ, кокс, аммиак суусу, пиролиз, экология, заряд, пирогендик суу, температура, муздаткыч, чийки зат, реактор, термикалык меш.

ПРИ ИЗУЧЕНИИ УГЛЕЙ ЮЖНЫХ УГОЛЬНЫХ ШАХТ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МЕТОДА ТЕРМИЧЕСКОГО ПИРОЛИЗА.

Осекова Г.А. ст. преподаватель,
Ошский технологический университет,
Gul_532@mail.ru
Ташполотов Ы. д.ф.-м.н., профессор
Ошский государственный университет,
Ош, Кыргызстан
itashpolotov@mail.ru
Ош, Кыргызстан

Аннотация. В статье исследованы, процессы нагревания каменного угля Узгенского месторождения (Чангент) в лабораторных условиях методом пиролиза в термической печи при температуре 950-1000⁰С без доступа воздуха. При медленном и поступательном нагревании каменных углей от 950 до 1000⁰С образуется высококалорийный кокс. Показано, что в высокотемпературном режиме, пролианным методом можно получить: пирогенетическая вода, аммиачная вода, смола, масло, летучие вещества, газы. Для получения выше указанных веществ (парогазовые смеси) использовали специальный холодильник, в процессе охлаждения образуется горячая вода, которая может быть использована для различных нужд. Для погашения газообразного аммиака использовали 5%-ый раствор H₂SO₄. Применение серной кислоты позволяет обеспечивать экологическую обстановку в помещении (лаборатории).

Ключевые слова: каменный уголь, газ, кокс, аммиачная вода, пиролиз, экология, шихта, пирогенетическая вода, температура, холодильник, сырье, реактор, термическая печь.

IN THE STUDY OF THE COALS OF THE SOUTHERN COAL MINES USING THE THERMAL PYROLYSIS METHOD.

Osekova G.A. senior lecturer,
Osh technological university,
Gul_532@mail.ru

Tashpolotov Y. Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor
Osh State University,
Osh, Kyrgyzstan
itashpolotov@mail.ru

Abstract. In the article, the heating of the coal deposits of the Uzgen (Changent) under laboratory conditions by pyrolysis in a furnace at a temperature of 950-1000°C without access of air. With a slow and progressive heating of coal from 950 to 1000°C degrees, high-calorie coke is formed. Also in the high temperature regime pyrogenic water, ammonia water, mole, oil, volatile substances, gases, etc. can be obtained by the pyrolysis method. To obtain the above indication of the substance (steam and gas mixtures), a special refrigerator was used, during cooling, hot water use for need. For the absorption of gaseous ammonia, a 5% solution of H₂SO₄ sulfuric acid was used. It is very good to provide an ecological environment of the room (laboratory).

Key words: stone angle, calorie, gas, coke, ammonia water, paralysis, ecology, burden, cytogenetic water, temperature, refrigerator, raw materials, reactor, thermal furnace.

Киришүү. Белгилүү болгондой, Кыргызстандын аймагындагы келечектүү көмүр запасы 26 миллиард тоннаны түзөт. 79 көмүр кени жана көмүрдүн пайда болгон жерлери белгилүү. Анын ичинен 24ү консолидацияланган баланска киргизилген, 7си иштеп жатат, калган кендери иштетиле элек [1].

Кыргыз Республикасынын түштүк аймагында көмүр кендеринин калдыктары, алар казып алууда 60%ке чейин айыптарды, башкача айтканда, стандарттуу эмес көмүр айыптары (Сүлүктү, Кызыл-Кыя, Алмалык, Көк-Жаңгак, Таш-Көмүр, ш. Өзгөн, Алай кендер тоб) [2]. Кыргызстандын көмүрүн колдонуунун мүмкүн болгон жолдорунун бири коксту, кокстоочу химиялык заттарды, газды жана башка продукцияларды алуу үчүн термикалык иштетүү болуп саналат.

Белгилүү болгондой, кокс жеке көмүрдөн эмес, шихта деп аталган ар түрдүү маркадагы көмүрдүн аралашмасынан алынат. Көмүр шишигинин кокско айланышы аба кирбестен жүрүп жаткан жылуулук процесси. Бул процесс кокс пайда болуу процессинин айрым этаптарында көмүр шихтасынын термикалык бузулушу учурунда татаал химиялык, физикалык жана физикалык-химиялык кайра жаралуулар менен мүнөздөлөт.

Казылып алынган көмүрдүн көбү жогорку температурада иштетилип, химиялык чийки затка айланат. Пирогенетикалык деп аталган мындай кайра иштетүүнүн натыйжасында көмүрдөн баалуу экинчилик продуктылар алынат, анын максаты отун же химиялык болушу мүмкүн. Негизги кайра иштетүү процесстери: көмүрдү пиролиздөө, газдаштыруу жана гидрогендөө.

Пиролиз (кургак дистилляция) процессинде көмүрлөр аба кирбестен ысытылат, бул алардан ар кандай абалда (катуу, суюк жана газ абалында) продуктуларды өндүрүүгө алып келет. Кокстоо процессинин бардык жүрүшүн шарттуу түрдө бешке бөлүүгө болот. жылытуу температурасына жараша этаптары:

1. Болжол менен 200°C ге чейин ысытылганда бул этапта көмүрдүн курамындагы суунун көпчүлүк бөлүгү бууланат жана көмүр менен адсорбцияланган газдар да бууланат – көмүр кычкыл газы, метан ж.б.

2. 200 дөн 350°C ге чейин ысытканда экинчи этапта кээ бир күйүүчү газдар, суу буусу (көмүрдүн ажыроо продуктусу) жана чайыр пайда болот. Бул этаптын аягында көмүр «жумшак» боло баштайт. Анын дандарында суюк ажыроо продуктыларынын пленкасы пайда болот.

3. Көмүрдүн $350-500^{\circ}\text{C}$ чегинде ысытылышы бул этапта көмүр тез бузулуп, жарым кокстун көптөгөн учуучу продуктулары — чайырлар жана газдар пайда болот. Химиялык байланыштар алсырап, үзүлөт, эрүүчү массада катуу бөлүкчөлөр дисперстүү болуп, натыйжада пластикалык масса пайда болот. Бул пластикалык абалдын этабы.

4. 500 дөн 600°C ге чейин ысытканда бул этапта аз өлчөмдө чайырлар жана башка учуучу заттар пайда болуп, агломерация жүрүп, катуу жарым кокс алынат. Бул жарым кокстун пайда болуу этабы.

5. 600 дөн 1000°C ге чейин ысытканда. Бул этапта аз өлчөмдө чайырлар, моноциклдүү ароматтык углеводороддор жана суутек пайда болуп, кокстун пайда болуу процесси аяктайт. Бул кокстун пайда болуу этабы.

Ушуну менен катар жакшы коксту алуу мүмкүнчүлүгү бардык этаптардын агымынан көз каранды, бирок негизинен экинчи жана үчүнчү этаптардагы көмүрдүн жүрүм-турумуна, ошондой эле көмүрдү тандап майдалоого, б.а. кокстун сапаты шихта компоненттерин ар кандай деңгээлде майдалоонун натыйжасында да жетишүүгө болот.

Теориялык жана эксперименталдык маалыматтардын негизинде тандалып майдалоодо жакшы бышкан көмүрдү орой майдалоо, ал эми начар бышырылган көмүрдү (кошумчаларды) майдалоо керек экени белгилүү болду. Белгилүү көмүр шихтасын кокстоо үчүн термиялык даярдоо коксту өндүрүүнү интенсификациялоонун, шихтадагы газ түрүндөгү көмүрдүн үлүшүн көбөйтүүнүн же кадимки шихтадан алынган кокстун механикалык касиеттерин жакшыртуунун келечектүү ыкмаларынын бири болуп саналат.

Кокс-химиялык өнөр жайын түзүү үчүн Кыргызстандын көмүр кендеринин ичинен эң ири жана келечектүү бассейн болуп Өзгөн көмүр бассейни саналат. Өзгөн көмүрү сапаттык мүнөздөмөлөргө ээ болгондуктан, энергетикада, металлургияда жана сырьё катары колдонулушу мүмкүн. Ошол эле мезгилде химиялык өнөр жайда газдын негизиндеги кокс жана башка начар иленүүчү жана бышпаган көмүрлөр өндүрүлөт. Өзгөн көмүр бассейнинен алуу Кыргыз Республикасында кокс химиясын өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыты болуп калышы мүмкүн [4].

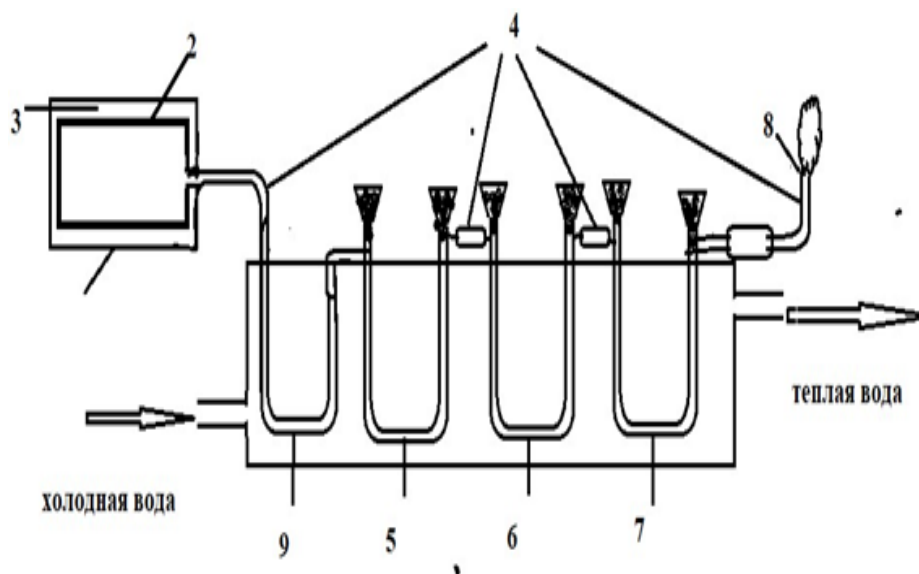
Кокстун курамында газ түрүндөгү көмүрдүн курамы жогору болгон шихтанын негизинде алынган кокс анизотроптук көмүртектин аздыгынан реактивдүүлүк жогорулай тургандыгы, ал эми кокстун реактивдүүлүгүн анын жумшартуу даражасын жогорулатуучу кошумчалардын жардамы менен башкарууга боло тургандыгы аныкталган. пластикалык абалга өтүү учурунда көмүр массасы [5]

Эксперименттик бөлүгү. КР көмүрүнүн пиролиз процессин изилдөө үчүн жогорку температурадагы пиролиз процесси колдонулган. Изилдөө объектиси катары Чангент-Өзгөн көмүр бассейнинин таш көмүрүн пайдаландык.

Көмүр пиролиз процессин изилдөө үчүн муздаткычы бар атайын реактор (меш) колдонулган, ага 1 кг Чангент көмүрү жүктөлүп, 950-1000⁰ чейин ысытылган. Пирогенетикалык установканын схемалык схемасы 1-сүрөттө көрсөтүлгөн. Изилдөө процессинде кокс, биринчи күйүүчү газ, чайыр, амини бар пирогендик суу, учуучу заттар ж.б.

1-таблица Эксперименталдык натыйжалар алынды

№	Изилдөө объектинин аталышы	Кокс, %	Смола, %	Пирогенетикалык суу, %	Газ, %
1.	Өзгөн көмүр бассейни. Чангент көмүр бассейнинин	94	0,5	2,0	3,5

Сүрөт 1. Көмүрдү кокстоо процессин изилдөө үчүн орнотуу схемасы.

1-реактор; 2-термопар; 3- буу-газ линиясы; 4- көмүр чайыр + пирогендик суу; 5-5% күкүрт кислотасынын эритмеси; 6- пирогендик суу, май; 7- кокс газы (учуучу заттар), күйүүчү газдар; 8- муздаткыч.

Корутундулар:

1. Кокс жогорку термикалык температура режиминде (950-1000⁰С) изилденген жана алынган. Өзгөн көмүр бассейнинин Чангент кенинин көмүрүн 950-1000⁰С температуралык диапазондо пиролиз процессинде реакторго жүктөлгөн көмүрдүн 94% кокско айланаары көрсөтүлгөн.

2. Чангент кенинен көмүрдү жогорку температурада пиролиздөө процессинде суюк жана газ түрүндөгү заттардын пайда болгон пайызы 6% түзөт.

Адабияттар

1. Браун, Н.В. Приоритетные направления развития коксохимии [Текст] Уровень разработки новой техники и технологии в СССР // Кокс и химия, 1988 т.3, С. 2-7.
2. Крапчин, И.П. Экономика переработки углей [Текст] М.: Недра, 1989. -213 с. Переоценка прогнозных запасов ископаемых углей и горючих сланцев Кыргызской ССР по состоянию на 01.01.1978 г.
3. Склер, М.Г. Оптическая текстура и реакционная способность кокса [Текст] / С.А. Слободской, В.Х. Данг // Кокс и химия, 1988, Т. 3, С. 9-10.
4. Государственная программа использования отходов производства и потребление Постановление Правительства К.Р. от 19 августа 2005 года №389.
5. Об утверждении Государственной программы использование отходов производство потребление и положение от государственном кадастре отходов и приведении паспортизации опасных отходов. (в реакции Постановление Правительство-КР. От 27-сентябрь 2006 года № 696).

УДК: 520.8

2024 – ЖЫЛЫ КАРМАЛУУЧУ ОРОЗО АЙЫНЫН КАЛЕНДАРЫН АСТРОГОМИЯНЫН STAR WALK 2 ПРОГРАММАСЫНЫН ЖАРДАМЫНДА АНЫКТОО

Осконбаев Маралбек Чотоевич ф.-м.и.к., доцент
Абдимиталип кызы Райкан, магистр
Ош мамлекеттик университети,
o_manas@mail.ru
Ош, Кыргызстан

Аннотация: Бул илимий баяндама астрономиянын жардамында орозо айынын календарын алдын ала аныктоо. Бул илимий баяндамада Star Walk2 программасын пайдаланып 2024 – жылы тутулуучу орозо айынын календары, б.а. Ош шаарында ооз ачар жана ооз жабуу убакыттарын аныктоо болуп эсептелет.

Ачкыч сөздөр: Күндүн жантаюусу, Күндүн бийиктиги, Күндүн түз чыгуусу, горизонт, календарь, Күндүн эклиптикалык параметрлери: азимуту, чыгуусу, батуусу.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ КАЛЕНДАРЯ МЕСЯЦА ОРОЗА НА 2024 ГОД С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ АСТРОНОМИИ ПО ПРОГРАММЕ STAR WALK2

Осконбаев Маралбек Чотоевич к.ф.-м.н., доцент
Абдимиталип кызы Райкан, магистр
Ош мамлекеттик университети,
o_manas@mail.ru
Ош, Кыргызстан

Аннотация: Настоящий научный доклад посвящен определению календаря разгрузочного месяца заранее с помощью астрономии. В данном научном отчете с помощью программы Star Walk2 составлен календарь разгрузочного месяца 2024 года, т.е. В городе Ош принято определять время открытия и закрытия.

Ключевые слова: Склонение Солнца, высота Солнца, прямое восхождение, горизонт, календарь, эклиптические параметры Солнца: азимут, восход, заход.

DETERMINING THE CALENDAR OF THE MONTH OF LENT FOR 2024 USING ASTRONOMY ON THE STAR WALK2 PROGRAM

Oskonbaev Maralbek Chotoevich
Candidate of Physics Mathematical Sciences, Associate Professor
Abdimitalip kyzy Raykan, graduate student
Osh State University
Osh, Kyrgyzstan

Abstract: This scientific report is devoted to determining the calendar of the unloading month in advance using astronomy. In this scientific report, using the Star Walk2 program, a calendar for the fasting month of 2024 was compiled, i.e. In the city of Osh, it is customary to determine the opening and closing times.

Key words: Sun's declination, Sun's altitude, right ascension, horizon, calendar, Sun's ecliptic parameters: azimuth, sunrise, sunset.

Изилдөөнүн актуалдуулугу: Кыргызда “миң уккандан бир көргөн” деген жакшы сөз бар. “Ааламдын көркүн көз ачат, адамдын көркүн сөз ачат”, “бийик тоого чыксаң- көзүн ачылат, жакшы менен сүйлөшсөң көңүлүн ачылат” деген макалдар дүйнөнү таанып билүүдөгү көрсөтмөлүүлүктүн ордун баса белгилегендей. Айсыз караңгы түндө асманды карасаң, эң кооз жана ажайып көрүнүш көз алдыңа тартылат. Бир дагы жылдызды тааныбайсың. Жылдыздардын көптүгүнөн баш айланат. Асман биз үчүн табышмак. Жылдыздардын жайгашуусун карап, ата-бабабыз мезгилдин алмашуусун, жаздын эрте же кеч келишин, кыштын кандай болоорун алдын ала божомолдошкон. Үркөр жылдызы тууралуу ата-бабаларыбыздын айткандарын мисал келтирели: “Эл жатарда Үркөр жамбашка түшсө, жазга таандык, Үркөр таң алдында чыкса, шүүдүрүм түшүп, жер салкындайт, Үркөр төбөгө келиптир, кыш ортосу болуптур”. Ошондой жылдыздардын бири Күн. Күндүн горизонттогу абалына карап орозо тутушкан. Орозо тутуунун эң жөнөкөй усулдарын колдонушкан. Азыр болсо, Күндүн эфемеридасына карап орозо тутуунун календарын түзүүгө болот. Календарды түзүү **актуалдуу** болгондугуна карабастан, ушул күнгө чейин калындарды алдын ала түзүү болгон эмес.

Бул көйгөйлүү маселени авторлор астрономия предметин пайдалануу менен чечүүгө аракет жасап көрүүдө.

Виртуалдык лаборатория бул “курулмалары жок, чыныгы эксперименттерди жүргүзүүгө мүмкүндүк берген аппараттык-программалык комплекс” [4]. Виртуалдык лабораторияларды түзүү жана аткаруу чет мамлекеттерде жана жергиликтүү окумуштуулар тарабынан түрдүүчө жолдор менен чечилүүдө [1-3,5], виртуалдык лабораториялар жана симуляторлордун [6] жардамы менен аткарылуучу виртуалдык лабораторияларга байланышкан эмгектерди саноого болот.

Изилдөөнүн максаты: Star Walk2 программасын пайдаланып, Ош шаарында жашаган жашоочулар үчүн 2024 – жылы тутулуучу орозонун календарын түзүп чыгуу.

Изилдөө объектиси жана изилдөөнүн усулу: Изилдөө объектиси болуп Күн жана анын эфемеридалык координаттары. Ал эми изилдөө усулу болуп Star Walk2 интерактивдүү программасы.

Изилдөөнүн жыйынтыгы: Star Walk2 программасын пайдаланып, Ош шаарында жашаган жашоочулар үчүн 2024 – жылы тутулуучу орозонун календарын түзүп чыгууда, Күндүн горизонтко салыштырмалуу бийиктиги, азимуту, түз чыгуусу жана жантаюу координаталары аныкталып, андан кийин гана ооз ачуу жана ооз жабуу убактылары аныкталды.

№1 – таблица. Орозо айындагы Күндүн эфемеридаларын аныктоо.

Март							
Күндүн параметрлери- эфемеридалары							
Саат	Күн - дөр	Жантайуусу δ	Бийиктиги h	Түз чыгуусу α	Азимуту A	Чыгуусу	Батуусу
6 ^{саат} 07 ^{мин} 38 ^{сек}	9Ч	-4 ⁰ 31 ¹	-18 ⁰ 56 ¹	23 ^c 18 ^m	+78 ⁰ 48 ¹	7 ^c 44 ^m	19 ^c 23 ^m
19 ^c 03 ^m 40 ^{сек}	9Б	-4 ⁰ 18 ¹	+0 ⁰ 55 ¹	23 ^c 20 ^m	+263 ⁰ 37 ¹	7 ^c 44 ^m	19 ^c 23 ^m
6 ^c 05 ^m 56 ^{сек}	10Ч	-4 ⁰ 07 ¹	-18 ⁰ 56 ¹	23 ^c 21 ^m	+78 ⁰ 14 ¹	7 ^c 42 ^m	19 ^c 24 ^m
19 ^c 14 ^m 43 ^{сек}	10Б	-3 ⁰ 54 ¹	+0 ⁰ 56 ¹	23 ^c 23 ^m	+264 ⁰ 04 ¹	7 ^c 42 ^m	19 ^c 24 ^m
6 ^c 04 ^m 13 ^{сек}	11Ч	-3 ⁰ 44 ¹	-18 ⁰ 56 ¹	23 ^c 25 ^m	+77 ⁰ 04 ¹	7 ^c 41 ^m	19 ^c 25 ^m
19 ^c 15 ^m 51 ^{сек}	11Б	-3 ⁰ 31 ¹	+0 ⁰ 56 ¹	23 ^c 27 ^m	+264 ⁰ 39 ¹	7 ^c 42 ^m	19 ^c 24 ^m

6 ^с 02 ^м 32 ^{сек}	12Ч	-3 ⁰ 20 ¹	-18 ⁰ 56 ¹	23 ^с 23 ^м	+77 ⁰ 07 ¹	7 ^с 39 ^м	19 ^с 26 ^м
19 ^с 17 ^м 06 ^{сек}	12Б	-3 ⁰ 07 ¹	+0 ⁰ 55 ¹	23 ^с 31 ^м	+265 ⁰ 11 ¹	7 ^с 39 ^м	19 ^с 26 ^м
6 ^с 0 ^м 44 ^{сек}	13Ч	-2 ⁰ 56 ¹	-18 ⁰ 57 ¹	23 ^с 32 ^м	+76 ⁰ 32 ¹	7 ^с 37 ^м	19 ^с 27 ^м
19 ^с 18 ^м 11 ^{сек}	13Б	-2 ⁰ 43 ¹	+0 ⁰ 56 ¹	23 ^с 34 ^м	+265 ⁰ 43 ¹	7 ^с 37 ^м	19 ^с 27 ^м
5 ^с 59 ^м 11 ^{сек}	14Ч	-2 ⁰ 33 ¹	-18 ⁰ 54 ¹	23 ^с 36 ^м	+76 ⁰ 00 ¹	7 ^с 36 ^м	19 ^с 25 ^м
19 ^с 19 ^м 25 ^{сек}	14Б	-2 ⁰ 20 ¹	+0 ⁰ 54 ¹	23 ^с 38 ^м	+264 ⁰ 04 ¹	7 ^с 36 ^м	19 ^с 25 ^м
5 ^с 57 ^м 25 ^{сек}	15Ч	-2 ⁰ 09 ¹	-18 ⁰ 54 ¹	23 ^с 40 ^м	+75 ⁰ 26 ¹	7 ^с 34 ^м	19 ^с 29 ^м
19 ^с 17 ^м 06 ^{сек}	15Б	-1 ⁰ 56 ¹	+0 ⁰ 56 ¹	23 ^с 42 ^м	+266 ⁰ 64 ¹	7 ^с 34 ^м	19 ^с 29 ^м
5 ^с 55 ^м 29 ^{сек}	16Ч	-1 ⁰ 46 ¹	-18 ⁰ 56 ¹	23 ^с 43 ^м	+74 ⁰ 56 ¹	7 ^с 32 ^м	19 ^с 30 ^м
19 ^с 21 ^м 33 ^{сек}	16Б	-1 ⁰ 32 ¹	+0 ⁰ 55 ¹	23 ^с 45 ^м	+267 ⁰ 18 ¹	7 ^с 32 ^м	19 ^с 30 ^м
5 ^с 53 ^м 47 ^{сек}	17Ч	-1 ⁰ 22 ¹	-18 ⁰ 55 ¹	23 ^с 47 ^м	+74 ⁰ 16 ¹	7 ^с 31 ^м	19 ^с 32 ^м
19 ^с 22 ^м 39 ^{сек}	17Б	-1 ⁰ 09 ¹	+0 ⁰ 55 ¹	23 ^с 49 ^м	+267 ⁰ 49 ¹	7 ^с 31 ^м	19 ^с 32 ^м
5 ^с 51 ^м 57 ^{сек}	18Ч	-0 ⁰ 58 ¹	-18 ⁰ 56 ¹	23 ^с 51 ^м	+73 ⁰ 41 ¹	7 ^с 29 ^м	19 ^с 33 ^м
19 ^с 23 ^м 46 ^{сек}	18Б	-0 ⁰ 45 ¹	+0 ⁰ 55 ¹	23 ^с 53 ^м	+268 ⁰ 21 ¹	7 ^с 29 ^м	19 ^с 33 ^м
5 ^с 50 ^м 04 ^{сек}	19Ч	-0 ⁰ 34 ¹	-18 ⁰ 56 ¹	23 ^с 54 ^м	+73 ⁰ 05 ¹	7 ^с 27 ^м	19 ^с 34 ^м
19 ^с 24 ^м 41 ^{сек}	19Б	-0 ⁰ 21 ¹	+0 ⁰ 56 ¹	23 ^с 56 ^м	+268 ⁰ 51 ¹	7 ^с 27 ^м	19 ^с 34 ^м
5 ^с 48 ^м 22 ^{сек}	20Ч	-0 ⁰ 11 ¹	-18 ⁰ 55 ¹	23 ^с 23 ^м	+72 ⁰ 32 ¹	7 ^с 26 ^м	19 ^с 35 ^м
19 ^с 25 ^м 55 ^{сек}	20Б	+0 ⁰ 02 ¹	+0 ⁰ 56 ¹	00 ^с 00 ^м	+269 ⁰ 24 ¹	7 ^с 26 ^м	19 ^с 35 ^м
5 ^с 46 ^м 27 ^{сек}	21Ч	+0 ⁰ 12 ¹	-18 ⁰ 56 ¹	0 ^с 01 ^м	+71 ⁰ 56 ¹	7 ^с 24 ^м	19 ^с 36 ^м
19 ^с 22 ^м 00 ^{сек}	21Б	+0 ⁰ 25 ¹	+0 ⁰ 56 ¹	0 ^с 03 ^м	+269 ⁰ 55 ¹	7 ^с 24 ^м	19 ^с 36 ^м
5 ^с 44 ^м 34 ^{сек}	22Ч	+0 ⁰ 36 ¹	-18 ⁰ 55 ¹	0 ^с 05 ^м	+71 ⁰ 21 ¹	7 ^с 22 ^м	19 ^с 37 ^м
19 ^с 28 ^м 04 ^{сек}	22Б	+0 ⁰ 49 ¹	+0 ⁰ 55 ¹	0 ^с 07 ^м	+270 ⁰ 27 ¹	7 ^с 22 ^м	19 ^с 37 ^м
5 ^с 42 ^м 46 ^{сек}	23Ч	+0 ⁰ 59 ¹	-18 ⁰ 55 ¹	0 ^с 09 ^м	+70 ⁰ 46 ¹	7 ^с 21 ^м	19 ^с 38 ^м
19 ^с 25 ^м 55 ^{сек}	23Б	+1 ⁰ 13 ¹	+0 ⁰ 56 ¹	0 ^с 11 ^м	+270 ⁰ 58 ¹	7 ^с 21 ^м	19 ^с 38 ^м
5 ^с 40 ^м 51 ^{сек}	24Ч	+1 ⁰ 23 ¹	-18 ⁰ 56 ¹	0 ^с 12 ^м	+70 ⁰ 10 ¹	7 ^с 19 ^м	19 ^с 39 ^м
19 ^с 30 ^м 28 ^{сек}	24Б	+1 ⁰ 36 ¹	+0 ⁰ 53 ¹	0 ^с 14 ^м	+271 ⁰ 32 ¹	7 ^с 19 ^м	19 ^с 39 ^м
5 ^{саат} 38 ^{мин} 54 ^{сек}	25Ч	+1 ⁰ 46 ¹	-18 ⁰ 57 ¹	0 ^с 16 ^м	+69 ⁰ 34 ¹	7 ^с 17 ^м	19 ^с 40 ^м
19 ^с 31 ^м 31 ^{сек}	25Б	+2 ⁰ 00 ¹	+0 ⁰ 54 ¹	0 ^с 18 ^м	+272 ⁰ 03 ¹	7 ^с 17 ^м	19 ^с 40 ^м
5 ^с 37 ^м 08 ^{сек}	26Ч	+2 ⁰ 10 ¹	-18 ⁰ 55 ¹	0 ^с 20 ^м	+69 ⁰ 00 ¹	7 ^с 16 ^м	19 ^с 41 ^м
19 ^с 32 ^м 24 ^{сек}	26Б	+2 ⁰ 24 ¹	+0 ⁰ 56 ¹	0 ^с 22 ^м	+272 ⁰ 32 ¹	7 ^с 16 ^м	19 ^с 41 ^м
5 ^с 35 ^м 20 ^{сек}	27Ч	+2 ⁰ 33 ¹	-18 ⁰ 54 ¹	0 ^с 13 ^м	+68 ⁰ 26 ¹	7 ^с 14 ^м	19 ^с 42 ^м
19 ^с 33 ^м 20 ^{сек}	27Б	+2 ⁰ 47 ¹	+0 ⁰ 57 ¹	0 ^с 25 ^м	+273 ⁰ 02 ¹	7 ^с 14 ^м	19 ^с 42 ^м
5 ^с 33 ^м 21 ^{сек}	28Ч	+2 ⁰ 57 ¹	-18 ⁰ 55 ¹	0 ^с 27 ^м	+67 ⁰ 10 ¹	7 ^с 12 ^м	19 ^с 44 ^м
19 ^с 34 ^м 35 ^{сек}	28Б	+3 ⁰ 10 ¹	+0 ⁰ 54 ¹	0 ^с 29 ^м	+273 ⁰ 36 ¹	7 ^с 12 ^м	19 ^с 44 ^м
5 ^с 31 ^м 35 ^{сек}	29Ч	+3 ⁰ 20 ¹	-18 ⁰ 54 ¹	0 ^с 31 ^м	+67 ⁰ 16 ¹	7 ^с 10 ^м	19 ^с 45 ^м
19 ^с 35 ^м 45 ^{сек}	29Б	+3 ⁰ 34 ¹	+0 ⁰ 54 ¹	0 ^с 33 ^м	+274 ⁰ 07 ¹	7 ^с 10 ^м	19 ^с 45 ^м
5 ^с 29 ^м 33 ^{сек}	30Ч	+3 ⁰ 43 ¹	-18 ⁰ 55 ¹	0 ^с 34 ^м	+66 ⁰ 39 ¹	7 ^с 09 ^м	19 ^с 46 ^м
19 ^с 36 ^м 41 ^{сек}	30Б	+3 ⁰ 57 ¹	+0 ⁰ 56 ¹	0 ^с 36 ^м	+274 ⁰ 37 ¹	7 ^с 09 ^м	19 ^с 46 ^м
5 ^с 27 ^м 33 ^{сек}	31Ч	+4 ⁰ 07 ¹	-18 ⁰ 55 ¹	0 ^с 38 ^м	+66 ⁰ 03 ¹	7 ^с 07 ^м	19 ^с 47 ^м
19 ^с 37 ^м 43 ^{сек}	31Б	+4 ⁰ 20 ¹	+0 ⁰ 56 ¹	0 ^с 40 ^м	+275 ⁰ 08 ¹	7 ^с 07 ^м	19 ^с 47 ^м
Апрель							
5 ^с 25 ^м 36 ^{сек}	1Ч	+4 ⁰ 30 ¹	-18 ⁰ 55 ¹	0 ^с 41 ^м	+65 ⁰ 27 ¹	7 ^с 05 ^м	19 ^с 48 ^м
19 ^с 38 ^м 52 ^{сек}	1Б	+4 ⁰ 44 ¹	+0 ⁰ 55 ¹	0 ^с 44 ^м	+275 ⁰ 39 ¹	7 ^с 05 ^м	19 ^с 48 ^м
5 ^с 23 ^м 37 ^{сек}	2Ч	+4 ⁰ 07 ¹	-18 ⁰ 56 ¹	0 ^с 45 ^м	+64 ⁰ 51 ¹	7 ^с 04 ^м	19 ^с 49 ^м
19 ^с 40 ^м 03 ^{сек}	2Б	+5 ⁰ 07 ¹	+0 ⁰ 54 ¹	0 ^с 47 ^м	+276 ⁰ 16 ¹	7 ^с 04 ^м	19 ^с 49 ^м
5 ^с 21 ^м 36 ^{сек}	3Ч	5 ⁰ 16 ¹	-18 ⁰ 57 ¹	0 ^с 49 ^м	+64 ⁰ 14 ¹	7 ^с 02 ^м	19 ^с 50 ^м
19 ^с 41 ^м 05 ^{сек}	3Б	+5 ⁰ 30 ¹	+0 ⁰ 54 ¹	0 ^с 51 ^м	+276 ⁰ 41 ¹	7 ^с 02 ^м	19 ^с 50 ^м
5 ^с 19 ^м 37 ^{сек}	4Ч	+5 ⁰ 39 ¹	-18 ⁰ 57 ¹	0 ^с 52 ^м	+63 ⁰ 38 ¹	7 ^с 00 ^м	19 ^с 51 ^м
19 ^с 41 ^м 58 ^{сек}	4Б	+5 ⁰ 53 ¹	+0 ⁰ 56 ¹	0 ^с 55 ^м	+277 ⁰ 08 ¹	7 ^с 00 ^м	19 ^с 51 ^м
5 ^с 17 ^м 44 ^{сек}	5Ч	+6 ⁰ 02 ¹	-18 ⁰ 56 ¹	0 ^с 56 ^м	+63 ⁰ 03 ¹	6 ^с 59 ^м	19 ^с 52 ^м

19 ^с 43 ^м 20 ^{сек}	5Б	+6 ⁰ 20 ¹	+0 ⁰ 53 ¹	0 ^с 58 ^м	+277 ⁰ 44 ¹	6 ^с 59 ^м	19 ^с 52 ^м
5 ^с 16 ^м 09 ^{сек}	6Ч	+6 ⁰ 24 ¹	-18 ⁰ 53 ¹	1 ^с 00 ^м	+62 ⁰ 32 ¹	6 ^с 57 ^м	19 ^с 53 ^м
19 ^с 44 ^м 11 ^{сек}	6Б	+6 ⁰ 38 ¹	+0 ⁰ 55 ¹	1 ^с 02 ^м	+278 ⁰ 12 ¹	6 ^с 56 ^м	19 ^с 53 ^м
5 ^с 13 ^м 43 ^{сек}	7Ч	+64 ⁰ 47 ¹	-18 ⁰ 57 ¹	1 ^с 03 ^м	+61 ⁰ 51 ¹	6 ^с 56 ^м	19 ^с 54 ^м
19 ^с 45 ^м 15 ^{сек}	7Б	+7 ⁰ 01 ¹	+0 ⁰ 55 ¹	1 ^с 06 ^м	+278 ⁰ 42 ¹	6 ^с 56 ^м	19 ^с 54 ^м
5 ^с 11 ^м 46 ^{сек}	8Ч	+7 ⁰ 09 ¹	-18 ⁰ 57 ¹	1 ^с 07 ^м	+61 ⁰ 15 ¹	6 ^с 54 ^м	19 ^с 55 ^м
19 ^с 46 ^м 23 ^{сек}	8Б	+7 ⁰ 23 ¹	+0 ⁰ 55 ¹	1 ^с 09 ^м	+279 ⁰ 13 ¹	6 ^с 54 ^м	19 ^с 55 ^м
5 ^с 09 ^м 51 ^{сек}	9Ч	+7 ⁰ 32 ¹	-18 ⁰ 57 ¹	1 ^с 11 ^м	+60 ⁰ 40 ¹	6 ^с 52 ^м	19 ^с 56 ^м
19 ^с 47 ^м 30 ^{сек}	9Б	+7 ⁰ 45 ¹	+0 ⁰ 54 ¹	1 ^с 13 ^м	+279 ⁰ 43 ¹	6 ^с 52 ^м	19 ^с 56 ^м

2 - таблица. 2024 – жылдагы Ош шаарынын жашоочулары үчүн орозо тутуунун календары.

Орозо айы - март			
№	Орозо тутуучу күндөр	Саарлык убактысы	Ооз ачар убактысы
1	9	6 ^{саат} 07 ^{мин} 38 ^{сек}	19 ^с 03 ^м 40 ^{сек}
2	10	6 ^с 05 ^м 56 ^{сек}	19 ^с 14 ^м 43 ^{сек}
3	11	6 ^с 04 ^м 13 ^{сек}	19 ^с 15 ^м 51 ^{сек}
4	12	6 ^с 02 ^м 32 ^{сек}	19 ^с 17 ^м 06 ^{сек}
5	13	6 ^с 0 ^м 44 ^{сек}	19 ^с 18 ^м 11 ^{сек}
6	14	5 ^с 59 ^м 11 ^{сек}	19 ^с 19 ^м 25 ^{сек}
7	15	5 ^с 57 ^м 25 ^{сек}	19 ^с 17 ^м 06 ^{сек}
8	16	5 ^с 55 ^м 29 ^{сек}	19 ^с 21 ^м 33 ^{сек}
9	17	5 ^с 53 ^м 47 ^{сек}	19 ^с 22 ^м 39 ^{сек}
10	18	5 ^с 51 ^м 57 ^{сек}	19 ^с 23 ^м 46 ^{сек}
11	19	5 ^с 50 ^м 04 ^{сек}	19 ^с 24 ^м 41 ^{сек}
12	20	5 ^с 48 ^м 22 ^{сек}	19 ^с 25 ^м 55 ^{сек}
13	21	5 ^с 46 ^м 27 ^{сек}	19 ^с 22 ^м 00 ^{сек}
14	22	5 ^с 44 ^м 34 ^{сек}	19 ^с 28 ^м 04 ^{сек}
15	23	5 ^с 42 ^м 46 ^{сек}	19 ^с 25 ^м 55 ^{сек}
16	24	5 ^с 40 ^м 51 ^{сек}	19 ^с 30 ^м 28 ^{сек}
17	25	5 ^{саат} 38 ^{мин} 54 ^{сек}	19 ^с 31 ^м 31 ^{сек}
18	26	5 ^с 37 ^м 08 ^{сек}	19 ^с 32 ^м 24 ^{сек}
19	27	5 ^с 35 ^м 20 ^{сек}	19 ^с 33 ^м 20 ^{сек}
20	28	5 ^с 33 ^м 21 ^{сек}	19 ^с 34 ^м 35 ^{сек}
21	29	5 ^с 31 ^м 35 ^{сек}	19 ^с 35 ^м 45 ^{сек}
22	30	5 ^с 29 ^м 33 ^{сек}	19 ^с 36 ^м 41 ^{сек}
23	31	5 ^с 27 ^м 33 ^{сек}	19 ^с 37 ^м 43 ^{сек}
Орозо айы - Апрель			
24	1	5 ^с 25 ^м 36 ^{сек}	19 ^с 38 ^м 52 ^{сек}
25	2	5 ^с 23 ^м 37 ^{сек}	19 ^с 40 ^м 03 ^{сек}
26	3	5 ^с 21 ^м 36 ^{сек}	19 ^с 41 ^м 05 ^{сек}
27	4	5 ^с 19 ^м 37 ^{сек}	19 ^с 41 ^м 58 ^{сек}
28	5	5 ^с 17 ^м 44 ^{сек}	19 ^с 43 ^м 20 ^{сек}
29	6	5 ^с 16 ^м 09 ^{сек}	19 ^с 44 ^м 11 ^{сек}
30	7	5 ^с 13 ^м 43 ^{сек}	19 ^с 45 ^м 15 ^{сек}
31	8	5 ^с 11 ^м 46 ^{сек}	19 ^с 46 ^м 23 ^{сек}
32	9	5 ^с 09 ^м 51 ^{сек}	19 ^с 47 ^м 30 ^{сек}

Орозо айы Айдын жаңырышына жараша бир күнгө эрте башталып, же кеч башталып каларын эске алып, календарь 32 күнгө түзүлдү. Орозо календарын түзүүдө астрономиялык өзгөртүп түзүүлөр пайдаланылды. Бул орозо календарь биринчи жолу сунуш болуп жатат. Айырмачылык секундадан минутага чейин бериши мүмкүн. Орозонун бүтүшүнө, б.а. 2024 – жылдын 9 – апрелинде Ош шаарындагы убакыт боюнча саат 24.30дан баштап саат 1.30га чейин кезектеги Күн тутулуу болот. Тилеке каршы биз аны байкай албайбыз. Европада жана Америкада байкалат.

Жыйынтыктоо. 2024 – жылдын март айында башталуучу орозо айынын календарын түзүүдө, Күндүн эфемеридалары, б.а. Күндүн түз чыгуусу, Азимуту, жантаюусу, бийиктиги, чыгуусу жана батуусу пайдаланылып, орозо айындагы ооз ачар жана ооз жабуу убактылары Ош шаары үчүн аныкталды. Мүмкүн болушунча тактыкта аныктоого аракет жасалып, сааты, минутасы жана секундасына чейинки убакыттарды аныктап берүүгө аракет болду. Бул астрономия илиминин негизинде илимий эсептөөлөрдүн жардамында түзүлгөн орозо календары.

Адабияттар

1. Бокоева Л. Виртуальные лаборатории по физике. - С- Петербург. – 2012.
2. Боярский К.К., Монахов В.В., Евстингнеев Л.А.. Виртуальная лаборатория по физике в 10-11классов. - СПб. - 1998. -75 с.
3. Образования и XXI век: Информационные и коммуникационные технологии. -М.: Наука, 1999. - 191с.
4. Трухин А.В. «Об использовании виртуальных лабораторий в образовании» // Открытое и дистанционное образование. – 2002. – № 4 (8) .
5. Эгембердиев Ж. Кожобекова П., Мамасадыкова Ж. Физикалык практикум. - Ош. - 2008. - 146 б.
6. Физика и астрономия// Сайт Главного Информационно-аналитического центра Министерства образования Республики Беларусь.
http://www.giac.unibel.by/docs/SITE/uch_pr/Fisika.htm

МЕКЕН ТААНУУ КУРСУНДА КЕНЖЕ МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНЫН ИЗИЛДӨӨ ИШМЕРДҮҮЛҮКТӨРҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ

*Шайимкулова Минабар Абдиваитовна, б.и.к., доцент,
Эркебаев Ташиболот Абдивалиевич б.и.к., доценттин м.а.,
Капарова Нургуль Абийбилаевна окутуучу
Ош мамлекеттик университети
terkebaev@list.ru
Ош, Кыргызстан*

Аннотация: Кенже мектеп окуучулары окуунун баишалгыч стадиясында айлана-чөйрөнү таанып билгенге, өз алдынча изилдегенге аябай дилгир болушат. Ушул мезгилди өткөрүп жибербей туура багытта пайдалануу педагогдун түздөн-түз иш билгилигине көз каранды. Изилдөө ишмердүүлүгү баланын курчап турган дүйнөнү таанып билүүсүндө негизги ыкма катары кызмат кылат. Фундаменталдык билимдерди жеткиликтүү жана көп убакыт эстен чыкпай таанып билип, өздөштүрүү үчүн изилдөө иштерин окуу процессинде табигый илимдерди окутууда дээрлик бардык сабактарга колдонуу максатка ылайыктуу. Макалада мекен таануу предметинен курчап турган дүйнөнү таанып билүүдө баишалгыч класстын окуучуларынын изилдөө ишмердүүлүктөрүн калыптандыруу жолдору каралды.

Ачкыч сөздөр: изилдөө, ишмердүүлүк, курчап турган чөйрөнү таанып-билүү, окуучулардын моралдык жана нравалык касиеттери.

ФОРМИРОВАНИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В КУРСЕ РОДИНОВЕДЕНИЯ

*Шайимкулова Минабар Абдуваитовна к.б.н., доцент,
Эркебаев Ташиболот Абдивалиевич к.б.н.,
Капарова Нургуль Абийбилаевна, преподаватель
Ошский государственный университет
terkebaev@list.ru
Ош, Кыргызстан*

Аннотация: Учащиеся младших классов на начальных этапах обучения очень заинтересованы в познании окружающей среды и изучении ее самостоятельно. Использование этого периода в правильном направлении, не пропуская его, напрямую зависит от навыков работы педагога. Исследовательская деятельность служит основным методом познания ребенком окружающего мира. Для того, чтобы в доступной и запоминающейся форме узнавать и усваивать базовые знания целесообразно в процессе обучения применять научно-исследовательские работы практически ко всем предметам преподавания естествознания. В статье рассмотрены пути формирования исследовательской деятельности учащихся начальных классов в познании окружающего мира из предмета родноведения.

Ключевые слова: исследование, деятельность, познавать окружающий мир, морально-нравственные качества младших школьников.

FORMATION OF RESEARCH ACTIVITY OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN IN THE COURSE OF MOTHERLAND STUDIES

*Shaiimkulova Minabar Abduvaitovna, Candidate of biological sciences, docent,
Erkebaev Tashbolot Abdibalievich Candidate of biological sciences,
Kaparova Nurgul Abiibilaevna, lecturer,
Osh State University
terkebaev@list.ru
Osh, Kyrgyzstan*

Abstract: *Abstract: Junior high school students are very eager to get to know the environment and explore independently at the initial stage of education. Using this period in the right direction depends on the teacher's direct work knowledge. Research activity serves as the main method for the child to learn about the surrounding world. In order to learn and master basic knowledge in an accessible and memorable way, it is advisable to apply research works to almost all subjects in the teaching of natural sciences during the learning process. The article discusses the ways of forming the research activity of primary school students in the knowledge of the world around them from the subject of homeland studies.*

Key words: *research, activity, to learn the world around, moral qualities of younger schoolchildren.*

Теманын актуалдуулугу. Балдар айрыкча окуунун башталгыч стадиясында айлана-чөйрөнү таанып билгенге, өз алдынча изилдегенге, чыгармачылыкка аябай ынтызар болушат. Бул багытта изилдөө ишмердүүлүгү баланын курчап турган дүйнөнү таанып билүүсүндө негизги ыкма катары кызмат кылат. Курчап турган дүйнөнү таанып билүүдө башталгыч класстын окуучуларынын изилдөө ишмердүүлүгүн жогорулатуу шарттарын тузүү зарыл. Фундаменталдык билимдерди жеткиликтүү жана көп убакыт эстен чыкпай таанып билип, өздөштүрүү үчүн изилдөө иштерин окуу процессинде табигый илимдерди окутууда дээрлик бардык сабактарга колдонуу максатка ылайыктуу. Башталгыч класста эгерде мекен таануу сабагында маалыматты издөөдө ар түрдүү методдор пайдаланылса, окуучулардын өз алдынча, группалык, коллективдик иштери пайдаланылса, проблемалуу маселелерди, лабораториялык тажрыйбалар жана кошумча адабияттар колдонулса изилдөөчүлүк билгичтиктери эффективдүү калыптанаар эле.

Биздин макалабызда “Мекен таануу” предметин окутууда курчап турган дүйнөнү таанып билүүдө башталгыч класс окуучуларынын изилдөөчүлүк билгичтиктөрүнүн калыптануусунун теориялык негиздери каралат. Азыркы кезде илим тынымсыз өзгөрүп, биздин жашообуз да ошого жараша жакшыруунун үстүндө. Бул өзгөрүүлөр билим берүүгө да өзүнүн таасирин тийгизбей койгон жок. Башталгыч билим берүү стандарты да буга чейин өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Азыркы кезде башталгыч классты бүткөн окуучу төмөндөгү мүнөздөмөлөргө ээ болуусу керек:

- Айлана-чөйрөнүн кубулуштарынын активдүү окуп билген;
- өзүнүн ишмердүүлүгүн уюштура билген;
- боорукер, бирөөнү уга алган, өзүнүн позициясын негиздеген, өзүнүн оюн айта алган [5,25-6].

Азыркы кездеги башталгыч билим берүү стандарты төмөндөгүдөй максаттарды өз алдына коёт:

- окуучунун личностук өнүгүүсүн, чыгармачылык жөндөмдүү, окууга кызыгуу;

- нравалык жана эстетикалык тарбиялоо;
- билимдердин системасынын өздөштүрүү, билим жана билгичтиктерди калыптандыруу;
- балдардын физикалык жана психикалык ден соолугунун коргоо жана чыңдоо;
- балдардын өз алдынчалуулугунун колдоп кубаттоо.

Башталгыч билим берүүнүн приоритеттүү багыты болуп билим алуунун кийинки этабына билим, билгичтиктери калыптанган окуучуларды даярдоо саналат. Билим берүүнүн негизги натыйжасы предметтерден балдардын билгичтиктерге, билимдерге эгедер болгондугунда. Бул үчүн окутуучу менен окуучунун биргеликте жүргүзгөн ишмердүүлүгү эффективдүү жүргүзүлүшү керек [2,26-б.] Билим берүүдөгү интегративдүү мамиле бир предметтен активдүү алынган билим экинчи предметте колдонулушу мүмкүн. Мисалы, кыргыз тилинде ооз эки айтып берүү формасы иштелсе, бул форма мекен таанууда активдүү колдонулушу мүмкүн.

Универсалдуу билим берүү иш-аракеттери билимдердин, көнүмдөрүн жыйындысына гана басым жасабастан личностун өнүгүүсүнө да (позитивдик, эмоционалдык, нравалык) көп көңүл бурат. Окууга умтулган курчап турган дүйнөнү таанып билүүгө кызыккан, кызматташа алган, толеранттуу болуу сыяктуу касиеттер окуу процессинде калыптанып баруусу абзел.

Азыркы кездеги башталгыч класстардын стандарты мекен таануудагы жаратылышка арналган төмөндөгүдөй талапты койгон. Жаратылыш изилдөөнүн жеткиликтүү жолдорун (байкоо, өлчөө, ченөө, тажрыйба, салыштыруу, классификациялоо ж.б.).

Изилдөө ишмердүүлүгү личносту ар тараптуу калыптануусуна шарт түзөт. Атап айтсак, ойлоо, класстарга бөлүштүрүү, жалпылоо, өз иши боюнча план түзүү, объектти салыштыруу, тема боюнча тапшырмаларды түзүү жана өзүн-өзүн кантрлоодо, касиеттери калыптанат. “Изилдөө” жана “Изилдөө түшүнүктөрүнө” И.А. Зимняя [1, 65-б] төмөндөгүдөй түшүндүрмө берген. Изилдөө билгичтиги бул изилдөө иштеринин жыйынтыгы башкача айтканда өз алдынча байкоо, эксперименттерди жүргүзүүнүн натыйжасы болуп саналат. Ал эми А.И. Савенков өзүнүн “башталгыч класс окуучуларынын изилдөөчүлүк окутуунун методикасы” деген китебинде “Изилдөө – бул белгисизди аныктоодогу чыгармачылык процесси” деп айткан.

Өз кезегинде изилдөө ишмердүүлүгүн көрүү, байкоо, жалпы эле личностун өнүгүүсү үчүн шарт десек болот. Изилдөө ишмердүүлүгүнүн негизинде төмөндөгүлөр жатат:

- окуучулардын таанып билүүсүнүн өнүгүшү;
- маалыматтык мейкиндикте ориентир алуу;
- өз билимин конструкциялоо;
- ар түрдүү областтагы илимдерден алган билимдерин интеграциялоо;
- критикалуу ойлоо жөндөмдүүлүгү.

Жогорудагы айтылгандардан келип чыгып, изилдөө ишмердүүлүгүн төмөндөгүдөй милдеттерин айтсак болот:

- Билим берүүчүлүк: белгилүү бир теманы окуп үйрөнүүдө билимдерди актуалдаштыруу жана активдештирүү, билимдерди системалоо, материалдардын комплекси менен таанышуу.

- Өнүктүрүүчүлүк: үйрөнүлүп жаткан теманын үстүндө ойлоо, анализдөө, салыштыруу, жыйынтык чыгаруу, билимдерди системалоо жөндөмдүүлүктөрүн өркүндөтүү.

- Тарбиялык: Башкалар тарабынан кызыгууну, керектөөнү жараткан продукт пайда кылуу.

Мектептерге окуучулардын личностук өнүгүүсүн шарттай турган таанып - билүү жөндөмдүүлүгүнүн, ар түрдүү методдор менен калыптандыруу милдети коюлган. Окумуштуулардан болсо, балдардын практикалык ишмердүүлүгүн өз алдынча уюштура ала турган дидактикалык шарттарды түзүп берүү талап кылынат. Бул үчүн азыркы кезде жетишээрлик түрдө методдордун, технологиялык каражаттардын арсеналы бар: проблемалуу окутуу, изилдөө методдору жана долбоорлордун методдору [4, 42-б.].

Көнүгүүлөр, практикалык жана лабораториялык иштерди аткаруу сыяктуу окутуунун практикалык методдорун пайдалануу, салыштыруу, байкоо башкасын жана экинчини тандоо, жыйынтык чыгаруу ж.б.у .с. көндүмдөрдүн калптанышына алып келет.

Биринчиден издөө методдун колдонууда окутуучу окуучулардын ишмердүүлүгүнүн багыттап, алардын кадамдарын көрсөтүп, тапшырманы конструкциялайт. Ошондой эле изилдөө методун колдонууда балдарда пландаштыруу, өзүнүн ишмердүүлүгүнүн максатын түшүнүү, анализ жана синтез кылуу, тапшырмага ылайык иштөө усулун өзгөртүү, кадимки кырдаалдардан жаңы проблемаларды көрүү, натыйжага алып келүүчү чечимдерди кабыл алуу жөндөмдүүлүктөрү калыптанат. Башталгыч класстын окуучуларынын изилдөөчүлүк ишмердүүлүгүн калыптандырууда жагымдуу шарт түзүү да, өтө маанилүү. Алардын ичинен төмөндөгүлөрдү бөлүп кароого болот: Өзүн көрсөтө алуу, өзүнүн үстүнөн иштөө максатка умтулуу, чыгармачылык чөйрө, психологиялык комфорт, педагогдун личностун жана жаш курактык өзгөчөлүктү эске алуу ж.б.

Ушундай жол менен жогорудагы бардык айтылгандарды жалпылап, окуучулардын ишмердүүлүгү төмөндөгүлөрдү өркүндөтөт деген жыйынтыкка келдик:

- ойлоо процесстери жана изилдөөчүлүк активдүүлүк;
- проблеманы көрүү жана аны мүчөлөө, проблеманы чечүү жолун иштөө;
- гипотезаны коё билүү жана аны негиздөө [5,10-б.].

Азыркы кезде жалпы билим берүүдө терең билим берүүгө гана көңүл бузулбастан жалпы универсалдык компенцияларга, функционалдык сабаттуулугуна да көңүл бурулат. Башталгыч класстардын окуучуларынын изилдөө ишмердүүлүгү - бул баланын айлана-чөйрөнүн кубулуштардын, аларга жаңы табышмак болгон билимдерди чыгармачылык менен ачып үйрөнүү. Изилдөөчүлүк ишмердүүлүк балдардын интеллектуалдык баалуулуктук жана чыгармачылык жөндөмүнүн продуктивдүү өнүгүүсүнө алып келет. Мындан сырткары окулуп жаткан материалдын рамкасын кенейтүүгө жана предметтик, жалпы билгичтиктин калыптандырат. Изилдөө ишмердүүлүгүндө бала окутуунун объектиси болууну токтотуп, окутуу процессинде активдүү позицияны ээлейт. Мында балада маселени чечүүдө жана иштеп чыгууда өз алдынчалуулук, өзүнүн кылгандарына жооп берүү, өзүнө ишеним, максатка умтулгучтук ж.б.у.с негизги личностук касиеттер калыптанат. Окутуучу бул жерде “контролдоочу органдан” кеңеш берүүчү, жол көрөтүүчү тажрыйбалуу жолдош катары өзүн көрсөтө алышы керек.

Изилдөө ишмердүүлүгүндө баланын чыгармачылык потенциалын жогорулатууда билим берүү процессине изилдөө ишмердүүлүгүнүн ар түрдүү формаларын киргизүү керек. Бул жерде окуучу өзүнүн алгачы окуу этабында курчап турган дүйнөнүнүн кубулуштарынын көп кырдуу сырларын, аларды жөнөкөй изилдөө иштеринин арасында жетишкен ийгиликтерине кубануусу негизги мааниге ээ. Бул багытта мекен таануу предметтинде курчап турган дүйнөнү таанып билүүгө арналган темалар канчалык

кызыктуу маалыматтарга ээ болбосун окуучунун таанып билүүгө болгон талабын толук канааттандыра албайт. Ошондуктан окуутунун методунда аябай чон маани жатат [7, 21-6.].

Башта айтылып кеткендей изилдөө ишмердүүлүгүн жүргүзүүнүн эң татаал жана эң маанилүү жагы бул изилдөө ишмердүүлүгүнүн жүргүзүүнү мотивдештирүү. Негизинен изилдөө ишмердүүлүгүн жүргүзүүдөн мурда ойлоо жөндөмдүүлүгүн активдештирүү керек. Изилдөө проблемасынын деңгээлинен, анын масштабынан балдардын изилдөө ишмердүүлүгүнүн дидактикалык баалуулугу көз каранды. Окуучуларды изилдөө ишине кызыгууларын арттыруу үчүн атайын оюн методдорун колдонууга болот. Изилдөө иштери башынан эле эркин, кандайдыр бир деңгээлде регламентсиз болуусу да чоң мааниге ээ. Жумушту эң салмактуу гипотеза да чектебеши керек. Себеби мында ийкемдүүлүк болуп, импровизацияга көп орун болот.

Изилдөөчүүлүк окутууда иштин вариативдүү формаларын белгилөө зарыл. Бул личностук универсалдык окуу иштерин калыптандыруучу жеке жумуш болушу мүмкүн, ошондой эле коммуникативдик окуу ишмердүүлүгү калыптанган группалык тапшырмалар болушу да мумкун, же эки форманы тең айкалыштырууга да болот. Башкача айтканда башында балдар өз алдынча иштешет, тажрыйба жүргүзүшөт, байкашат, экскурсияда ар бири өзүнчө маалымат чогултушат, ал эми андан кийин топтордо же класс боюнча анализдешип, жыйынтык чыгарышат. Иштин ар түрүү болушу изилдөөнүн кызыктуу болушуна шарт түзөт. Мындан сырткары баланын психологиясы ушундай түзүлгөн, ал кандай иш аткаргандыгын, эмнени изилдегендигин башкалар менен бөлүшкөндү жакшы көрөт.

Изилдөөчүүлүк методдо бала өзүнүн чыгармачылык, изилдөөчүүлүк жөндөмдүүлүгүн ишке салат. Анын негизги түзүүчүлөрү болуп проблеманы табуу, гипотезаны иштеп чыгуу, байкоо, тажрыйба, жыйынтык чыгаруу эсептелет. Изилдөө иштерине кызыгуунун солгундашы иштин жүрүшүндө балдардын өз алдынча чече албаган кыйынчылыктан болушу мүмкүн. Мындай абалда жардамга окутуучу келиши керек. Окутуучунун милдети балага даяр айтып берип койбостон, баланын ишти өзү аткаргандай кылып жол көрсөтүү, бала өзү ишти аткаргандай сезүүсү зарыл. Мындай аракет баланын мотивациясын гана сактап калбастан аны жогорулатат. Изилдөө иштерин уюштурууда маалыматтык коммуникативдик технологияда маанилуу орунду ээлейт. Балдардын изилдөөчүлүк касиетин жогорулатуу үчүн аларга көбүрөөк өз алдынча иштөөсүнө тапшырмаларды берип, алардын аткарылышына шарт жаратуу зарыл.

Окутуу процессиндеги окуучулардын өз алдынча иши – бул мугалимдин түздөн түз катышуусуз, бирок анын тапшырмасы боюнча ал үчүн атайын бөлүнүп берилген убакта аткарылуучу иш, мында окуучулар тапшырмада коюлган максатка жетүү үчүн өздөрүнүн багытталып чымырканышкандыгын көрсөтүү жана акыл же күч аракеттеринин (же экөөнүн тең) натыйжасын тигил же бул формада туюнтуу менен сезимдүү умтулушат. Өз алдынча аткарылуучу иштерге жетекчилик кылууда жогорку принциптердин сакталышы үчүн төмөнкү педагогикалык талаптардын аткарылышы зарыл: өз алдынча аткарылуучу иштер максаттуу мүнөзгө ээ болушу керек. Ал жумуштун максатын так аныктоо менен ишке ашырылат. Окуучуларда ишти кызыгып, ынтызарланып аткаруу сезиминин пайда болушу белгилүү даражада суроонун туура жана так коюлушунан көз каранды. Ошондой эле бул шарттын аткарылышына окуучулардын ишти аткаруунун тартиби жана анын жыйынтыгын текшере билүү менен тааныш болуусу зор мааниге ээ. Бул көрсөтүлгөн талапка маани бербөө окуучулардын сезимсиз иштөөсүнө, иштин максатын

түшүнбөй туруп, аны аткарууга туш келди аракет жасоосуна алып келет. Ал өз учурунда убакытты текке сарп кылып, окуучунун өз алдынча иштөө жөндөмдүүлүгүн төмөндөтөт. Өз алдынча аткарылуучу иш ар бир окуучудан терең ойлонууну жана жогорку даражадагы чыгармачылык менен иштөөнү талап кылышы керек. Бирок окутуунун ар бир этабында сунуш кылынган өз алдынча аткарылуучу иштин мазмуну жана көлөмү окуучулардын күчү жеткидей болуп тандалганы дурус. Өз алдынча иштерди уюштуруу биринчи учурларда анын эң жөнөкөй элементтеринен башталышы керек. Кай бир учурда ишти аткаруунун тартиби мугалим тарабынан так көрсөтүлөт да, ошол типтеги иштер окуучуларга өз алдынча иштөөгө сунуш кылынат. Албетте, мында окуучунун өз алдынча иши жөн эле кайталанма мүнөзгө ээ, бирок ошондой болсо да, кийинки татаалыраак иштерди аткарууга, жалпы эле окуучунун өз алдынча иштөө жөндөмдүүлүгүнүн калыптанышына мындай иштердин зыяны жок го деген ойдобуз. Бирок мындай иштердин обу жок көп санда кайталанышы максатка ылайык келбейт. Окуучуларга сунуш кылынган өз алдынча иштердин улам кийинкиси алардын демилгелүүлүгүнүн жана таанып билүү жөндөмдүүлүгүнүн өсүшүнө шарт түзгөндөй болушу керек. Окуучулар берилген тапшырманы аткаруу үчүн мурунку ээ болгон теориялык жана практикалык билимин рационалдуу пайдалана алса, анда өз алдынча иштелген иш максатына жетти деп атоого болот.

Кенже мектеп жашындагы балдардын курагында балдардын изилдөөчүлүк көндүмдөрүн жана билгичтиктерин өнүктүрүүгө эң жакшы убакыт. Окуучулар өздөрү бир нерсени изилдеп, көрүп, угуп жана кармалап жаңы билимдерге ээ болсо, ал билим ошончолук жугумдуу болот. Бирок, балдардын бул курагында эрксиз элестетүүсү гана өрчүгөн, ошондуктан сунуш кылынган изилдөө аракеттери эсте калаарлык жана жаркын болушу керек. Ушундай жол менен, мугалимдин милдети сабакта изилдөө ишмердүүлүгүнө пайдаланылган элементтер баланын изилдөөчүлүгүн өркүндөтө турган нукка багытталышы шарт.

Изилдөөчүлүк билгичтиктин калыптанышы үчүн төмөндөгүдөй шарт керек:

- Системалуулук. Окуучулардын изилдөөчүлүк көндүмдөрүн өркүндөтүү үчүн окутуу дайыма системалуулук менен жүргүзүлүшү зарыл, сабак жана сабактан тышкары мезгилде да .

- Мотивдештирүү. Мугалим изилдөө ишмердүүлүгүн жүргүзүп жатып, окуучунун жөндөмүнө, шыгына жана мүмкүнчүлүгүнө карап ага дем бериши зарыл.

- Психологиялык комфорт. Чыгармачылык менен иштеген окуучуну алкоо. Окуучунун чыгармачылык идеяларын колдоп, туура багытка түшүрө алуу бул мугалимдин милдети.

- Жаштык курактын өзгөчөлүгүн эске алуу.

Мугалим баланы эрксизден кызыктыруучу, дагы изилдөөнү талап кылуучу тапшырмаларды түзүүсү зарыл. Мындай тапшырмалардын ичинен, бүтпөй калган текст ыкмасы мааниси абдан чоң, балада жаңы билимди өздөштүрүү, изденүүчүлүк ойгонот. Жогорку мотивация эмоцияналдык ойгонууну гана алып келбестен, анын тактап айтканда оң динамиканы да чакырат. Ар түрдүү гипотезаларды талкуулап жатып, балдарда личностук аралык мамиленин жакшырышына шарт түзүлөт. Баланын өрчүп өнүгүшүндө рефлексия өтө чоң мааниге ээ. Рефлексия белгилүүдөн белгисизди ажыратууда, ийгиликтүү иш болушу үчүн кандай билимдердин жетишсиз экендигин түшүнүүнү аныктоодо өзүнүн ойлорун , кылган иш аракеттерин сырттан баалоодо, байкалат [4, 40-б].

Бул өзгөрүүлөр, калыптандыруулар өзүн-өзү кантролдоодо, баалоо сыяктуу окуу иш-аракеттери менен тыгыз байланышта.

Изилдөө иштерин ата-энелер менен биргеликте уюштурса дагы да эффективдүү болот. Алар доолбоорду байкоону жүргүзүүдө жардам беришет: маалатты чогултууда, процессти багыттоодо, жыйынтык чыгарууда ж.б.у.с. Ата-энелерди долбоорду коргоодо чакыруу да пайдалуу, алар талкуулоодо катышып, суроолорду берет. Ошондо балдар мектепте гана билим алышпастан, үйдө да билим алып окушат. Изилдөө ишмердүүлүгүнүн шарттарын бири болуп долбоорлорго үйрөтүү (проблемалаштыруу, максатка багыт алуу, ишмердүүлүгүнүн натыйжасын чыгаруу). Мындай иштер системалуу, ар дайым сабакта, сабактан тышкары мезгилдерде, үйдө жүргүзүлүшү зарыл.

Сабакта изилдөө иштеринин калыптанышы үчүн таанып билүү тапшырмалары активдүү колдонулат. Билгичтиктерди калыптандыруу үчүн, гипотеза түзүүнү үйрөнүү үчүн “Себебин тапчы...” (Эмне үчүн жалбырактар саргаят?), классификациялоого үйрөтүү үчүн – “Катарды толуктап улант: (кен байлыктар - бул көмүр, нефть...), “Группаларга бөлүштүр”, “Предметтердин жалпы белгилерин тап” ж.б сыяктуу тапшырмаларды берсе болот. Байкоо жүргүзүү да баланы чиелешкен билимдерди түшүнүүсүнө жакшы шарт түзөт. “Кайсы жаныбар кайсыл жерде жашайт?”, “Сүрөттө эмне тартылган?”, ж.б. Көрүү аркылуу анализдөө касиетин жакшыртуу үчүн атайын катардагы сүрөттөрдү көрсөтүү да жакшы натыйжа берет: “Сүрөтчү эмнени туура эмес көрсөткөн?”, “Предметтеги айырмачылыкты тапкыла”.

Тапшырмага жооп берүүдө балдарды “Менин оюмча ..”, “Менин ойлойм..” деп жооп берүүгө үйрөтүү зарыл. Бул балдарда өзүнүн оюн айтуусуна жардам берет. Изилдөө ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгын атайын семинарларды, конференцияларды, изилдөө ишин коргоо ж.б.у.с көрсөтүүгө болот. Коргоо учурунда маалыматты баяндоого, өзүнүн пикирин далилдөөгө үйрөнөт.

Балдардын ишинин жыйынтыгын баалоо өтө татаал жана жоопкерчиликтүү иш. Мугалим баалоо каражаттарын анык критерийин иштеп чыгышы керек: теманын аталышын, анын таанып билүү баалуулугу, чогултулган материалдын оригиналдуулугу, изилдөө чеберчилиги, иштин жыйынтыгы жана логикасы, суроолорго жооп берүүсү каралат.

Кийинки педагогикалык шарт - бул курактык өзгөчөлүктү эске алуу. Мугалим изилдөөнүн темасы окуу предметиндеги темага жакын келиши керектигин түшүнүүсү керек. Изилдөө иши өтө көп убакытка созулбашы керек, анткени көңүл буруунун концентрациясы өтө төмөн, фантазиялары күчтүү болуп, тез чарчашат да ишке болгон кызыгуучулук жоголот.

Корутунду. Азыркы учурдагы билим берүүдөгү атаандаштыктын күч алып жаткан мезгилинде кадрлардын айрым сапаттарына көңүл буруу учурдун талабы. Бул сапаттарга кадрлардын: квалификациялуулугу, чыгармачылык жактан жөндөмдүү, креативдүүлүгү кирет. Ушул сапаттарга кошо изилдөөчүлүк ишмердүүлүгүн уюштуруу жөндөмдүүлүгүн да кошсок болот. Биздин педагогикалык кеңешибиз балдардын изилдөө ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүү үчүн багытталды.

Изилдөөчүлүк жөндөмдүүлүгү өнүккөн балдарда жаратылышты таануу, байкоо, дегеле личностук касиеттери жогорулайт. “Мекен таануу” предметиндеги курчап турган дүйнөгө таандык темаларды окуп үйрөнүү төмөндөгүдөй жетишкендиктерге багытталат:

- байкоо, анализдөө, жалпылоо, курчап турган дүйнөнүн объекттерине мүнөздөмө берүү, талкуу жүргүзүү жана чыгармачылык менен иштөө;

- курчап турган дүйнө, жаратылыштык жана социалдык бирдиктүүлүгү, адам баласынын табийгаттагы орду жөнүндөгү билимдерди өздөштүрүү;

- табият баалуулуктарын баалоо, экологиялык жана нравалык маданияттуулуктун, патриоттук сезимдин жогору болушу, өзүнүн ден соолугун сактоо, чыңдоо жөндөмдүүлүктөрү калыптанат.

Ошентип, аталган предмет башталгыч класстарда курчап турган дүйнөнү таанып билүүдө изилдөө ишмердүүлүгүн жана көндүмдөрүн калыптандыруучу негизги сабак экендигин айтсак жаңылышпайбыз. Көпчүлүк авторлордун эмгектеринен белгилүү болгондой баланы айлана-чөйрөнү таанып билүүсүндө изилдөөчүлүк ишмердүүлүк ишмердүүлүктөрдүн негизгилеринин бири. Окуу куралындагы материалдардан тышкары, мугалимдерде курчап турган дүйнөнү таанытууда толгон токой изилдөөчүлүк ишмердүүлүгүн жүргүзүүгө мүмкүнчүлүктөрү бар. Сөзүбүздү жыйынтыктап жатып дагы бир жолу айткыбыз келет, сабакта балдарга изилдөө мотивациясын берүү менен биз төмөндөгүлөргө жетишсек болот:

- 1) Предметке болгон кызыгуу жогорулайт.
- 2) Өзүнүн билимин тереңдетүүгө умтулат.
- 3) Ой жүгүртүүсү кеңейет.
- 4) Өзүнүн аткарган ишинен канааттануу алат.
- 5) Баланын өзүнө болгон ишеними жогорулайт.
- 6) Мугалим, окуучу жана ата-энелердин өз ара байланышы күчөйт.

Адабияттар

1. Алексеев, Н.Г., Леонтович, А.В. Критерии эффективности обучения учащихся исследовательской деятельности [Текст] // Развитие исследовательской деятельности учащихся: Методический сборник. М., 2001. – С. 64-68.
2. Алексеев Н.Г., Леонтович, А.В., Обухов, А.С., Фомина, Л.Ф. Концепция развития исследовательской деятельности учащихся [Текст] Исследовательская работа школьников. – №1. – С 24 – 33.
3. Амонашвили, Ш.А. Размышления о гуманной педагогике. [Текст] – М.: Издательский дом Ш. Амонашвили, 1996. – С.495.
4. Богоявленская, Д.Б. Исследовательская деятельность как путь развития творческих способностей / Д.Б. Богоявленская // [Текст] Исследовательская деятельность учащихся в современном образовательном пространстве: сб. статей – М., 2010. – С. 40 – 50.
5. Ванциан, А.Г., Нечаева, Н.В. Реализация нового образовательного стандарта потенциал системы Л.В.Занкова. [Текст] – Самара: «Федоров», 2012. – 224с.
6. Вестник образования Федеральный государственный образовательный стандарт начального общего образования, № 3, 2009 издательство «Просвещение». [Текст]
7. Виноградова, Л.П. Приобщение младших школьников к учебно-исследовательской деятельности в процессе развивающего обучения: Автореф. дис. канд.пед.наук. [Текст]- Комсомольск-на -Амуре, 2009. -21 с.

ПРИРОДА КАК ОБЪЕКТ НРАВСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ

Шарипова Эркайым Козуевна, д.филос.н., профессор,
e.sharipova_kg@mail.ru

Ошский государственный университет,
Акматалиев Асанбек Тургунбаевич, к.филос.н., доцент,
akmataliiev.asanbek@mail.ru

Ошский технологический университет имени М.Адышева,
Султанова Кулсара Джумабековна, к. филос.н., доцент,
Ошский государственный университет,
Ош, Кыргызстан

Аннотация: цель исследования – раскрыть роль нравственности в сохранении природной среды. Современный экологический кризис способствовал обсуждению вопроса о роли нравственности в решении этих проблем. Задача эта решается с применением, в том числе, средств науки, а именно философии, этики и экологии. Исследуя труды философов, заложивших основы понимания процессов нравственного, духовного развития личности и природы, можно представить этапы изучения интересующей нас проблемы – от постановки гипотезы до подбора диагностических методик и методов эмпирического, теоретического исследования. Развивая экологические и нравственные идеи мыслителей, авторы утверждают, что распространение этики на взаимоотношения человека с природой является экологической необходимостью. Научная новизна заключается в междисциплинарном рассмотрении вопроса с привлечением трудов философов. В результате исследования была обоснована возможность интеграции идей экологии и этики и, соответственно, экологического сознания и нравственного. Главным направлением на этом пути должна стать коренная трансформация отношений людей к природе.

Ключевые слова: нравственность, природа, духовность, экология, глобализация, сознание, этика, трансформация.

ЖАРАТЫЛЫШ НРАВАЛЫК ФИЛОСОФИЯНЫН ОБЪЕКТИСИ КАТАРЫ

Шарипова Эркайым Козуевна, филос.и.д., профессор,
e.sharipova_kg@mail.ru

Ош мамлекеттик университети,
Акматалиев Асанбек Тургунбаевич, к.филос.н., доцент,
akmataliiev.asanbek@mail.ru

М.Адышов атындагы Ош технологиялык университети,
Султанова Кулсара Джумабековна, к. филос.н., доцент,
Ош мамлекеттик университети,
Ош, Кыргызстан

Аннотация. Изилдөөнүн максаты – жаратылыштык чөйрөнү сактоодогу нравалуулуктун ролун ачып берүү. Экологиялык кризис аталган маселелерди чечүүдөгү нравалуулуктун ролу жөнүндөгү маселени талкуулоого өбөлгө түзөт. Бул маселе илимдин каражаттарын анын ичинде философияны, этиканы жана экологияны колдонуу менен чечилет. Инсандын жана жаратылыштын нравалык руханий өнүгүү процесстерин

түшүнүүгө арналган эмгектерди изилдөө менен бирге гипотезадан баштап диагностикалык жана эмпирикалык, теориялык методдорду колдонуу аркылуу маселени толук изилдөөгө болот. Ойчулдардын экологиялык жана нравалык идеяларын өнүктүрүү менен бирге авторлор белгилегендей, этиканын адамдын жаратылышы менен болгон байланышына жайылышы экологиялык зарылдык болуп саналат. Изилдөөнүн жаңылыгы философтордун эмгектерин дисциплиналар аралык көз карашта кароодо турат. Бул багыттагы негизги жол катары адамдардын жаратылышка карата көз карашын түп тамырынан өзгөртүү эсептелет.

Ачкыч сөздөр: нравалуулук, табият, руханийлүүлүк, экология, ааламдашуу, аң-сезим, этика, трансформация.

NATURE AS AN OBJECT OF MORAL PHILOSOPHY

Sharipova Erkaïym Kozuyeva, Doctor of Philology, Professor,
e.sharipova_kg@mail.ru

Osh State University,

Akmataliev Asanbek Turgunbaevich, Candidate of Philology, Associate Professor,
akmataliev.asanbek@mail.ru

Osh Technological University named after M.Adyshev,

Sultanova Kulsara Dzhumabekovna, Candidate of Philology, Associate Professor,
Osh State University,
Osh, Kyrgyzstan

Abstract: the purpose of the study is to reveal the role of morality in the preservation of the natural environment. The current environmental crisis has contributed to the discussion of the role of morality in solving these problems. This task is solved using, among other things, the means of science, namely philosophy, ethics and ecology. Examining the works of philosophers who laid the foundations for understanding the processes of moral and spiritual development of personality and nature, we can imagine the stages of studying the problem we are interested in – from the formulation of a hypothesis to the selection of diagnostic techniques and methods of empirical, theoretical research. Developing the ecological and moral ideas of thinkers, the authors argue that the extension of ethics to the relationship of man with nature is an ecological necessity. The scientific novelty lies in the interdisciplinary consideration of the issue with the involvement of the works of philosophers. As a result of the research, the possibility of integrating the ideas of ecology and ethics and, accordingly, ecological consciousness and moral consciousness was substantiated. The main direction on this path should be a radical transformation of people's attitude to nature.

Key words: morality, nature, spirituality, ecology, globalization, consciousness, ethics, transformation.

Введение. Одной из самых острых глобальных проблем на сегодняшний день является экологическая проблема. Причем острота ее возрастает буквально с каждым годом. И с каждым годом становится все более очевидным, что решить экологические проблемы на всех уровнях – локальном, региональном и глобальном – не удастся, не изменив в корне свое отношение к природе, что в свою очередь возможно только при условии изменения нравственного сознания.

Один из основоположников современной социологии Питирим Сорокин еще в середине прошлого века предсказывал для технической цивилизации наступление моральной и эстетичной анархии, отношение к человеку как к бездушному механизму, утрату морального и интеллектуального согласия, хаос ценностей, мыслей и верований, поддержание общественного порядка только с помощью принуждения и узаконения силовыми методами политического права, деградацию институтов свободы и семьи, манипуляцию массами, абсолютное господство массовой культуры, ведущее к понижению качества жизни и общих жизненных стандартов, рост социальной патологии, массовой апатии, уход в частную жизнь [1, с. 200-201].

Столь мрачный прогноз, по нашему мнению, едва ли сбудется. Препятствием для этого является все более усиливающаяся конкуренция между группами государств, регионами и цивилизациями, которая не дает впасть участникам взаимодействия или, вернее, противостояния в своего рода спячку. Природа как бы предусмотрела особые механизмы для постоянной активизации человеческого вида, породив внутри него богатое разнообразие и этим создав почву для внутривидовой конкуренции, осуществлявшуюся на различных этапах истории человечества в различных формах и в разных масштабах с наличием четкой тенденции укрупнения численности и масштабов противоборствующих сторон. Имея в виду последнее обстоятельство, можно согласиться с С. Хантингтоном, утверждавшим, что «столкновение цивилизаций станет доминирующим фактором мировой политики. Линия разлома между цивилизациями – это и есть линия будущих фронтов. Грядущий конфликт между цивилизациями – завершающая фаза эволюции глобальных конфликтов в современном мире» [2, с. 754]. Добавим от себя, что особую остроту этим конфликтам придает то обстоятельство, что на Земле исчерпываются многие традиционные виды источников энергии и минеральных полезных ископаемых.

Методы исследования. Проблема нравственного отношения к природе была обоснована философами еще XVIII веке. Одним из первых был известный французский философ П.А. Гольбах, который в своем главном философском труде «Система природы», изданном в 1770 году, пытается обосновать нравственные обязанности человека по отношению к природе. Основным мотивом таких обязанностей, по мнению П.А. Гольбаха, являются «очевидные интересы всякого человека, всякого общества и всего человечества во все времена, во всех странах и при всех обстоятельствах». Становление морали, в которую в полной мере должна быть включена природа, П. А. Гольбах связывал с «поклонением» человека природе. Для этого ему нужно «приносить в жертву пороки и применять на практике реальные добродетели». При таких условиях будет сохраняться и цель природы – «сохранение человеческого рода, его счастье и мир» [3, с. 681]. А чтобы все это осуществлялось и люди «придерживались столь мудрой морали», обществу следует «прививать» ее людям с детства и постоянно подтверждать ее своими законами.

Известный русский философ XIX века В.С. Соловьев в своем основном философском труде «Оправдание добра. Нравственная философия», введя в систему философского знания понятие «нравственная философия», определил область ее исследования. Одной из них является обоснование «обязанностей» человека по отношению к природе. «Материальная природа, – писал он, – не должна быть лишь страдательным и безразличным орудием экономического производства или эксплуатации» [4, с. 426]. По его мнению, природа должна стать «целью» деятельности человека и быть «самостоятельным» компонентом «этой цели». Вот почему природа не может считаться «бесправным» существом.

Она имеет все права «на нашу помощь» и свое «возвышение». Помочь этому – прямая обязанность человека.

Жажда наживы, получение максимальной прибыли за счет безудержной эксплуатации ресурсов природы и их неразумное использование явились одной из причин зарождения и обострения кризисного состояния природной среды. Не случайно известный советский культуролог, академик Д.С. Лихачев в своей работе «Экология культуры» обоснованно указывал на то, что «экология – проблема нравственная». При этом им отмечалось и то, что связь между экологией и нравственностью «понятна сама собой», но «она требует раскрытия» [5, с. 314]. В наши дни «раскрытие» сформулированной Лихачевым проблемы проводится в рамках зарождающейся области научного знания – *экологической этики, которая основывается на нравственности, нравственном отношении к природе*. Д.С. Лихачев указывал на то, что «разработка проблемы нравственного отношения к живой и мертвой природе даже не начиналась. Здесь необходима ясная и всеми признаваемая философия природы, исходя из которой будет строиться и этика экологии» [6, с. 316]. Современный немецкий философ В. Хесле считает, что в современных условиях назрела необходимость «сделать важную поправку к кантовской этике». Современная этика должна считаться с тем, что «природа также является объектом нравственных обязанностей: ведь она... осуществляет ценности, которые нельзя разрушать без нужды» [7, с. 80]. Выявление конкретных ценностей и их носителей, которые являются «объектами нравственных обязанностей» человека, может быть осуществлено при анализе содержания и социальных целей экологической этики.

Основная часть. Развитие идей о природе как объекте нравственных обязанностей человека привело к зарождению и формированию экологической этики, первые мысли о которой высказал, как указывалось выше, П.А. Гольбах. В ее становление большой вклад внес известный немецко-французский теолог и философ А. Швейцер. В работе «Культура и этика» им было изложено его этическое учение – благоговение перед жизнью. Для Швейцера «этическое есть не что иное как благоговение моей воли к жизни перед другой волей к жизни. Там, где я каким-либо образом жертвую жизнью или наношу ей вред, мои поступки выходят за рамки этики и я становлюсь виновным» [8, с. 227].

Принципиальным положением этической концепции А. Швейцера являлось и то, что в ней большое значение придавалось ответственности человека за сохранение жизни всех форм живого. Он писал, что «представление об ответственности» мы «должны усвоить в качестве естественной нормы; в ней действуют силы, заставляющие нас пересмотреть и облагородить наши индивидуальные, социальные и политические воззрения» [9, с. 89]. А. Швейцер полагал, что в процессе утверждения его концепции в сознании людей будет рождаться и «новое правосознание». Становление экологического сознания, экологического права, экологической этики в наши дни следует считать примером реализации идей А. Швейцера.

Известный американский эколог и писатель XX века А. Леопольд оказал большое влияние на развитие современных представлений об экологической этике. Развитая им концепция «этики земли» является одной из основ современной экологической этики. Под землей А. Леопольд понимал почвы, воды, растительный и животный мир. Все эти компоненты биосферы объединялись одним понятием «земля». Равноправным членом данного сообщества выступал у А. Леопольда и человек. Уважительное отношение человека к остальным компонентам этого сообщества и всему сообществу составляло

содержание его этики земли. В ней особое внимание отводилось категории *экологическая совесть*. А. Леопольд считал одной из важных задач этики распространить эту категорию на всю землю. «Перед нами, – писал он, – стоит задача сделать объектом общественной совести не только людей, но и землю» [10, с. 207].

А. Леопольд констатировал, что его концепция этики земли сложилась на пути интеграции развивающейся традиционной этики и идей эволюционирующей экологии. Кроме философских категорий экологические понятия тоже способствуют развитию нравственности. В этику земли А. Леопольда были включены положения о примате экологической ценности всех форм живого перед их экономической ценностью, мере устойчивости природных систем, их иерархическом строении и другие положения экологии первой половины XX века. Этика земли подразумевает гармоничную взаимосвязь человека и природы, уважительное отношение ко всему живому.

Необходимость утверждения нравственного отношения человека к природным сообществам обосновывается и экологией. В этой области знания вопросы равновесных состояний между элементами экосистем, гармоничных отношений между сложными системами являются центральными. И когда человек будет с «уважением» относиться к природным системам – вот тогда станет реальной и его гармония с ними. Но уровень этой гармонии постигается экологией. Именно она вскрывает благоприятные для существования системы режимы их функционирования, предупреждает о недопустимости их нарушения и т.д.

Но все то, что имеет отношение к жизни вообще и человеческой в частности, является и предметом нравственности, на который должен распространяться и понятийный аппарат этики. Экология и этика имеют общий предмет отражения. Совпадают и их социальные цели – сохранение природного окружения человека. На сродстве всего отмеченного и формируется экологическая этика. Ее становление приводит к расширению предмета этики. Экологическая этика, подчеркивая важность гармоничного сосуществования, становится фактором сохранения природной среды жизни человека.

А. Леопольд не ограничился разработкой основ экологической этики, а добавил к ней экологическую эстетику. Принятию положений экологической этики человеком, по его мнению, будет способствовать утверждение в его сознании красоты созерцаемого им природного мира, формирование вдохновения для отражения объектов и явлений этого мира в различных формах искусства. А. Леопольд писал: «Чтобы открыть дорогу становлению этики, достаточно одного: просто перестаньте считать бережное обращение с землей чисто экономической проблемой. Рассматривая каждый вопрос, ищите не только то, что экономически выгодно, но и то, что хорошо этически и эстетически. А хороша любая мера, способствующая сохранению целостности, стабильности и красоты биотического сообщества. Все то, что этому препятствует, дурно» [11, с. 221].

В период, когда антропогенные воздействия на биосферу приводят к сокращению сложившегося в процессе эволюции биосферы биоразнообразия, разрушению многих типов экосистем, подрывается и устойчивость самой биосферы. Все это должно стать и предметом сознания людей. Формирующиеся у отдельной личности нравственные ценности должны соответствовать некоторому стандарту, который задается обществом и выражает его интересы. Очевидно, что такой стандарт сможет формироваться только в том случае, если положения и нормы экологической этики станут нормами поведения и деятельности всех членов общества в природе, т.е. станут нормами морали,

нравственности.

Хорошо известно, что центральным понятием в этическом философском учении И. Канта был категорический императив, представляющий собой, по И. Канта, высший принцип нравственности, общий закон, высшее требование, важнейший принцип, которому надо следовать безоговорочно, без рассуждения, без сомнения. В XX и в первые десятилетия XXI века угроза глобальной экологической катастрофы стала настолько очевидной, что человечество стало перед необходимостью выработки экологического императива, который одновременно является и нравственным императивом с тем отличием от кантовского категорического императива, что он распространяется в одинаковой мере на человека и природу.

Роль экологического императива в осуществлении современных экологических проблем неоднократно подчеркивал во многих своих работах академик Н.Н. Моисеев. Именно он ввел в систему научного знания термин «экологический императив». Для него экологический императив обозначал «ту границу допустимой активности человека, которую он не имеет права переступить ни при каких обстоятельствах» [12, с. 78]. Выход человека за эти границы приводит, как обосновал физико-математическими методами Н.Н. Моисеев, к разрушению сложившихся механизмов саморегуляции биосферы и дестабилизации природных систем. Данный процесс уже происходит в настоящее время во многих регионах мира, в том числе в Кыргызстане. Вот почему и осознание необходимости включения в действие экологического императива приходит в связи с нарастанием кризиса во взаимоотношениях общества и природы, усилением разрушительных процессов во многих типах природных систем, ухудшением здоровья человека и т.д. Эта необходимость порождается и начавшимися реальными процессами коэволюционного бытия человека и биосферы. Но, чтобы человек не вышел за «границы допустимой активности» в биосфере, ему следует не только ограничить эту активность, но и некоторые виды своей деятельности поставить под запрет. В этой связи под экологическим императивом следует понимать систему запретов на те виды человеческой деятельности, которые подрывают механизмы протекания биосферных процессов и делают невозможной коэволюцию человека и биосферы. Этим самым экологический императив устанавливает такие параметры поведения и деятельности человека в биосфере, которые обеспечивают их совместное, коэволюционное существование.

Современная деятельность человека, как справедливо указывает российский исследователь С.А. Пегов, приводит к тому, что «отсутствие нравственного иммунитета толкает человеческую популяцию к экологическому геноциду. Все более очевидно, что для истребления людей на Земле не нужна война. Быстрое снижение качества окружающей среды обострило проблему сохранения генофонда человека» [13, с.1072]. Так, нынешний уровень рождения детей с генетически повреждениями достигает 17%. А в начале 70-х годов прошлого века генетики указывали только на 4 % новорожденных детей с повреждениями их генетического аппарата. Уже тогда они говорили и о неблагоприятной экологической среде как факторе таких нарушений. При наличии генных повреждений у 30% особей популяции она погибает [14, с. 1072]. Людям есть о чем задуматься и на что обратить внимание в первую очередь. И, прежде всего, на важность включения нравственного императива в систему экологического императива. Экологический императив является совокупностью ограничений человеческой деятельности, системой запретов, выполнение которых необходимо для продолжения процесса развития социума и

неизбежно способствует к выработке нравственных критериев, то есть помогает появлению нового нравственного императива.

Экологическая этика как область нравственного сознания является реальным фактом. Происходит постепенное усиление ее социальных функций через формирование нравственного отношения человека к окружающей среде. Экологическая этика – это развивающееся учение о благоговейном отношении человека и общества к миру природы, особенно живой, и их обязанностях по сохранению существующих природных систем, их целостности и красоты.

Очевидно, что экологическая этика является разновидностью моральной этики, отличающейся от последней только тем, что в ее пределы включена природа.

Заключение. Современные экологические проблемы стимулировали постановку и обсуждение вопроса о месте и роли нравственных качеств человека в решении этих проблем. Именно от того, какими моральными устоями обладает человек, зависит и его отношение к природе. Жажда наживы, получение максимальной прибыли за счет безудержной эксплуатации ресурсов природы и их неразумное использование явились одной из причин зарождения и обострения кризисного состояния природной среды.

Именно экология вскрывает благоприятные для существования системы режимы их функционирования, предупреждает о недопустимости их нарушения и т.д. Экологические представления, сознание и этика являются результатом многовековой практики каждого конкретного народа, выработавшей присущие ему способы вживания в природу, взаимодействия с ней.

Отсутствие нравственного иммунитета приводит человечество к экологическому кризису. Все вопросы живого и человеческого относятся и к сфере нравственности. Экология и этика пытаются сохранять природную среду индивида. В результате развивается экологическая этика как основа сохранения природы человека.

Литературы

1. Штомпка П. Социология социальных изменений. – М., 1996. – С. 200–201.
2. Хантингтон С. Указ. соч. – С. 754.
3. Гольбах, П.А. Избранные произведения: в 2 т. / П. А. Гольбах. – М.: Соцэкгиз, 1963. – Т. 1. – 715 с.
4. Соловьев, В.С. Сочинения: в 2 т. / В.С. Соловьев / Общ. ред. и сост. А. В. Гулыги, А. Ф. Лосева; Примеч. С. Л. Кравца и др. – М.: Мысль, 1988. – Т. 1. – 892 с.
5. Лихачев, Д.С. Воспоминания. Раздумья. Работы разных лет // В 3 т. / Д. С. Лихачев. – СПб.: Изд-во «АРС», 2006. – Т 2. – 511 с.
6. Лихачев, Д.С. Воспоминания. Раздумья. Работы разных лет // В 3 т. / Д. С. Лихачев. – СПб.: Изд-во «АРС», 2006. – Т 2. – 511 с.
7. Хесле, В. Философия и экология / В. Хесле. – М.: Наука, 1993. – 204 с.
8. Швейцер, А. Благоговение перед жизнью / А. Швейцер. – М.: Прогресс, 1992. – 576 с.
9. Леопольд, О. Календарь песчаного графства / О. Леопольд. – М.: Мир, 1983. – 243 с.
10. Моисеев, Н.Н. Судьба цивилизации. Путь разума / Н.Н. Моисеев. – М.: Изд-во МНЭПУ, 1998. – 205 с.
11. Пегов, С.А. Устойчивое развитие биосферы / С.А. Пегов // Вестник РАН. – 2007. – №12. – С. 1069–1076.

V БӨЛҮМ
УЧУРДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУ СИСТЕМАЛАРЫНДАГЫ
ИННОВАЦИЯЛЫК ЖҮРҮМДҮР, ТАРЫХЫЙ ТАЖРЫЙБАЛАР ЖАНА
МАМЛЕКЕТТИК САЯСАТТЫ КАЛЫПТАНДЫРУУДА БАШКАРУУ
ОРГАНДАРЫНЫН, МАМЛЕКЕТТИК КЫЗМАТКЕРЛЕРДИН РОЛУ

УДК 32

КУЛЬТУРНЫЕ И НАУЧНЫЕ СВЯЗИ УЗБЕКИСТАНА И КЫРГЫЗСТАНА В
ТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

*Абдурахмонов Хайрулло Абдурасулович, преподаватель
Наманганский государственный университет
Наманган, Узбекистан*

***Аннотация:** Статья посвящена укреплению отношений между двумя братскими народами. Последние несколько лет стали историческими в развитии сотрудничества между Узбекистаном и Кыргызстаном. Благодаря политической воле глав двух государств, взаимопониманию по многим вопросам и общему стремлению к сотрудничеству отношения между двумя странами становятся все крепче.*

***Ключевые слова:** Центральная Азия, Узбекистан, Кыргызстан, ООН, СНГ, ШОС, ОБСЕ, ТЮРКПА, Парламент, Саммит.*

CULTURAL AND SCIENTIFIC TIES OF UZBEKISTAN AND KYRGYZSTAN IN THE
TURKIC CIVILIZATION

*Abdurakhmonov Khayrullo Abdurasulovich, teacher
Namangan State University
Namangan, Uzbekistan*

***Abstract:** The article is devoted to strengthening the relationship between the two fraternal peoples. The past few years have been historic in the development of cooperation between Uzbekistan and Kyrgyzstan. Thanks to the political will of the two heads of state, mutual understanding on many issues and a common desire for cooperation, relations between the two countries are becoming stronger.*

***Keywords:** Central Asia, Uzbekistan, Kyrgyzstan, UN, CIS, SCO, OSCE, TURKPA, Parliament, Summit.*

«У тюркского мира великая история, достойная восхищения, великие предки и ни с чем не сравнимое богатство. И я убежден, что тюркский мир ждет великое будущее. Мы обязательно построим это будущее вместе с нашими трудолюбивыми, великодушными и благородными народами. Нет сомнений в том, что мы вместе вступаем в совершенно новый этап развития под девизом “Новая эра тюркской цивилизации: на пути к общему прогрессу и процветанию”. Сегодня все мы сталкиваемся со сложными испытаниями, связанными

с нарастающим геополитическим противостоянием, негативными последствиями глобального экономического кризиса и изменения климата. Поэтому в нынешней тревожной ситуации нашим странам крайне важно определить общие подходы и скоординировать усилия в решении самых актуальных проблем. Мы сможем преодолеть любые трудности благодаря дружбе, сотрудничеству и взаимной поддержке» [5], - заявил в выступлении перед участниками встречи президент Узбекистана Шавкат Мирзиёев в саммите Организации тюркских государств проходившем Самарканде 10-11 ноября 2022 г.

Организация тюркских государств (ОТГ) – международная организация, которая объединяет Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Турцию и Узбекистан с целью всестороннего сотрудничества между тюркскими народами. Наблюдателями организации выступают Венгрия и Туркменистан. Организация тюркских государств, ранее известная как Совет сотрудничества тюркоязычных государств, была создана в 2009 году как межправительственная организация между тюркскими государствами. Узбекистан присоединился в качестве полноправного члена вовремя 7-го саммита в Баку в октябре 2019 года.

Современный уровень отношений между Республикой Узбекистан и Кыргызской Республикой отличается динамичностью развития во всех сферах сотрудничества, представляющих взаимный интерес. «Страны Центральной Азии исторически всегда относили себя к единому региону. Коренное население ЦА имеет общую историю, схожую культуру, обычаи, исповедует одну религию» [5]. Страны тюркских государств на основе общности истории, языка, культуры, традиций и ценностей тюркских народов, подтвердили свою готовность внести вклад в усилия на пути к сильному и интегрированному тюркскому миру Сегодня кыргызско-узбекские отношения вышли на качественно новый уровень - стратегического и культурного партнерства.

После вступления Ш.М. Мирзиёева на должность президента в 2016 году, Узбекистан пересмотрел свою внешнюю политику и начал активно развивать региональное партнерство и в первую очередь со своими ближними соседями. В результате были предприняты беспрецедентные шаги по нормализации отношений с соседями. Ш.М.Мирзиёев призвал решить этот вопрос и превратить кыргызско-узбекскую границу в «границу дружбы». В результате был подписан Договор о Государственной границе с Кыргызстаном, который заложил основы для решения пограничного вопроса. Эта работа помогла улучшить отношения между двумя центрально азиатскими государствами, которые сейчас считаются самыми теплыми за всю историю двусторонних отношений.

Президент Узбекистана Ш.М.Мирзиёев на практике продемонстрировал заинтересованность в дальнейшем сближении со всеми государствами Центральной Азии и стремление активизировать взаимовыгодное партнерство. Показательно, что за последние месяцы Руководитель Узбекистана уже неоднократно провел официальные, неофициальные и рабочие встречи со всеми руководителями сопредельных стран. Все это вновь было подтверждено Президентом Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёевым доклада перед международным сообществом на 72-ой Генеральной ассамблее ООН. В своей речи президент Узбекистана напомнил, что в ноябре 2018 года в Самарканде под эгидой ООН пройдет Международная конференция, название которой говорило о многом: «Центральная Азия: одно прошлое и общее будущее, сотрудничество ради устойчивого развития и процветания» [5]. На ней открыто обсуждались фундаментальные проблемы региона. Более

того, Ш.М.Мирзиёев указал на важность проведения регулярных консультативных встреч на уровне глав государств. 11 ноября 2022 года в Самарканде состоялся первый Саммит обновленной Организации тюркских государств (ОТГ), который собрал не только всех членов данного объединения, но и наблюдателей. В основе тюркского сотрудничества - приверженность общему культурному наследию, национальным и духовным ценностям, принципам и интересам.

Однако в Центральном Азии Кыргызстан является важным партнером и культурной страной в тюркском мире в обеспечении всех проблемы и их решении. И в том числе важный роль играет туризм, культуре, науки и в спорте. Соответственно новый внешнеполитический курс Ташкента не мог обойти стороной вопросы налаживания отношений с Бишкеком. Три визита и три приема на высшем и высоком уровне в течение двух лет кардинальным образом перезапустили киргизо-узбекские отношения. Именно 2017 год стал прорывным в отношениях между Ташкентом и Бишкеком, когда удалось согласовать прохождение 85% государственной границы и активизировать работу межправительственной комиссии для выработки решения по остальным 15%; подписания Декларации о стратегическом партнерстве, укреплении дружбы, добрососедства и доверия между Республикой Узбекистан и Кыргызской Республикой.

Можно с уверенностью сказать, что взаимоотношения между нашими странами вышли на качественно новый и весьма высокий уровень. Наглядным подтверждением этому служат регулярные встречи на высшем и высоком уровнях, в том числе на полях крупных международных и региональных мероприятий в рамках ООН, ШОС, СНГ, ОТГ.ОИС и других организаций.

Благодаря политической воле глав двух государств, взаимопониманию по многим вопросам и общему стремлению к сотрудничеству отношения между Узбекистаном и Кыргызстаном укрепились. По-настоящему переломным моментом в отношениях двух стран стал официальный визит президента Узбекистана Шавката Мирзиёева в Кыргызстан 5 сентября 2017 г. Это случилось впервые за 17 лет. Был подписан исторический документ о кыргызско-узбекской границе.

Практически с первых дней образования Саммита тюркоязычных государств, в организации наблюдались интеграционные процессы в культурной сфере, как наиболее естественной, основанной на этнической, лингвистической, исторической и духовной составляющих. В Алматы 12 июля 1993 года БЫЛО создано Организации по совместному развитию тюркской культуры и искусства – ТЮРКСОЙ (по-турецки Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi).

Основной целью ТЮРКСОЙ является сотрудничество между тюркскими народами для сохранения, развития и передачи будущим поколениям общих материальных и культурных памятников тюркских народов, тщательное исследование и защита тюркской культуры, а также её интеграции в мировое культурное пространство.

ТЮРКСОЙ, отмечая особый вклад в сокровищницу культуры, объявляет каждый год в память о том или ином выдающемся деятеле тюркской культуры:

2010 - Год Заки Валиди Тогана, в связи с 120-летием со дня рождения башкирского ученого-тюрколога;

2011 - Год татарского поэта Габдуллы Тукая, в связи с 125-летием со дня рождения;

2012 - Год Мирзы Фатали Ахундзаде, в связи с 200-летием со дня рождения азербайджанского драматурга и Год Николая Катанова, в связи с 150-летием со дня рождения хакасского тюрколога;

2013 - Год Мукана Тулебаева, в связи с 100-летием со дня рождения казахского композитора;

2014 - Год Махтумкули Фраги, в связи с 290-летием туркменского поэта, и год Токтогула Сатылганова, в связи с 150-летием со дня рождения кыргызского акына;

2015 - Год Халдуна Танера, в связи с 100-летием со дня рождения турецкого драматурга, и год Семена Кадышева, в связи с 130-летием хакасского сказителя;

2016 - Год Юсуфа Баласагуни, в связи с 1000-летием мыслителя и поэта тюркского средневековья;

2017 - Год Молла Панаха Вагифа, в связи с 300-летием азербайджанского поэта и государственного деятеля;

2018 - Год великого кыргызского писателя Чингиза Айтматова в честь 90-летия со дня его рождения, Год выдающегося азербайджанского композитора Гара Гараева в связи с его 100-летием и Год прославленного казахского поэта Магжана Жумабая, посвящённого 125-летию со дня рождения;

2019 - Год великого азербайджанского поэта Имадеддина Насими в связи с его 650-летием и Год выдающегося турецкого сказителя и ашуга Ашыка Вейселя, посвящённого 125-летию со дня его рождения;

2020 - Год прославленного казахского мыслителя и поэта Абая Кунанбаева в честь 175-летия со дня его рождения;

Культурные связи между тюркскими народами и государствами развиваются и крепнут, наполняя новым содержанием многогранное сотрудничество. 2023 год в ОТГ был объявлен Годом развития тюркской цивилизации. Кроме того, на саммите было принято решение о том, что Международный тюркский экономический форум будет теперь проводиться ежегодно. Всё это даёт новый импульс народам тюркского мира.

В заключении можно сказать, что отношения между нашими тюркскими народами и государствами расширяются и улучшаются с каждым годом. Это, сплочает дружбу между родственными тюркскими народами укрепление культурно-гуманитарных связей. Исторически народы стран-участников ОТГ имеют одни корни. Поэтому для стран ОТГ особое значение имеет расширение культурно-гуманитарных связей.

Литература

1. Мирзиёев Ш.М. Новая Стратегия Узбекистана. – Т.: Узбекистан, 2021. – 458 ст.
2. Мирзиёев Ш.М. Согласие наших людей - это высшая ценность, которую мы придаем нашей деятельности. Ташкент: Узбекистан, 2017. Том 1. – 592 ст.
3. Мирзиёев Ш.М. Мы построим наше великое будущее с нашими смелыми и благородными людьми. Ташкент: Узбекистан, 2017. Том 2.
4. Народное слова. 2022.г.
5. Правда восток . 2022 г.
6. www.kabar.kg.
7. www.24.kg.

ПРОБЛЕМЫ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Айтбаева Жылдыз Сагымбаевна к.ю.н., доцент,
sagimbaievna@mail.ru

Ошский государственный университет
Ош, Кыргызстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы обеспечения гендерного равенства в цифровизации. В том числе, даётся призыв реализации эффективных мер по преодолению негативных последствий, которые цифровизация оказывает на гендерное равенство, и поддержки использования ИКТ (Информационно-коммуникационные технологии). А также, приведены некоторые проблемы и новые вызовы такие, как кризис КОВИД-19, которые рискуют создать дополнительные серьезные препятствия на пути к гендерному равенству.

Ключевые слова: цифровизация, трансформация, гендерное неравенство, цифровая экономика, цифровая грамотность, цифровой разрыв, нормативно-правовая база, равноправие, конкуренция.

САНАРИПТИК ТРАНСФОРМАЦИЯДАГЫ ГЕНДЕРДИК ТЕҢЧИЛИК МАСЕЛЕЛЕРИ

Айтбаева Жылдыз Сагымбаевна. ю.и.к., доцент,
sagimbaievna@mail.ru

Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргызстан

Аннотация. Бул макалада санариптештирүүдө гендердик теңчиликте камсыздоо көйгөйлөрү талкууланат. Башка нерселер менен катар санариптештирүүнүн гендердик теңчиликке тийгизген терс таасирин жеңүү жана инклюзия үчүн МКТны (маалыматтык коммуникативдик технологиялар) колдонууну колдоо боюнча натыйжалуу чараларды көрүүгө чакырат. Ошондой эле, гендердик теңчиликке кошумча негизги тоскоолдуктарды жаратуучу COVID-19 кризиси сыяктуу кээ бир көйгөйлөрдү жана пайда болгон чакырыктарды баса белгилейт.

Ачкыч сөздөр: санариптештирүү, трансформация, гендердик теңсиздик, санариптик экономика, санариптик сабаттуулук, санариптик ажырым, укук-ченемдик база, теңчилик, атаандаштык.

ISSUES OF GENDER EQUALITY IN DIGITAL TRANSFORMATION

Aitbaeva Zhyldyz Sagimbaevna
candidate of legal sciences, associate professor,
sagimbaievna@mail.ru

Osh state University
Osh, Kyrgyzstan

Abstract. This article discusses the problems of ensuring gender equality in digitalization. Among other things, it calls for the implementation of effective measures to overcome the negative

impacts that digitalization has on gender equality and to support the use of ICTs for inclusion. It also highlights some of the issues and emerging challenges, such as the COVID-19 crisis, that risk creating additional major barriers to gender equality.

Key words: digitalization, transformation, gender inequality, digital economy, digital literacy, digital divide, legal framework, equality, competition.

Цифровизация - это глобальный процесс, новая эра. На сегодня цифровизация является одним из мировых трендов, а практика введения новых цифровых технологий набирает все больше оборотов. Все мы понимаем, что использование современных информационных технологий становится все более важным и актуальным процессом. В частности, выход на новые зарубежные рынки, чтобы в перспективе занять достойное место в глобальном конкурентном пространстве.

Но, как показывает практика, на сегодня процесс цифровизации в нашей стране испытывает большие трудности.

Рассмотрим, процесс цифровизации в Кыргызстане и его влияние на гендерное равенство, т.е. отношения между гендерным равенством и цифровой трансформацией, что является одним из основных проблем развития Кыргызстана. Хочется отметить, что основной целью государства является служение народу, создание для граждан благоприятных условий, облегчая им жизнь. Теперь, когда наступила эра пост-COVID-19, мы все понимаем, насколько важны технологии.

За последние несколько лет Правительство Кыргызстана, сейчас уже Кабинет министров выступило с рядом инициатив по продвижению страны в цифровую эпоху. Национальная стратегия устойчивого развития Кыргызской Республики на 2018-2040 годы, Программа Правительства Кыргызской Республики «Единство. Доверие. Созидание» на 2018–2022 годы и Национальная программа цифровой трансформации «Цифровой Кыргызстан» на 2019–2023 годы подчеркнули необходимость цифровой революции и использования цифровых инструментов для поддержки модернизации экономики. Что касается гендерных аспектов, Национальная стратегия развития отдает приоритет достижению гендерного равенства во всех сферах, а Национальная программа цифровой трансформации отмечает важность учета гендерного цифрового разрыва без определения соответствующих стратегий по его устранению[4]. Мы считаем, что цифровизация является ключевым фактором экономического роста, а цифровые технологии могут ускорить прогресс в направлении гендерного равенства. Думаем, что Кыргызстан, должен продолжить свои усилия по расширению прав и возможностей женщин за счет цифровизации, которая предлагает ряд возможностей для более равноправного участия мужчин и женщин на рынках труда, финансовых рынках и в предпринимательстве[7]. К тому же, считаем, что более активное участие женщин в процессах развития цифровой экономики приведет к устойчивому экономическому росту.

Нашему государству, действительно, необходимо приложить больше усилий в этой сфере. Так как, цифровая грамотность и соответствующие навыки будут иметь важное значение для трудоустройства в будущем. По оценкам, автоматизация оставит без работы миллионы женщин во всем мире. Женщинам нужно приобретать новые навыки, чтобы не остаться без работы. Сектор STEM оказался устойчивым к цифровым сбоям и, по прогнозам, в ближайшие годы он будет феноменально расти. Однако недостаточная представленность женщин в этом секторе делает их уязвимыми в отношении потери работы. Следовательно, для правительства (Кабинету Министров) Кыргызской Республики

важно уделять приоритетное внимание цифровым навыкам и обучению женщин в областях STEM, чтобы дать им возможность использовать возможности, созданные цифровой революцией и технологиями Четвертой промышленной революции[2]. Университеты и колледжи должны предпринимать согласованные усилия по обучению цифровым навыкам с учетом гендерных аспектов, чтобы преодолеть гендерный цифровой разрыв и подготовить рабочую силу к будущей работе. В стране низкий уровень цифровой грамотности: лишь около трети женщин активно пользуются Интернетом (29%), и только одна из трех девочек обладает компьютерной грамотностью, которой явно недостаточно для активного участия женщин в процессах цифровой трансформации. Цифровые навыки необходимо развивать, чтобы полностью раскрыть потенциал молодых женщин и девочек Кыргызстана[6].

Цифровая грамотность и цифровые инструменты - вот основные составляющие развития. Хочется, сказать, что нужно расширять возможности женщин с цифровыми навыками, чтобы они могли стать мощными проводниками перемен и движущей силой устойчивого, инклюзивного и устойчивого роста. Кыргызскому правительству и научным кругам следует уделять приоритетное внимание цифровой грамотности молодых женщин и девочек в средней и высшей школе. Как мы уже сказали, в стране низкий уровень цифровой грамотности женщин: только 21 процент женщин в возрасте от 15 до 49 лет активно пользуются компьютером, и лишь каждая третья девочка владеет компьютером. Университеты и колледжи должны проводить обучение цифровым навыкам с учетом гендерных аспектов, чтобы преодолеть гендерный цифровой разрыв и подготовить рабочую силу для присоединения к цифровой экономике. Также цифровой разрыв более заметен среди женщин в сельских районах Кыргызской Республики[3]. Государственным и местным органам власти следует уделять особое внимание доступу к цифровым технологиям в отдаленных сельских районах с целью преодоления разрыва между городом и деревней, сокращая цифровой разрыв, посредством целевых кампаний по цифровой грамотности для уязвимого населения, включая сельских женщин, девочек, молодежь и людей с ограниченными возможностями здоровья. Предпочтительно, чтобы язык цифрового контента был на местном языке. Это необходимо для лучшего понимания и более широкого принятия информации в сельской местности.

Также, можем аргументировать то, что цифровое здравоохранение обладает огромным потенциалом для изменения гендерного неравенства. Цифровизация в секторе здравоохранения является одним из приоритетов в повестке дня Кыргызстана, в настоящее время предпринимаются шаги по переходу к цифровому здравоохранению. Так, например, полезную информацию для женщин-медработников можно получить через использование приложения по безопасным родам на смартфоне, которое помогает акушеркам Кыргызстана. Также есть большой потенциал у телемедицины, где женщины могут быть обучены выполнять преобразующую роль в сельском здравоохранении. В Кыргызстане во время пандемии COVID-19 услуги телемедицины доказали свою эффективность в предоставлении удаленных консультаций пациентам на дому в условиях изоляции. Таким образом отпадала необходимость посещать клинику, что снижает риск инфицирования. Медицинские технологии, мобильные приложения для электронного обучения, гаджеты, решения на базе AI (искусственный интеллект) расширяют возможности женщин. Они обеспечивают легкий доступ к медицинской информации и повышают осведомленность о правах женщин на здоровье[6].

Также, в результате пандемии COVID-19 наблюдался резкий рост цифрового предпринимательства и электронной коммерции. Эти сферы имеют большой потенциал в Кыргызстане, особенно для МСП, принадлежащих женщинам, которые могут экспортировать свою продукцию по всему миру и выходить на международные рынки. Женщины – владелицы предприятий по производству продуктов питания, текстиля и ремесленного производства, могут выйти на мировой рынок, тем самым делая свой вклад в улучшение экономики и повышение средств к существованию[6]. Для того чтобы электронная коммерция начала бурно развиваться в Кыргызстане, необходимо сформулировать соответствующую стимулирующую политику и нормативно-правовую базу в банковском и финансовом секторах с целью укрепления экосистемы электронной коммерции, которая включает интеграцию торговых площадок, платежных шлюзов, онлайн-транзакций и логистики. Кабинет Министров, частный сектор и организации поддержки торговли должны сотрудничать и играть в этом отношении взаимодополняющую роль.

С целью преодоления отмеченных проблем на государственном уровне необходимо создать благоприятные условия для обучения и развития талантливого молодого поколения в сфере науки, технологий и инноваций, применяя при этом инновационные формы организации учебной, научной и исследовательской деятельности.

Литературы

1. Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на 2018-2040 годы. [Утверждена Указом Президента КР от 31 октября 2018 года]. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.president.kg/sys/media/download/52135/>
2. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.stat.kg/>.
3. О концепции. Национальная концепция цифровой трансформации «Цифровой Кыргызстан». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://digital.gov.kg>
4. Программа Правительства Кыргызской Республики по внедрению «Электронного Правительства» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ict.gov.kg/index.php?r=site%2Fproject&cid=17&pid=60#p1>.
5. Айдосова Ч.А., Айтбаева Ж.С. К вопросу о государственно-правовом механизме обеспечения гендерного равенства в Кыргызской Республике. Вестник филиала федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Российский государственный социальный университет» в г. Ош Киргизской Республики. 2019. № 1 (19). С. 11-15.
6. Айтбаева Ж.С. Основные достижения и прогресс в области цифровой трансформации Кыргызской Республики (Андижон: АндМИ, 2022.876с.) УДК: 3.37.01/09 ББК: 60-6/8 с. 315-320.
7. Айтбаева Ж.С. Влияние глобализации на государственную семейную политику Кыргызской Республики. II Международное книжное издание стран Содружество Независимых государств/ «ЛУЧШИЙ ПЕДАГОГ - 2022»: II Международная книжная коллекция научно-педпгогических работников – Нур-Султан.2022г.-74с.

ВОПРОСЫ ПОСТРОЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СИСТЕМЫ: ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Акматова Аманай Турсунбаевна к.и.н., доцент
Ошский государственный университет,
Ош, Кыргызстан
amanakmatova@oshsu.kg

Аннотация. Построение государственной системы является сложным и многоэтапным процессом, который зависит от многих факторов, таких как история, культура, политические условия и потребности населения. Однако, можно определить основные шаги, которые обычно включаются в процесс построения государственной системы. Это прежде всего Конституция государства, разделение власти, формирование правительства, региональное управление и участие граждан в формировании политики государства.

Ключевые слова: государство, система, власть, Конституция, гражданин, партия, управление, выборы, народ, общество.

МАМЛЕКЕТТИК СИСТЕМАНЫ КУРУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ: ТАЖРЫЙБА ЖАНА КЕЛЕЧЕКТЕР

Акматова Аманай Турсунбаевна т.и.к., доцент
Ош мамлекеттик университети,
Ош, Кыргызстан
amanakmatova@oshsu.kg

Аннотация. Мамлекеттик түзүлүштү куруу тарых, маданият, саясий шарттар жана калктын керектөөлөрү сыяктуу көптөгөн факторлорго көз каранды болгон татаал жана көп баскычтуу процесс. Ошол эле мезгилде, адатта, мамлекеттик системаны куруу процессине кирген негизги кадамдарды аныктоого болот. Бул биринчи кезекте мамлекеттин Конституциясы, бийликти бөлүштүрүү, өкмөттү түзүү, аймактык башкаруу жана мамлекеттик саясатты түзүүгө жарандардын катышуусу.

Ачкыч сөздөр: мамлекет, система, бийлик, Конституция, жаран, партия, башкаруу, шайлоо, эл, коом

QUESTIONS OF BUILDING THE STATE SYSTEM: EXPERIENCE AND PROSPECTS

Akmatova Amanai Tursunbaevna
PhD in History, Associate Professor
Osh State University,
Osh, Kyrgyzstan
amanakmatova@oshsu.kg

Abstract. The formation of a State system is a complex and multi-stage process that depends on many factors, such as history, culture, political conditions and the needs of the population. However, it is possible to identify the main steps that are usually included in the process of building a state system. These are, first, the Constitution of the state, the division of power, the formation

of the government, regional governance and the participation of citizens in the formation of state policy.

Keywords: *state, system, government, Constitution, citizen, party, governance, elections, people, society.*

Построение государственной системы – это сложный и многогранный процесс, который зависит от изучения, включает исторический контекст, культурные особенности, научную потребность и политическую цель. Однако существует особый алгоритм построения государственной системы. Конституция является основным правовым документом, который определяет основные принципы и правила функционирования государства. Конституция должна гарантировать защиту прав и свобод граждан, устанавливать систему правительства, определять разделение властей и механизмы принятия решений (Алексеев С.С. 2009, С 126).

Установление Конституции Киргизии проходило в разные периоды и в зависимости от политической обстановки. В XIX-XX веках территория современной Киргизии входила в состав Российской империи. В этот период Киргизия не имела своей собственной Конституции, так как политическое устройство было централизованным и определялось законами Российской Империи. В 1917 году после Октябрьской революции и установления Советской власти в России, Киргизия, как часть Туркестана, перешла в состав Советской власти. В 1936 году Киргизская автономная область была преобразована в Киргизскую Советскую Социалистическую Республику (Киргизская ССР) в составе Советского Союза. В рамках этого статуса Киргизия имела свою Конституцию, соответствующую Конституции СССР. (Борубашев Б.И. 2004, С 21)

В результате распада Советского Союза в 1991 году Киргизия стала независимым государством и переименовалась в Киргизскую Республику. В этот период была принята новая Конституция, которая стала основным законом независимой страны. Хотелось бы отметить, некоторые особенности:

1. Конституция 1991 года установила независимость Киргизской ССР от Советского Союза. Она была принята 5 мая 1993 года и стала основой для формирования суверенного государства Киргизская Республика.

2. Конституция утвердила принципы демократической республики, с президентом как главой государства и правительства. Это означало, что Киргизия стала президентской республикой.

3. Конституция предусматривала разделение властей на исполнительную, законодательную и судебную. Президент был главой исполнительной власти, парламент (Жогорку Кенеш) - законодательной, а судебная власть независимо осуществлялась судами.

4. В Конституции были закреплены основные права и свободы граждан, включая свободу слова, собраний и вероисповедания. Также были определены основные принципы социальной защиты и равенства.

5. Конституция предусматривала формирование областей и районов в составе республики с установлением их политического устройства и правового статуса.

6. Конституция содержала механизм для внесения поправок и изменений в будущем, что позволяло адаптировать основной закон страны к изменяющимся обстоятельствам. (Алексеев С.С. 2004, С 15)

Важным принципом государственной системы является разделение властей между исполнительной, законодательной и судебной ветвями власти. Это помогает предотвратить

концентрацию власти в одних руках и обеспечивает систему контрсил и баланса. Разделение властей (также известное как «деление властей» или «триас политика») - это принцип политической организации государства, при котором государственная власть разделяется на три отдельных ветви: исполнительную, законодательную и судебную. Каждая из этих ветвей имеет свои особенности и функции и работает независимо от других, чтобы обеспечить баланс власти и предотвратить злоупотребления и авторитаризм.

Так, например, в Советском Союзе исключительную роль играла Коммунистическая партия Советского Союза (КПСС). Партия контролировала все сферы общественной жизни, и ее лидеры обладали фактической властью над государством и его органами. В СССР была единственная партия - КПСС, что исключало политический плюрализм и конкуренцию различных политических сил. Политические решения и руководство страной осуществлялись в большой степени высшими чинами партии и государства, особенно Генеральным секретарем КПСС (Генсеком), который обладал огромной властью. Советский Союз имел федеративную структуру с государственным устройством на различных уровнях, от местного до союзного. Однако эти советы действовали формально, и решающую роль играли вышестоящие партийные органы. (Борубашев Б.И. 2009, С 28)

В результате такого ограниченного разделения властей, основные политические и экономические решения принимались централизованно и практически всегда согласовывались с интересами и направлениями Коммунистической партии. Это приводило к авторитарному управлению и отсутствию политической свободы в стране.

В США разделение властей основывается на принципах системы «checks and balances» (контроль и противовесы). Это означает, что государственная власть разделена на три независимые ветви: исполнительную, законодательную и судебную. Каждая из этих ветвей имеет свои функции и ответственности, а также ограничивает власть других ветвей для обеспечения баланса и предотвращения злоупотреблений. Каждая из ветвей власти в США имеет свои собственные полномочия и способности ограничивать действия других ветвей. Например, Президент может ветоировать законы, предложенные Конгрессом, но Конгресс может переиздать закон с двумя третями голосов в каждой палате, обойдя вето Президента. Верховный Суд может объявить закон несоответствующим Конституции и отменить его применение. Такая система разделения властей позволяет предотвращать концентрацию власти в руках одного органа или лица, обеспечивает равновесие и гарантирует, что решения принимаются с учетом разнообразных мнений и интересов граждан. (5)

Следующий принцип – формирование правительства. Необходимо определить форму правительства, которая может быть республикой, монархией или другой формой. Также требуется создание органов исполнительной власти, таких как президент, премьер-министр или кабинет министров, которые будут отвечать за управление страной и реализацию политических решений. Формирование правительства происходит в несколько этапов и зависит от политической системы и процедур, принятых в конкретной стране. Существуют следующие этапы процесса формирования правительства:

Выборы: В большинстве демократических стран правительство формируется на основе выборов. Граждане выходят на выборы, чтобы выбрать своих представителей в законодательные органы - парламент, конгресс, сейм и т.д. В некоторых странах главу государства (президента или монарха) также выбирают народ или определяют в соответствии с конституционным устройством.

Формирование коалиций: В системах с множественными партиями или мажоритарной системой выборов, часто не одна партия не получает абсолютного большинства мест в парламенте. В таких случаях партии могут формировать коалиции, объединяясь для образования стабильного правительства.

Назначение премьер-министра: В странах с парламентской системой правительство формируется в результате выборов в законодательный орган. Партия или коалиция, которая получает большинство мест в парламенте, может назначить своего лидера на должность премьер-министра.

Образование правительства: Новоизбранный премьер-министр формирует свой кабинет министров, назначая различные министерства и ведомства, ответственные за различные секторы правительственной работы, такие как финансы, здравоохранение, образование и т.д.

Подтверждение и утверждение: В некоторых системах, назначение правительства может требовать подтверждения или утверждения со стороны законодательного органа. Это может включать голосование доверия или доверительное голосование в парламенте.

Запуск правительства: После формирования правительства, оно начинает свою работу, разрабатывая политики, законы и меры для управления страной и решения текущих проблем. (Венгеров А.Б., 2008, С 56)

Однако важно отметить, что процесс формирования правительства может значительно различаться в разных странах в зависимости от их политической системы и законодательства.

В Советском Союзе формирование правительства происходило в рамках политической системы, основанной на роли Коммунистической партии Советского Союза (КПСС) и ее преждевременном лидере - Генеральном секретаре КПСС. Этот процесс был жестко контролируемым и практически всегда согласовывался с высшими органами партии.

На высшем уровне в Советском Союзе был Президиум Верховного Совета СССР (Правительство СССР), который состоял из Председателя Президиума Верховного Совета СССР, его заместителей и членов. Председатель был формально руководителем правительства, но реальная власть находилась в руках Генерального секретаря КПСС. Решения ЦК КПСС: Конечные решения о назначении членов Правительства СССР, включая Председателя Президиума, заместителей и министров, принимались на закрытых заседаниях Центрального комитета КПСС (ЦК КПСС). Назначение членов Правительства: Члены Правительства СССР и других органов власти (министры, заместители министров и т.д.) назначались ЦК КПСС, чаще всего по предложению Председателя Президиума Верховного Совета СССР. Все члены Правительства СССР и других государственных органов должны были быть членами Коммунистической партии Советского Союза, чтобы обеспечить строгий партийный контроль и единство в принимаемых решениях. Формирование правительства в СССР было полностью контролируемым КПСС процессом, что означало отсутствие политического плюрализма или реальных выборов. Это приводило к авторитарной и единственной партийной системе, где КПСС и ее лидеры обладали абсолютной властью и контролем над государственными органами. (История СССР)

Процесс формирования правительства в Кыргызской Республики определяется ее Конституцией и политической системой, которая может меняться с течением времени. В качестве примера, рассмотрим процесс формирования правительства в Кыргызской

Республике на основе Конституции 2010 года: Выборы: Кыргызская Республика - это парламентская республика, где законодательная власть сосредоточена в парламенте, известном как Жогорку Кенеш (Верховный Совет). Парламент состоит из двух палат - Жогорку Кенеша и Кенеша Жогорку - с общим числом депутатов. Депутаты Жогорку Кенеша выбираются народом на основе всеобщего равного и прямого голосования. Общее число депутатов и выборные округа определяются законом о выборах. Формирование правительства: После проведения выборов и определения количества мест в парламенте, партии и кандидаты, которые получают необходимое количество мест, могут начать переговоры о формировании правительства. Коалиции: В случае, если какая-либо партия не получает абсолютного большинства в Жогорку Кенеше, она может образовать коалицию с другими партиями для формирования стабильного правительства. Назначение Премьер-министра: Лидер партии или коалиции, которая получила большинство в Жогорку Кенеше, обычно становится Премьер-министром. Он или она назначается Президентом Киргизии, который является главой государства. Кабинет министров: Премьер-министр формирует свой кабинет министров, состоящий из различных министров и руководителей ведомств, которые отвечают за различные сферы правительственной работы. Подтверждение: Представленное Премьер-министром правительство должно быть подтверждено Жогорку Кенешем. Обычно, парламент голосует за доверие правительству (Джунушалиев Д. 2003).

В Советской Киргизии, как и в других республиках Советского Союза, формирование правительства происходило в соответствии с политической системой коммунистической партии и идеологией Советского Союза. Правительство Киргизской Советской Социалистической Республики (Киргизской ССР) состояло из исполнительного комитета советов, министров и других органов, которые подчинялись Коммунистической партии Советского Союза и ее лидерам.

Основные этапы формирования правительства в Советской Киргизии:

1. Коммунистическая партия Киргизии: Коммунистическая партия Киргизии (Компартия) была единственной и единой партией в Советской Киргизии, она была ветвью Коммунистической партии Советского Союза (КПСС).

2. Подчинение КПСС: Компартия контролировала все сферы общественной и политической жизни в республике, включая формирование правительства. Руководство Компартии назначало ключевые должности в правительстве и других органах.

3. Выборы: Верховные Советы Киргизской ССР (национальный и региональные) были законодательными органами и состояли из депутатов, которые формально избирались на выборах. Однако, в реальности все кандидаты были одобрены Компартией, и альтернативы практически не существовало.

4. Формирование Совета Министров: Совет Министров (правительство) Киргизской ССР назначался и руководился Председателем Совета Министров, который также являлся членом Компартии. Председателя Совета Министров назначали руководители Компартии.

5. Кабинет министров: Председатель Совета Министров формировал свой кабинет министров, включая министров и руководителей различных министерств и ведомств.

6. Контроль КПСС: Кабинет министров Киргизской ССР исполнял решения КПСС и руководства Советского Союза. Компартия была надзорным органом, и она контролировала деятельность правительства. (Материалы по Истории кыргызов и Кыргызстана, 2003)

Формирование правительства в Советской Киргизии было тесно связано с ролью Коммунистической партии и ее лидеров, что обеспечивало строгий контроль и единство в принимаемых решениях и политиках. Возникновение проблем при формировании правительства может быть обусловлено различными факторами и особенностями политической системы, в которой это происходит. Некоторые из распространенных причин включают:

1. Разделение власти: В системах с разделением властей, особенно в парламентских системах, партии или коалиции могут не получить абсолютного большинства в законодательном органе. Это может привести к сложности образования стабильного правительства, так как оно может зависеть от поддержки других партий или групп.

2. Политический плюрализм: В странах с множеством партий и разнообразными политическими взглядами может быть трудно достичь согласия и сформировать правительство, которое учитывает интересы всех ключевых политических сил.

Коалиционные переговоры: В случае необходимости образования коалиции, переговоры между различными партиями или группами могут быть сложными и длительными из-за разногласий в политических и экономических вопросах.

3. Личные и политические амбиции: Иногда личные амбиции политиков могут стать барьером для формирования правительства. Отказ от сотрудничества или несогласие с определенными политиками или кандидатами может затруднить образование правительства.

4. Этнические, религиозные или региональные разногласия: В некоторых странах проблемы формирования правительства могут быть связаны с этническими, религиозными или региональными разногласиями, которые могут затрагивать вопросы представительства и распределения власти.

5. Экономические и социальные проблемы: Некоторые страны могут сталкиваться с экономическими и социальными проблемами, которые создают дополнительные сложности при формировании правительства, так как различные партии и группы могут иметь разные предложения и подходы к решению проблем.

В целом, формирование правительства является сложным и многогранным процессом, который требует участия различных сторон и компромиссов для обеспечения стабильности и эффективности работы правительства.

Следующий принцип - это региональное управление. Если государство имеет региональную структуру или федеративную форму, необходимо определить систему регионального управления, которая может включать в себя региональные правительства или автономные регионы с определенной степенью самоуправления. В Советском Союзе региональное управление осуществлялось на нескольких уровнях, что отражало систему государственного устройства СССР. СССР состоял из 15 республик, каждая из которых имела свою собственную конституцию, правительство, парламент и административные органы. Республики являлись национальными территориальными единицами, предоставлявшими определенную автономию внутри союзного государства. В составе республик были области или края, которые также имели свои правительства и органы управления. Области были более низкими уровнями административно-территориального деления и включали множество районов. На местном уровне регионального управления находились районы (округа). Районы управлялись соответствующими органами исполнительной власти и представляли собой местные территориальные единицы. Города

также имели свои органы местного управления, но они подчинялись областным и республиканским органам власти. Контроль над региональным управлением осуществлялся через представительские органы на различных уровнях, такие как Верховные Советы национальных республик, Государственные Советы областей, Советы народных депутатов на районном и городском уровнях. Однако стоит отметить, что все эти органы были подконтрольны Коммунистической партии Советского Союза, и все ключевые решения принимались в соответствии с руководством партии. Эффективность регионального управления в СССР оказывалась сильно ограничена из-за отсутствия настоящего политического плюрализма и независимости. Власть и контроль в последнем резюме оставались у Коммунистической партии и ее высших руководителей. (Советский Кыргызстан)

Региональное управление в США осуществляется на нескольких уровнях, и оно представляет собой сложную систему разделения власти между федеральным правительством и штатами. Основными уровнями регионального управления в США являются: Федеральное правительство: Федеральное правительство США базируется в Вашингтоне и состоит из трех ветвей власти - исполнительной, законодательной и судебной. Президент США возглавляет исполнительную власть и является главой государства и правительства. Конгресс, состоящий из Сената и Палаты представителей, формирует законодательную власть. Судебная власть включает Верховный Суд и другие федеральные суды. Штаты: США состоят из 50 штатов, и каждый штат имеет свое собственное правительство, включая губернатора и штатный законодательный орган (Общее собрание или Законодательное собрание), состоящий из верхней палаты (Сената) и нижней палаты (Палаты представителей). Каунти и города: Каждый штат разделен на каунти, которые обладают своими правительственными структурами и администрацией. Каунти могут включать в себя города и другие муниципальные образования, каждое из которых имеет свои местные органы управления. Другие местные органы управления: В США также существуют другие местные органы управления, такие как школьные округа, специальные районы и другие муниципальные образования, каждое из которых занимается определенными областями управления.

Система регионального управления в США основана на принципах федерализма и разделения властей между федеральным правительством и штатами. Штаты имеют определенную автономию и компетенцию в управлении своими внутренними делами, но некоторые вопросы и функции регулируются федеральным законодательством. Это обеспечивает баланс между централизованной властью федерального правительства и самоуправлением штатов и местных образований.

Государственная система должна иметь четкие правила и процедуры для принятия решений, регулирования общественных дел и решения споров. Это включает правила выборов, процедуры принятия законов, систему налогообложения и другие нормы, регулирующие функционирование государства. В Советском Союзе установление правил и процедур было особым процессом, связанным с политическим характером системы и приматом Коммунистической партии Советского Союза (КПСС). Некоторые особенности в этом контексте включали: Все ключевые решения по установлению правил и процедур принимались КПСС. Партия управляла государством, и ее руководители принимали законы, указы и другие нормативные акты. Это означало, что законодательство и процедуры были четко ориентированы на интересы и политику КПСС. В СССР

существовало централизованное государственное управление. Законы и процедуры разрабатывались на федеральном уровне и применялись во всех республиках и территориях СССР. Это позволяло обеспечить единое исполнение правил и процедур во всей стране. В СССР существовала единственная политическая партия - КПСС. Это означало, что законодательство и процедуры были направлены на поддержание и укрепление власти Коммунистической партии и соответствующих политических целей. В экономической сфере установление правил и процедур было связано с плановой экономикой, где государство регулировало все ключевые аспекты экономики, а правила и процедуры контролировали выполнение пятилетних планов. Ограничение прав и свобод граждан: В СССР существовали жесткие ограничения прав и свобод граждан, и правила и процедуры были направлены на поддержание политической и социальной стабильности, а не на защиту прав и свобод.

Отсутствие политического плюрализма: В СССР отсутствовала политическая конкуренция и плюрализм, что ограничивало возможность разнообразных мнений и идей при установлении правил и процедур. Эти особенности сделали установление правил и процедур в Советском Союзе уникальным и отличным от демократических систем, так как все решения принимались в соответствии с политикой и интересами Коммунистической партии и высших руководителей страны. Установление правил и процедур в США отличается от того, что было в Советском Союзе, поскольку США имеют демократическую систему правления и разделение властей. Некоторые особенности установления правил и процедур в США включают: Конституционный фундамент: США имеют Конституцию, которая служит основным законом страны и определяет структуру правительства, гарантии прав граждан и ограничения власти. Установление правил и процедур должно быть согласовано с Конституцией, и никакой закон не может противоречить ей. Разделение властей: США имеют систему разделения властей, включающую исполнительную, законодательную и судебную ветви правительства. Каждая ветвь обладает определенными полномочиями и функциями, и они взаимодействуют для обеспечения баланса и контроля.

Законодательная власть: Процесс установления правил и процедур начинается с законодательной власти, представленной Конгрессом США. Законодатели, избранные гражданами, представляют интересы своих избирателей и разрабатывают законы, которые затем подвергаются обсуждению, поправкам и голосованию. Публичное участие и обсуждение: Важным аспектом установления правил и процедур в США является активное участие общественности. При разработке новых законов и правил проводятся открытые слушания, обсуждения и обратная связь от граждан и заинтересованных сторон. Зависимость от судебной системы: Если новый закон или правило вызывает сомнения в отношении его согласованности с Конституцией или существующими законами, судебная система может провести проверку на соответствие и вынести вердикт о его законности. Гибкость и изменения: США - это страна с гибкой системой управления, и законы и правила могут быть изменены или отменены в зависимости от потребностей и вызовов времени. Эти особенности делают установление правил и процедур в США процессом демократическим, прозрачным и основанным на правах и свободах граждан. Граждане играют активную роль в этом процессе, что способствует более репрезентативным и справедливым решениям.

Государственная система должна обеспечивать активное участие граждан в принятии решений и формировании политики. Это может включать право голоса, свободу собраний, возможность участвовать в политических партиях и общественных организациях. Участие

граждан играет важную роль в демократическом обществе и политической системе. Это означает активное участие людей в принятии решений, формировании политики и управлении государством. Участие граждан включает в себя различные формы активности, такие как: Выборы: Один из основных способов участия граждан в демократической системе - это участие в выборах. Граждане имеют право голосовать за кандидатов и партии, которые они поддерживают, и таким образом, оказывают влияние на политическое решение. Общественные слушания: При разработке новых законов и политик проводятся общественные слушания, на которых граждане имеют возможность выразить свои мнения и предложения относительно предлагаемых мер. Публичные акции и митинги: Граждане могут выражать свои взгляды и требования путем участия в публичных акциях, митингах и демонстрациях. Это является средством мирного протеста и способом привлечь внимание к определенным вопросам. Общественное обсуждение: Граждане могут активно участвовать в общественном обсуждении различных вопросов, публиковать статьи, комментарии и участвовать в обмене мнениями на различных платформах, включая социальные сети. Волонтерство и участие в общественных организациях: Граждане могут принимать участие в общественных организациях, неправительственных организациях и волонтерских инициативах, чтобы внести свой вклад в решение социальных проблем. Право на обращение в правительственные органы: Граждане имеют право обращаться в правительственные органы с петициями и запросами на информацию.

Участие граждан является ключевым элементом демократической системы, поскольку оно обеспечивает активное представительство интересов населения, усиливает легитимность и ответственность правительства перед обществом. Когда граждане активно участвуют в политической жизни страны, это способствует разнообразию мнений, принятию более сбалансированных и справедливых решений и способствует развитию общества в целом.

Важно отметить, что каждое государство имеет свои уникальные особенности и исторические контексты, которые могут влиять на процесс построения государственной системы. Этот процесс обычно требует широкого обсуждения, согласования интересов различных групп и внимания к потребностям и приоритетам населения.

Литература

1. Алексеев С.С. Государство и право. Издательство: Проспект, 2009. 280С.
2. Борубашов Б.И. История государства и права Кыргызской Республики: курс лекций / Б.И. Борубашов, З.И. Галиева. Бишкек: Изд-во КРСУ, 2004.
3. Алексеев С.С. «Учебник Теория государства и права». Москва. Норма, 2004, третье издание. 283С.
4. Борубашов Б.И. Государственно-правовое регулирование общественных отношений кыргызов в составе Российского государства (1855–1917 гг.) / Бишкек, 2009
5. История США в документах <http://www.grinchevskiy.ru/>
6. Венгерова А.Б. Учебник «Теория государства и права». Москва, 2008, 609С.
7. История СССР <https://interesnyefakty.org/istoriya-sssr/>
8. Джунушалиев Д. Исторические этапы кыргызской государственности / Д. Джунушалиев, А. Какеев, В. Плоских. Бишкек, 2003.
9. Советский Кыргызстан <https://ru.wikipedia.org/wiki>

ПРОФЕССИОНАЛИЗМ И КОМПЕТЕНТНОСТЬ ЧИНОВНИКОВ КАК ГАРАНТ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ И УКРЕПЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

*Джуманалиев Тынчболот Дадыевич д.и.н., профессор
Кыргызский национальный университет имени Ж.Баласагына.*

*Бишкек, Кыргызстан,
tynchbolotdj@mail.ru*

Аннотация: В статье рассматривается сравнительный анализ подбор и расстановки кадров по профессиональным и нравственным качествам в сталинский период, где чиновники ставили интересы государства и народа выше, чем личные, а также роль и место государства в консолидации общества и здоровых сил в целях реализации реформ, от его решительности и политической воли зависит суверенитет будущее нации. Важное место в обществе занимает воспитание чиновников от их профессионализма и компетентности, их нравственного и патриотического воспитания зависит судьба государства, судьба будущего Кыргызстана.

Ключевые слова: государственность, предназначения государства, эффективность управления, компетентность, воспитание чиновников.

PROFESSIONALISM AND COMPETENCE OF OFFICIALS AS A GUARANTOR OF THE EFFECTIVENESS OF GOVERNANCE AND STRENGTHENING OF STATEHOOD

*Jumanaliev Tynchbolot Dadyevich Doctor of Historical Sciences, Professor
Kyrgyz National University named after J. Balasagyn*

*Bishkek, Kyrgyzstan,
tynchbolotdj@mail.ru*

Abstract: The article considers a comparative analysis of the selection and placement of personnel by professional and moral qualities in the Stalinist period, where officials put the interests of the state and the people higher than personal ones, as well as the role and place of the state in consolidating society and healthy forces in order to implement reforms, the sovereignty of the future of the nation depends on its determination and political will. The education of officials occupies an important place in society. The fate of the state, the fate of the future of Kyrgyzstan depends on their professionalism and competence, their moral and patriotic education.

Keywords: statehood, purposes of the state, management efficiency, competence, education of officials

Немного о сталинских кадрах. Аналогия между сталинскими кадрами и постсоветскими госчиновниками проводится с целью сравнения колоссальных успехов и эффективных результатов первых вопреки всем трудностям, которые встречались на их пути в строительстве социализма и рабоче-крестьянского государства. Благодаря тому, что И.В. Сталин, сам обладая организаторским талантом, произвел подбор и расстановку кадров на ключевые посты из числа рабочих и крестьян, сумевшим вывести страну из нищеты и безграмотности, создавшим промышленную базу, проведшим аграрную и культурную революцию, за короткий срок построившим основы социализма. Тогда как нынешние госчиновники, вместо того, чтобы создать рыночные отношения, построить

цивилизованное общество со всеми отсюда вытекающими последствиями, включая правовое государство, погрязли в коррупции, сами принимали непосредственное участие в разграблении собственного народа, таким образом, в отличие от сталинских кадров предали интересы народа и государства.

1952 г. на Октябрьском пленуме ЦК КПСС выступил И.В. Сталин по поводу расширения руководящего состава и вливания в него свежих сил, молодыми и энергичными людьми. Ему было безразлично, в чьи руки вручит эстафету великого дела, кто понесет её, для этого нужны молодые преданные люди, политические деятели, что значит для И.В. Сталина вырастить политического и государственного деятеля? Он также отмечал, что руководящие кадры так просто не появляются, их надо заметить, воспитать, взрастить и направлять, расставлять в нужном месте по организационному таланту и способностям. И.В. Сталин требовал от своих кадров, чтобы они всегда интересы государства ставили выше личных интересов или частных интересов, узковедомственных и т.д. Если чиновник свои интересы ставит выше общественных, государственных, это значит, он близок перерождению, моральному разложению, стяжательству, алчности и т.д. Это было одним из главных критериев И.В. Сталина в отношении воспитания кадров и государственных деятелей. А если человека заметили, его подняли, возвысили и ему доверили, служить своему народу, обществу, а он наплевал на всех, то с ним разговор был коротким, его немедленно освобождали [И. Сталин, Т. 5, С. 355].

И.В. Сталин сумел лучших кадров впрячь в одну упряжку, и они тянули в полную силу. Кадры подбирались с умом, их воспитывали. Он понимал, для воспитания кадров нужны большие усилия, если потребуются десять, а то все 15 лет, чтобы воспитать государственного деятеля. Но одного желания было недостаточно, настоящие идейно стойкие государственные деятели должны были доказать в практических делах.

Если бы сталинские кадры не работали на износ в построении социализма, то и войну выиграть бы не удалось. Те министры, которые не умели работать с умом, не хотели работать на износ, их вычищали из руководящих органов, освобождали от занимаемых должностей, если имелись по работе грешки, их отправляли по этапу, т.е. сажали в тюрьму. И.В. Сталин не прощал тех, кому он доверял, не справился по работе, или кто полез в политику. На заре советской власти он давал установку своим кадрам и писал: «Что мы отстали от Запада на сто лет, теперь надо это расстояние пробежать в 10 лет, иначе нас сомнут» [И. Сталин, Т. 5, С. 358].

Государственный деятель типа И.В. Сталина подбирал кадры и расставлял их так, что никто из них его не подводил. Те в свою очередь создавали такой же управленческий аппарат из числа профессионалов, не требующий проверки или перепроверки. На это просто времени не хватало, да и физически это было невозможно. Но если чиновники зажрались, морально разложились и стали играть в политику, то он у них эту дурь выбивал и вычищал из госструктуры железной метлой. И.В. Сталин также требовал от подчиненных, чтобы человек на своем посту смотрел на дело не с политической вышки, а с государственной. Он давал понять своим подчиненным, что они, прежде всего, должны быть профессионалами своего дела, государственниками, но если ты проморгал дело и дал возможность врагу взять реванш, то, ни к чему твоя политическая грамотность.

Но если зажавшихся чиновников (бюрократов) никакими речами, призывами к благоразумию не прошибешь, ещё при этом оставались дундуками и шкурниками, то он им просто устраивал кровопускание.

Сталинские кадры отличались тем, что одни работали столько, сколько надо для дела, а другие столько, сколько их заставишь. Речь идет о двух типах руководителей: первый тип - умеет масштабно мыслить и действовать, анализировать и делать выводы; второй тип - его все время нужно было из-под палки подгонять, требовать. Для них были свойственны следующие черты: оперативность, решительность и воля, требовательность к себе и подчиненным, ответственность. Критерием эффективности управления определялись по результатам работы, качественным выполнением в указанный срок.

Сталинских кадров учили правильно выбирать цель, правильно ставить задачу и получать эффективный результат. При иных обстоятельствах неправильно выбранная цель, неправильно поставленная задача, как правило, приводили к негативным результатам, к ложной иллюзии и заблуждениям. Чем и занимались наши доморощенные руководители на протяжении 30 лет независимости. Правильно поставленная цель и задача перед исполнительными органами, чиновниками - это полдела, их контроль и качественное исполнение дает эффективный результат.

Именно И.В. Сталиным были выпестованы и воспитаны ряд кадров в последующем ставшие выдающимися государственными деятелями и управленцами как Л.П. Берия, В.М. Молотов, Г.М. Маленков, Л.М. Каганович, Н.А. Булганин, Ж. Абдрахманов, И. Раззаков и другие.

После смерти И.В. Сталина часть хозяйственных, советских и партийных работников из руководящей верхушки морально разложились, встала на путь казнокрадства. Хрущев и хрущевцы начали постепенно выхолащивать партию и вытравливать из неё дух большевизма, т.е. - честность, принципиальность и абсолютный приоритет общественного над личным.

О предназначениях государства и его институтов управления. Нужно осмыслить, что субъект государства не конторы, не кабинеты, а народ, являющийся политико-гражданской предпосылкой государства, а также территория, исторически и фактически данная народу (отсутствие собственного жизненного пространства – величайшая трагедия, не позволяющая обрести государственное существование) можно привести ряд примеров из современной истории.

Государственность, прежде всего, предполагает консолидацию народа, нации, общества в целом, направленная на преодоление разобщенности племен и общин на определенном жизненном пространстве, дает гарантию самобытного развития данного этноса. В функциональном смысле государственность дисциплинирует, систематизирует, структурирует, трансформирует, регулирует, гармонизирует, нацеленная на поддержание постоянной целостности, при необходимости, располагая всеми доступными средствами, в том числе легитимной монополии на насилие. В сакральном смысле государство – субстанция ценностная, осознание его значимости, священности – придает народу чувство патриотизма, через любовь к Родине народ боготворит и хранит Отчизну свою как зеницу ока. Иначе говоря, история государства есть история нации, история народного духа. Народ, обладающий духом негибкости, воли к свободе, достоин уважения.

Государство, обладающее сильной конструкцией, внутренним миром, крепко защищенное, процветающее есть верный признак состоятельности и подданных, состоятельности государства. Нищета, безволие государства – верные признаки его деградации, обостряющей социальную конфликтность от начала бунта до гражданской

войны, закономерный финал – крах и распад государства на множества карликовых княжеств.

Известный американский футуролог Э. Тоффлер достаточно емко изложил суть сбалансированной власти в современном обществе в своей книге “Метаморфозы власти” и четко охарактеризовал, к чему может привести чрезмерная концентрация власти или её недостаточная концентрация. Он пишет, что «есть понятие избыток власти или сверхконцентрация власти, она опасна. Примеров в истории более чем достаточно, не менее опасен недостаток концентрации власти, когда десятки группировок с амбициозными претензиями стремятся к власти, сея анархию и хаос в обществе, добываясь власти антиконституционным методом. Таким образом, избыточная и недостаточная власть равно приводят к ужасным последствиям. Власть, врученная правительству, должна быть достаточной для обеспечения защиты от реальной (невоображаемой) внешней угрозы, а также для минимума внутреннего порядка и добрых отношений. Такой уровень порядка необходим обществу и потому оправдан» [Э.Тоффлер, 2002, С. 289].

Государственность должна служить национально-оправданным, народо-состоятельным целям. В противном случае, государство перестает преследовать национальные интересы, захлебывается в коррупции и предательстве.

Государство должно придавать огромное значение духовному развитию общества, духовно-нравственному воспитанию подрастающего поколения, поскольку духовная культура, духовная ценность – эта часть развития, часть прогресса [В. Ильин, 1999, С. 256-261].

Для успешной реализации своей миссии и достижения цели государства, необходимо осуществить ряд непопулярных мер, вопреки нашим традициям, ценностям, нашим представлениям и нашему сознанию. К примеру, введение системы ротации в госорганах, во всех структурах власти, в учреждениях и т.д., на государственном уровне разработать и внедрить отбор госслужащих по принципу профессионализма, компетентности, обладающих государственным мышлением, отличающихся моральным и интеллектуальным качеством. На Западе давно внедрена система ротации, и благополучно функционирует и приносит свои плоды, там чиновник знает, его профессионализм, компетентность и эффективное управление, дает ему шанс карьерного роста, соответственно повышения заработной платы. Короче, необходимо стимулировать к качественной работе чиновника и эффективному управлению, таким образом, растить и воспитывать новое поколение управленцев, менеджеров различного уровня. Без субъективных факторов нельзя укрепить государственность, создать эффективное качественное управление с целью дальнейшего развития государства. Люди к этому должны относиться с пониманием того, что без изменения, без преобразования нет будущего, нет перспективы нашего государства. Многие цивилизованные народы прошли через это, достигли великих высот благодаря преобразованиям, негибкой воле, через упорный труд, не останавливаясь на достигнутом, устремляя свой взор вперед к прогрессу. Думаю, этого не нужно бояться, поскольку такие меры направлены на процветание нашего народа во благо общества, предоставление каждому члену сообщества достойной жизни.

Уместно напомнить, что когда-то великий и древний Китай переживал такие же периоды и благодаря учению Конфуция (551 – 479 гг. до н.э.) о государственном управлении, о правителях и их сановниках, указал путь чиновникам как можно добиться процветания народа и гармонии в обществе. Он заложил основу морально-этических

отношений и принципов в системе государственного управления, его идея о “благородном человеке” является краеугольным камнем конфуцианской философии, именно морально-нравственное качество госчиновников может повлиять на состояния общества, государства. Сегодня эти проблемы актуальны для Кыргызстана как никогда и учения Конфуция о “благородном человеке” думается, поучительны как для чиновников, так и для подрастающего поколения.

Рассуждения Конфуция, сыгравшая революционную роль в системе государственного устройство и оказали впоследствии глубокое воздействие на формирование политической культуры не только Китая, но и всех стран конфуцианского культурного региона. Он провозгласил принцип равных возможностей в образовании, открыл всем доступ к чиновничьим постам, независимо от его происхождения. Конфуций впервые создал концепцию реальную модель идеальной личности, оказавшая огромное воздействие на формирование национального характера и духовной жизни народов Китая, Кореи, Японии и Вьетнама. Конфуций видел в ней ключ к созданию гармоничного общества.

В учении об управлении государством Конфуций выделял **три типа государства**, когда критерием являются профессионализм и нравственность управляющих, ответственных за благосостояние народа, причем его мысли актуальны сегодня для нас как никогда:

- 1) хорошо управляемое государство;
- 2) плохо управляемое государство;
- 3) лишенное всякого управления государство.

При первом типе перспективы человека, реализация естественных устремлений нравственно обусловлены, все зависит от него самого.

Во втором типе, лишенных нравственных основ, процветать могут лишь аморальные люди, честные, знающие и трудолюбивые обречены на нищенствование, что же касается третьего типа, то Конфуций говорит о невозможности находится в таком государстве, где царит хаос, беспорядок и анархия, он предлагает там не жить, не посещать его до тех пор, пока не будет установлен порядок. Ко второму и третьему типам относятся кочевые общества [С. Переломов. 1998, С. 195; Конфуций, 1999, С. 31-34].

В современном кыргызском обществе постоянные склоки, клановость, групповщина, объясняется тем, что кочевники на протяжении длительного времени находились в состоянии социальной разобщенности, отличались отсутствием внутренней коммуникации. Внешняя изоляция и внутренняя самоорганизация, основанная на кровном родстве, не позволяли вступать в контакт с иными социальными группами другого типа. Номады не могли легко находить компромиссы, согласованность в своих действиях с другими системами, им было неведомо и незнакомо такое понятие как интересы общества, государства, что для достижения справедливости и социальной гармонии необходима сплоченность, единство, целеустремленность и политическая воля, без которых трудно представить построение общества нового цивилизационного типа.

Следует отметить, что одних благих намерений изменить существующий порядок недостаточны, необходимо изменить систему и структуру общества более глубокого уровня, более глобального. Общество может измениться при наличии компактного профессионального управленческого аппарата, при наличии государственных мужей вне коррупции, при наличии достаточной политической воли высшего руководства в

реформировании политической и экономической системы, в целом всего общества, вследствие чего у людей появится доверие к власти, они станут уважать закон и порядок.

В связи с этим, учитывая особенности традиционного общества, важно, чтобы государство и его институты взяли на себя обязательства и ответственность по реформированию общества, если это необходимо проводить реформу в жесткой форме в интересах общества, в целях сохранения единства народа и целостности государства. Давать гарантию своим гражданам достойной жизни не потом, а сейчас, обеспечить их безопасность, всячески развивать и укреплять духовно-нравственные отношения в обществе, особенно среди молодежи.

Государственная власть должна определить основные направления развития страны в интересах всех и каждого, должна выступать как организация всех граждан и только от имени всех членов общества принимать властные решения, касающиеся всех членов общества и обязательные для выполнения каждым. Роль государства огромна в политической интеграции общества, она является одновременно носителем власти, юрисдикция которого распространяется на всю территории страны.

Государственность - это соблюдение законности и порядка, она выражается в защите чести и достоинства своих граждан, аналогичное уважение граждан по отношению к своему государству. Государственность должна быть пронизана во все сферы жизни общества и структурах власти: от политики и экономики до идеологии и образа жизни данного социума. Государственность - составная часть идеологии и политики государства [И. Гомеров, 2002, 359-362].

Участие государства необходимо и важно в инновационной деятельности в целях цивилизованного функционирования рынка, рыночных отношений, не допуская пауперизации общества. При иных неблагоприятных обстоятельствах капитализм может превратиться в антинациональную систему, чего не допустили некоторые страны как Франция, Италия, Япония, Южная Корея после Второй мировой войны. Принятая государственная программа по модернизации помогли вывести капиталистическую экономику этих стран из состояния развала и сделать её конкурентоспособной.

Сегодня в независимом Кыргызстане понятие государство отделенного от личности и правителя в обществе еще не сформировалось. Государство и государственность не проникли в сознание людей, ни бывшая советско-партийная номенклатура, ни современная аппаратно-чиновничья бюрократия, ни прониклась государственным сознанием и мышлением. Что они должны служить и защищать Родину не ради правителя, а ради процветания государства и народа. Нет понимания и осознания того, что государственные мужи служат не правителю, а Отечеству, защищают не правителя, а Родину.

Несмотря на стремление ввести демократические принципы на полуразвалившиеся политические и административные органы советского типа, кыргызы так и не прониклись государственным духом. Экс-президенты рассматривали свою страну как собственность наподобие фазенды или сокровищ. Они с легкостью отчуждали её части. Согласно кочевой традиции экс-президенты продолжали управлять страной сидя “на седле”.

В Кыргызстане подбор и расстановка кадров сложились по иной схеме, были основаны на иных принципах и ценностях. Если президент представлялся из того или иного региона, то, как правило, должны были окружать его соплеменники и последние чувствовали себя соправителями, соучастниками под надежной “крышей” покровителя-земляка, позволяли себе вольности с криминальным оттенком, безответственность, если

хотите, наглость и бесцеремонность по отношению к другим. На руководящие государственные посты чиновники назначались не по деловым качествам, а по протекции, знакомству, родственным связям, по принципу личной преданности. На почве трайбализма процветал пышным цветом протекционизм, местничество, землячество, карьеризм, в узком семейно-родственном и приятельском кругу решались важные государственные проблемы.

В Кыргызстане сложилась такая политическая система, где никто не несет никакой ответственности за свой непрофессионализм, за коррупцию и воровство, и по сегодняшний день в госуправлении продолжает существовать проблема нерасторопности, безынициативности и профнепригодности чиновников. Появился целый класс чиновников-паразитов, присваивающие государственную собственность, именно экс-президенты породили целый ряд прихлебателей, которые бессовестным образом паразитировали все общество, дезориентировали людей не на производство, а на систематическое трудовое присвоение. Породив паразитирующих чиновников, экс-президенты продолжали укреплять свою власть, при этом разворовывая страну, тем самым обрекая на нищету своих граждан.

Наше общество за время лихолетья настолько деградировало, что честных и порядочных людей просто напросто выживали из своей среды под различным предлогом, его называли не “кыргыз”, даже не человек. Такие ценностные понятия как профессионализм, компетентность, принципиальность, честность и деловые качества оставались второстепенными и неважными.

Вкупе все привело к системному кризису государства, его организационно-управленческие и правовые институты развалились как карточный домик, экономические отношения, ориентированные не на производство, не на перспективу, а на выживание граждан в отдельности, в целом всей экономики Кыргызстана. Более того, когда у власти находятся чиновники нечистые на руки, когда они проводят масштабную аферу с недвижимостью, с ценными бумагами и другими богатствами, и собственностью народа, тогда нам не удастся избежать судьбу африканских или латиноамериканских государств типа Буркина-Фасо, Сомали или Гватемала.

Надо быть настолько наивным или политически близоруким, чтобы пытаться с коррумпированными, некомпетентными чиновниками реформировать общество, вывести экономику из кризиса, требовать от них каких-то результатов и эффективности — это больше чем аморально, это преступно!

Государственные органы непосредственно не исполняют свои управленческие функции, недостаточно владеют информацией о тех или иных событиях, нет четкой и конкретной цели и задачи каждой государственной структуры, органов управления, не владеют ситуацией, какая-то нештатная ситуация, они теряют контроль. Госорганы в своих действиях руководствуются импровизацией, все происходит в авральном режиме, зависимы от обстоятельств, они не берут в свои руки инициативу, чтобы “разрулить” положение, не ведут за собой массы в решении проблемы. Иногда госорганы идут на поводу у тех, кто заправляет частным бизнесом, у лидеров партий, НПО, которые диктуют им свои условия, лоббируют свои интересы на государственном уровне и т.д. Вот почему временами частный бизнес, НПО устраивают различные проблемы, в виде транспортного или финансового коллапса, если госорганы проводят самостоятельную независимую и разумную политику в интересах государства и народа. Лидеры НПО и частный бизнес не хотят видеть мощного конкурентоспособного государства, который самостоятельно решал

бы свои проблемы, не хотят быть зависимыми от государства, во многих случаях они идут вопреки его интересам, под предлогом того, что будто бы страна катится в авторитаризм, что это недемократично и т.д. В таком случае, необходимо жестко пресекать деятельность НПО и владельцев крупного бизнеса, которые вмешиваются во внутренние дела государства, поддерживая действия радикальных оппозиционеров, в частности перекрытия стратегических автодорог, выступая с политическими требованиями, таким образом, подрывая основы и принципы существования государства, государственного строительства, единство народа. Слабость государства, коррумпированность госчиновников, институциональная атрофия власти сеет хаос и анархию, неуверенность общества в завтрашнем дне и все это на руку недоброжелателям суверенитета государства, его перспективы.

Государственные институты не предъявляют строгие служебные требования к своим чиновникам, государственным мужам, органам управления, институтам власти, в выполнении функциональных обязанностей, служебного долга и т.д. Когда государственные органы власти не на должном уровне, или недобросовестно исполняют свои обязанности, произвол и беспредел госчиновников неизбежен.

Государство и его организационно-управленческие и правовые институты перед чиновниками не ставят четкие конкретные цели и задачи в преобразовании общества.

Контроль деятельности государственных учреждений и частных структур со стороны государства должен быть достаточно строгим и бескомпромиссным, иначе нельзя ждать эффективной и результативной работы чиновников и органов управления, или необходимой в той мере, какой она должна быть.

Эффективность и результативность деятельности государственных органов пропорционально зависимы от компетентности и профессионализма чиновников.

Эффективность и результативность деятельности государства пропорционально зависимы от оптимизации органов управления, чутко реагирующие на изменения в обществе, в мире и адекватно действующие на эти изменения.

Неправильное использование, непрофессиональный подбор кадров приводит к непрофессиональному управлению людьми. Необходимо разработать механизм и рейтинг по эффективности работы государственных институтов, госчиновников, местных и региональных органов управления.

Жизнеспособность государства и государственности определяется результативностью и эффективностью работы его институтов [И. Гомеров, 2011, С. 493-496].

О проблемах воспитания госчиновников. За период независимости в Кыргызстане наплодили целую армию некомпетентных и вороватых чиновников, образовалась прослойка нахлебников, от которых не так просто будет избавиться.

Созданная экс-президентом А.Акаевым социально-политическая и экономическая система была основана на инстинкте выживания, как отдельного индивида, так и целого государства. А.Акаев и его окружение особо не заботились о перспективе развития республики, все имеющие и нажитые многими поколениями материальные ценности пустили на поток разграбления, все духовно-нравственные ценности растоптаны, низведены до деградации общества. Многие государственные чиновники морально разложились, встали на путь казнокрадства, растаскивания и разворовывания государственного добра. Со временем все это стало нормой. Благодаря сложившемуся в

государстве хаосу и беззаконию им удалось избежать справедливого суда, они действовали по своему усмотрению и по известному принципу: “Закон что дышло, куда повернул, туда и вышло”, что законы написаны не для них, а для дураков. Тем самым разрушали основы законности и правопорядка.

У бывших кыргызских правителей не было внутренней связи с кыргызским народом, они были лишены национального самосознания, поскольку их воспитывал КПСС и комсомол. До известных апрельских событий у власти находились правители невежественные, беспринципные, коррумпированные, которые проводили антинародную политику, отбирали чиновников себе подобных и окружали себя ими, для того чтобы кыргызский народ держать в полузадушенном, деградированном состоянии. По этому поводу ещё великий Н. Макиавелли писал: «Об уме правителя судят по тому, каких он к себе приближает» [Н. Макиавелли, 1996, С. 99-101].

Клановость, родоплеменной эгоизм ставшие анахронизмом и тормозом на пути создания государства нового типа, где требуются построения на иных принципах и цивилизованных отношениях, где доминируют верховенство закона и порядка, где честный труд и профессионализм человека ставится во главу угла, где интересы государства и народа ставятся выше личного. Для этого необходимо освободиться от груза прошлого, необходимо осуществить переоценку ценностей, которые существовали на протяжении столетий, даже тысячелетий, теперь ставшие анахронизмом, нужно исповедовать иные принципы, иные ценности, как справедливость, честность, трудолюбие, что интересы людей и общества выше, чем личные и т.д.

Если общество стремится к изменению, к обновлению, то нужно менять тип мышления, уровень ментальности и поведения. Чтобы эти изменения были результативным и эффективным, необходимо менять тип политической системы, отношений и формы организаций управления обществом и государством. Однако с одной стороны, у нас получился все до точности наоборот, когда тип политической системы и отношений поменялся в сторону прогресса, правда, с некоторой оговоркой, поскольку политические реформы оказались, мягко говоря, не совсем удачными, поверхностными, половинчатыми и отсюда их безрезультативность, неэффективность, очевидно, недоставало политической воли руководства и т.д. С другой стороны, мы пытались построить новый тип государства с отжившим мышлением, с кланово-родоплеменным сознанием, низкой политической культурой и безответственностью, отсюда главные причины наших провалов в реформировании общества и государства. Этим воспользовались разного рода проходимцы от политики, которые оказались у руля власти, соответственно, себе подобных подбирали чиновничьих кадров, что позволяло разворовывать страну, обрекать свой народ на нищету и т.д.

На протяжении более трех десятков лет государственные чиновники имитируют реформы, причем на всех уровнях от айыл өкмөтү до республиканского уровня, таким образом ни одна реформа не была реализована на должном уровне, она отличалась половинчатостью, не продуманностью, не последовательностью.

Что касается обязанности чиновников по исполнению указа президента и постановления правительства республики, то они их считали не обязательными, при необходимости, по признанию экс-президентов выполняли всего на 40%. Практически в высшем руководстве государства отсутствовала критика и самокритика, многие бюрократы-вельможи зазнались и считали себя непогрешимыми, незаменимыми. Критика

и самокритика всегда оставались движущим фактором общества и политической системы, сегодня она вышла из нашего лексикона, её похоронили те люди, которые не были в этом заинтересованы. У них уже выработался своеобразный иммунитет, они, т.е. власть и чиновники не реагировали ни на критику, ни на конструктивные замечания, на рекомендацию по выходу из кризиса. Многие не понимают и недооценивают, что критика и самокритика являются решающим средством преодоления всякой рутины и косности, всего старого, отмирающего, мешает движению вперед. Вот почему в скором времени наступил системный кризис, до сих пор “пожинаем плоды” этих горе реформаторов.

Такое уродливое явление в обществе как коррупция, взяточничество, кланово-родоплеменной эгоизм, непрофессионализм чиновников расшатывает основы государства и его суверенитет, единство народа, не оставляет шанс обществу на перспективу развития.

Сегодняшний госчиновник ассоциируется с коррупцией, взяточничеством, воровством госимущества. Как вы представляете, как это возможно, чтобы с вороватым чиновником и коррупционером можно построить новый тип государства! Когда госчиновники, да и само общество пропитано коррупцией, духом стяжательства и кланово-родоплеменным эгоизмом.... Тут уж никакие реформы не помогут!

Можно ли возвести могущественное государство людьми, живущими мелкими заботами, обычными страстями и страстишками, алчными и завистливыми до беспредельности? Такие люди не подходят для возведения задуманного могучего государства. Это нужно понять раз и навсегда. Как-то было сказано “Прошлое имеет больше величия, чем настоящее” [Т. Уайлдер, 1982, С. 43].

Существует тип личности и политиков при всех их достоинствах и недостатках (они оставались верными своим идеалам и принципам), для которых идеалы и принципы не пустой звук, всегда подчинялись единственному: интересам государства и его величию.

Незрелость общества и людей порождает незрелость политической культуры и политического сознания, а это в свою очередь извращает суть новой политической системы, искажает цель политической реформы.

Развращает же власть лишь тех, кто смотрит на неё как на средство удовлетворения своих страстей, не имеет значения - высоких или неизменных. Если человек смотрит на данную ему власть как на долг, как на ответственность, то власть не развращает его, а постоянно развивает его как личность, как лидера и как управленца.

Л.П. Берия самый лучший менеджер XX в., выпестованный сталинский кадр как-то сказал: «Если у человека нет дисциплины, то он пропал. Когда у недисциплинированного человека есть власть, он может легко разложиться».

Если организовать людей с умом, то они могут стать силой, не организуешь, станет толпой. Если эффективно управлять людьми, то они могут стать силой, если не сумеешь организовать людей, то станет толпой» [Л.Берия, 2011, С. 468-469].

Кыргызы недостаточно уделяли внимание на воспитание людей жить достойно, трудиться честно, укреплять свой дух. Не было необходимости требовать нравственного поступка, ценить и уважать других людей за их порядочность, профессионализм и интеллект.

Суть воспитания народа и госчиновников заключается, прежде всего, в отношении к труду, в чувстве ответственности, служебному долгу перед обществом, осознание необходимости преобразования общества, реформирование экономики и перестройки всей политической системы, духовно-нравственной жизни и культуры. Без этих условий не

может быть речи об эффективности и результативности реформ и преобразований. Во всяком случае, все вышеперечисленные преобразования должны быть синхронны и в комплексе, иначе нам не избежать половинчатости, полумер и безрезультативности поставленных целей и задач. Все социально-экономические достижения могут отбросить назад наше бескультурье и духовно-нравственная нищета.

Для преобразования общества, в целом государства нужен совсем иной тип личности. Эта должна быть творческая личность, обладающая практической интуицией, созидательным инстинктом, готовая брать на себя ответственность, этот человек не должен быть связан с традиционными институтами и социальными предрассудками.

Именно творческие люди, лидеры-новаторы эффективно используют, имеющий природный потенциал общества, создают новые отрасли производства, новые рынки, новые системы инфраструктуры, осваивают новейшие технологии, внедряют их в производство. При этом они преобразуют формы хозяйства в производстве, торговле, финансах, кардинально обновляя все рыночное общество.

Те люди, которых движет только алчная погоня за прибылью, готовые преступить закон и порядок, применяя грубую силу в отношении конкурентов, они не способны изменить мир, преобразовать общество, совершить героизм или самопожертвование.

Преобразующая деятельность творческих людей, лидеров-новаторов производства может быть эффективна и результативна при двух благоприятных условиях: первое, если их деятельность протекает на исторически благоприятной национальной почве; второе, когда она опирается на государственную поддержку и приобретает мирохозяйственный размах.

Рынок с рыночными отношениями может нормально функционировать там, где имеются институциональные предпосылки для деятельности создателя-новатора, где именно такой тип предпринимателя преобладает. Если таких людей и условий нет, то капитализм способен обеспечить только в рамках “стационарного кругооборота”, там нет прогресса.

В странах, где не существует жестких институциональных рамок, направляющих деятельность частного бизнеса в конструктивное русло, в интересах общества, то могут появляться крупные новаторы-разрушители, занимающиеся незаконной деятельностью по приватизации госсобственности, искусственного обанкрочивания успешных конкурентов, изъятию и отмыванию бюджетных средств, рейдерского захвата прибыльных отраслей и т.д. В последующем такие новаторы, превращаются в успешных бизнесменов или в крупных “олигархов”.

Воспитание госчиновников и народа должно идти синхронно, т.е. одновременно, иначе не будет эффекта в реформировании общества и государственных институтов управления. Суть воспитания не должна ограничиваться только голыми призывами к патриотизму или “заветами Манаса”, которые ничему не обязывают, кроме формального отношения к этим призывам. Воспитание взаимосвязано с идеологией и должно исходить из идеологических установок. Воспитание госчиновников и народа не должно быть абстрактным, оно, должно быть, наполнено конкретным и реальным содержанием.

Здесь важно в таком деле государственный подход, не случайно большевики на заре советской власти начали с воспитания нового человека, как “строителя коммунизма”. В связи с этим, необходимо проводить целенаправленную политику по поддержке своих граждан, которые своим честным трудом и профессионализмом вносят весомый вклад в

укрепление государства, оказывать им почести, независимо от их возраста и происхождения. Только так можно восстановить доверие и уважение граждан к государству и его институтам, преобразовать людей, общество, их отношение к труду.

У народа и госчиновников необходимо выработать коллективную волю, решимость для достижения поставленной цели, быть верным своему долгу, укреплять твердость духа, осознать правоту избранного пути развития и не отступать ни на шаг, несмотря на все трудности и препятствия.

Великий русский историк В.О. Ключевский как-то сказал: «Хотя история ничему не учит, а только наказывает за невыученные уроки» [В. Ключевский, 1990, С. 193], то следует отметить, что главным достижением советской эпохи являлось единство материальных и моральных сил. Единство материальных и моральных сил было реальным и действенным, благодаря такому единству советский народ смог выдержать тяжелые испытания в годы строительства основ социализма, в Великой отечественной войне, одержал великие победы и по праву ставил перед собой великие задачи на будущее. Несокрушимое единство воли и стремления народа, единство материальных и моральных сил является одной из главных основ могущества любого государства. Если хотите оно является стрижнем и ядром современной идеологии. Без этих условий невозможно укрепить государство, нельзя ставить перед собой великие цели и задачи. В эпоху перестройки материальные и духовные ценности не подкреплялись соответствующими моральными силами из-за чего в одночасье рухнул Советский Союз. Этим воспользовались внешние и внутренние враги, предварительно идеологически и морально разложив все общество, которые осознанно допустили разграбление собственного народа, в этом принимали активное участие госчиновники различного ранга.

Экс-президенты были людьми безответственными, действовали вне элементарного понимания социального долга перед своими гражданами. Они не были самостоятельными игроками, не принимали никаких решений, просто выполняли инструкцию международных финансовых организаций, были обыкновенными наемниками. Но эту порочную систему необходимо разрушить, нужны свежие силы, которые не будут бояться рисковать. Опыт политиков старой формации никудышный и отрицательный.

Глобальный и региональный кризис нарастает, это очевидно. Он бросает вызов всем малым и великим государствам, все предыдущие нормы и правила ставится под сомнения, старые идеи не помогут справиться с этим. Наступающий кризис носит иной характер и будет иметь иные последствия, только адекватные и нестандартные решения помогут преодолеть этот кризис. Вкупе очевиден собственный внутренний кризис, это может быть энергетический или транспортный коллапс, или ещё хуже продовольственный кризис. Возможно, в скором времени наступит водный кризис в глобальном масштабе, в связи с изменением климата на планетарном уровне. Все это обуславливает социальную напряженность в обществе, как известно, для нас на текущий момент её последствия непредсказуемы.

Сегодня в мире целенаправленно проводится политика оболванивания человека, путем создания вакуума бездуховности и незнания, путем установления жесткого контроля в сфере СМИ и в высших учебных заведениях, где формируются новые кадры управленцев, блокируют проникновение новых идей и знаний, таким образом, снижая интеллектуальный уровень людей. Низкий интеллектуальный уровень госчиновников, руководителей высокого ранга позволяет манипулировать ими, их узкий кругозор не позволяет масштабно

мыслить, анализировать сложившуюся ситуацию, принимать адекватные решительные меры, проявить достаточную политическую волю в достижении поставленной цели.

Ныне существующая система изжила себя, это очевидно, она привела к вырождению класса управленцев, ставшими вороватыми и некомпетентными чиновниками. Данная система дискредитировала себя. Необходимо обновление, иначе мы станем государством-изгоем.

Литература

1. Берия Л.П. Дневники. - М., 2011.
2. Гомеров И.Н. Государство и государственная власть. - М., 2002.
3. Гомеров И.Н. Государственная власть в политической системе. - Новосибирск, 2011.
4. Ильин В.В. Политология. - М., 1999.
5. Ключевский В.О. Собр. соч. в 9-и томах. Т. 9. - М., 1990.
6. Конфуций. Уроки мудрости. - М., 1999.
7. Макиавелли Н. Государь. - М., 1996.
8. Переломов Л.С. "Лунь юй". - М., 1998; Втор. изд. 2000.
9. Сталин И.В. Сочинения. В 13 томах. - М., 1950-1955. Т. 5.
10. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. - М., 2002.

КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ВНЕШНЕТОРГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

*Жусупбаев Куштарбек Курманбаевич, старший преподаватель
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызстан
ORCID ID: 0009-0001-2372-7363*

Аннотация. В статье рассмотрено конституционно-правовые основы внешнеторговой деятельности Кыргызской Республики. Автор исследовал теоретические материалы о конституционно-правовых основах внешнеторговой деятельности и положений Конституции и некоторых нормативных-правовых актов. На основе анализа положений Конституции Кыргызской Республики, служивших основой для правового регулирования, организации и осуществления внешнеторговой деятельности, сделал попытку раскрыть их роль и значение для внешнеторговой деятельности. В исследовании было использовано формально-юридический метод.

Ключевые слова: внешнеторговая деятельность, конституционное право, внешняя политика, государственное управление, экономическая свобода, правовое регулирование, положение.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ТЫШКЫ СООДА ИШМЕРДИГИНИН КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ

*Жусупбаев Куштарбек Курманбаевич
улук окутуучу
Ош мамлекеттик университети
ORCID ID: 0009-0001-2372-7363*

Аннотация. Макалада Кыргыз Республикасындагы тышкы соода ишмердигинин конституциялык-укуктук негиздери каралган. Конституциялык укуктук негиздер боюнча автор тарабынан теориялык маалыматтар жана Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жана айрым ченемдик-укуктук актылардын жоболору изилденген. Тышкы соода ишмердигин укуктук жөнгө салууга, уюштурууга жана жүзөөгө ашырууга негиз болгон Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жоболору талданып, алардын тышкы соода ишмердиги үчүн ролу жана мааниси ачып берүүгө аракеттер жасалган. Изилдөөдө формалдуу юридикалык усул колдонулган.

Ачкыч сөздөр: тышкы соода ишмердиги, конституциялык укуктук негиздер, мамлекеттик жөнгө салуу, конституциялык укук, тышкы саясат, тышкы соода саясаты, мамлекеттик башкаруу, экономикалык эркиндик, укуктук жөнгө салуу, жобо.

THE CONSTITUTIONAL LEGAL FOUNDATIONS OF FOREIGN TRADE ACTIVITY IN THE KYRGYZ REPUBLIC

*Zhusupbaev Kushtarbek Kurmanbaevich, Senior Lecturer
Osh state university
Osh, Kyrgyzstan
ORCID ID: 0009-0001-2372-7363*

Abstract. *The article considers the constitutional and legal foundations of the foreign trade activity of the Kyrgyz Republic. The author studied theoretical materials on the constitutional and legal foundations of foreign trade activities and the provisions of the Constitution and some regulatory legal acts. Based on the analysis of some provisions of the Constitution of the Kyrgyz Republic, which served as the basis for legal regulation, organization and implementation of foreign trade activities, author made an attempt to reveal their role and significance for foreign trade activities. In the research has been used the formal-legal method.*

Key words: *foreign trade activity, constitutional and legal foundations, state regulation, constitutional rights, foreign policy, foreign trade policy, public administration, economic freedom, legal regulation, position.*

Конституция как основной закон играет важную роль в организации и осуществления государственного управления в различных сферах общественной жизни. Конституция необходима и важна для любого государства, потому что, в ней закрепляются его основные принципы и назначение, функции и основы организации, формы и методы деятельности» подчеркивает актуальность [4]. С.Дж. Тайлакова отмечает, что Конституция устанавливает пределы и характер государственного регулирования во всех основных сферах общественного развития, взаимоотношениях государство с человеком и гражданином [8; 50]. В этом ключе, внешнеторговая деятельность как вид экономической деятельности и сфера регулирования государственного управления основывается на положения Конституции Кыргызской Республики и развивается, и конкретизируется в специальных нормативно-правовых актах.

В Конституции Кыргызской Республики имеются ряд положений, которые служат отправной точкой в правовом регулировании внешнеторговой деятельности.

П.3 ст. 1 Основного закона определяет, что Кыргызская Республика самостоятельно проводит внутреннюю и внешнюю политику [1]. Внешнеторговая политика является составной частью внешнеэкономической политики, а последняя внешней политики Кыргызской Республики. Внешняя торговая деятельность соотносится с внешнеторговой политики следующим образом: внешнеторговая политика всегда опережает внешнюю торговую деятельность, определяет ее направленность и структуру. Отсюда напрашивается вывод, что внешнеторговая деятельность - это есть результат внешнеторговой политики.

Внешнеторговая политика (ВТП) - это общий курс политики государства в международных экономических отношениях [5; 220]. Необходимо отметить, что ст. 5 Закона Кыргызской Республики «О государственном регулировании внешнеторговой деятельности» от 2 июля 1997 г. № 41 (в ред. Закона КР от 23 марта 2021 г. № 39) регулирует внешнеторговую политику Кыргызской Республики [2]. В ней установлена принцип внешнеторговой политики, предусматривающий соблюдение обязательств, вытекающих из международных договоров Кыргызской Республики в создании отношений во внешнеторговой деятельности. Также он закрепляет право Кыргызской Республики на участие в международных договорах о таможенных союзах и зонах свободной торговли. Что касается к определению понятия внешнеторговой деятельности, то его законодательное определение также дается в названном Законе. В частности, в ч. 1 ст. внешнеторговая деятельность определяется как «предпринимательская деятельность в области международного обмена товарами, услугами, информацией, также результатами

интеллектуальной деятельности, в том числе исключительными правами на них (интеллектуальная собственность)»).

Провозглашенные принципы осуществления государственной власти в ст. 4 Конституции Кыргызской Республики создают прочную правовую базу, служившему для эффективного и прозрачного осуществления государственного управления во внешней торговле [1]. Так, применительно к государственному регулированию внешней торговли конституционный принцип открытости государственных органов, органов местного самоуправления и их должностных лиц, осуществления ими своих полномочий в интересах народа, установленной в ч. 1 рассматриваемой статьи, обязывает прозрачно работать государственные органы и их должностных лиц, уполномоченные осуществлять регулятивные, фискальные, контрольно-надзорные и организационные функции во внешней торговле, сотрудничать с участниками внешней торговли, а также обеспечивать доступ граждан к информации об их деятельности. Что касается к полномочиям государственных органов, уполномоченных в сфере внешней торговли, то необходимо обратиться к п. 10 ст. 91 Конституции КР и Конституционному Закону КР «О Кабинете Министров Кыргызской Республики» и ст. 6 Закона КР «О государственном регулировании внешнеторговой деятельности в КР», в которых устанавливается полномочия государственных органов во внешней торговле.

Положение Конституции КР о том, что общепризнанные принципы и нормы международного права, а также международные договоры, вступившие в силу в соответствии с законодательством Кыргызской Республики, являются составной частью правовой системы Кыргызской Республики (п.3 ст.6) [1] является важным аспектом в правовом регулировании внешнеторговой деятельности. Всем известно, что природа внешней торговли такова, что ее невозможно осуществлять без международного взаимовыгодного сотрудничества, которое оформляется в международных договорах. Кыргызстан проводя многовекторную внешнюю политику, осуществляя интеграцию в мировую экономику, отстаивая и защищая свои интересы, заключил международные договоры, которые обеспечивают международное сотрудничество на высоком уровне. В сфере внешнеэкономической деятельности заключены универсальные (многосторонние), региональные и двухсторонние договора. Так, договор о присоединении Кыргызской Республики к Всемирную торговую организацию, право Евразийского экономического союза, двусторонние договора со странами дальнего и ближнего зарубежья.

В п.1 ст. 17 Конституции говорится, что Кыргызской Республики создает условия для развития различных форм экономической деятельности и защищает интересы национальной экономики [1]. Данное положение дало возможность развивать рыночные механизмы во внешней торговле в Кыргызстане. Роль государство сводилась к тому, что оно стало регулятором внешней торговли, создавая условия и порядок для ведения внешней торговли. Оно отказалось от государственной монополии на внешнеторговую деятельности, закрепляя равные права и создавая равные условия для всех участников внешнеторговой деятельности. При этом, Кыргызская Республика использует тарифные и нетарифные меры государственного регулирования внешнеторговой деятельности, способные обеспечить интересы национальной экономики. Рассматриваемое положение Конституции развито и детализировано в специальных законодательных актах, регулирующих внешнеторговую деятельность.

Примечательно, что заложенные в Конституции КР право участников внешнеторговой деятельности на экономическую свободу, свободное передвижение и гарантия обеспечения их соблюдения и недискриминации по определенным причинам стали катализатором в наилучшем смысле для бурного развития внешнеторговой деятельности.

Положение Конституции, установленное ст. 41, закрепило и гарантировало право на экономическую свободу, свободное использование своих способностей и своего имущества для любой экономической деятельности, не запрещенной законом [1].

Данный конституционный принцип положил начало для либерального подхода к регулированию внешнеторговой деятельности. Справедливо отмечает А.А. Арапбаев о том, что «гарантированная Конституцией Кыргызской Республики экономическая свобода предоставляет человеку и гражданину возможность самостоятельно, свободно, по своей воле заниматься любой деятельностью в любой сфере экономики, народного хозяйства для создания фундамента материального, личного, семейного благосостояния, для достойной жизни» [7; 159]. Среди свобод, которыми дорожит демократическое общество - экономических, политических и гражданских, экономическая свобода занимает особое место [9; 7]. Действительно, экономическая свобода дает возможность реализовать свои предпринимательские возможности и создать материальную базу, что во многом определяет возможность реализовать других экономических и социальных прав. Конституционный принцип, гарантировавший о том, что никто не может подвергаться дискриминации по признаку пола, расы, языка, инвалидности, этнической принадлежности, вероисповедания, возраста, политических или иных убеждений, образования, происхождения, имущественного или иного положения, а также других обстоятельств (п.1 ст. 24) во внешней торговле развивает и усиливает право на экономическую свободу. Применительно к внешней торговле данное положение нашло отражение в п.6 ст. 4 Законе КР «О государственном регулировании внешнеторговой деятельности в КР».

Отдельно стоит отметить положение Конституции, определяющее, что Кыргызская Республика обеспечивает всем лицам, находящимся в пределах ее территории и под ее юрисдикцией, защиту их прав и свобод (п.1 ст. 24) [1]. Для защиты прав и законных интересов участников внешнеторговой деятельности созданы такие механизмы, как, обжалование на действие или бездействие государственных органов и их должностных лиц, доступ к информации, находящимся в ведении государственных органов, административный порядок защиты прав и судебная защита.

Право на свободу передвижение, установленное ст. 31 [1], будучи одним из фундаментальных прав человека, имеет универсальный характер для человеческой деятельности. Автор разделяет мнение С. А. Егорова и Т.А. Прудниковой, которые пишут, что «основные черты современного общества – глобализация мирового пространства и чрезвычайно высокая скорость технического прогресса – обуславливает появление все новых нюансов для права на свободу передвижения» [3; 160]. Внешнюю торговую деятельность трудно осуществлять без права на свободу передвижение, поскольку она предполагает перемещение субъектов внешнеторговой деятельности через государственные границы для совершения импортных, экспортных и других внешнеторговых операций. Более того без него невозможно реализовать другое право, такое, как право на экономическую свободу, свободное использование своих способностей,

которое, как указано выше, имеет определяющее значение для либеральной внешней торговли.

Ст. 50 Конституции КР [1], закрепляющая, что каждый обязан платить налоги и сборы в случаях и порядке, предусмотренных законом, определила фискальную составляющую в регулировании внешнеторговой деятельности. По мнению Ю.И. Крохиной «в новейших условиях, кроме фискальной функции, налоги используются в качестве важнейших регуляторов: а) экономического развития, стимулируя и замедляя рост производства, спрос на определенные товары и услуги» [6]. Действительно, во внешней торговле таможенные платежи также выполняют защитную и регулирующую функции. Импортные и экспортные операции во внешней торговле как вид экономической деятельности облагаются таможенными платежами, которые включают такие налоги как акциз и налог на добавленную стоимость.

Помимо выше рассмотренных конституционных положений в качестве основы для регулирования внешнеторговой деятельности является положение ст. 40 Конституции КР [1], устанавливающее о том, что каждый имеет право на владение, пользование и распоряжение своим имуществом, результатами своей деятельности.

Изложенное позволяет сделать вывод о том, что закрепленные в Конституции КР положения, служившие основой в регулировании внешнеторговой деятельности, по сущностным характеристикам охватывают от юрисдикционного полномочия Кыргызской Республики до права человека. Это объясняется тем, что внешнеторговая деятельность, с одной стороны регулируется государством, с другой стороны осуществляется субъектами внешнеторговой деятельности. Следует отметить, что внешнеторговая деятельность, наряду с другими видами экономической деятельности, на конституционном уровне опирается на общие положения, которые по сути являются универсальными, в то же время, определяющими в регулировании каждого вида экономической деятельности.

Литература

1. Конституция Кыргызской Республики от 5 мая 2021 г. // Республиканская газета «Эркин-Тоо» № 41 (3220). 05.05.2021.
2. Закона Кыргызской Республики «О государственном регулировании внешнеторговой деятельности» от 2 июля 1997 г. № 41 // Республиканская газета «Эркин-Тоо» № 52. 09.07.1997 (в ред. Закона КР от 23 марта 2021 г. № 39 // Республиканская газета «Эркин-Тоо» № 28. 30.03.2021.)
3. Егоров С.А., Прудникова Т.А. Право на свободу передвижения и выбор места жительства – одно из конституционных прав граждан // Вестник Московского университета МВД России. № 10 2008. С. 160
4. Жумадилов А.К. Конституционные основы для формирования механизмов защиты свободы предпринимательской деятельности в Казахстане // Материалы Республиканской научно-практической конференции «Независимый Казахстан: история и современность» посвященной 30-летию независимости Республики Казахстан. Семей, 2021
5. Исламов Г.Д. Внешнеторговая политика государства: значение, цели и принципы // Региональные проблемы преобразования экономики. №11, 2015 г. С.220
6. Крохина Ю.А. Финансовое право: учебник. М. 2014.

7. Международный научный журнал. Символ науки. №3 / 2016. С. 159
8. Тайлакова С.Дж. Механизм защиты прав человека в Конституции КР // Российское право: образование, практика наука. 2015. № 2. С. 50
9. Фридман М. Взаимосвязь между политической и экономической свободами // Фридман и Хайек о свободе. Минск, 1990. С. 7.

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮНҮН КАЛЫПТАНУУСУНУН УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ

Жусупов Болотбек Асанович ю.и.к., доцент

bolotbek1970@mail.ru.

ORCID 0000-0002-0344-1720

Акматова Аманай Турсунбаевна т.и.к., доцент

quelle-osh@mail.ru.

ORCID 0000-0002-2791-423

Ош мамлекеттик университети

Ош, Кыргызстан

Аннотация. Макалада кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануусунун укуктук жактары тарыхый ретроспективдүү усул аркылуу изилдөөгө алынган. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн илим тарабынан изилдөөсүнүн жалпы тенденциялары менен кошо укуктук жактарын изилдөөнүн актуалдуулугу алдыга сүрүлөт. Учурдагы юридикалык илимде кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхый укуктук жактарын ар тараптуу изилдөө бул чөйрөдөгү боштуктарды толтуруу менен илимдин андан ары өнүгүшүнө чоң салым кошот.

Ачкыч сөздөр. Укук, мамлекет, мамлекеттүүлүк, адат укугу, декларация, суверениет, автономия, автономиялуу область, автономиялуу республика, көз карандысыздык.

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Жусупов Болотбек Асанович к.ю.н., доцент

bolotbek1970@mail.ru.

ORCID 0000-0002-0344-1720

Акматова Аманай Турсунбаевна к.и.н., доцент,

quelle-osh@mail.ru.

ORCID 0000-0002-2791-423

Ошский государственный университет

Ош, Кыргызстан

Аннотация. В статье с посредством историко ретроспективного метода исследуются правовые аспекты становления кыргызской государственности. Всестороннее изучение историко-правовых аспектов кыргызской государственности в современной юридической науке внесет большой вклад в дальнейшее развитие науки, восполнив пробелы в этой области.

Ключевые слова. Право, государство, государственность, обычное право, декларация, суверенитет, автономия, автономная область, автономная республика, независимость.

LEGAL BASIS FOR THE FORMATION OF THE KYRGYZ STATEHOOD

Zhusupov Bolotbek Asanovich Ph.D. in Law, Associate Professor

bolotbek1970@mail.ru

Abstract. *Legal aspects of the establishment of the Kyrgyz state are investigated in the article by means of a historical retrospective method. A comprehensive study of historical and legal aspects of Kyrgyz statehood in modern legal science will make a great contribution to the further development of science, filling the gaps in this area.*

Key words. *Law, state, statehood, customary law, declaration, sovereignty, autonomy, autonomous region, autonomous republic, independence.*

Киришүү. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануу эволюциясы бир канча бай тарыхка ээ экендиги талашсыз. Бир канча миндеген жылдар аралыгында улам чоңоюп, таланып отуруп кайра калыбына келип өздөрүн мамлекет катары таанытууга жетишкен дүйнө жүзүндөгү бир канча гана мамлекеттер бар. Тарыхта орду чексиз империялар (Рим, Алтын Ордо) бир канча кылымдар бою өкүм сүргөнү менен кайсыл бир тарыхый доордо талкаланууга, кээ бир учурларда бүтүндөй кыйрап жок болуп кетишкен.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануу процесси бир катар илимдин тармагы анын ичинде тарыхый, философиялык, географиялык аспектилерди бир канча кенен изилденген. Айрыкча тарыхый илимдер кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануу эволюциясын изилдеген бир канча фундаменталдуу илим катары таанымал.

Белгилей кетүү керек кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануусунун укуктук аспектиери али бүчүр боюнча десек дагы болот. Ар тараптуу терең изилдөө гана кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануусунун оош-кыйышын аныктоого жардам берүү менен бирдикте мамлекеттин жана укуктун илимде бир топ боштуктардын ордун толтурат деген ишенимдебиз. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануусунун укуктук жактары учурдун актуалдуу суроолору катары гана келип чыкпастан мындан аркы мамлекеттүүлүктүн калыптануусуна дагы өзгөчө көмөк көрсөтөт деген ойдобуз. Мына ошондуктан тарыхый укуктук булактарды, архивдик материалдарды бир канча терең изилдөө аркылуу мамлекеттүүлүктүн калыптануусунун укуктук негиздерин толук кандуу ачып берүүгө өбөлгө түзүлөт.

Изилдөөнүн усулу. Макаланы жазуу процессинде жалпы илимий усулдар менен бирдикте атайын илимий усулдар тактап айтканда тарыхый-ретроспективдик, салыштырма укуктук, формалды юридикалык, тутумдук усулдар колдонулду.

Талкуу. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануусу боюнча бир катар ири окумуштуулар өз эмгектерин арнашкан. Аларга кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхый аспектиери В. Бартольд [1], Б. Джемгерчинов [2], Т. Джуманалиев [3], В. Плоских [4] жана башка окумуштуулар тарабынан изилдөөгө алынган. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн укуктук жактары Б.И. Бөрүбашев [5], З.И. Галиева [6], С.К. Кожоналиев [7], Дж. Малабаев [8], К. Нурбеков [9] жана башкалар тарабынан изилденген.

Белгилей кетүү керек кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн официалдуу ченемдик булактар аркылуу калыптануу тарыхы бир канча татаал болуу менен XIX кылымдын башталышында бир канча тутумдашып формалдуу бекиле баштаган.

Белгилүү ата мекендик укуктаануучу Б.И. Бөрүбашев мындай деп жазат “Учурда кейири чөйрөдөгү тарыхчылардын изилдөөлөрүнүн жардамы аркылуу кытай тарыхый хроникасын так которуу аркылуу бир канча мүмкүнчүлүктөр ачылды аларга:

1) кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тамыры терең миң жылдыктарга барып такалат деп ишеним кылса болот;

2) кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн доорлорунун тарыхый башаты 2200 жылдан ашык мезгилди камтыганы б.з.ч. III кылымдарга барып такалаарын айгинелейт” [10.с.5].

Демек тарыхый булактар, изилдөөлөр көрсөткөндөй кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануу тарыхы бир канча мидеген жылдарды камтыганы шексиз.

Юридикалык көз карашта алган мамлекеттүүлүктүн белгилери саясий бийликтин болушу катары аныкталган аймактын болушу, жарандардын болушу, бирдиктүү салыктардын жыйналышы сыяктуу белгилерди айтууга болот. Марксистик теория саясий бийликтин болушу мамлекеттүүлүктүн негизги белгиси жана анын мазмунун аныктоочу белги катар караган [11.с.447].

Өз ара уруучулук менен жашаган кыргыздар өз алдынча башкаруу маданиятына ээ болгондугу талашсыз. Ошону менен бирдикте бир канча тутумдуу башкарууга бирдиктүү саясий бийликтин орун алышы зарыл.

Мындай зарылчылыктарды тарыхый саясий процесстер ордун толтуруп келген. Мамлекет укуктун теориясында белгилүү болгондой мамлекеттин пайда болуусуна зомбулук теориясы бир мамлекеттин экинчи мамлекет тарабынан басып алышы, биригүүсү, саясий революциялар жана төңкөрүштөр, суверенитет аркылуу калыптануусу белгиленген.

XIX кылымдын аягында XX кылымдын башындагы саясий процесстер Россия империясынын колонизатордук саясаты Борбордук Азия аймагындагы мамлекеттерге дагы чоң таасир тийгизген. Колонизатордук саясат коомдук турмуштун негизги чөйрөлөрүн камтып, укуктук, административдик мамилелерден баштап айыл чарбасы, өндүрүш саламаттыкты сактоо жана башка чөйрөлөргө таратылган.

Белгилүү окумуштуу Б. Д. Джамгерчинов колонизатордук саясатты “Кыргыздардын Россия империясынын курамына кошулушу бир топ прогрессивдүү кубулуш катары баалоого болот деп белгилейт. Анын ою боюнча кыргыз элин башка Цин империясы, Афганистан, Турция, Кокон хандыгы өзүнүн күн коруна айландырып алмак деген ойду айтат” [12.с.14]. Албетте бул ойго кошулууга болот.

Кыргыздардын Россия империясынын курамына кириши укуктук жактан алып караганда мамлекеттүүлүктүн калыптанышына дагы өтө зор таасирин тийгизген деген ойду айткыбыз келет. Анткени Россия империясынын укук тутуму романо германдык укуктук үй-бүлөнүн таасири аркылуу калыптануу менен бирдикте чыгыш мамлекеттериндеги укуктук доктриналардан түп тамырынан бери айрымаланган. Мына ошондуктан Кыргызыстандын Россия империясына курамына кириши анын мамлекет катары калыптануусуна бир олуттуу шарт түзүү менен, улуттардын өз алдынча аныктоо укугунун принциптери аркылуу ишке ашкандыгы шексиз.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануусунда анын ичинде укуктук негиздерин алып караганда бир канча он жылдар эмес бир канча жылдан кийин эле Автономиялуу область, андан кийин автономиялуу республика, андан кийин СССРдин курамындагы союздук мамлекет катары калыптанышы бул нерселерге далил боло алат.

Романо германдык укуктук үй-бүлөгө таандык болгон Россия империясынын укук тутуму анын курамына кирген мамлекеттерде дагы калыптанышы, жалпы ачык бийлик

органдарын анын ичинде сот, прокуратура органдарын калыптанырууда, негизги мыйзамдарды кабыл алууда, мыйзам актыларын кодификациялоо сыяктуу элементтер менен коштолгондугу чындык.

Бул өз кезегинде кыргыздардын уруулук каада салттары менен коштолгон бир топ феодалдык укуктук салттардын жоюлушуна алып келди (кандуу өч алуу, барымта) жоопкерчилик институттары бир канча цивилизациялуу жол аркылуу жөнгө салынуу менен бирдикте, тең укуктуулук принцибинин орнотулушун айтууга болот.

Кыргызстан Советтик союздук мамлекеттин курамында болгондугуна байланыштуу мамлекеттүүлүктүн өнүгүү тарыхын Россия мамлекетинин курамына киргенден баштап эгемендүүлүк алганга чейинки мезгилде бир укуктук тутумда өнүккөндүгү менен байланыштырса болот.

Октябрь революциясына чейин ошондой эле Кыргызстандын Россиянын курамына киргенден баштап укуктук турмушу эриш-аркак байланышып, советтик мезгилдерден эгемендүүлүк алганга чейинки мезгилдерди камтыйт. Коомдук мамилелер Россия империясынын курамына киргенге чейин укуктук жактан жөнгө салынуусу Адат укугу менен коштолуп келген.

Кыргыздардын Октябрь 1917 жылдагы революцияга андан кийин Совет мамлекетинин калыптануу доорунда коомдук мамилелердин жөнгө салынышы боюнча изилдөөлөр укуктук жөнгө салуунун кээ бир аспектилерине таандык. Айрыкча укуктук изилдөө административдик жөнгө салуу жактарына басым жасалган. Аларга белгилүү окумуштуулар Ч.Ч. Валихановду, Н.И. Гродековду, К.П. Кауфманды, И. Козловду, Н. Малышевди, В. Недзвицкийди, М. Терентьевди, А. Чайковскийди, кошсок болот.

Белгилүү Окумуштуу Бوروبашев Б.И. айтымында жогоруда каралган авторлордун эмгектеринде бай эмпирикалык фактылай материалдар камтылып тарыхый укуктук изилдөөлөргө кең мүмкүнчүлүк берет [13.с.4].

Кыргыздардын Россия империясынын курамына кирүүсү Адат укугу менен кошо Россия империясынын укуктук тутуму аракеттене баштаган. Кыргыздардын турмушунда экологиялык мамилелер да басымдуу көпчүлүгү өз алдынча укуктук тармак катары каралбастан жөнгө салынып келген, көбүн эсе жөнгө салууда мүлктүк мамилелер чогуу каралган. Укуктук жөнгө салууда кыргыздардын жашоо образы, алардын маданияты, диний жана моралдык ченемдердин Адат укугуна таасир этүүсү менен коштолгон.

Адат укугунда жалпы мүнөздөгү ченемдердин жок болушу конкреттүү жорук үчүн гана жоопкерчиликти караган. Адат укугуна казуистикалык мүнөзгө ээ болуп, укуктук жөнгө салуунун ар кандай варианттары менен коштолгон.

Кыргыздардын коомдук турмушун укуктук жөнгө салууда алардын Россия империясына кошулуусу чоң тарыхый окуя болуу менен укуктук жөнгө салууда жаңы шарттардын башкача айтканда кыргыздардын Адат укугу менен Россия империясынын укуктук тутуму аракеттене баштады.

Кыргызстандын мамлекеттүүлүгүнүн калыптануусу жана өнүгүү эволюциясын талдоодо тарыхый укуктук усул аркылуу жандашуу бир канча артыкчылыктуу. Анткени мамлекеттүүлүктүн калыптанышынын генезисин аныктоо менен андан ары өнүгүүсүн талдоо зарыл.

Белгилей кетүү керек өткөн кылымдын баштарына чейинки тарыхый укуктук изилдөө бир канча татаалдыкты жаратат. Укуктук жөнгө салуулардын жалпы калыптанышы, анын ичинде мамлекеттүүлүктүн калыптанышы кыргыздардын адат

укугу менен байланышкан. Мына ошондуктан адат укугундагы ченемдик жөнгө салуунун формалдуу аныкталбашы тарыхый булактарды изилдөөдө бир топ кыйынчылыкты жаратат.

Адат укук нормалары жазылбаган эрежелер менен жөнгө салынып, улам кайталанып отуруп адатка айлангандыгы белгилүү. Ошондой болсо дагы адат укугун изилдөөчү окумуштуулардын эмгектери, архивдик документтер аркылуу ишке ашырылат.

Октябрь революциясынан кийин гана Совет мамлекетини куралышы менен экологиялык мыйзам актылар бир канча формалдуу аныкталып мыйзам деңгээлинде бекиле баштаган. Демек, жалпылап алганда Кыргыздардын Россия империясынын курамына кириши анын өз алдынча мамлекет катары калыптануусуна тоскоол болбостон тескерисинче ыйгайлуу жол ачты деп кароого болот.

Октябрь революциясы жеңип чыккандан кийин көп убакты өтпөй Орто Азия мамлекеттеринин арасында улуттук жана аймактык өз ара бөлүнүү аракеттери күчөй баштаган. Мына ошондуктан СССРдин борбордук аткаруу комитетинин экинчи сессиясынын токтому менен 1924 - жылы 27-октябрда Бухара, Хорезм жана Туркестан совет республикаларынын базасында Өзбек ССРи, Туркмен ССРи, Тажик ССРи, РСФСРдин курамында Кара-Кыргыз Автономиялуу областы түзүлгөн.

Улуттук мамлекеттүүлүктүн уюткусу катары Кара-Кыргыз Автономиялуу областы 4 округду камтыган 75 волосту, 6 шаарды, 721 айылды жана 5 хуторду өз карамагына алган. Калктын саны 717 миңден ашык адамды түзгөн анын ичинде кыргыздар 63,5, орустар 16,8, өзбектер 15,4 пайызды түзгөн.

Мамлекеттик шайлоо органдарын калыптандырууга чейин убактылуу башкаруу ыйгарымы революциялык комитетке жүктөлгөн. Революциялык комитет мамлекеттик башкаруу органдарын аппаратын түзүүгө административдик территориялык бөлүнүн милдеттерин койгон. Революциялык комитеттин төрагасы болуп белгилүү инсан Ишеналы Айдарбеков шайланган.

1926-жылы 1-февралда БАК Кыргыз автономиялуу областын аныкталган аймактарда Кыргыз автономиялуу республикасын түзүүнү бекиткен. Кыргыз автономиялуу областын Кыргыз автономиялуу Республикага өткөрүү менен анын аймагы 1991 кв. км көбөйүп, калкы 2889911 адамды түзгөн. 1926-жылы 18-ноябрда БАК XII сессиясында «Кара кыргыз автономиялуу областынын саясий жана чарбалык маанисин эске алуу менен улуттук аймактык жыйымдуулугун эске алуу менен кыргызстандын эмгекчил элинин эркини чагылдыруу менен ээлген аймакта РСФСРдин курамында Кыргыз автономиялуу Республикасын түзүүнү токтом кылган.

Кыргыз автономиялуу республикасынын биринчи уюшумдук съезди 1927-жылы 7-мартта ачылып ал “Кыргыз Автономдуу Советтик Социалисттик Республикасынын уюшулушу жөнүндө Декларацияны” кабыл алган.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануу тарыхында анын негизги мыйзамынын кабыл алынуусу дагы өзгөчө мааниге ээ. Мындай тарыхый дата 30-апрель 1929-жылга таандык. Бүткүл кыргыздардын 2-съезди тунгуч Кыргызстандын Конституциясын кабыл алган. Конституциянын 2-беренеси Кыргызстанды Автономиялуу Республика катары таануу менен бирдикте 4-беренедө РСФСРдин КАССР Конституцияларынын негизинде мамлекеттик түзүлүштү аныктоо эркиндигине ээ болгон [14].

Мамлекет укук теориясында конституцияны мамлекет менен ажырагыс байланыш катары караган окумуштуулардын ойлору арбын. Бул өз кезегинде мамлекеттүүлүк менен чырмалышат. Белгилүү теоретик окумуштуу В.Е. Чиркин айткандай “мамлекет

конституциянын карата condition sine qua non катышат, ал имманентүү, ошондой эле конституция мамлекетке карата condition sine qua non катышат жана имманенттүү. Мындан келип чыккандай конституция учурдагы мамлекеттин белгиси катары таанылат [15.с.36-42]. Дагы бир беделдүү окумуштуу С.А. Авякьян “мамлекет конституциянын бир белгиси катары саналат, ал эми мамлекеттүүлүк анын негизги белгиси катар келип чыгат” [16.с.26-30] дейт.

Тыянактар. Демек, 1929 - жылдагы Кыргыз ССРинин конституциясынын кабыл алынышы мамлекеттүүлүктүн калыптанышынын маанилүү этабы болу менен бирдикте мыйзамдык негизде формалдуу аныктала баштагандыгын билдирет.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышынын юридикалык бекилиши бир канча логикалык иретүүлүк менен жүргөн деп айтууга болот. Алгач автономиялуу область, андан кийин автономиялуу Республика, андан кийин союздук республика, андан кийин эгемендүү көз карандысыз республика.

Белгилей кетүү керек кыргыз мамлекеттүүлүгү совет доорунун алгачкы жылдарынан баштап калыптанып биротоло толук кандуу юридикалык бекиле башталышы менен дагы түшүндүрүүгө болот.

Кыргыз мамлекеттүүлүгү совет мамлекетинин курамында советтик укуктук доктринанын таасири аркылуу калыптануу менен өзүнүн оң жана терс жактарына мүнөздүү болгон белгилерге ээ экендигин тарыхый чындык көрсөтүп турат.

Терс белгилерине мамлекеттин башкаруусунун борборлоштурулган тутуму, союздук республикалардын өз алдынча ыйгарымдарынын коомдук турмуштун баардык чөйрөсүндө орун алгандыгы, мамлекеттик монополиянын артыкчылыгы сыяктуу белгилерди белгилей кетүү абзел. Ошондой болсо дагы союздук мамлекеттер менен тең ата советтик түзүлүштө кыргыз мамлекеттүүлүгү бир канча туруктуу өнүгүү менен артта калган агрардык мамлекеттен индустриалдык мамлекетке карата жол алгандыгы талашкыс чындык.

Совет мезгилинин доорунда 1937-жылы, 1978-жылы Кыргыз ССРинин негизги мыйзамы жаңыдан кабыл алынган. Бул өз кезегинде советтик коомдук турмуштагы социалдык экономикалык өнүгүү баскычтары менен байланыштырууга болот.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануусунун дагы бир маанилүү баскычы катары XX кылымдын экинчи жарымындагы саясий процесстер менен байланыштырууга болот. Бул мезгил кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануусунун аяктоочу баскычы катары кароого болот. Өткөн кылымдын 90 - жылдарынан баштап кайра куруу, демократия, адам укуктары жана эркиндиктери деген ураандар жайыла баштап, саясий плюрализмге жол ачыла баштаган. Коммунисттик партиянын монополиясы аяктап анын ордуна көп партиялуулук тутуму сунуштала баштаган.

Мындай көз караштары бир канча Ата-мекендик окумуштуулар бекемдейт. Атап айтканда, өлкөнүн өнүгүшү анын ичинде укуктук өнүгүүсү бир партиялуу тутумдун ичинде советтик курулуш мезгили менен эгемендүүлүк алганга чейинки мезгилдер аралыгына таандык экенин бекемдешет [17, с.199].

Совет мамлекетинин урашы анын курамында болгон бир катар мамлекеттердин өз алдынча эгемендүү мамлекет катары калыптанышына жол ачты алардын катарында Кыргызстан да бар эле.

Белгилей кетүү керек мамлекеттүүлүктүн калыптанышына анын кайсыл укуктук үй-бүлөгө таандык экендиги өзгөчө роль ойнойт. Советтик укуктук доктринанын романо германдык, континенталдык укуктук үй-бүлөгө таандыктыгы, адам укуктары жана

эркиндиктери, демократия жана демократиялуулук, укуктуу мамлекет деген идеологияны сүрүүдө локомотив болгондугун белгилей кетүү керек. Ошону менен бирдикте жаш кыргыз мамлекет дагы бул кубулуштарды жат көрүнүш катары кабыл албагандыгы анын укуктуу демократиялуу мамлекетти курууга карай багыт алышына жол ачты.

XX кылымдын экинчи жарымында Советтик Союздук мамлекеттин кулашы менен Совет чөлкөмүндөгү көптөгөн республикалар саясий өз алдынчалуулукту алуу менен өздөрүнүн улуттук мамлекеттүүлүгүн түптөй баштады мындай өзгөрүүлөр Кыргыз мамлекетин да четтеп өткөн жок.

Кыргыз Республикасынын 1990-жылы 15-декабрда өз суверенитетин жарыялашы коомдук турмуштун бардын чөйрөсүндө маанилүү өзгөрүүлөрдү алып келди. Мамлекеттик суверенитет кыргызстан элинин эркин чагылдырып, адам укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу социалдык, экономикалык, саясий жана руханий өнүгүүнүн эркиндигин камсыз кылуу максатын көздөгөн [18]. 1991-жылдагы көз карандысыздык декаларациясы Кыргызстан Республикасын көз карандысыз суверендүү мамлекет катары жарыялоо менен өз алдынча мамлекет катары таанылды [19].

Ата мекендик изилдөөчү Н.Ш Кольсариева «Кыргызстандын көз карандысыздыкка ээ болушу менен аны менен кошо анын өнүгүшүнө терс таасирин тийгизген жаңы көйгөйлөр пайда болгон. Мурдагы кетирген каталар жана кемчиликтер, республиканын жаңы жетекчилиги тарабынан кайталанып, бир катар тармактарда алар тандап алган реформанын стратегиясын олуттуу түрдө кайра карап чыгууну талап кылган. Бул көбүрөөк деңгээлде улуттук-мамлекеттик өнүгүүгө тиешелүү» деп белгилейт [19].

Кыргызстан эгемендүүлүк алгандан кийин Көз карандысыз мамлекет катары эл аралык укуктун субъектиси катары таанылды. Ошону менен жаңы коомдук мамилелер чөйрөсүнө кирип эл аралык укуктун толук кандуу субъектиси катары бир канча эл аралык милдеттерди өзүнө алды.

Алгачкылардан болуп Кыргызстанды суверендүү көз карандысыз мамлекет катары Америка Кошмо Штаттары, Турция тааныды. Ал эми 1992-жылы 2-мартта Бириккен Улуттар Уюмунун Генералдык Ассамблеясынын 4-сессиясында бир добуштан бул уюмга мүчө болуп кирди. Бул нерсе маанилүү тарыхый дата болуу менен бирдикте өз алдынча мамлекеттүүлүктүн башаты катары дагы таанууга болот. Кыргызстан азыркы мезгилде 40тан ашуун эл аралык уюмдарга мүчө болуп саналат. Бул процесстер кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануусунун акыркы баскычы катары карап Кыргыз Республикасын толук кандуу өз алдынча мамлекет катары калыптануу процессин аягына чыгарды.

Демек, макаланы жыйынтыктап жатып бир катар тыянактарды чыгарууга болот. Аларга:

- Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануусу бир канча бай тарыхка ээ болуу менен бир канча узак мезгилди камтыганы менен мүнөздөлөт;
- Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануусуна Орто Азиядагы Россиянын колонизатордук саясаты оң таасирин тийгизген.
- Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануусунун укуктук жактары совет мезгилинен баштап формалдуу аныкталып юридикалык бекемделе баштаган;
- Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануусу бир канча логикалык иреттүүлүк менен жүрүп алгач автономиялык область, автономиялуу республика, союздук мамлекеттин

курмында республика катары, эгемендүү көз карандысыз республика катары калыптануу менен аяктаган;

- мамлекеттүүлүктүн калыптануусуна укуктук тутумдагы романо германдык, континенталдык укуктук үй-бүлөлөрдүн таасири чоң болгон.

Адабияттар

1. Бартольд В. Киргизы (исторический очерк): избр. тр. по истории кыргызов и Кыргызстана. Бишкек, 1996.
2. Джамгерчинов М.Б. Очерки политической истории Киргизии XIX в. (первая половина). Фрунзе, 1966.
3. Джуманалиев Т. История Кыргызстана с Древности и до середины XVIII в. Бишкек, 2009.
4. История кыргызов и Кыргызстана / под ред. В. Плоских. Бишкек, 2000.
5. Борубашов Б.И. Галиева З.И. История государства и права Кыргызской Республики: курс лекций. Бишкек: Изд-во КРСУ, 2004.
6. Галиева З.И. Молдоев Э.Э. История государства и права Кыргызской Республики: учебник / З.И. Бишкек, 2011.
7. Кожоналиев С. Обычное право кыргызов. Бишкек, 2000.
8. Малабаев Дж. История кыргызской государственности. Бишкек, 1996.
9. Нурбеков К. История государства и права Киргизской ССР. Бишкек, 1999.
10. Борубашов Б.И. История государства и права кыргызской республики. Учебник Том 1. Б.2015. С.5.
11. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 4. С. 447.
12. Джамгерчинов Б.Д. О прогрессивном значении вхождения Киргизии в состав России. Фрунзе 1963.С.14.
13. Борубашев.Б.И. Государственно-правовое регулирование общественных отношений кыргызов в составе Российского государства (1855-1917 гг.) (Историко-правовое исследование) автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук.2009г.Б.С.4.
14. Конституция Киргизской Автономной Советской Социалистической Республики 1929 года.Утверждена Вторым Всекиргизским съездом Советов Киргизской АССР 30 апреля 1929 года.
15. Чиркин В.Е. Современное государство. М. 2001. С. 36-42.
16. Авакьян С.А. Конституция России;природа эволюция,современность. М.2000.С.26-30.
17. Искакова М.К. Механизм советского общенародного государства.Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Саратов, 1984. С.199с.
18. Декларация о государственном суверенитете Республики Кыргызстан (Декларация от 15 декабря 1990 года № 273-ХII) Изд.: Академия, 2010.
19. Декларация о государственной независимости Республики Кыргызстан г. Бишкек от 31 августа 1991 года № 578-ХII.

“КЫРГЫЗ ЖАРАНЫ” ЖАРАНДЫК ИДЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУДАГЫ САЛТТУУ БИЛИМДЕР

*Калиев Азамат, саяс.и.к., доцент
Борбор Азия Эл аралык медициналык университети
azakaliev38@mail.ru
Жалал-Абад, Кыргызстан*

Аннотация. Бул макала изилдөөнүн предмети катары кыргыз салттуу билими каралды. Ал эми изилдөөнүн максаты “Кыргыз жараны” жарандык иденттүүлүгүнүн калыптануусундагы ордуна саясий анализ берилди. Жарандык иденттүүлүктү анализдөө үчүн герменевтика, саясий, логикалуу-формалдык методдору колдонулду. Кыргыз тарыхы, басып өткөн жолундагы муундан-муунга берилип келген салттуу билимдин Кыргыз жараны жарандык иденттүүлүгүнүн калыптануусунун негизи экени такталды. Түрк элиндеги бала тарбиялоо, келечекке багыттоо, патриоттуулукка тарбиялоо жарандык иденттүүлүктү калыптандырууда негизги маселе экендиги белгиленди. Ааламдашуу процессинин алкагында жарандык интеллект менен жарандык иденттүүлүктү өстүрүү, калыптандыруу зарылдыгы каралды. Жыйынтыгында жарандык институттар менен жарандык коом да Кыргыз жараны жарандык иденттүүлүгүнүн калыптануусундагы орчундуу орду бар экендиги аныкталды.

Ачкыч сөздөр: Салттуу билим, иденттүүлүк, социалдык коом, жаран, жарандык коом, жарандык укук, социалдык коом.

ТРАДИЦИОННЫЕ ЗНАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ГРАЖДАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ “КЫРГЫЗ ЖАРАНЫ”

*Калиев Азамат к.полит.н., доцент
Центрально Азиатский Международный медицинский университет
azakaliev38@mail.ru
Жалал-Абад, Кыргызстан*

Аннотация. В этой научной статье предметом исследования рассматривается кыргызское традиционное образование. Целью исследования является политический анализ в формирование гражданской идентичности. Для анализа гражданской идентичности применялись герменевтические, политические, логико-формальные методы исследования. Выяснено, что кыргызская история, традиционные знания, передаваемые из поколения в поколение, являются основой формирования гражданской идентичности кыргызстанца. Отмечено, что воспитание детей в туркоязычных народах, ориентация в будущее, воспитание патриотизма является основным вопросом в формировании гражданской идентичности. В рамках процесса глобализации рассматривалась необходимость развития и формирования гражданского интеллекта и гражданской идентичности. В результате определено, что гражданские институты и гражданское общество занимают важное место в формировании гражданской идентичности кыргызстанца.

Ключевые слова: традиционные знания, идентичность, социальное общество, гражданин, гражданское общество, гражданское право, социальное общество.

TRADITIONAL VALUES IN THE FORMATION OF CIVIC IDENTITY “KYRGYZ ZHARANY”

*Kaliev Azamat Candidate of Political Sciences, Associate Professor
Central Asian International Medical University
azakaliev38@mail.ru
Jalal-Abad, Kyrgyzstan*

Abstract. *This article considered Kyrgyz traditional education as the subject of research. And the purpose of the research is political analysis instead of the formation of the civic identity of the Kyrgyz citizen. Hermeneutics, political, logical-formal methods were used to analyze the civic identity. It was clarified that Kyrgyz history, the traditional knowledge passed down from generation to generation, is the basis of the formation of the civic identity of a Kyrgyz citizen. It was noted that raising children, orientation to the future, patriotism is the main issue in the formation of civil identity in the Turkish nation. Within the framework of the process of globalization, the need to develop and shape civic intelligence and civic identity was considered. As a result, it was determined that civil institutions and civil society have an important place in the formation of the Kyrgyz citizen's civil identity.*

Key words: *Traditional knowledge, identity, social society, citizen, civil society, civil law, social society.*

Саясий процесстер адамзат коомунун жашоосу, илимий-техникалык жаңы маалыматтар, келечек муундун билим алуусу менен интеллектуалдык өсүп өнүгүүсү жарандардын жашоосунда абдан ыңгайлуу шарттарды түзүп келет. Адам баласынын потенциалы жогорулап техникалык жана интеллектуалдык өнүгүүсү менен алга карай чоң күчкө айланды. Бүтүндөй жаратылышка Жер планетасы ал жерде жашаган баардык тирүү жандыктарды башкарууга жетишти. Ошону менен катар эле саясий-социалдык, экологиялык, экономикалык менен бирге инсан катарында да эң негизгиси руханий туңгуюкка капталууда. Кыргыз салттуу билимине негизденип, жарандык баалуу сапаттар: атуулдук, боорукердик, сабырдуулук, айкөлдүк, акыйкаттуулук, чынчылдыкка тарбиялоо элибиздин улуттук салт-санаалары, каада-салты, ырым-жырымдарына негизделип ар бир үй-бүлөнү коштогон жазылбаган эрежелер жана таалим-тарбиялар аркылуу ишке ашып келет. Андыктан кыргыз салттуу билиминин негизинде кыргыз жарандык иденттүүлүгүн саясий изилдөө актуалдуу маселелердин бири деп белгилөөгө болот.

Кыргыз эли дүйнөнүн башка калктарындай байыркы социалдык баалуулуктары, турмуш тиричилиги менен дүйнө таанымына болгон ой-жүгүртүүсү, акыл-сезими менен билимдери болгон. Союздун карамагындагы бардык калкты бириктирип бирдиктүү совет калкына айландыруу саясатынын негизинде саны жагынан аз калктардын улуттук, этникалык үрп-адаты, каада-салтына маани берилбестен, көпчүлүк учурларда тыюу салынып, өсүп келе жаткан жаштарын “маңкурт” кылып, иденттүүлүгүн унутуп да койгон мезгилдер болгон.

“Кыргыз калкы тоо-ташта жашаган көчмөн болгон. Социализмдин жеңиши менен алар отурукташууга жетишип, билим алып кат сабаты жоюлган деген түшүнүктөр калыптанган. Силер кандай бактылуу балдарсыңар, билимдүүсүңөр деп окутушкан. Бирок эгемендик алганыбызга отуз жылдан ашса да өзүбүздүн улуу мурастарыбыз менен калк катары сактап келген улуттук иденттүүлүгүбүзгө, салттуу билимдерибизге маани бербей, тааный албай улам сырткы дүйнөнү таанып жатканыбыз өкүндүрөт. Бүгүнкү күндөгү

көйгөйлөрдүн баары ошол кыргыз салттуу билимден четтеп батыштын гана билимдерин колдоп келүүбүздүн жыйынтыгы деп белгилесек болот. Жарандык коомду өнүктүрүүдө кыргыз салттуу билимди колдонуу, сактап калуу менен чыныгы жашоодо колдонуп бүгүнкү жарандык коомдо жарандык иденттүүлүгүн өнүктүрүүбүз ар бирибиздин милдети катары кабыл алуубуз шарт.

Байыртадан чоң ата, чоң энелерибиз, абаларыбыздан “канткенде кыш жеңил болорун билген кыргыз элинин акылмандыгына жана турмуштук бай тажрыйбаларына тан бердим. Бул да болсо кыргыз элинин социалдык билимдеринин бири. Ай жаанчыл болот, же кургакчыл болот деп алдын ала табигаттын сырын билип, ошого жараша аракет кылышкан” [7]. Дал ушундай салттуу билимдерди сактоо боюнча бир топ коомдук уюмдар, мекемелер иштеп келгени менен, алгылыктуу жумуштар али жасалган жок. Чет элдиктер биздин өлкөгө келип калышканда да “Силердин кандай байыркы үрп-адат менен каада салттарыңыр бар деп сурашат”. Мына ошол биздин каада-салтыбызда улуттук тамак-аш, улуттук социалдык салттуу билимдерибиз, улуттук дарылоолор менен ой бөлүшүүнү заман талабына ылайык колдонуу болуп жатат.

Кыргыз элинин салттуу билимдеринде табигат ресурстарын сарамжалдуу да, керектүү да үнөмдөп пайдалануубуз жөнүндө баалуу ойлор айтылат. Салттуу билимде көптөгөн нерселер табышмак сыяктуу айтылып калгандай. Мисалы, “Колунду башыңа алба” – дечү. Эмнеге? - деп сурасак, - Жаман болот, - деп гана айтышчу. Ал сөздүн жандырмагын айтышчу эмес. Көрсө жамандыктын белгиси деп, көзү өтүп кеткендер жөнүндө уктук, ошондо биздин эл жаман сөздү дагы айтпай турганын билдик [7].

Изилдөөчүлөр билим алууга болгон социалдык укук же жарандык укуктар да түздөн-түз салттуу билимдерге негизденүүсүнө көңүл бурушат. Окумуштуу Т.Маршалл: «Мамлекет бардык балдарга билим берүүгө кепилдик бергенде, албетте, бойго жеткен жарандын белгилүү имиджин калыптандырууну максат кылып, бул жаранга белгилүү талаптарды коёт. Ал жарандардын калыптануу процессине таасир этүүгө умтулат, анткени балага кепилдик берилген билим менен келечектеги жарандын белгилүү бир жол менен калыптандыруусун көздөйт. Негизи баланын мектепке баруу укугу катары эмес, чоң адамдын билимдүү адам болуу укугу катары кароо керек. Алардын түшүнүгүндө индивидуализм доорунда болгон жарандык укуктар менен бул жерде эч кандай карама-каршылык жок. Анткени, граждандык укуктар - акыл-эстүү жана компетенттүү, окуганды жана жазганды билген адамдар үчүн. Билим берүү жарандык эркиндиктин зарыл шарты болуп саналат [4.82-б.] - деп салттуу билимдердин жарандык иденттүүлүктүк калыптануусундагы ордун белгилесек болот.

Ошондой эле, түрк тилдүү калктарга тиешелүү фольклордук чыгармалар менен адабияттарда түрк элдеринин белгилүү аалымдары Ахмет Ясави, Аль-Фараби, Коркут Ата, Низами, Абай Кунанбаев, Токтогул Сатылганов менен Чыңгыз Айтматовдой ойчулдары менен залкар инсандары адабий мурастарда ар дайым жалпы адамзат баалуулуктары менен салттуу билимдерин даңазалап, жалпы инсандардын жарандык иденттүүлүгүн ишке ашырууда көркөм сөз өнөрүн жаратып, турмуш акыйкатын муундан-муунга улантып келишкендигин билгилүү. Төрөлгөндөн баштап, бешиктеги кезден башталган бала тарбиясындагы адамгерчилик менен ыйман, баатырдык менен патриоттуулук, эмгек менен дене тарбиясынын баары ар бир калктын улуттук өзгөчөлүгү болгон каада-салттарында камтылып келди. Инсан үчүн салттуу билимтардын негиздери, таалим-тарбия менен таанып билүүчүлүк маанисине ээ каада-салттар улуттун көп жылдык тарых тажрыйбаларынын

негизинде калыптанып келүүдө. Салттуу билим адабий мурастар аркылуу каада-салттары жарандардын эсинде сакталып, зарылдыгына жараша турмуш-тиричиликте колдонулуп келет.

Илимий-техникалык прогресстин жана коммуникация, массалык маалымат каражаттарынын дүркүрөп өнүгүшүнүн кылымында моралдык-этикалык байлыктар, касиеттердин кайталанбастыгын, өзгөрбөстүгүн жана алмашылбастыгын, адепки маңызын жана мазмунун түзгөн рухий мүмкүнчүлүктөрдү жаңыча шарттарда далилдөө жана бекемдеп калуу маанилүү. Чоң сыноону башынан өткөрүп, чыгармачылык менен да жарандык иденттүүлүк көйгөйүнүн этикалык-нравалык көйгөйлөрүн чечүүдөгү кыргыз элинин салттуу билиминдеги саясий орду аркылуу жарандык иденттүүлүктүн калыптануу процессине кайрылган.

Негизи эле бала тарбиялоого түрк элдери өзгөчө көңүл бурушкан. Үй-бүлө күткөндөн кийин ар бир адамдын алдындагы негизги милдети өзүнөн кийин туяк калтырып, келечек муунга татыктуу тарбия берүү менен тукумун улоо. Кыргыздарда баланы жаштайынан элпек, сылык, боорукер, чыйрак, эрки күчтүү, акылдуу, патриот, жоомарт, ата-энеге күйүмдүү болуу менен бир тууганга кайрымдуу, жоопкерчиликтүү тарбиялоону туу тутушкандыгы да салттуу билимдер менен жарандык иденттүүлүктүн башаты экендигин белгилөөгө болот.

Ошентсе да жарандык иденттүүлүк бардык эле учурларда салттуу билимдерге көз каранды эмес. Ал ар дайым толукталып аныкталып туруу керектигин окумуштуу Ф.Фукуяма: “Мен туулган жагдайлар менин ойлорумдун жүрүшүн аныктабайт; турмуштук тажрыйба акыры жалпы тажрыйбага айландырылат. Коом маргиналдуу жана четте калгандарды коргошу керек, бирок коом да талкуу жана консенсус аркылуу жалпы максаттарга жетиши керек” [5. 123 б.] деп белгилейт.

Эксперттер белгилегендей, азыркы дүйнөлүк түзүлүштүн колдоочу түзүмдөрүнүн, анын негизги концепциялары – улут, мамлекет, атуулдук, иденттүүлүктүн тегерегиндеги дискурстарга ар кандай, кээде бири-бирине шайкеш келбеген маанилер берилип жатат, бул кийинки мезгилдеги социалдык кайра түзүүлөргө саясий талдоо жүргүзөт. Советтик космостук көйгөйдүү жана «коомдук илимдердин олуттуу теориялык жана методологиялык чакырыгы болуп чыгат. Борбордук долбоорду чечүүдө олуттуу кыйынчылыктар – жарандык улутту калыптандыруу жана мамлекеттик жарандык иденттүүлүктү чыңдоо [3.399-6].

Жарандык иденттүүлүктүн калыптануу процесстерине мындан миң жыл алдын жашап өткөн Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастаны бүгүнкү күндөгү орток түрк адабий мурас катарында: “Бул китептин өзөгү – айрым өзгөрбөс, түбөлүктүү төрт түшүнүктөрдөн турат: биринчиси – адилет, экинчиси – дөөлөт, үчүнчүсү – акыл, төртүнчүсү – каниет делип, алардын ар бирине түркчө өз аттары берилген” [2.13 б.] Эмгектин башынан аягына чейин эле жалпы адамзаттык баалуулуктар акылдуулук, сабырдуулук, чынчылдык, жоопкерчилик, боорукерлик сапаттарын даңазалап, салттуу билимдерге негизденишкен:

“Бак конуп, эгер бирөө так алган соң,

Жакшы мыйзам, тартипте башкаруу оң.

Ал болсо эл талабын жазбай тапчу,

Сөзү токтоо, иши оң болгон жакшы!” – деп жазылат. [3. 136.]

Байыртадан эле түрк тилдүү калкы уул-кызды тарбиялоого өзгөчө мамиле жасаган. Жакшы уул, жакшы кыз ата-эненин гана эмес, бүтүндөй уруунун, айылдын намысы болгон. Андыктан төрөлгөн мезгилден тарта алардын ыйман-ызаатын, жүрүш-туруш этикасын көзөмөлдөө менен, алдындагы турмуш жолуна даярдоого багыт алган. “Кызга кырк үйдөн тыюу”, “Кыздуу үйдө кыл жатпайт” деп кыз балдарды тарбиялаган. “Жигитке жетимиш өнөр аздык кылат”, “Жигит бир сырдуу, миң кырлуу болот” - деп акыл айтып кызга, эркек балага тарбия беришкен. Жусуп Баласагындын дастанында үй-бүлөдөгү уул-кызды тарбиялоого кенен жана терең ойлор камтылып айтылып, салттуу билимдары, адептүү тарбияласаң, бар болгон бактың ошол экендигин баса белгилегендиги да бүгүнкү Каргыз жараны жарандык иденттүүлүгүнүн калыптануусунун негизи десек жаңылышпайбыз.

Мамлекеттүүлүктүн очогу, ячейкасы кичинекей үй-бүлөдөн башталат. Андыктан, кыргыз салттуу билимдери менен жарандык иденттүүлүктү калыптандырууда, түрк элдериндеги үй-бүлөлүк баалуулуктардан үй-бүлө курууга багытталган үйлөнүү тоюна да өзгөчө көңүл бурушкан. Ага байланыштуу болгон ырым-жырым, үрп-адаттарда да бир топ жалпылыктар менен окшоштуктар бар. Муну тарыхый-этнографиялык булактардан, ошондой эле адабий мурастарда сүрөттөлүштөрдөн таанышууга болот. Бардык калктын үйлөнүү үлпөтүнө катышуучулардын каалоо, тилектери бирдейлигин окумуштуу А.Акматалиев: «Үйлөнүү үлпөтү - бул адам баласынын келечегинин эң негиздүү башаты жана муундарды тарбиялоонун булагы. Үйлөнүү үлпөтү - бул ата-бабадан келе жаткан жакшынакай салттын жыйындысы. Үйлөнүү үлпөтү - бул кары-жашы дебей, замандаштардын бардыгынын жан дүйнөсүнүн майрамы, салтанаты, көңүл куштарлыгы, бейтааныш, тааныш адамдардын бири-бирине шоола чачуулары, ак тилектери, каалоолору, ниеттери. Үйлөнүү үлпөтү - бул наристенин жарык дүйнөгө келгенинен тартып бой жеткенге чейинки даярдык, бул эки жаштын оттуу коломтосу, эки тараптын түбөлүк кол кармашуулары [1.243-б.]» деп белгилеген.

Түрк тилдүү элдеринде кыз узатуу менен үйлөнүү тою эки жашка гана тиешелүү болбостон, ата-эне, тууган-туушкан, уруу, айылдын да салтанаттуу тою болгон. Той башынан баштап аягына чейин ар кандай салттык жөрөлгөлөр менен коштолуп, тойго келгендер оюн-зоок, таң-тамашага батышканын билебиз. Албетте, тойдо каада-салттык ырлар менен ар кандай мазмундагы санаат-насаат ырлары да ырдалып жарандык бирдейликтин же иденттүүлүктүн калыптануусунун негизги багыты болгон.

Жарандык улут белгилүү бир мамлекеттин жарандыгына таандык экендигин түз маанисинде түшүнүү менен эмес, кабыл алынган жарандык иденттүүлүк менен мүнөздөлөт, ал жарандардын өз ара тилектештиги менен бирге «элдин мамлекеттик жашоонун баалуулугун, ушундай жашоонун, ички мамлекеттүүлүктү жана анын конституциялык түзүлүшүнө ишеним таңуулаган кыйынчылыктардын социалдык зарылчылыгы [3.69-б.]». Жарандык иденттүүлүк мамлекеттин бүтүндүгүнө жана биримдигине, анын саясий жана конституциялык түзүлүшүнө коркунучтар жаралганда мамлекетке берилгендикти талап кылат. Сырткы чакырыктарга каршы саясий күрөштүн ички катышуучулары, эреже катары, жарандык тилектештик менен мекенчилдик жаатында жалпы тил табуусу шарт. Укуктарды пайдаланууда жана милдеттерди аткарууда жарандардын жоопкерчилигинин жана ак ниеттүүлүгүнүн мааниси бир кыйла өсүүдө.

Жарандык иденттүүлүктү ишке ашыруу Кыргыз Республикасында 2021-2026-жылдарга «Кыргыз жараны» жарандык иденттүүлүктү өнүктүрүү Концепциясын ишке ашыруу боюнча ведомстволор аралык жумушчу топтун кеңешме өткөрүлүп, элдин

биримдигин жана бүтүндүгүн мындан ары да чындоодо аталган стратегиялык багыты белгиленген. «Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасы көп улуттуу жана көп конфессиялуу мамлекет болуп саналат. Бул багыттан алып караганда Мамлекет башчысы тарабынан Жарандык иденттүүлүктү өнүктүрүү Концепциясынын Жарлыгына кол коюсу жарандык жана социалдык жоопкерчиликти мындан ары жогорулатуунун натыйжалуу куралы болуп саналат. Буга байланыштуу бардык мамлекеттик органдар, анын ичинде жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана жарандык коомдун өкүлдөрү ушул Концепцияны ишке ашыруу үчүн салымын кошууга умтулушу керек [6]», – деп кабыл алынган.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз элинин салттуу билимдерин сактап, бүгүнкү кыргыз жарандык иденттүүлүгүн өнүктүрүү үчүн колдонуу турмуштук да саясий да зарыл маселелерден. Жарандык иденттүүлүк маселелерин жарандык институттар менен тыгыз байланышта изилдөө саясат таануу илиминин алкагында зор мааниге ээ. Анткени мамлекеттик жана коомдук институттардын туруктуулугу жарандардын позициясынан, алардын саясий активдүүлүгүнөн, жоопкерчилигинен, сабырдуулугунан эле эмес Кыргыз жараны жарандык иденттүүлүгүнүн калыптануусунда салттуу билимдердин жарандардын күндөлүк турмуш тиричилигибизде колдонуубуздан да көз каранды экендиги анык.

Адабияттар

1. Акматалиев. А. Тандалмалар. – Бишкек, 2002. – 243-б.
2. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. – Бишкек, 2015. 69-б.
3. Эбзеев Б.С. Человек, народ, государство в конституционном строе Российской Федерации: монография. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Проспект. 2015. С.499
4. Marshall T.H. Class, Citizenship and Social Development. N.Y., 1964. P.81-82.
5. Фукуяма Ф. Идентичность Стремление к признанию и политика неприятия. М., 2019. С.123
6. <https://www.gov.kg/ky/post/s/20309-kyrgyz-zharany-zharandyk-identtlykt-nktr-kontseptsiasyn-ishke-ashyruu-boyuncha-plan-talkuulandy>.
<https://kmb3.kloop.asia/2011/12/08/salttuu-bilim-zh-n-nd-e-mne-bilesi/>

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА НОТАРИАТ ИНСТИТУТУНУН ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА УКУКТУК ТАБИЯТЫ

Токтакун кызы Гулнура т.и.к., улук окутуучу
gulnura-29@mail.ru

Ош мамлекеттик университети,
Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация. Бул макалада Кыргыз Республикасында нотариат институтунун түшүнүгү жана укуктук табиятына сарасеп салынат. Изилдөөдө Кыргыз Республикасында нотариат институтунун укуктук табиятына ата мекендик окумуштуулардын жана чет элдик окумуштуулардын нотариат институтуна байланыштуу материалдары мисалга келтирилип алар иликтенет. Нотариат институту мамлекет, коом жана жарандарга байланыштуу кеңири ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырып, талашсыз укуктарды жана фактыларды күбөлөндүрүү ж.б. ыйгарым укука ээ мамлекеттик органдардын жана кызмат адамдарынын системасы болуп саналат.

Ачкыч сөздөр: нотариус, нотариалдык иш-аракет, жаран, мыйзам, күбөлөндүрүү, юридикалык жасак.

ПОНЯТИЕ И ПРАВОВАЯ ПРИРОДА ИНСТИТУТА НОТАРИАТА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Токтакун кызы Гулнура к.и.н., ст.преподаватель
gulnura-29@mail.ru

Ошского государственного университета,
Ош, Кыргызская Республика

Аннотация. В данной статье обобщена понятие и правовая природа института нотариата в Кыргызской Республике. Правовая природа института нотариата в Кыргызской Республике освещается материалами отечественных и зарубежных ученых, связанных с институтом нотариата. Нотариальный институт – это система уполномоченных государственных органов и должностных лиц, которое осуществляет широкие полномочия по отношению к государству; обществу и гражданам, также удостоверяет бесспорные права и факты и др.

Ключевые слова: нотариус, нотариальное действие, гражданин, закон, удостоверение, юридическое лицо.

THE CONCEPT AND LEGAL NATURE OF THE INSTITUTION OF NOTARIES IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Toktakun kyzy Gulnura candidate of history, senior lecturer,
gulnura-29@mail.ru

Osh State University,
Osh, Kyrgyz Republic

Abstract. This article summarizes the concept and legal nature of the institute of notary in the Kyrgyz Republic. The materials of domestic and foreign scientists associated with the Institute of Notaries highlight the legal nature of the Institute of Notaries in the Kyrgyz Republic. The notary

Institute is a system of authorized state bodies and officials, which exercises broad powers in relation to the state, society and citizens, also certifies indisputable rights and facts, etc.

Keywords: notary, notary action, citizen, law, certificate, legal entity.

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Азыркы учурда коомдо укуктук мамлекетти түзүү, жарандардын укук жана милдеттерин, мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоого байланыштуу алгылыктуу шарттарды түзүүгө аракеттер болуп жатат. Нотариаттын укуктук ишмердүүлүк теориясы көрсөткөндөй, заманбап укуктук, демократиялык мамлекетте жарандардын, адамдардын конституциялык укук жана эркиндиктери мамлекет тарабынан камсыздалып, корголуусу шарт. Ушул өңүттөн алып караганда ар бир өлкөнүн мыйзамдарды өркүндөтүү процесси жана укук колдонуу практикасы жарандык коом институттарын, ошондой эле, нотариаттын ролун жогорулатуу жана өнүктүрүү менен тыгыз байланыштуу [1].

Нотариат органдарынын тарыхына кайрылсак, байыркы Рим жана Византияга барып такалат. Ошол мезгилде макулдашууларды түзүп, аларды андан соң сот органдарында каттоодон өткөрүү маселелери менен алектенген «табеллмон» деп аталган өзгөчө түрдөгү катчылар пайда болгон. Булардан башка дагы мамлекеттин көзөмөлүндө болуу менен бирге жеке адамдарга кызмат кылган катчылар да болгон. Алар өзүлөрүн нотариус (*noffarii*) деп аташып, документтерди түзүүдө «*pottae*» деп айтылган стенографиялык өзгөчө белгилерди колдонушкан. Россияда нотариалдык ыйгарым укуктар Екатерина II нин 1775 - жылдагы буйругу менен сотторго ыйгарылган. Октябрь революциясынан кийин, 1917-жылдын 24-ноябрындагы соттор жөнүндөгү №1 декрет боюнча сотторго тийиштүү бардык маселелер жокко чыгарылып, алар менен бирге нотариат институту да аракеттен калат. Ошол бойдон 1922-жылы гана юстиция органдарынын системасына кирген советтик өз алдынча мамлекеттик мекеме-нотариаттын пайда болушун бекемдеген РСФСР - нын мамлекеттик нотариаты жөнүндө жобо кабыл алынган. Бардык союздук республикаларда, алардын ичинде Кыргыз Республикасында да атайын мыйзам кабыл алынганга чейин ушул жобого ылайыкталган жоболор жана көптөгөн көрсөтмөлөр колдонулуп келген.

Азыркы учурда, республикадагы нотариаттын иш - аракетинин укуктук негизин Кыргыз Республикасынын Конституциясы, Кыргыз Республикасынын нотариаты жөнүндөгү мыйзамы, Кыргыз Республикасынын нотариустарынын нотариалдык иш - аракеттерди ишке ашыруу тартиби жөнүндөгү көрсөтмөсү, жарандык процесстик кодекс ж.б. мыйзамдар түзөт [2]. Жарандардын жана юридикалык жактардын укуктарын жана мыйзамдуу таламдарын коргоо ар кандай мамлекеттик органдарга, анын ичинде нотариуска жүктөлөт. Нотариат институту мамлекет, коом жана жарандарга байланыштуу кеңири ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат.

Нотариат (лат. *notarius* – жазгыч, катчы) – келишимдерди күбөлөндүрүү, мурас укугун жол-жоболоштуруп, документтерди укуктук күчкө ээ кылуу милдеттери жүктөлгөн мамлекеттик органдар системасы [3]. Нотариат бул - талашсыз укуктарды жана фактыларды күбөлөндүрүү, дагы башка нотариалдык аракеттерди жасоо болуп эсептелген мамлекеттик органдардын жана кызмат адамдарынын системасы. Нотариатты жарандардын жана юридикалык жактардын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоону ишке ашыруучу укук коргоочу юрисдикциялуу органдардын катарына кошсо болот. Ошондуктан нотариат юрисдикциялуу органдардын системасында сот менен тыгыз байланышта, анткени, нотариат соттордун жарандардын жана уюмдардын субъективдик укуктарын коргоо милдеттерине окшогон эле милдеттерди аткарат. Булардын эң негизи

айрымачылыгы катары сот укук жөнүндөгү талашты карап чечет, ал эми нотариалдык иш - аракеттин предмети болуп, эреже катары талашсыз иштер саналат. Ал эми нотариалдык иш - аракеттин маңызын болсо талаш - тартышты карап чечүү эмес, документтерди күбөлөндүрүп, бекемдөө түзөт. А бирок ошол эле документтер кийин кайсы бир иштердин предметин түзүп же маанилүү далил катары пайдаланып, талаштын мыйзамдуу жана негиздүү чечилишине шарт түзөт. Жогорудагы айтылган жагдайларга таянсак, нотариалдык органдар менен сот органдарынын түпкүлүктүү максаттарынын окшоштугунан кабар берет.

Нотариустун негизги милдеттери болуп жарандардын, мамлекеттик жана мамлекеттик эмес мекемелердин, уюмдардын, коомдук бирикмелердин укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоо; менчиктин бардык түрлөрүн коргоо, келишимдерди жана башка бүтүмдөрдү алдын ала жана өз убагында күбөлөндүрүү, аткаруу иш-аракеттерин жүргүзүү жана башкалар аркылуу укук бузууларды болтурбоо ж.б. болуп саналат.

Нотариустардын этикалык эрежелери Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жана жеке нотариустарга тиешелүү жалпы баалуулуктар менен талаптарды чагылдырган адеп-ахлактык жүрүм-турум ченемдеринин системасы. Нотариустун этика *принциптери* – бул нотариат органдары өз ишмердүүлүгүн, функциясын жүзөгө ашырууда колдонулуучу жетектөөчү мыйзамда белгиленген негиздер.

Нотариалдык иш-аракеттерди жүргүзүүнүн негизги принциптери төмөндөгүлөр:

1. Мыйзамдуулук. Нотариалдык иш-аракеттин мыйзамдуулугу нотариустун Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын нормаларынын талаптарын так аткарууга милдеттүүлүгүн билдирет. Башкача айтканда, нотариалдык иш-аракетти жүзөгө ашыруучу адамдардын ченемдик укуктук актыларды жана аларга тиешелүү башка мыйзам актыларын так аткаруусу.
2. Нотариалдык иш-аракеттерди жүргүзүүдө физикалык жана юридикалык жактардын кызыкчылыктарын коргоо менен бирге, жарандардын мыйзамдуу укуктарын гана эмес милдеттерин да түшүндүрүү.
3. Объективдүүлүк. Нотариус өзүнүн репутациясына доо кетире турган жана жасаган нотариалдык иш-аракеттеринин мыйзамдуулугуна шек туудурган бардык нерседен алыс болууга тийиш. Жеке жана башкалардын кызыкчылыгы үчүн өз кесибинин кадыр-баркына доо кетирүүгө акысы жок. Нотариус колдонуудагы мыйзамдарды жетекчиликке алып, коомдо нотариустун беделин орнотуу жана анын ролун ар тараптан чыңдоо үчүн жалпы кабыл алынган адеп-ахлак нормаларын сактоого милдеттүү.
4. Нотариалдык иш-аракеттерди жүргүзүүдө сыр сактоо принциби.
5. Мыйзамда аныкталган тилде иш кагаздарын жүргүзүү принциби.

Калктуу пунктта нотариус болбогон учурларда, нотариалдык аракеттерди жасоо боюнча мыйзамга ылайык ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган тарабынан жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына берилет. Башка мамлекеттердин аймактарында нотариалдык аракеттер Кыргыз Республикасынын консулдук мекемелеринин ушундай аракеттерди жасоого ыйгарым укугу бар кызмат адамдары тарабынан жасалат. Аларга мыйзамга ылайык өзгөчө талаптар коюлган. Буга ылайык жогорку юридикалык билими бар, юридикалык адистик боюнча кеминде үч жылдык стажы бар, мамлекеттик же жеке нотариустарда алты айлык стажировкадан өткөн, квалификациялык экзамен тапшырган, жеке нотариалдык иш жүргүзүү укугуна лицензиясы болгон Кыргыз Республикасынын

жараны жеке нотариус боло алат. Мамлекеттик нотариус мамлекеттик кызматчы болуп эсептелет [4].

Нотариалдык ишти жүргүзүүгө төмөнкү адамдарга уруксат берилбейт: мыйзамда белгиленген тартипте аракетке жөндөмсүз же аракетке жөндөмдүүлүгү чектелген деп таанылган жана атайлап жасаган кылмыштары үчүн соттуулугу барлар (анысы алынып салынган же жоюлган болсо да). Нотариустар нотариалдык иш - аракеттерин жасашканда бирдей укуктарга ээ жана бирдей жоопкерчиликтерди тартышат. Муну менен катар, нотариустардын жасоочу аракеттерине чектөөлөр да коюлат. Нотариустун ишиндеги чектөөлөр төмөндөгүлөр:

- 1) ишкердик кылууга жана нотариалдык, илимий жана окутуучулук иштерден башка иштерди жасоого; келишимдерди түзүүдө арачылык кызмат көрсөтүүгө;
- 2) өз атына же өзүнүн атынан, жубайынын анын жана өзүнүн туугандарынын (ата - энелеринин, балдарынын, неберелеринин, ага - инилеринин, эже - синдилеринин, чоң ата, чоң энелеринин, таята - таенелеринин) атына жана алардын атынан нотариалдык аракеттерди жасоого;
- 3) Аталган нотариалдык кеңсенин кызматкерлеринин, нотариус менен эмгектик мамиледе турган кызматкерлердин атына жана алардын атынан нотариалдык аракеттерди жасоого укуксуз.

Нотариустар жана нотариалдык аракеттерди жасоочу башка кызмат адамдары да бул аракеттердин сырын сактоого милдеттүү. Ар бир нотариус мыйзамга ылайык, белгилүү бир аймактын нотариалдык округдун чегинде аракеттенүү зарыл.

Жеке нотариалдык кеңседе иштеген нотариустар төмөнкүдөй нотариалдык аракеттерди жасайт:

- бүтүмдөрдү күбөлөндүрөт;
- жубайлардын жалпы мүлкүндөгү үлүштү менчиктөө укугу жөнүндө күбөлүк берет;
- документтерди жана алардын көчүрмөлөрүнүн тууралыгын күбөлөндүрөт;
- документтерге коюлган колдордун аныктыгын күбөлөндүрөт;
- бир тилден экинчи тилге которулган документтердин аныктыгын күбөлөндүрөт;
- жарандын сүрөттөгү адам менен окшоштугун күбөлөндүрөт;
- документтер сунуш кылынган убакытты күбөлөндүрөт;
- жеке жана юридикалык жактардын экинчи бир жеке жана юридикалык жактарга арыздарын берет;
- акчалай суммаларды жана баалуу кагаздарды депозитке кабыл алат;
- аткаруу жазууларын жүргүзөт;
- векселдерге каршылык билдирүү жасайт;
- чектерди төлөөгө сунуш кылат жана чектердин төлөнбөгөндүгүн күбөлөндүрөт;
- документтерди сактоого кабыл алат;
- далилдерди камсыз кылат;
- мүлктүн жана баалуу кагаздардын тиешеси жок адамдан легалдаштыруунун-ачыка чыгарылган субъектисине бекер өткөрүлгөндүгү жөнүндөгү келишимди күбөлөндүрөт.

Ачыка чыгарылган кыймылдуу жана кыймылсыз мүлктү сатуудагы нотариустук аракеттер киреше салыгы төлөнгөн шартта гана ишке ашырылуусу мүмкүн. Кыргыз Республикасынын ченемдик - укуктук актыларында башка да нотариалдык аракеттер каралышы мүмкүн. Мамлекеттик нотариустар ушул мыйзамда каралган бардык нотариалдык иш-аракеттерди жасайт, ошондой эле мүлктү ээликтен ажыратууга тыюу

салат жана аны алып коет, мурастоо укугу жөнүндө күбөлүктөрдү берет жана мурасталган мүлктү коргоо чараларын көрөт. Жубайлардын бири дүйнөдөн кайткан учурда менчиктөө укугу тууралуу күбөлүк мурастоо укуктарын жол - жоболоштуруу, компетенциясына кирген мамлекеттик нотариус тарабынан берилет.

Калктуу пункта нотариус болбогон учурда, аткаруу бийлигинин органдарынын нотариалдык аракеттерди жасоого ыйгарым укуктуу болгон кызмат адамдары төмөндөгүдөй нотариалдык аракеттерди жүргүзө алышат:

- 1) мурастарды күбөлөндүрөт;
- 2) ишеним каттарды күбөлөндүрөт;
- 3) мураска калган мүлктү сактоого карата чара көрөт;
- 4) документтердин жана алардын көчүрмөлөрүнүн аныктыгын күбөлөндүрөт;
- 5) документтерге коюлган колдордун аныктыгын күбөлөндүрөт.

Кыргыз Республикасынын мыйзам актылары менен көрсөтүлгөн кызмат адамдарына башка да нотариалдык аракеттерди жүргүзүү тапшырылышы мүмкүн. Кыргыз Республикасынын консулдук мекемелеринин кызмат адамдары төмөндөгүдөй нотариалдык аракеттерди жүргүзө алат:

- Кыргыз Республикасынын аймагындагы болгон кыймылсыз мүлктү ээликтен ажыратуу жөнүндө келишимдерден тышкары, бүтүмдөрдү күбөлөндүрөт;
- мурасталуучу мүлктү коргоого карата чара көрөт;
- мурастоо укугу жөнүндө күбөлүк берет;
- жубайлардын жалпы мүлкүндөгү үлүштү менчиктөө укугу жөнүндө күбөлүк берет;
- документтердин жана алардын көчүрмөлөрүнүн аныктыгын күбөлөндүрөт;
- документтерге коюлган колдордун аныктыгын күбөлөндүрөт;
- бир тилден экинчи тилге которулган документтердин тууралыгын күбөлөндүрөт;
- жарандын тирүү экендигин күбөлөндүрөт;
- жарандын белгилүү бир жерде жүргөндүгүн күбөлөндүрөт;
- жарандын сүрөттөгү адам менен окшоштугун күбөлөндүрөт;
- документтер көрсөтүлгөн убакытты күбөлөндүрөт;
- документтерди сактоого кабыл алат;
- далилдерди камсыз кылат.

Кыргыз Республикасынын мыйзам актыларында Кыргыз Республикасынын консулдук мекемелеринин кызмат адамдары жасоочу башка да нотариалдык аракеттер каралышы мүмкүн.

Нотариалдык аракеттерди жүргүзүүнүн негизги эрежелери катары нотариалдык органдар жасоочу нотариалдык аракеттерди, алардын мазмуну жана багыты боюнча, шарттуу түрдө төрт топко бөлсө болот:

- 1) талашсыз укуктарды күбөлөндүрүү, мурастоого болгон укукту жана жубайлардын жалпы мүлкүндөгү үлүштү менчиктөө укугу жөнүндөгү күбөлүктөрдү берүү;
- 2) талашсыз фактыларды күбөлөндүрүү; бүтүмдөрдү күбөлөндүрүү; документтерди жана алардын көчүрмөлөрүнүн тууралыгын күбөлөндүрүү; бир тилден экинчи тилге которулган документтердин аныктыгын күбөлөндүрүү; жарандын тирүү экендиги же анын белгилүү бир жерде жүргөндүгүн күбөлөндүрүү, жарандын сүрөттөгү адам менен окшоштугун күбөлөндүрүү, документтер сунуш кылынган убакытты күбөлөндүрүү, далилдөө, камсыз кылуу;

3) документтерге аткарылуучу күч берүү, аткарылууга жаткан нотариустук жазылманы ишке ашыруу, векселдерге протест - макул эместикти билдирүү, деңиздик протест - макул эместикти билдирүү, чектерди төлөөгө сунуш кылуу жана чектердин төлөнбөгөндүгүн күбөлөндүрүү;

4) документтерди сактоого кабыл алуу, акчалай суммаларды жана баалуу кагаздарды депозитке кабыл алуу, жеке жана юридикалык жактардын арыздарын экинчи бир жеке жана юридикалык жактарга берүү, мурасталуучу мүлктү коргоо үчүн чара көрүү.

Жогоруда тизмектелген нотариалдык аракеттердин, өз ара бир топ окшоштуктарын байкайбыз, ошону менен бирге нотариалдык аракеттерди жасоого укугу бар органдардын, аларга тиешелүү, конкреттүү аракеттерди салыштыруу менен кээ бир айрымачылыктардын бар экендигин көрүү абзел [5].

Корутунду. Нотариаттын укуктук иш-аракеттери улуттун укук системасынын жөнгө салуу механизминин ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Нотариат ошондой эле жарандардын жана юридикалык жактардын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоону ишке ашыруучу укук коргоочу юрисдикциялуу орган. Нотариалдык иш-аракеттер юридикалык мааниси бар талашсыз фактыларды, укуктук окуяларды ырастоону, документтерди күбөлөндүрүүнү, документтерге аткаруу күчүн жана юридикалык аныктык берүү боюнча нотариустун иш-аракетин жана жарандар менен юридикалык жактардын укуктарын, алардын мыйзамда каралган мыйзамдуу таламдарын коргоого багытталган башка аракеттерин билдирет. Кыргыз Республикасында нотариалдык аракеттерди мыйзамга ылайык мамлекеттик жана жеке нотариустар аткарат [6].

Нотариустардын дагы эң маанилүү милдеттеринин бири профилактикалык сот адилеттиги болуп саналат. Алар менчиктин бардык түрлөрүн коргоо жана келишимдерди жана башка бүтүмдөрдү алдын ала жана өз убагында күбөлөндүрүү аркылуу укук бузуулардын алдын алат. Белгилүү бир жарандын талашсыз укуктарын күбөлөндүрүү менен нотариус мыйзам боюнча сот кароого тийиш болгон талаш-тартыштардын келип чыгышын алдын алат. Талаштарды караган соттон айырмаланып, нотариус мыйзам боюнча талаш-тартыш болбогон иштерге карата гана иш-аракет кылат. Анын ишмердүүлүгү жарандык укуктарды укуктук жактан бекемдөөгө багытталган.

Жыйынтыктап айтканда, өзүнүн табияты боюнча нотариалдык иш-аракеттер укук коргоочу иш-аракет болуп саналгандыктан, укук коргоо органдарынын тутуму катары классификациялоого мүмкүндүк берет.

Адабияттар

1. Ралько В.В. Теория правовой деятельности нотариат. (Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук). Москва, 2010. 5-бет
2. Сатыбеков С.С. Кыргыз Республикасынын жарандык процесстик укугу. Бишкек, 2012.
3. Интернет ресурс: <https://ky.wikipedia.org/>
4. Кыргыз Республикасынын Нотариат жөнүндөгү мыйзамы. (1998-ж. 30-май)
5. Долгов М.А. Нотариат в Российском государстве: история и современность. Москва: Издательство РГТЭУ, 2012.
6. Грудцына Л.Ю. Адвокатура, нотариат и другие институты гражданского общества в России / Под ред. Н.А. Михалевой. Москва, 2008

АЙРЫМ КМШ ЖАНА ЕБ ӨЛКӨЛӨРҮНДӨ ЭЛ АРАЛЫК СООДА АРБИТРАЖДЫН МААНИЛҮҮ КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Төлөгөн уулу Талант, улук окутуучу
takva1980@gmail.com

Атантаев Актилек Турсункулович, улук окутуучу
atursunkulovich@gmail.com

Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргызстан

Аннотация: Бул илимий макалада Европа биримдигине жана көз карандысыз мамлекеттердин шериктешигине кирген айрым өлкөлөрдөгү эл аралык коммерциялык арбитраждын орду. Тийиштүү өлкөлөрдүн улуттук мыйзамдарынын арбитраждык соттордун иш алып барууларына таасир этүүсү жана бейтарап соттордун чечимдерин таануу, аткаруудагы көйгөйлөр. Баса белгилеп өтсөк, кээ бир өлкөлөрдө бей тарап соттор салттуу сотторго айланган, бул эмнеден кабар берет ошол өлкөнүн жарандарынын укуктук жактан өнүгүүсүнөн, эркиндиктеринен, соттордун көз карандысыздыгын жана мамлекеттин жарандар үчүн шарт түзгөндүгүн кабарлайт. Макаланын максаты коңшу өлкөлөрдөгү эл аралык соода арбитрлардын иш аракеттериндеги көйгөйлөрдү салыштыруу менен ачып көрсөтүү.

Ачкыч сөздөр: Конвенция, бейтарап макулдашуу, коммерциялык арбитраж, бейтарап сот, арбитраждык эскертме, ЮНСИТРАЛ, доону камсыз кылуу, арбитраждык макулдашуу, бейтарап чечим, арбитр, мамлекет.

ВАЖНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕЖДУНАРОДНОГО АРБИТРАЖА В НЕКОТОРЫХ СТРАНАХ СНГ И ЕС

Төлөгөн уулу Талант, старший преподаватель
takva1980@gmail.com

Атантаев Актилек Турсункулович, старший преподаватель
atursunkulovich@gmail.com

Ошский государственный университет
Ош, Кыргызстан

Аннотация: В этой научной статье рассматривается место международного коммерческого арбитража в некоторых странах, входящих в Европейский союз и Содружество Независимых Государств. Влияние соответствующих национальных законов на деятельность арбитражных судов и признание решений третейских судов, проблемы с исполнением. Если подчеркнуть, что в некоторых странах третейские суды стали традиционными судами, это говорит о том, что от правового развития граждан этой страны, свободы, независимости судов и того факта, что государство создает условия для граждан. Цель статьи-выявить проблемы в деятельности международных торговых арбитров в соседних странах путем сравнения.

Ключевые слова: Конвенция, третейское соглашение, коммерческий арбитраж, третейский суд, арбитражное уведомление, ЮНСИТРАЛ, обеспечение иска, арбитражное соглашение, третейское решение, арбитр, государство.

IMPORTANT PROBLEMS OF INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION IN SOME CIS AND EU COUNTRIES

*Tologon uulu Talant, senior lecturer
takva1980@gmail.com*

*Atantaev Aktilek Tursunkulovich, senior lecturer
Osh State University
Osh, Kyrgyzstan*

Abstract: *This scientific article examines the place of international commercial arbitration in some countries of the European Union and the Commonwealth of Independent States. The impact of relevant national laws on the activities of arbitration courts and the recognition of decisions of arbitration courts, problems with enforcement. If we emphasize that in some countries the arbitration courts have become traditional courts, this suggests that the legal development of the citizens of this country, the freedom, independence of the courts and the fact that the state creates conditions for citizens. The purpose of the article is to identify problems in the activities of international trade arbitrators in neighboring countries by comparison.*

Key words: *Convention, arbitration agreement, commercial arbitration, arbitration court, arbitration notice, UNCITRAL, claim security, arbitration agreement, arbitration award, arbitrator, State.*

Эл аралык арбитраждык (бейтарап) сотто иш боюнча териштирүүнүн алкагында доону камсыз кылуу боюнча чараларды колдонуу маселелери азыркыга чейин КМШ жана ЕБ өлкөлөрүнүн мыйзамдарын колдонуу менен системалуу түрдө изилдене элек. Башка себептер менен бирге чет өлкөлүк элементтин катышуусу менен талаш-тартыштар боюнча бейтарап соттордун чечимдери капиталдын, камылгаларга жана кызмат көрсөтүүлөрдүн бир мамлекеттин башка бир багытта белгилүү бир багытта экономикалык мааниде пайда болгондуктан, бейтарап териштирүүлөрдүн сарамжалдуу өткөрүү арбитраждык чечим чыкканга чейин жоопкердин мүлкүн сактоого багытталган доону камсыз кылуу боюнча чаралар түрүндө кошумча коргоого өтө муктаж. Ушундай жол менен гана юридикалык жак жоопкерден активдерди алуу менен байланышкан тобокелдиктерди минималдаштырууга, арбитраждык териштирүүнүн практикалык натыйжалуулугун жана ишкерлер үчүн анын жагымдуулугун камсыз кылууга болот.

Эл аралык коммерциялык арбитраждардын чечимдерин аткаруу, эреже катары, мамлекеттик соттордун чечимдерине карата колдонулган процесстик эрежелерге ылайык жүзөгө ашырылат. Бул жол-жобо ЮНСИТРАЛ моделдик мыйзамында жана эл аралык коммерциялык арбитраж жана бейтарап соттор жөнүндө улуттук мыйзамдардын тексттеринде да чагылдырылган. Бирок, доогердин доо арызын алдын алуу чаралары, анын ичинде доо арызды камсыз кылуу чаралары аркылуу коргоо мүмкүнчүлүгү айтылган документтерде так каралбайт. Ар кандай мамлекеттердин мамлекеттик системаларынын ортосундагы мамилелерде өз ара принцип, дайыма эле натыйжалуу жана иштиктүү иштеген эмес, бул учурда да колдонулат, анткени камсыз кылуу чараларын кабыл алуу жөнүндө эл аралык арбитраждык (бейтарап) соттордун токтомдорун сот аткаруучулардын кызматтары же ушул сыяктуу органдар тарабынан аткаруу үчүн башка конкреттүү укуктук негиздер жок. Суроо башка жол менен коюлушу мүмкүн: «чет өлкөлүк арбитраждык чечимдерди аткаруу жана таануу жөнүндө» 1958-ж. БУУнун Конвенциянын жоболорун, окшоштук

боюнча жана доону камсыз кылуу чараларды кабыл алуу боюнча эл аралык арбитраждык соттордун аныктамаларына (чечимдерине) колдонууга мүмкүнбү?

Бул конкреттүү эл аралык арбитраждык сот жайгашкан мамлекеттин аймагында эл аралык арбитраждык соттордун жана сот аткаруу кызматынын ортосундагы иш-аракеттерди макулдашуу боюнча иштеп жаткан механизмдердин натыйжалуулугун жана ыңгайлуулугун талдоо зарыл, ошондой эле башка мамлекеттердин аймагында эл аралык арбитраждык сот жана сот аткаруу кызматынын ортосундагы иш-аракеттерди жөнгө салуунун натыйжалуулугун талдоо зарыл. Мындай мамлекеттер аралык процесстер узак убакытка созулушу мүмкүн. Бардык эл аралык арбитраждык соттун милдети, биринчи кезекте, бул жерде, доону камсыз кылуу боюнча чараларды кабыл алуу жөнүндө аныктаманы түзүүнүн сапаттык деңгээлин камсыз кылуу болуп саналат - чет өлкөлүк сот кыска мөөнөттө анын текстин алгандан кийин, бул аныктаманын *ordre public* (коомдук тартип) ылайык текшерүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу керек. Чет өлкөлүк сот ошондой эле аныктамада камтылган формулировкаларга (сөздөргө) ылайык өзүнүн аныктамасын (же башка актыны) чыгарууга тийиш, анын негизинде талап кылынган иш-аракеттер жасалышы мүмкүн. Белгилей кетсек, доону камсыз кылуу боюнча мамлекеттер арасында колдонуу маселелери ата мекендик жана чет өлкөлүк адабияттарда баалана элек. КМШ жана ЕБ өлкөлөрүндө эл аралык коммерциялык арбитраж жөнүндө улуттук мыйзамдардын доону камсыз кылуу боюнча чараларды колдонуу жөнүндө чечим кабыл алуу чөйрөсүндө бейтарап соттордун ыйгарым укуктарына тиешелүү жоболорун талдоо төмөнкүдөй натыйжаларды берет:

- Орусиянын «эл аралык коммерциялык арбитраж жөнүндө» мыйзамы, ошондой эле ушул сыяктуу Украин мыйзамы доону камсыз кылуу боюнча чараларды көрүү боюнча эл аралык арбитраждык соттун компетенциясына тиешелүү кандайдыр бир конкреттүү жоболорду камтыбайт. Россия Мыйзамынын 9-беренеси бейтарап териштирүүнүн алкагында доо арыз берген процесстин тарабына мындай чараларды көрүү үчүн мамлекеттик соттон суроого тыюу салбайт. Ошентип, арбитраждык соттордун экономикалык мүнөздөгү талаш-тартыштардын ведомстволук караштуулук эрежелерине ылайык Россиянын жаңы АПКнын жоболорун, тактап айтканда “доо камсыз кылуу” боюнча 7-главасын жетекчиликке алуусу керек. РФнын АПКнын 75-беренесинин 1-бөлүмүнө ылайык арбитраждык сот ишке катышкан адамдын арызы боюнча доону камсыз кылуу боюнча чараларды көрүүгө укуктуу. Ушундан улам, жак соттук териштирүүнүн катышуучусу болгондо гана (биздин учурда – бейтарап териштирүүдө, б.а. эл аралык арбитраждык сотко доо арыз берилгенде) коопсуздук чараларын көрүү жөнүндө арыз берүү мүмкүн экендиги жөнүндө тыянак чыгарууга болот.

- ГФРдин ЖПК Китебинин § 1041 10. 1- абзацында каралган; бейтарап (анын ичинде эл аралык арбитраждык) соттун бейтарап териштирүүнүн тараптары башкача макулдашпаган учурда доону камсыз кылуу боюнча чараларды колдонуу жөнүндө чечим кабыл алуу боюнча өз алдынча компетенциясы. Ушундай эле ыйгарым укуктарга бейтарап териштирүүнүн алкагында Мамлекеттик сот да ээ. (абз.1 § 1041 ЖПК ГФР).

- Швециянын «бейтарап сот жөнүндө» Мыйзамы бейтарап сотко берилген доону камсыз кылуу боюнча мамлекеттик соттун чараларды көрүү укугун белгилейт (§4. 3-абз. мыйзам). Ошентип, Швеция Королдугунун аймагында жөнгө салуу Беларусияныкына жакын (бейтарап сот доогердин өтүнүчү боюнча коопсуздук чараларын колдонуу жөнүндө мыйзамга ылайык өз алдынча чечим кабыл алуу укугуна ээ эмес).

- Улуу Британиянын 1996-жылдагы арбитраждык мыйзамынын 44-пунктунда камтылган; мамлекеттик сот талаш-тартыш (*detention of the property - мүлктү кармоо*) предмети болуп саналган мүлктү, анын ичинде белгилүү бир процессуалдык иш-аракеттерди жүзөгө ашыруу боюнча бейтарап сот сыяктуу эле процессуалдык укуктарга ээ болгон жоболор, ошондой эле континенталдык укук системасындагы өлкөлөрүнүн жарандык процессуалдык мыйзамдарынын жоболоруна ылайык иш-аракеттерди камсыз кылуу боюнча иш-чаралардын бир бөлүгү болуп саналат.

ЕБ жана КМШ өлкөлөрүнүн улуттук мыйзамдарындагы орун алган бир тектүүлүк эместик тараптар тарабынан Арбитраждык макулдашуунун (эскертменин) текстин түзүүдө конкреттүү эл аралык арбитраждык сотту жана бейтарап териштирүүнүн ордун эске алууга тийиш. Эл аралык арбитраждык сотко мыйзам чегинде камсыздоо чаралары жөнүндө чечим кабыл алуу боюнча ыйгарым укуктарды берүү, талаштуу укук мамилелердин тараптары арбитраждык эскертменин текстинде талашты жерди жана конкреттүү бейтарап сотту тандоодо эске алышы керек болгон олуттуу артыкчылык деп ишенимдүү айтууга болот. Анткени сот адилеттиги органынын атынан процесстик аракеттерди жасоо боюнча бардык ыйгарым укуктар бир колго топтолгондуктан (эл аралык арбитраждык соттун компетенциясы). Белгилей кетчү нерсе, эл аралык арбитраждык (бейтарап) сотко ыйгарым укуктарды топтоо процессти жалпысынан рационалдуу кылат: бул мамлекеттик соттордун убактысын үнөмдөйт жана арбитраждык процессте доогердин укуктарын коргоонун натыйжалуу механизмин түзөт. БУУнун “чет өлкөлүк арбитраждык чечимдерди таануу жана аткаруу жөнүндө” (Нью-Йорк, 1958-ж.) Конвенциясынын жөнгө салуу предмети катары арбитраждык чечимдерди таануу жана аткаруу процесси болуп саналат (Конвенциянын 1-ст. 1).

Россия Федерациясынын, Украинанын, Беларустун жана Швециянын мыйзамдарына келсек, доогерди мамлекеттик сотко түздөн-түз же кыйыр түрдө камсыздоо чараларын көрүү чечимин алуу үчүн жиберген ишенимсиз конструкцияны белгилей кетүү керек. 1958-жылдагы Нью-Йорк конвенциясынын жоболорун колдонуу мүмкүнчүлүгү бул жерде жок. Алгылыктуу альтернативаны Улуу Британиянын Арбитраждык мыйзамы камтыйт, ал мамлекеттик жана арбитраждык соттун доо арызды камсыз кылуу боюнча чараларды көрүү боюнча компетенттүүлүгүн камсыз кылат [1]. Камсыз кылуу чаралары эл аралык арбитраждык сот жайгашкан мамлекеттен башка мамлекетте кабыл алынышы керек болгон учурларда, мындай чараларды чет өлкөдө колдонуу практикасынын бар экендиги жөнүндө маселе көтөрүлөт. Тилекке каршы, бүгүнкү күндө КМШ өлкөлөрүнүн эл аралык арбитраждык сотторунун тажрыйбаларында чет өлкөлөрдө камсыздоо чараларын көрүү жөнүндө чыгарган чечимдерин аткаруунун реалдуу прецеденттеринин болушуна карата жооп бербейт.

Эл аралык арбитраждын жалпы эрежеси мындай дейт: талаш-тартыштын маңызы боюнча бейтарап соттун чечими чыгарылгандан кийин же тараптардын арбитраждык регламентинде каралган учурдан тартып мыйзамдуу күчүнө кирет жана тараптардын аткарышы үчүн милдеттүү болуп саналат. Тиешелүү жоболор ЮНСИТРАЛ моделдик мыйзамында камтылган[2], бул принцип дүйнө мамлекеттеринин басымдуу көпчүлүгү тарабынан кабыл алынган. Бул эреже Европа Биримдигинин[3] жана көз Карандысыз Мамлекеттер Шериктештиги[4] өлкөлөрүнүн каралып жаткан мыйзамдарында бекитилген. Бирок, дээрлик бардык өлкөлөрдүн эл аралык коммерциялык арбитраждык мыйзамдары өзгөчө учурларда чыгарылган бейтарап чечимдерге бир катар негиздер боюнча даттанууга

боло турган жоболорду камтыйт. ЮНСИТРАЛ моделдик мыйзамы жана көпчүлүк улуттук мыйзамдар эл аралык арбитраждык сот чыгарган чечимге төмөнкү негиздер боюнча даттанууга мүмкүнчүлүк берет:

Арбитраждык келишимдин жараксыздыгы. Арбитраждык макулдашуу табияты боюнча, процессуалдык мазмуну менен материалдык жарандык-укуктук келишим болуп саналат. Демек, ага карата жарандык-укуктук бүтүмдөрдүн жараксыздыгы жөнүндө жарандык мыйзамдардын жалпы ченемдери колдонулат. Дүйнөнүн бир катар өлкөлөрүнүн жарандык кодекстеринин жоболоруна таянып, жараксыз жана талаштуу арбитраждык келишимдер жөнүндө айтууга болот [5]. Жараксыз арбитраждык макулдашуу башында тараптар аны түзгөндөн тартып эле эч кандай укуктук кесепеттерге алып келбейт. Тарап арбитраждык макулдашууну жараксыз деп табуу талабы менен сотко кайрыла алат. Талашка түшкөн арбитраждык келишим сот тарабынан бир катар негиздер боюнча жараксыз деп табылышы мүмкүн. Ошентип, соттук териштирүүнүн алкагында талашылып жаткан арбитраждык келишимдин жараксыздык фактысы таанылгандан кийин, тараптардын ортосундагы талаш мамлекеттик соттордун таандуулугуна кирет.

Териштирүүнүн башталышы жөнүндө процесстин бир тарабына билдирүүнүн берилбеши. Жалпы эреже боюнча, арбитраждык процесстин ар бир катышуучусу эл аралык арбитраждык сотто териштирүүнүн башталышы жөнүндө кабардар болушу керек. Мындай билдирүү кандайча жасалышы керек деген суроо туулат. ЕБ жана КМШ ар кайсы мамлекеттериндеги кабарлоо тажрыйбасы ар түрдүү, тараптардын даректеринин туура жазылышы жөнүндө, кабарлоону тапшыруу механизми жөнүндө, бейтарап териштирүүнүн катышуучусун тийиштүү түрдө кабарлоо фактысын ырастаган документтер жөнүндө маселелерди чечүүгө ар кандай мамилелер бар.

Бейтарап чечимдин Арбитраждык макулдашуунун алкагына ылайык келбеши. Эл аралык арбитраждык сот чечим чыгарганда Арбитраждык макулдашуунун чегинен чыгып, ошону менен бул арбитраждык макулдашуу менен жөнгө салынбаган мамилелерге таасир эткени сейрек эмес. Ошондуктан, бейтарап чечим болушу мүмкүн:

- толугу менен жокко чыгарылды - эгерде арбитраждык макулдашууну жөнгө салуунун чегинен чыгып, арбитраждык сот процессти белгилеген алкакта кармагандан таптакыр башкача чечим чыгарган учурда, же
- жокко чыгарылган бөлүгүндө - бейтарап чечим арбитраждык макулдашуунун чегинен чыккан бөлүгүндө. Мындай критерийлер эл аралык арбитраждык соттор тарабынан ЕБ жана КМШ өлкөлөрүндө колдонулат.

Бейтарап соттун курамынын же арбитраждык процедуранын Арбитраждык макулдашууга дал келбестиги. Практикада арбитрлерди тандоо жол-жобосу, алардын курамы, ошондой эле бейтарап териштирүү жүргүзүлгөн башка эрежелер тараптар түзгөн Арбитраждык макулдашуунун жоболоруна жарым-жартылай ылайык келбеген учурлар кездешет. Бул учурда, тараптар Арбитраждык макулдашууну түзүү стадиясында эле арбитраждык макулдашуунун формулировкасына кандайдыр бир өзгөртүүлөрдү киргизүү же арбитраждык макулдашуунун баштапкы формулировкасы менен белгилүү бир жагдайларда тарап кетиши мүмкүн болгон процесстик аракеттерди жасоо боюнча бейтарап сотко кандайдыр бир укуктарды берүү мүмкүнчүлүгүн караштыруу зарыл.

Талаштын бейтарап сотко караштуу эместиги. Конкреттүү мамлекеттин улуттук мыйзамдарынын өзгөчөлүктөрүнө жараша талаш-тартыштардын айрым категориялары анын императивдик ченемдериндеги көрсөтмөлөрдөн улам бейтарап сотторго караштуу

болбошу мүмкүн. Мисалы, Беларус Республикасында, Россия Федерациясында жана Украинада интеллектуалдык менчик укугу чөйрөсүндөгү мамилелерден келип чыккан талаш-тартыштар мамлекеттик сотторго гана таандык болушу мүмкүн.

Чыгарылган бейтарап чечимдин коомдук тартипке каршы келиши. Чыгарылган бейтарап чечимдер коомдук тартипке карама-каршы келген негиздер боюнча жокко чыгарылган учурлар жогоруда айтылгандардын ичинен эң көп болуп саналат. «*Ordre public* - коомдук тартип» түшүнүгү өлкөлөрдүн мыйзамдарынан ар-кандай адабият жана илимий-практикалык комментарийлер анын ар түрдүү чечмелөөлөрдү берет.

Доону камсыз кылуу боюнча чараларды өз убагында кабыл алуу жана чыгарылган бейтарап чечимдерге даттануу көйгөйлөрү азыркы учурда Европа Бирлигинин жана көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештигинин мамлекеттеринин аймагындагы Бейтарап соттордун тутуму катары эл аралык коммерциялык арбитраждын алдында турган эң актуалдуу көйгөйлөр болуп саналат. Доону камсыз кылуу боюнча чаралар - доогердин укуктарын коргоонун процесстик каражаттарынын бири, ошондуктан аларды Бейтарап соттордун тутуму аркылуу пайдалануу тышкы экономикалык талаштарды чечүүдө эл аралык коммерциялык арбитраждын ролу салыштырмалуу чоң болгон ар бир мамлекетте оптималдаштырылышы керек. Эл аралык-укуктук актылардын деңгээлинде бейтарап соттор тарабынан көрүлүп жаткан доону камсыз кылуу боюнча чаралар жөнүндө маселелерди укуктук жөнгө салуунун жетишсиздиги белгиленүүдө.

Бейтарап чечимдерди жокко чыгаруу маселеси, бир жагынан, эл аралык коммерциялык арбитраждын кадыр-баркынын терс жагы болуп саналат. Ал эми салыштырмалуу мамлекеттик сот тутумуда чечимдерге даттануунун көптөгөн баскычтары бар. Бейтарап соттун чечимин жокко чыгаруу доогерге мындай чечимге андан ары даттанууга укук бербейт, өз кезегинде доогер чыгарылган бейтарап чечимге маңызы боюнча даттануунун мүмкүнчүлүктөрүн камтыбаган бир катар негиздер боюнча гана даттанууга укуктуу. Экинчи жагынан, бейтарап соттун чечимин жокко чыгаруу саясий максаттарда дүйнөнүн экономикалык уюлдарынын ортосундагы күрөштүн каражаты катары колдонулушу мүмкүн.

Адабияттар

1. Арбитражного Закона Великобритании 1996 г. Ст. ст. 32, 34
2. Модельного Закона ЮНСИТРАЛ. Сравните. §§ 1056, 1059 ГПК ФРГ; Ст. 27, 34 Шведского Закона «О третейском разбирательстве»; Ст. ст. 1476, 1481, 1482 ГПК Франции; П. 58, 67, 68
3. Арбитражного Закона Великобритании. Сравните. ст. ст. 32, 34 Закона РФ «О международном коммерческом арбитраже»; ст. ст. 32, 34
4. Закона Украины «О международном коммерческом арбитраже»; ст. ст. 41, 43
5. Закона РБ «О международном арбитражном суде». Сравните, к примеру, положения ст. ст. 166-181 ГК РФ; § 116 и послед. ГК ФРГ. Аналогичные нормы содержатся и в ГК Республики Беларусь.

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ
УЗБЕКИСТАН И РЕСПУБЛИКИ КЫРГЫЗСТАН.**

*Хайдаралиев Ш. А. к.и.н., доцент
Наманганский государственный университет
Наманган, Узбекистан*

Аннотация. Когда речь идет о кыргызско-узбекских отношениях в нынешнюю эпоху глобализации, перед взорами воплощаются две независимые страны, состоящие из древнейших народов Центральноазиатского региона с равными возможностями и дружественными отношениями. В свою очередь, если сделать философский анализ сотрудничества и взаимной дружбы между нашими странами, то можно разделить на периоды первых лет независимости 1991-2016 годов, и с 2016 года по настоящее время на период открытости сотрудничества Нового Узбекистана. В центральноазиатском регионе наблюдается новая эра политической стабильности, новый взгляд на дружественные и братские отношения между нашими народами.

Ключевые слова; Центральная Азия, регион, анклав, эксклав, стратегическое партнерство, добрососедство, дружба.

**COMPARATIVE ANALYSIS OF THE FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF
UZBEKISTAN AND THE REPUBLIC OF KYRGYZSTAN IN THE YEARS OF
INDEPENDENCE.**

*Haydaraliev Sh. A. Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Namangan State University
Namangan, Uzbekistan*

Abstract. When it comes to Kyrgyz-Uzbek relations in the current era of globalization, two independent countries are embodied before the eyes, consisting of the most ancient peoples of the Central Asian region with equal opportunities and friendly relations. In turn, if we make a philosophical analysis of cooperation and mutual friendship between our countries, then we can divide into the periods of the first years of independence 1991-2016, and from 2016 to the present, the cooperation of New Uzbekistan for the period of openness. A new era of political stability is observed in the Central Asian region, a new look at the friendly and fraternal relations between our peoples.

Keywords; Central Asia, region, enclave, exclave, strategic partnership, good neighborliness, friendship.

Когда речь заходит о кыргызско-узбекских отношениях в нынешнюю эпоху глобализации, здесь представлены две независимые страны с равными возможностями и близкими друзьями, состоящие из древнейших народов Центральноазиатского региона. На данный момент, если мы проведем философский анализ сотрудничества и взаимной дружбы между нашими странами, мы можем разделить период с 1991 по 2016 год на период после первых лет независимости, а с 2016 года по настоящее время - на период открытости, сотрудничества Нового Узбекистана. В Центральноазиатском регионе наблюдается новый период политической стабильности, формируется новый взгляд на дружбу и братские отношения между нашими народами.

Исторически необходимо обратить внимание на то, что период «охлаждения» отношений между нашими странами был не между двумя народами, а между лидерами двух стран, недоверием друг к другу, отсутствием дипломатии. Теплые и дружественные отношения между народами двух стран исторически существовали и поддерживаются до сих пор. Споры между лидерами по вопросам сотрудничества могут быть взаимными политическими и экономическими спорами, но сотрудничество между нашими народами останется вечным. Эта самобытность характеризуется многовековыми историческими традициями, культурными и духовными ценностями, сотрудничеством, взаимоуважением и добрососедством. Президент Узбекистана Шавкат Мирзиев выступил с инициативой принять комплексные меры по укреплению взаимного доверия и выводу отношений на уровень стратегического партнерства. «Кыргызстан - наш важный стратегический партнер, наш ближайший сосед и наш проверенный временем друг», - сказал Шавкат Мирзиев.

«Договор о вечной дружбе», подписанный 24 декабря 1996 года, и «Декларация о стратегическом партнерстве, дружбе, добрососедстве и укреплении доверия», подписанная 5 октября 2017 года, стали основными документами, заложившими прочный фундамент отношений между Кыргызстаном и Узбекистаном. В связи с этим заголовки репортажа зафиксировали факт установления дипломатических отношений между Узбекистаном и Кыргызстаном в феврале 1993 года и начало новой страницы в отношениях, которые развивались как независимое суверенное равноправное государство. А пока давайте проанализируем с философской точки зрения «стратегическое партнерство, вечную дружбу, добрососедские отношения» между нашими странами.

Основные принципы этого отражены в следующем: Это исторический факт, что мечта нашего народа о независимости была достигнута мирным и эволюционным путем. Со стратегической точки зрения, наше расположение в самом сердце Центральной Азии открывает путь ко всем областям сотрудничества. Главное - это общность наших интересов и отношений, а также взаимозависимость экологических проблем в регионе. Постоянная всесторонняя поддержка наших стран во внешней политике и деятельности международных организаций.

Проявления духа взаимного доверия между нашими народами свидетельствуют о политической близости лидеров наших государств и новых проявлениях духа доверия. Тот факт, что решение всех этих универсальных проблем выбирается только путем политических переговоров, выведет наше стратегическое партнерство на новый уровень. самый высокий уровень. «Приход новых государственных лидеров в большинство стран Центральноазиатского региона обновил политическую атмосферу в регионе и привел к новому политическому диалогу и дипломатии. Главным образом, когда к власти пришли Касым-Жомарт Токаев, ставший инициативным лидером в Центральной Азии, и Шавкат Мирзиев, Узбекистан начал нормализовывать отношения со своими соседями» [1]. В Казахстане происходят серьезные политические преобразования.

Современные узбекско-кыргызские отношения добиваются беспрецедентных успехов и побед во всех областях сотрудничества. Отношения, выгоды, споры и проблемы между нашими странами почти исчезли. Все сферы двустороннего сотрудничества сложились и начали развиваться.

В настоящее время мы являемся свидетелями постоянного политического диалога на высоком уровне, что, по сути, характерно для двух соседних стран. Было доверие, намерение решать спорные вопросы только и исключительно на основе взаимной выгоды

и компромисса. Пожалуй, самое главное - это то, что царит дух добрососедства. Противоречия, присущие каримовскому стилю управления, либо разрешаются, не доводя их до критического уровня, либо «замораживаются». Нет никаких сомнений в том, что изменения в отношениях между двумя странами связаны со сменой руководства Узбекистана.

Нынешний президент Ш.М. Мирзиев приобрел новый острый подход к вопросам внешней политики, и ему аплодировали даже лидеры мира, а не региональные лидеры государств, и влиятельные международные организации стали предлагать сотрудничество и взаимные партнерства. Долгое время замораживание практически всех сфер отношений в регионе, возникновение враждебных отношений препятствовали нашему развитию и интеграции в процесс глобализации.

Туркменистан, объявивший себя нейтральным, также проводил политику закрытости. При первом президенте Сапармурате Ниязове Туркменистан дистанцировался от своих соседей. Главным препятствием на пути интеграции Центральной Азии являются территориальные проблемы. «Узбекистану принадлежат 5 анклавных территорий, возникших на территории среднеазиатских республик, и все они, то есть анклавы Сох, Шахмардон, Таян, Чонгара, Халмион («Джаны айыл» по-кыргызски), расположены на территории Кыргызстана. Таджикистан имеет 3 анклава на территории Кыргызстана, т.е. Ворух и Западная Калача, а также Кыргызстан и Таджикистан имеют по 1 анклав на территории Узбекистана, и этими районами являются анклавы Барак и Сарвак [3].

Чтобы между нашими народами не было враждебных взглядов, и между нашими странами не было нерешенных вопросов. Характер и содержание двустороннего сотрудничества изменились. Президент Узбекистана Ш.М.Мирзиев и президенты Кыргызстана А. Атамбаев, С. Жээнбеков и С.Н. Жапаров договорились укреплять узбекско-кыргызские отношения в духе дружбы, добрососедства, взаимного доверия и стратегического партнерства. Как известно, за выдающиеся достижения в развитии двусторонних отношений Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиев был награжден орденом «Данакер» Кыргызстана[4]. Сеть и масштабы современных узбекско-кыргызских отношений не игнорируются. Когда пограничные проблемы были решены, экономические отношения, трансграничная торговля и взаимный туризм начали стремительно развиваться. Например, в прошлом году страной, которую узбеки чаще всего посещали с целью туризма, был Кыргызстан - 2,4 миллиона человек, за ним следовал Казахстан - 1 миллион человек. Взаимный товарооборот между Кыргызстаном и Узбекистаном за последние 6 лет увеличился в 8 раз и к концу 2022 года достиг 1,3 миллиарда долларов. Сегодня обе республики стремятся в ближайшем будущем довести эту цифру до 2 миллиардов долларов [4].

По состоянию на 1 января 2023 года в Узбекистане действуют 320 предприятий с участием кыргызского капитала. 66 из них были созданы в 2022 году. В Кыргызстане насчитывается 60 предприятий с узбекскими инвестициями. Из них 22 являются совместными предприятиями, 38 - предприятиями с полным участием узбекского капитала. Позитивные изменения в узбекско-кыргызских отношениях сказались на сотрудничестве в культурно-гуманитарной сфере. Улучшение отношений между двумя странами затронуло и сферу образования. Одним из факторов, обусловивших стремительное развитие отношений сотрудничества в культурно-гуманитарной сфере, является то, что наши народы обладают богатым историческим наследием и что эти отношения были разорваны или

охладились в течение длительного времени. Ни для кого не секрет, что культурное наследие двух стран является шедевром мировой литературы и искусства.

В результате более активного участия наших народов в устойчивом развитии отношений сотрудничества между нашими странами в различных областях началась новая эра социальной и культурной жизни нашего региона. В регионе проживают не только два народа, их культурный и социальный уклад жизни развивается на основе современных принципов. Тот факт, что ни одна страна или сила не могут встать между нашими народами, укрепляет нашу дружбу и братство.

Литературы

1. <https://kun.uz/uz/49342623>
2. <https://kun.uz/82567792>
3. Жумаханов Ш.З., Мирзаахмедов Х.С., Солиев И.Р Анклавлар назарияси: географик ва геосийсий тахлил. Наманган, 2014. 96-97 бет.
4. Икки халқ манфатлари йўлидаги самарали ҳамкорлик // Халқ сўзи. №250. (6944). 2017 йил. 13 декабрь
5. <https://sputniknews.uz/20230125/olti-yilda-8-marotaba-osdi-ozbek-qirgiz-munosabatlari-haqida-31711763.html>